

ВОЛОДИМИР КАНІВЕЦЬ

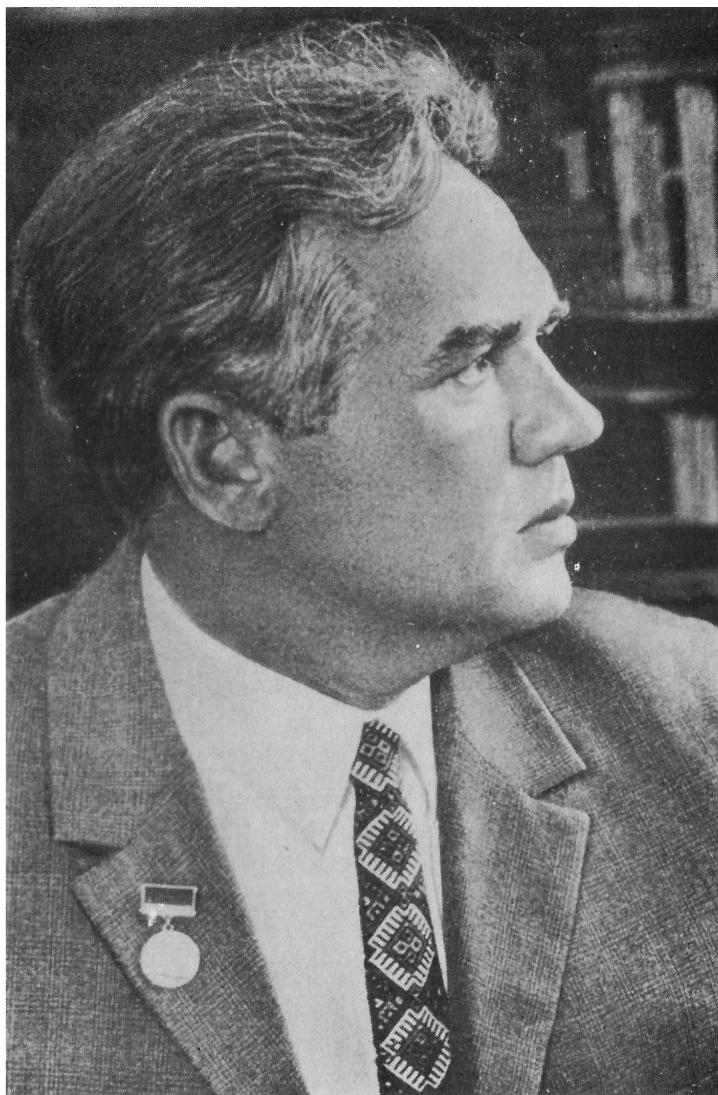
821(477)'06

К-19

—
БОЛГОЛДЫН КВАРТАЛЫН

КВАРТАЛЫН

КИЇВ
ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ
ЛІТЕРАТУРИ
«ДНІПРО»
1983

ВОЛОДИМИР КАНІВЕЦЬ

ТВОРИ В ЧОТИРЬОХ ТОМАХ

ВОЛОДИМИР КАНІВЕЦЬ

ТОМ 1

УЛЯНОВИ

РОМАН

У2
К19

О жизни семьи Ульяновых в 70—80-х годах XIX века, о революционной деятельности и трагической гибели Александра Ульянова, об искренней дружбе Володи со старшим братом повествует роман известного украинского советского писателя, лауреата Государственной премии Украинской ССР им. Т. Г. Шевченко.

Передмова Зінаїди Голубевої

К 4702590200—060
М205(04)—83 передплатне.

© Передмова. Видавництво «Дніпро», 1983 р.

ВІРНІСТЬ ПОКЛИКАННЮ

Є у нашій літературі особливе покоління письменників — тих, чия юність припала на Велику Вітчизняну війну, яка стала для них справжньою школою мужності й людяності. На тяжких фронтних дорогах пізнавали вони ціну життя й вірності, навчалися оберігати й любити Радянську Вітчизну та мирну працю. Ці люди вже немолоді, передчасно посивілі, різні за характером творчого обдарування і літературних уподобань. Але мають вони і спільні риси — юнацьку енергію, невичерпне життєлюбство і виняткову працездатність. Звідси — величезна творча активність і надзвичайно широке коло мистецьких інтересів.

До цієї когорти невтомних трударів належить і Володимир Канівець, шістдесятиріччя якого відзначає цього року наша літературна громадськість.

Володимир Васильович Канівець народився 5 жовтня 1923 року в селі Весела Долина на Полтавщині, в сім'ї селянина. Після закінчення восьми класів працював на залізниці у Донбасі. А потім війна: піхотне училище, бої на фронті, поранення. У повоєнний час закінчив десятирічку, навчався у Латвійському державному університеті на філологічному факультеті, відділенні журналістики, працював за фахом у Ризі, Орлі, Житомирі, Києві. Творчий шлях розпочав як нарисовець і фейлетоніст, однак набутий життєвий досвід, пережиті й побачене вимагало ширших обріїв художнього осмислення.

Молодий письменник пробує свої сили в драматургії та новелістиці, від яких цілком природно приходиться до великих оповідних жанрів — повісті й роману.

Перший період творчості В. Канівця характеризується незмінним інтересом до сучасності, що виявився і в драматургії і в прозі. Так, у драмі «Після весілля» (1956) і комедії «Жених з орденом» (1959) у центрі уваги письменника питання моралі й етики, пов'язані з художнім осмисленням складної, незмінно злободенної проблеми спадкоємності поколінь. Як для початківця твори В. Канівця відзначаються майже цілковитою відсутністю очевидних проявів учнівства, копіювання, запам'ятовуються нетрадиційними драматичними і комедійними ситуаціями, продуманою чіткою композицією, напруженою динамічною

інтригою. Письменник одразу виявив і свою громадянську зрілість, правильно охарактеризувавши деякі помилкові моральні оцінки певних соціальних явищ (п'єси «Після весілля», «Жених з орденом»). Задумуючись над фактами чужої нам моралі, драматург не дає однозначної відповіді щодо їх витоків. Причиною можуть стати і деспотизм батьків, і пережитки минулого у свідомості людей, і згубний вплив злочинного оточення, і, нарешті, особисті риси характеру персонажа. Але навіть і тоді, коли аморальність, духовне зубожіння коріняться не в самому персонажеві, драматург не поспішає обіляти його чи зображувати невинною жертвою чийось інтриг, не звільняє його від відповідальності за власні вчинки, та й за свою долю. У цьому плані показовою є історія Інти («Після весілля») — загалом непоганої дівчини, яка не зуміла захистити своє родинне вогнище і любов. Драматург виявив тонку спостережливість і добре знання людської психології при змалюванні характерів складних, неоднозначних, але йому все ж не вдалося індивідуалізувати, скажімо, Валдіса Дукура («Після весілля») або Колю Клімова чи Марійку («Жених з орденом»), ці герої вийшли дещо сухуватими й декларативними.

Засвідчила подальше зростання художньої майстерності В. Канівця політична драма «Затоплений острів» (1963) — гостросюжетний твір, спрямований проти паліїв нової війни.

60-і роки нашого століття, Західна Німеччина, вірніше — один з невеликих островів країни, який американські генерали збираються перетворити на стартовий майданчик для своїх ракет. Острів'яни, однак, не погоджуються покинути рідні місця, і американське командування штучно створює «стихійне лихо» — затоплює острів, щоб потім, коли відрипнуть крига і вода, все ж здійснити свій намір. Під час цієї варварської акції гинуть ні в чому неповинні люди. Добре показано продажність і корупцію, що панують у верхівці армії США, її спілкування з фашистськими недобитками.

Темним силам зла і насильства, уособленням яких є генерал Елліот, майор Девіс, оберштурманфюрер Вінтер, Курц, фрау Штубе, протистоять чесні люди — комуністка Тереза, німецький скрипаль Бреман і його донька Емма, капітан американської армії Паркер, безіменний солдат-радист. Їх, поборників миру, поки що небагато, і перший свій бій вони програють. Острів і його мешканців так і не вдалося врятувати. Але Паркер дізнався, хто ж насправді був творцем «стихійного лиха». Відкритий фінал драми (боротьба не завершується, а тільки розпочинається), немов своєрідний оптимістичний акорд, вселяє віру, що у нелегкій борні все ж переможуть ті, хто відстоює правду і високі людські ідеали. Написаний у дусі кращих традицій політичної антимілітаристської драми, започаткованої в українській літературі повоєнної доби Ярославом Галаном, пристрасний і схвилюваний твір

В. Канівця «Затоплений острів» не втратив своєї гостроти та злободенності і в наші дні й сприймається як мужнє, чесне слово радянського літератора на захист миру.

«Мала проза» В. Канівця представлена в основному двома збірками — «Відкриття Тофаларії» (1962) і «Листи коханої» (1965), які свідчать про те, що письменник завжди пише тільки про добре знане, виявляючи при цьому вміння побачити у буденному житті проблеми загальнозначущі. Героєм більшості новел є молода людина з її пошуками власних шляхів громадянського і особистісного життєутвердження, єдиного великого і прекрасного кохання, з романтичними мріями і пориваннями. Найчастіше такий герой показаний у процесі становлення. Поетизуючи чистоту і творчу наснагу юної душі, В. Канівець, однак, не ідеалізує своїх персонажів. Деякі з них і справді мужні, по-дорослому серйозно і відповідально ставляться до життя і людей, уміють відстоювати свою позицію, мають власне розуміння добра і справедливості. Такою є, наприклад, Ліда («Білий горобець»). Вперше зіткнувшись зі зрадою і підлотою, вона, ще зовсім дівчисько, подає дорослим урок справді високої моральної зрілості та людяності.

Автор свідомо уникає винятковості у доборі типажів і описуваних обставин, тому в його новелах не зустрінемо представників романтичних професій; не буває стихійних лих, якихось карколомних подій чи інших обов'язкових атрибутів екстремальної ситуації. Будівельники, колгоспники, лісоруби, геологи, лікарі, журналісти, молоді люди, котрі ще не встигли набути спеціальності, живуть і працюють в умовах, які не вимагають героїзму. Центр ваги в оповіді переміщений у внутрішнє життя людини, поставленої перед необхідністю зробити моральний вибір, довести своє право іменуватися людиною не на миру, де, як відомо, і смерть красна, а наодинці з самим собою, з власною совістю. От, скажімо, дещо інфантильна вередлива молода лікарка Люся («Відкриття Тофаларії») зовсім було зібралася втікати з Тофаларії, що в Північних Саянах, куди вона поїхала на зло матері. Та, усвідомивши, як потрібна вона оленярам, зрозуміла, що ніколи не буде вповні щасливою, якщо покине цих людей і цю землю, бо, зрадивши їх, Ліда зраджує передовсім саму себе, вбиває у собі непорушні основи людської моральності — совість, честь, вірність обов'язкові. Як логічне завершення визначеної тут думки сприймається оповідання «Факел», герой якого — старий лікар Павло Семнович — є справжнім прикладом безкорисливого служіння людям. Аналогічний внутрішній зв'язок простежується і в ряді інших оповідань («Ганна Тарасівна» і «Пролісок»; «Листи коханої», «Снігова квітка» та «Сонце сліпого»), і це дозволяє говорити про послідовно поглиблене осмислення морально-етичної проблематики як одну з характерних ознак новелістики В. Канівця.

Виявляючи нещадну вимогливість до себе і навколишнього оточення, здобувають невеликі, але вельми важливі у моральному відношенні перемоги в боротьбі за утвердження любові, добра і людяності підлітки Юрко («Косуля»), Ігор («Чужа провинна»), Толік («Толіна таємниця»), молода жінка Майя («Букет багульника») та інші герої оповідань В. Канівця. Але не всім вдається витримати двобій з власним «я», тверезо і самокритично оцінити свої душевно-емоційні потенції. Герой оповідання «Коли тане іній», як йому здавалося, полюбив Анну на все життя — широ, віддано, вірно. Однак перше ж випробування показало, наскільки погано знав себе юнак. Злякавшись обивательських пересудів, він зрікається свого кохання. У новелі вдумливо й тонко відтворено зовні майже непомітний процес морального здрібніння людини. Зерна підлоти проростають у душі персонажа спроквола, чого він і сам не помічає чи не хоче помічати. Чим більше нагромаджує він красивих, але порожніх, не підкріплених справжніми ділами слів, тим очевиднішою стає його непорядність і моральна ницість.

Треба сказати, що В. Канівцю загалом не властиве пряме, лобове викриття негативних явищ і їх носіїв. Здебільшого він користується такими формами опосередкованого осуду зла, як внутрішній монолог персонажа, судження другорядних дійових осіб тощо. Найчастіше ж висновки та оцінки випливають із вчинків та дій героя, які відзеркалюють його справжню сутність. Ось, наприклад, молоді будівельники Анна і Василь («Весільної ночі»), тільки-но одружившись, ідуть до Василевих батьків, щоб викопати їхню волю — відсвяткувати весілля у рідній оселі. В. Канівець використовує тут прийом контрастного зіставлення. Початок оповідання витримано у світлій ліричній тональності: закохані й щасливі молодята сприймають навколишню дійсність крізь призму своїх почуттів. Все, з чим зустрічаються вони у дорозі, що говорять одне одному, здається їм прекрасно неповторним. Чарівність природи відповідає внутрішньому стану героїв. Скупі згадки Василя про батьків звучать так, що Анна, ще не знаючи їх, ладна полюбити — вже любить їх. Та ось характер оповіді різко змінюється. Пізньої ночі добираються молоді до батьківської оселі, але ніхто їх не зустрічає, хата зачинена. Зніяковілий Василь, перелякана Анна губляться в здогадках: не отримали телеграми? Трапилося якась лихо? За непокоєність, передчуття біди поглиблюються страхітливим нічним пейзажем, пострілами, що лунають із темряви. І от немовби продовження цієї темряви, з'являються батьки Василя — добувачі-браконьєри. Лаконічний опис зустрічі батьків і дітей відзначається змістовністю кожної художньої деталі. Усе підпорядковано одній меті — показати цілковиту протилежність моральних ідеалів молодих і старих.

Цікаво й своєрідно висвітлюється проблема взаємозв'язків поко-

ліль у оповіданні «Старе коріння». Зовнішнього конфлікту, як це часто буває у В. Канівця, тут немає. Виховавши шестеро дітей, старий Платон Остапович зробив усе для того, щоб вони переселилися до міста, в якому він сам, потомствений хлібороб, на жаль, не може жити. Діти хороші, дбайливі й уважні до батька, але він почуває себе непотрібним і чужим у міському середовищі, бо «на тому Хрещатику... ніхто тобі й «здрастуйте» не скаже, наче ти не людина, а дерево». Отож і повертається старий у село, де «хоч яке-небудь, а все ж таки своє коріння є», і вперше жалкує, що не прищепив жодному з синів любові до землі. І біля рідних витоків опиняється він один, «старе коріння», уже неспроможне виплекати нові пагінци життя.

У такий спосіб письменник утврджує глибоку й мудру думку: кожен, хто по-справжньому любить своє діло, повинен передати його в молоді руки, бо духовна спадкоємність чи не найповніше виявляється у труді, в любові до землі і рідного краю — найвищих цінностях буття людського.

Підгрунтя роману «Вогнища в тайзі» (1963) — враження, набуті письменником на початку 60-х років, коли він разом з комсомольцями з міста Орла був на сибірських новобудовах. І в цьому творі прозаїк залишився вірним самому собі: хоч описувани події відбуваються в невідкореній таємничій тайзі, не зустрінемо тут жодної ознаки помпезності, фальшиво романтичної патетики, надуманих ситуацій і конфліктів. Персонажі роману — звичайні молоді люди. Вододілом, який розмежовує їх, є неоднакове розуміння свого місця в житті, а відтак і несхожість громадянської позиції, морально-духовних ідеалів. Більшість орловських комсомольців приїхали на новобудову, щиро прагнучи бути там, де найважче, де ти найпотрібніший рідній Батьківщині. Реальна дійсність виявилася водночас і прекраснішою, і набагато складнішою за будь-які романтичні мрії. Зіткнувшись з численними труднощами, вступивши в нерівний двобій з добре організованими «роботягами» із зграї Дишлова-Буїнова, яка буквально тероризувала будівництво, орловці з честю витримали перший серйозний іспит на громадянську зрілість, ділом довели, що комсомол — це ідейна переконаність, сила, енергія, мужність і хоробрість. В. Канівець у романі «Вогнища в тайзі» продемонстрував зрослу майстерність творення індивідуалізованого людського характеру, який постає у нього здебільшого як багатоманітна, мінлива, складна соціально-психологічна структура, сутність якої розкривається водночас і в слові, і в дії, і в мисленні, і в емоціях.

Центральною темою творчості В. Канівця є ленінська тема, який віддано десятки років сумлінної праці.

Великий філософ, невтомний борець за щастя знедолених, В. І. Ленін став знаменом своєї доби, символом усього справді революційного,

прогресивного, творчого. Тому «радитися» з Леніним для письменника означає знову й знову збагачувати своє філософське розуміння епохи, вивіряти своє художнє «люднознавство» вищою стратегією сучасних класових битв, у яких вирішується вікове питання про вільну й щасливу людину, знову й знову вчитися бачити конкретні суспільні явища з погляду «мільйонів людей і відносин між мільйонами» (В. І. Ленін)... Це означає, разом з тим, зміцнювати і поглиблювати своє розуміння самої літературної справи¹.

Радянські письменники, зображуючи той чи інший період історії соціалістичного будівництва і сьогодення нашої країни, прагнуть передовсім показати, як ленінське вчення відбивається у свідомості радянської людини, сприяє її громадянському та морально-духовному самовизначенню. У цьому зв'язку винятково важливого значення набуває героїчне життя самого В. І. Леніна — вождя революції і борця — як приклад, гідний наслідування, як високий взірець Справжньої Людини.

Геніальна особистість В. І. Леніна захоплювала і захоплює багатьох митців, бо кожне нове покоління звіряє своє життя з життям вождя. Письменники, починаючи з Максима Горького, добре розуміли, яка це відповідальна й нелегка справа — творення образу Ілліча, особистості надзвичайної, виняткової і водночас цілком земної. Адже Ленін, як писав А. В. Луначарський, — «грандіозне духовне явище... зосередження найвеличніших ідейних і емоціональних сил багатомільйонних мас. Це виразник і організатор їх волі. Ленін як така соціально-духовна величина не вміщується в своє власне тіло, у свій власний піджачок, у свою власну квартиру і мимоволі виростає перед очима художника в гіганта, який перевищує будь-які людські розміри»². Осягнуті глибини багатогранного внутрішнього світу такого характеру, могутність його інтелекту, збагнуті витoki його майже фантастичної прозорливості, працездатності, виняткових організаторських здібностей, розкрити зрештою тайни суто людської краси і принадності Леніна, втілюючи все це в художньо довершений, неповторний образ — завдання надзвичайно складне ще й тому, що тут, як зазначав В. Маяковський, легко «знизитися до простого політичного переказу», до багатослівних пишномовних і гучних декларацій.

В. Капівець щасливо уникнув цього недоліку, бо, приступаючи до розробки ленінської теми, мав уже досвід, набутий у роботі над історико-документальними повістями «Олександр Ульянов» (1961) і «Кармалюк» (1965), уважно вивчав радянську Ленініану. Письменник знайшов власний ракурс художнього бачення безсмертного образу і на-

---

¹ Новиченко Л. Критика і літературний процес напередодні Ленінського ювілею. — «Літературна Україна», 1969, 14 лютого.

² Луначарський А. Собр. соч. в 8-ми томах. М., 1967, т. 8, с. 27—28.

писав справді оригінальні твори про вождя революції та його соратників.

Пробудження інтересу до Ленінової спадщини сам В. Канівець пов'язує з подією часів Великої Вітчизняної війни, коли смертельно поранений червоноармієць подарував майбутньому письменникові свій найдорожчий скарб — «червоний, як макові пелюстки, томик творів В. І. Леніна»¹. Пізніше В. Канівець писав: «Свою справу той подарунок зробив: я навек увібрав у серце ту безмірно чисту, особливу любов до Володимира Ілліча, з якої народжувалося непоборне бажання — перелити її у слова. Заради тої мети, ...роками — по критці — збирав і вивчав усе, що міг знайти про родину Ульянових, про Володимира Ілліча. І робота ця ще далеко не завершена, хоча від Дня Перемоги й минуло вже тридцять літ. Та, думаю, настане час, я закінчу задумане, і читач матиме весь цикл творів моєї скромної Ленініани».

Першою працею циклу була художня біографія «Александр Ульянов» (1961), з серії «Жизнь замечательных людей». Величезний документальний матеріал, опрацьований В. Канівцем при підготовці цього твору, послужить основою для романів «Ульянови» (1967), «Ранок генія» (1979), повістей «Хлопчик і жар-птиця» (1968), «Студент університету» (1970), «Сестра Оля» (1980), драм «Перші барикади» (1980), «Смерть на ешафоті» (1982).

Говорячи про своєрідність трактовки ленінської теми, критики слушно відзначали, що В. Канівець у художньому осмисленні її пішов найменш второваним шляхом. Як відомо, кращі твори радянської Ленініани відображають переважно революційну і державну діяльність Ілліча («Дипломати» С. Дангулова, «Чорні сухарі» Є. Драбкіної, «Синій зошит» Е. Казакевича, «Дивовижний рік» і «Три тижні спокою» М. Прилежаєвої та ін.). Аналогічні тенденції наявні і в українській прозі — як у творах, де постать вождя показана лиш епізодично, у зв'язках з долею центральних персонажів («Артем Гармаш» А. Головка, «Олександр Пархоменко» П. Панча, «Мир хатам, війна палацам» Ю. Смолича, «Сповідь на вершині» І. Мурагова, «Михайло Коцюбинський» Л. Смілянського, «Григорій Іванович» О. Савчука та ін.), так і тих, де В. І. Ленін сам є головною дійовою особою («Сімдесят другий день» Д. Вишневського, «Місяць лютий» О. Савчука, «Зірниця» В. Конвісара). У всіх названих і не згаданих тут творах В. І. Ленін постає як загальновизнаний засновник більшовицької партії, організатор і натхненний керівник Великої Жовтневої соціалістичної революції, улюблений вождь трудящих.

В. Канівець з-поміж небагатьох письменників (М. Шагінян, З. Воскресенська) звертається до дитячих і юнацьких років В. Ульянова,

¹ Канівець В. Дарунок, що визначив долю. — «Жовтень», 1975, № 4.

зосереджується на відтворенні оточення і атмосфери, в яких виховувався, зростав і формувався як борець і людина майбутній вождь революції. Письменник успішно реалізував відому настанову Н. К. Крупської, яка, оцінюючи працю П. Керженцева «Життя Леніна», наголошувала на необхідності показувати В. І. Леніна у «живому оточенні» соратників і супротивників, друзів і ворогів: «Не можна знеособлювати оточення, треба вміти дати його»¹. Отож при написанні роману «Ульянови» В. Канівець ставить перед собою завдання «прослідкувати, яким був вплив батька і матері Ульянових на синів Олександра і Володимира... передати ту особливу атмосферу дружби і духовної близькості, яка панувала в сім'ї Ульянових»². І можна сказати, що з цим завданням письменник впорався успішно. «Ульянови» — один з найбільш ліричних, щирих і зворушливих творів багатонаціональної Ленініани, відзначений найвищою літературною нагородою республіки — Державною премією Української РСР ім. Т. Г. Шевченка.

У центрі роману — Ілля Миколайович, батько великої родини Ульянових, і його старший син Олександр. Загалом же, коли мовиться про членів цієї сім'ї, поділ персонажів на головних і другорядних у Канівця досить умовний, оскільки письменник намагається розкрити індивідуально-неповторні риси їхніх характерів у своєрідних проявах особистісного і водночас показати їхню згуртованість, єдність, які виростають на ґрунті спільних духовно-моральних ідеалів.

Людина благородна і добропорядна, Ілля Миколайович належав до покоління російської інтелігенції, чийм ідейним знаменом були твори Герцена і Чернишевського. Він покладав величезні надії на освіту, вбачаючи в ній важливий чинник формування народної самосвідомості і рушійну силу соціального прогресу. Докладно описуючи симбірський період життя Іллі Миколайовича — період, у який він мав найбільші можливості для реалізації своєї освітньої програми, В. Канівець розкриває сутність його характеру в дії. Ульянов їздить по губернії, перевіряє, констатує побачене і доповідає про все те по інстанціях. Цього було б досить, аби показати, що людина чесно виконує доручену їй справу. Однак Ілля Миколайович — особистість неординарна, активна, небайдужа, тому все в діяльності цієї скромної чесної людини неодмінно завершувалося вагомим вчинком соціального чи морально-духовного змісту. Хоч права і можливості інспектора народних училищ були невеликі, Ілля Миколайович все ж умів скористатися з них у благородних цілях: у найвіддаленіших закутках губернії розшукував думаючих учителів, всіляко підтримував їх, активно обстоював інтереси школи в урядових канцеляріях. Особливо ж дбав

---

¹ «Вопросы истории КПСС», 1964, № 2, с. 68.

² «Литературная газета», 1970, 8 апреля.

він про поліпшення умов життя і побуту учителя, про його авторитет в очах сільської громади. Ульянов постає перед нами не начальником-благодійником, а людиною творчою, яка робить все від душі, так, як велить совість.

Описавши першу зустріч Іллі Миколайовича з губернатором, який вимагав від новопризначеного інспектора народних училищ тільки одного — «звернути увагу на благонаміреність учителів», письменник кількома репліками передає реакцію Ульянова на начальственну вказівку: «Навчанням займаються всі, кому заманеться. І треба думати не про благонадійність, а про елементарну підготовленість учителя», бо «справжніх учителів, судячи по списках, взагалі немає». Слова ці містять програму дій, за здійснення якої з такою наполегливістю бореться Ульянов. Добре виписані у творі епізоди, пов'язані із заснуванням учительської семінарії, організацією жіночих педагогічних курсів та «узаконенням» чуваської школи.

Письменник правдиво змалював жахливу занедбаність народної освіти в царській Росії, страхітливую атмосферу байдужості, з якою зустрічався у своїй роботі кожен учитель. Мізерна платня («писар у вас одержує тридцять п'ять карбованців, його помічник — двадцять п'ять, а вчитель — лише п'ятнадцять»), цілковита залежність від волі (а краще сказати — сваволі) найдрібнішого місцевого начальства і церкви — все це перетворювало сільського вчителя на якусь зацьковану істоту, над якою будь-хто міг поглумитися. Кілька сторінок роману, присвячених одній із таких жертв царизму на ниві народної освіти учителеві Антонові Федоровичу, вражають глибоким внутрішнім драматизмом. Недавній кріпак, він щиро сприйняв нові віяння пореформеної доби і поїхав учителювати на село, де насправді й після реформи майже нічого не змінилося. Те ж рабство, та ж цілковита залежність від «власць імущих». З учителем, який навчає «по-новому, горілки не п'є, нікуди не ходить, до себе не кличе», місцева влада обійшлася жорстоко. Втрачене здоров'я, зруйновані ідеали, розбиті надії — ось чим завершується педагогічна діяльність Антона Федоровича.

Твердо переконаний, що становище народної освіти можна змінити на краще зусиллями чесних, прогресивно настроєних учителів, Ілля Миколайович умів передавати цю віру іншим і швидко знаходив в учительському середовищі однодумців. Тому й вдалося йому досягти поліпшення справ. Залишаючись вірним правді життя, романіст переконливо показує, що зусиль благородних однаків-ентузіїстів було замало, щоб подолати численні вади в системі народної освіти царської Росії. Ілля Миколайович поступово усвідомлює марність своїх зусиль і тяжко переживає даремність «всіх трудів... життя». Він почуває себе особисто відповідальним за долю тих, хто пішов за ним і на кого обрушилися царські сатрапи в роки реакції.

Відчуття безсилля перед можновладцями різного рангу, усвідомлення своєї провини перед однодумцями призводять Іллю Миколайовича до глибокої морально-духовної кризи, яка, очевидно, і була причиною його передчасної смерті. Водночас письменник підводить читача до логічного висновку: зроблене Іллею Миколайовичем не загинуло марно, залишило глибокий слід у серцях чесних людей і передовсім у серцях його власних дітей. Адже саме безмежна батькова відданість своїй справі стає визначальним чинником у вихованні активної громадянської позиції у дітей. Спершу це звичайне наслідування, зумовлене чисто дитячим бажанням бути схожим на батька, який є для Ані і Саші ідеалом, гідним преклоніння: «Саша слухав батька, і йому здавалося: немає в світі важливішої справи, ніж будівництво сільських шкіл. Він радів за батька, за дітей, що навчатимуться в тій школі.

— Я обов'язково буду вчителькою,— запевняла Аня.— Це зараз найголовніше! Найважче!»

Дорослішаючи, діти уважніше придивляються до батькової роботи. І вже не тільки успіхи, а й невдачі його стають для молодших почвальною. Батько, як і раніше, постає перед ними втіленням усього найкращого і найбагатішого в людині. Чому ж тоді високі і безсумнівно корисні для народу задуми і плани батька зустрічають опір з боку влади і залишаються здебільшого нездійсненими? Прагнучи зрозуміти це, молоді Ульянови поступово приходять до висновку про деспотизм і антигуманність існуючого соціального ладу.

І от уже Саша цілком переконано говорить Іллі Миколайовичу про необхідність «знищити головне зло нашого життя — деспотизм». Як це зробити, він ще не уявляє, але добре розуміє, що домогтися цього мирним шляхом неможливо: «Одне я тільки знаю з історії революції: жоден деспот не віддав своєї влади добровільно. Завжди це супроводжувалось боротьбою. Так було у Франції, так було в інших країнах. Не виключена можливість, що так буде й у нас». Олександр, а за ним і Анна свідомо стають на шлях революційної боротьби.

Критичне переосмислення досвіду старших простежується і в ескізно окресленій сюжетній лінії Саша — Володя, про якого в романі «Ульянови» мовиться загалом небагато. Володя схляється перед старшим братом, вбачаючи в ньому приклад, гідний наслідування. Особливо принадним, на думку підлітка, є те, що Саша — революціонер, хоч революційну діяльність брата Володя сприймає в романтично-героїчному світлі. Володі властиві й максималізм юності, з його потягом до високого й прекрасного, позбавленого ознак буденщини, і водночас свідоме сприйняття ідеалу, розумний критицизм, без чого, власне, неможливий поступ у будь-якій галузі людської життєдіяльності. Роман «Ульянови» завершується словами Володі — пророкою

оцінкою героїчного вчинку старшого брата з погляду революційної перспективи: «Так, він загинув як герой... А що ж це народові дало? Абсолютно нічого. І що найсумніше: якби вони навіть досягли своєї мети — вбили царя,— результат був би — я в цьому впевнений — такий же, як і після вбивства Олександра II. Ні, Аню, якщо вже розпочинати боротьбу, то треба не таким шляхом іти». Підсумково-визначальні щодо розкриття головної ідеї роману, слова ці є водночас і вагомим характеротворчим чинником, оскільки відбивають ті зміни, що сталися з часом у світогляді самого Володі. Описуючи той чи інший епізод, ту чи іншу подію, В. Канівець дбає насамперед про художню доцільність їх у композиції роману. Завдання не з легких, особливо коли йдеться про твори, основою яких є історичний документ.

Пишучи про реальних людей, діяння яких стали історією, В. Канівець уважно й докладно вивчає і зображує умови та причини, які сприяли зростанню і формуванню характерів такого типу. Найбільш вдало ця своєрідність письменницької манери В. Канівця виявилася в образі Олександра Ульянова, сутність якого розкривається головним чином в його духовно-моральних і світоглядних пошуках. Коротке і яскраве, мов спалах зірничі, життя юнака — високий взірць людського благородства у найдовершеніших його проявах — чесності, винятковій працьовитості, залізній волі, людяності, доброті. Цей образ є чи не найбільшою творчою удачею В. Канівця.

Повісті для юнацтва «Студент університету» і «Сестра Оля» — то цікава змістовна розповідь про життя Ульянових напередодні початку активної революційної діяльності Володимира Ілліча, якій присвячено велике епічне полотно — «Ранок генія». Описувані у цьому творі події відбуваються з серпня 1893-го по червень 1894 року і пов'язані з утворенням «Союзу боротьби за визволення робітничого класу». Зображуючи цей знаменний період у житті В. І. Леніна, письменник розгортає оповідь за трьома сюжетними лініями: Володимир у колі своєї сім'ї, наукова і громадська діяльність майбутнього вождя пролетарів, молодий Ульянов серед своїх однодумців-революціонерів. Кожна з них має свої відгалуження, спрямовані на розкриття характерів та індивідуально-своєрідних рис провідних персонажів, однак всі три лінії підпорядковані загальній меті: всебічному зображенню діяльності Ульянова — організатора якісно нового етапу революційного руху в Росії.

Матеріал, покладений в основу твору, у переважній більшості історично достовірний, хоч і різнохарактерний за своїм змістом. Письменник спромігся віднайти художньо правомірні форми і засоби його

осмислення, майстерно поєднавши різностильові тенденції. Так, у розповідь про родину Ульянових, витриману в ліричній задушевній тональності, вкраплюються елементи побутописання, пейзажного малюнка тощо. Переживши непоправне горе (страта Саші, передчасна смерть Олі), зазнавши остракізму урядовців і «вірнопіданої» суспільності, сім'я Ульянових внутрішньо зміцніла і загартувалася у злигоднях. Змальовуючи її життя у Москві, В. Канівець кожним епізодом доводить, що родинні зв'язки стають особливо надійними і стійкими, коли люди поєднані між собою ще й спільними світоглядними та духовно-моральними ідеалами.

Добрим генієм родини, і це тонко показує письменник, є Марія Олександрівна — любляча ніжна мати, розумний наставник і щирий друг своїх дітей, характер цілісний, благородний і прекрасний. Психологічно переконливо відтворено у романі складну гаму почуттів цієї мужньої жінки: невтихаючий біль і вічна скорбота за тими, хто передчасно пішов із життя, тривога і вболівання за долю інших дітей, які обрали для себе тернистий шлях революційної боротьби. Добре усвідомлюючи силу материнського авторитету, Марія Олександрівна, однак, не робить жодної спроби нав'язати дітям власну волю, примусити їх бодай у дрібному поступитися своїми переконаннями. Її мудра любов органічно поєднує ніжне піклування, чуйність, доброту з глибоким розумінням дітей. Звідси — та атмосфера душевної відкритості, яка панує в сім'ї Ульянових. Тут уміють шанувати одне одного, відчувати найтонші зміни стану і настроїв ближнього, готові розділити з ним тривоги і радощі.

Кожна сторінка життя Ульянових — цікава й значуща, сприяє реалізації головного завдання романіста — осягнути джерела високої людяності Володимира Ілліча як однієї з найхарактерніших рис його індивідуальності. Володимир — дбайливий, ніжний, люблячий син і брат, мужній, окрилений юнак, і ці якості сформувалися в атмосфері сердечності і вимогливої доброти, властивій родинному укладові Ульянових.

Розповідаючи про науково-пропагандистську діяльність Володимира Ілліча, письменник зосереджується передовсім на тих її аспектах, які дають змогу побачити в ньому теоретика і справжнього ватажка російських марксистів. У таких описах переважає нарисовий стиль: докладна інформація, факти, цитування наукових джерел, економічні й соціологічні викладки, стислий переказ змісту праць авторів, з якими полемізує молодий Ульянов, і його власних праць, зокрема «Хто такі «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?». Оскільки робота ця надзвичайно важлива і, головне, історично конкретна, романіст не вважає за можливе белетризувати оповідь. На нашу думку, таке вирішення цілком правильне.

Безсумнівно плідною виявилася і спроба В. Канівця змалювати майбутнього вождя першої в світі соціалістичної революції в колі своїх однодумців, засновників і членів «Союзу боротьби за визволення робітничого класу» в Петербурзі. Запам'ятовуються яскраві постаті Гліба Кржижановського, Степана Радченка, Петра Запорожця, Германа Красіна, Миколи Федосеева, Василя Старкова, Михайла Сільвіна та багатьох інших членів революційних гуртків. Характеризуючи кожного з названих і багатьох інших персонажів роману, письменник показує, якими нелегкими, часом звивистими шляхами приходили ці люди до розуміння і сприйняття марксизму як єдино правильного перспективного революційного вчення. Молодий Ульянов поступово здобуває визнання у цих, нерідко старших за нього і з більшим життєвим досвідом людей, не випадково. Ерудованих «начотчиків», які, старанно проштудювавши праці основоположників марксизму, можуть лише по-школярському переповідати й повторювати чужі думки, у той час було небагато. В особі ж Ульянова гуртківці побачили мислителя, який не тільки добре розумів теорію, а й знав, як реалізувати її на практиці в умовах відсталого царської Росії, і мав чіткий план такої реалізації.

Неординарність особистості Ульянова яскраво виявилася уже під час обговорення реферату Германа Красіна. Скрупульозний аналіз красінського реферату, зроблений Ульяновим, крім конкретного свого спрямування, мав ще й велике значення як взірць справді наукової творчості, відповідального ставлення до своєї справи. Хоч Ульянов не оцінював діяльності гуртка в цілому, він в опосередкованій формі охарактеризував і найбільш вразливі місця його практики. Саме так зрозумів і визначив сутність виступу Володимира Гліб Кржижановський: «Тихе і мирне існування наше, точніше б сказати животіння щодо творчого застосування теорії Маркса до нашої дійсності, бачу, закінчується з появою Ульянова».

Науковий зміст критичних зауважень Ульянова, які переросли в самостійний реферат про ринки, виявив виняткову ерудицію й велетенські творчі можливості їх автора, що було відповідно оцінено петербурзькими марксистами: «В двадцять три роки бути таким енциклопедистом... Незбагненно, коли він устиг оволодіти всіма тими знаннями». Марксистки визнають Володимира Іллїча за свого ватажка.

Революційна діяльність Ульянова не обмежується Петербургом. Під час відвідин своїх рідних у Москві Володимир побував на вечорі у народників, де піддав нищівній критиці їхні концепції і довів бездоказовість їхніх нападок на марксизм. Письменник вдається до контрастного зіставлення позицій Воронцова і Ульянова і вдало використовує принцип поступового наростання конфліктного напруження.

Виступ ідеолога народництва — популярного письменника Воронцова — це монолог самозакоханого улюбленця публіки. Він супроводжується іронічними, а то й саркастичними репліками Володимира, які акцентують найслабші місця народницьких постулатів, підводячи таким чином слухачів (а відтак і читачів) до тієї остаточної безкомпромісної оцінки народництва, яку дасть Ульянов у своєму виступі. Виступ Володимира, коректний і змістовний, відзначається прекрасним знанням праць свого супротивника, чітким усвідомленням помилковості його поглядів, умінням доказово обстоювати свої власні, марксистські, переконання і, головне, відчуттям історичної перспективи. Слова, якими Ульянов завершує полеміку з ідеологом народництва, сприймаються як пророчі: «Марксизм вбачав прогресивну революційну роботу капіталізму в тому, що він, усупільнюючи працю, водночас механізмом самого процесу навчає, об'єднує і організовує робітничий клас, навчає боротьби, організовує його обурення, об'єднує для експропріації експропріаторів, для захоплення політичної влади і відібрання засобів виробництва з рук небагатьох узурпаторів, щоб передати його в руки всього суспільства».

Описуючи ранній період революційної діяльності Володимира Ілліча, письменник уміло поєднує справжні факти його біографії і художній вимисел. Але й неможливане виростає із сумліного вдумливого вивчення наукових першоджерел, документів, спогадів сучасників та інших матеріалів. Авторська уява оживляє і доповнює оповідь суттєвими, значущими деталями й подробицями, які характеризують епоху, побут, сутність людських взаємин, а отже, і поглиблюють, увиразнюють розкриття провідної думки твору.

Повість «Хлопчик і жар-птиця» з-поміж інших творів В. Канівця про В. І. Леніна вирізняється саме тим, що в ній художній домисел превалює над принципом документальності. Оскільки описувані у цьому творі події подаються як спостереження маленького хлопчика Міні, такий прийом є цілком умотивованим і правомірним. Виявивши добре знання дитячої психіки, В. Канівець точно й переконаливо змальовує життя маленької людини, делікатно розкриває її внутрішній світ. Бажання Міні, батько якого безпробудно пиячить, спершу прості: наїстися досхочу, мати чоботи, щоб гуляти з однолітками, дочекатися теплої весни... Знайомство, а потім і дружба з «дядьком політиком» (так Миня називає В. І. Леніна) непомітно наповнюють життя хлопчика досі незнаним змістом. Як і раніше, зовнішніх подій відбувається небагато, але їх внутрішній зміст збагатився. Адже тепер поряд з Минею добрі й мудрі друзі: «дядько політик» — Володимир Ілліч, «тато Надя», «бабуся Єлизавета», які вчать його розуміти навколишній світ. Слід відзначити винятково вдалу композицію твору: невеличкі новели, з яких складається повість, найвлучніше відтворю-

ють «роздрібнений» характер світосприймання дитини — бачення нею навколишньої дійсності в окремих картинах і образах. Кожна така новела-образок, відтворюючи складний, зовні малопомітний процес духовно-морального зростання Міні, водночас поглиблює наше розуміння особистості самого В. І. Леніна, розкриває все багатство високих людських якостей великого вождя.

Роман «Провісники» (1976) за своїм ідейним спрямуванням близький до циклу творів про В. І. Леніна, оскільки йдеться у ньому про одну з важливих подій в історії пролетарського руху в Росії — утворення «Південноросійського союзу робітників». Великий архівно-документальний матеріал, використаний В. Канівцем, дає змогу правдиво й історично достовірно показати гострі соціальні конфлікти, характерні для промислових центрів південної Росії у кінці минулого століття. Нещадна експлуатація, безправ'я, постійні злидні — таким було життя робітників заводів Белліно-Фендеріха, Гулье-Бланшарда, залізничних майстерень та інших підприємств Одеси, тож і не дивно, що саме тут було засновано першу робітничу революційну організацію, кінцевою метою якої було повалення царизму.

«Провісники» — роман «густонаселений», що цілком природно для хроніки, та з-поміж великої кількості дійових осіб письменник обрав наскрізний образ героя, який об'єднує, зцементує різнохарактерну багатопланову оповідь. Це образ Євгена Заславського, інтелігента, який свідомо йде в революцію. Його шлях був складний. Спершу повірив було Бакуніну і, залишивши Петербурзький технологічний інститут, поїхав на Полтавщину, щоб послужити народові. Однак, порівнявши теоретичні постулати з реальною дійсністю, Євген невдовзі прийшов до гіркого розчарування: «Щоб побачити в очих дядьках велику революційну силу, ...треба багато років прожити десь у Женеві або в Лондоні». Як нереальні, відкинув він пізніше і народницькі програми і прийшов до усвідомленого визнання марксизму єдиною правильною і перспективною революційною теорією. Людина високих моральних і світоглядних переконань, трудівник Заславський повністю віддається загальній справі і залишається вірним революційним ідеалам до останньої хвилини свого життя.

Стрижневим мотивом роману є розповідь про велічезну роботу, здійснену Заславським і його однодумцями Кравченком, Рибичким, Сквері та іншими по розповсюдженню нелегальної літератури, організації страйків, виробленню статуту новоутворюваного союзу, навчанню у гуртках, — про роботу, яка сприяла вихованню класової самосвідомості робітників. Шлях першопрохідців ніколи не буває легким, доводить письменник розповідаючи про успіхи і невдачі групи Заславського. Царизм жорстоко розправився з членами «Південноросійського союзу робітників», відправивши їх у тюрми і на заслання.

Але розпочата справа не загинула марно, бо організаторам союзу вдалося досягти головного: на власному прикладі довести, що робітники, «об'єднані в товариства, в союзи пролетарів,— то така сила, проти якої нічого не значать ні солдати, ні жандарми, ні городові».

Ім'я Володимира Васильовича Канівця як художника слова, зайнятого розробкою великих суспільно значущих проблем, добре відоме і за межами нашої республіки. Твори його, перекладені мовами народів СРСР і країн соціалістичної співдружності, відзначаються завжди чіткою визначеністю громадянської позиції письменника-комуніста, вірного сина Радянської Вітчизни.

Зінаїда Голубева

УЛЯНОВИ

РОМАН

ЧАСТИНА ПЕРША

Розділ перший

1

Товстий бородатий сторож гімназії, одчинивши двері, довго й сердито вителенькував дзвоником, але учні не квапилися на уроки.

— От нечисті душі,— сердився сторож.— Мов поглухли...

День видався сонячний, теплий. З дахів будинків, веж кремля весело й дзвінко капотіло. На узбіччях вулиць, прорізаючи брудний сніг, жебоніли перші весняні струмки. На набережній Волги вирував людський натовп: лід на річці потріскався і, здавалось, ось-ось почне ламатися. В юрмиську вельми моторно шмигляли напівроздягнені гімназисти (до кінця занять їм не видавали шинелей). Хапали дрижаки гімназисти не тому, що боялись прогавити, коли рушить крига. Їх гнало туди інше: закінчувалася чверть, і вчителі всіх опитували, виставляючи оцінки.

Ілля Миколайович жив із сім'єю в будинку гімназії і міг на перервах забігати додому. У вікно він бачив, як учні ховаються в юрбі на набережній, як неохоче плетуться на уроки, і тому не поспішав до класу. Сьогодні провів уже п'ять уроків і досить натовмився. Спочити б, але ж ні: в другій половині дня треба було висиджувати на педраді. А ввечері — уроки планіметрії на землемірно-таксаторських курсах. Завтра неділя, та доведеться цілісінький день морочити голову з відстаючими учнями. Без цього годі успішно закінчити чверть. Отож додому Іллі Миколайовичу тільки й вдавалося заглянути під час перерви. Марія Олександрівна була на останніх днях, а він навіть у неділю не міг побути з нею. Поставити ж комусь там за чверть двійку і заспокоїтись — не в його характері. Марія Олександрівна знала про це. Вона не тільки не докоряла чоловікові, але й робила все можливе, щоб йому працювалося спокійно.

— Іди, а то спізнишся на урок,— сказала Марія Олександрівна, коли дзвоник угомонився.— Я сама вкладу Аню спати.

Взяла Аню, яка вже дрімала на руках у батька, і нараз зойкнула, присіла. Ілля Миколайович обережно підтримав її, взяв дівчинку, стурбовано спитав:

— Тобі погано?

— Матусю, у тебе щось болить? — спитала й Аня, кліпаючи сонними оченятами.

— Ні... нічого... — всміхнулася, пересилиючи себе, Марія Олександрівна. — Іди спати...

Ілля Миколайович відніс Аню в ліжко і, повернувшись, допоміг дружині перейти в свою кімнату. Коли Марія Олександрівна лягла на ліжко і полегшено зітхнула, він сказав:

— Тобі, Машенько, треба, мабуть, більше лежати...

— Але лікар радить ходити. І батько ось про це знову пише.

— Від Олександра Дмитровича є лист?

— Так. Тільки-но принесли.

— Ну, як йому в Кокушкіні живеться? Сумує сам?

— Про це він, як завжди, нічого не згадує. Питає, чи не треба приїхати. Непокойтись, що у нас тут — хтось йому сказав — немає тямущих акушерів.

— Це він даремно. Серафим Петрович Гациський чудовий акушер. Може, покликати його?

— Не треба... Так уже було. — Марія Олександрівна усміхнулася самими лише губами, мовила зовсім тихо, ніби думала вголос: — Хіба так ще буде... Іди, іди, ти вже запізнюєшся...

Не хотілося Іллі Миколайовичу залишати дружину, але він не міг пропустити уроку: треба було ще багатьох учнів опитати. Поцілував руку Марії Олександрівні, знаючи, що це заспокоює її краще за всякі співчутливі слова, взяв класний журнал і пішов. Та в дверях зупинився, мовби розмірковуючи: а чи не повернутись? Побачивши, що Марія Олександрівна посміхнулася без тіні болю на обличчі, обережно причинив двері.

Був урок математики в шостому класі. Коли Ілля Миколайович з'явився в дверях, гімназисти, як по команді, припинили і підхопилися. Він, окинувши пильним поглядом клас, махнув рукою: сідайте, мовляв. Поклав журнал на кафедру, пішов поміж рядами, примушуючи гімназистів ховати під парти все зайве. Оглянувши клас, узяв журнал і присів на одну з парт (за кафедрою Ілля Миколайович не любив вести уроку). Розгорнув журнал, довго щось там розглядав, а гімназисти, затамувавши подих, стежили за

кожним його рухом. Кого викличе? Ілля Миколайович знав, як благотворно діють на учнів хвилини такого чекання, а тому й не поспішав називати прізвище, хоча ще на минулому уроці поставив ледь примітні крапки проти тих, кого слід було спитати. І лише після того, як відчув, що учні не тільки зовні, але й внутрішньо заспокоїлись, забули про те, що їх хвилювало під час перерви, і думають про урок, тихо сказав:

— Міневрін! — Ілля Миколайович не вимовляв літеру «р», і в нього вийшло «Мінев'їн». — Будь ласка, до дошки.

Гімназисти засовалися на партах. Серед загального полегшеного зітхання, — дякувати богу, не мене! — почулося зніяковіле покашлювання. Всі, посміхаючись, озираються на останні ряди парт, бо знають, що означає отой затяжний приступ кашлю. Міневрін, високий, плечистий, удавано бухикаючи, совається на місці, наче він прилип до парти і ніяк не може відірватися від неї. Нарешті підіймається, чуває потилицю, мимрить ламким баском:

— Я, Ілля Миколайович, той... Я сьогодні те... не можу...

Добре, завжди внутрішньо освітлене, вилицюваті обличчя Іллі Миколайовича огортає сум. Йому соромно за Міневріна, бо той уже не вперше так відповідає. Ілля Миколайович тре долонею високий лоб, поправляє довгий чуб. Журно зітхає, наче він винен у тому, що Міневрін не знає уроку. Гімназист ще нижче опускає голову: винен, мовляв, каюсь.

Міневрін ледар. Ілля Миколайович це добре знає. Та кожного разу, коли той не знає уроку, він так прикро засмучений, наче з Міневріним це вперше трапляється. Не лає його, не нагадує про те, що й минулого разу таке ж було, а лише питає, не так з докором, як з сумом:

— Як же це ви?

— Пробачте, Ілля Миколайович, — бубонить Міневрін, — на наступному уроці я... той...

Ілля Миколайович встав, повільно пройшовся по класу, наче хотів заспокоїтись. Потім сів, скрушно мовив:

— Ну, сідайте. Ставлю вам крапку...

— Спасибі, Ілля Миколайович, — зраділо забасив Міневрін. — Я... той...

— Але наступного разу і старий матеріал спитаю, — делікатно попередив Ілля Миколайович, ставлячи крапку в лівому нижньому куточку клітинки. — Так що прошу вас добре підготуватися...

— Не турбуйтеся! — запевнив Міневрін, вперше глянувши в вічі Іллі Миколайовичу.— Я все вивчу...

Ілля Миколайович довго вивчає крапки в клітинках журналу — їх більше проти прізвищ тих, хто погано вчиться,— але викликає відмінника Циганкова. Цього улюбленця Іллі Миколайовича недавно спіткало лихо: інспектор піймав з цигаркою, і йому довелося посидіти в карцері. Іллі Миколайовичу хотілося підбадьорити Циганкова, і він викликав його, будучи впевнений, що той, навіть просидівши тиждень у карцері, не відстав. Циганков жваво, чітко відповідав на запитання, швидко розв'язував задачі. Ілля Миколайович саяв, не міг всидіти на місці. Він то з одного, то з другого боку підходив до гімназиста і, обхопивши рукою підборіддя, пильно стежив, як той впевнено вистукує на дошці вервечку цифр. Радісним поглядом позирав на клас: бачили, мовляв, який молодець. А коли Циганков поставив останню крапку, Ілля Миколайович сказав з вдоволеною посмішкою:

— Відмінно! Сідайте, Циганков. Дуже, дуже радий за вас! Відмінно! — ще раз повторив він квапливо, сідаючи за парту, наче йому не терпілося поставити в журнал оте «відмінно».

Треба було спитати ще кілька осіб, та не хотілося псувати радісного настрою, і він почав новий урок.

2

В Нижньому Новгороді Ульянови мешкали вже третій рік. До того часу Ілля Миколайович майже вісім років учителював у Пензі.

Ілля Миколайович закінчив у 1854 році фізико-математичний факультет Казанського університету, як було зазначено в дипломі, «з головних предметів з успіхами відмінними». Він написав дисертацію на тему: «Спосіб Ольберса та його застосування для визначення орбіти комети Клінкерфюса». Професор астрономії Ковальський писав: ця наукова праця «показує, що пан Ульянов збагнув суть астрономічних обчислень, котрі, відомо, досить часто потребують особливих міркувань і прийомів». Висновок такий зробив: «Цей твір я вважаю цілком відповідним ступеню кандидата математичних наук».

Вчена рада факультету надала Іллі Миколайовичу звання кандидата математичних наук.

Це була велика перемога. Адже Ілля Миколайович

першим у родині Ульянових одержав вищу освіту. І цього він домогся лише завдяки своїй наполегливості, невтомній працьовитості. Батько помер, коли Іллі було сім років. Мати нічим не могла допомогти: вона й сама була на утриманні старшого сина Василя. Брат Василь ставився до Іллі, як до рідного сина, і щедро ділився з ним усім, що мав. Та то були жалюгідні копійки, бо заробляв брат мало — працював об'їждчиком на соляних промислах купців Сапожникових, — а годувати треба було матір, тітку, молодшу сестру. Оскільки Ілля Миколайович закінчив гімназію із срібною медаллю — то була перша медаль в історії Астраханської гімназії, — то директор клопотав, щоб йому, як кращому учневі й сироті, дали стипендію. Але ректор університету відмовив: стипендії, мовляв, існують для дітей дворян, а не міщан. От і довелося Іллі Миколайовичу всі роки навчання в університеті заробляти на шматок хліба приватними уроками.

Тепер, здавалося, труднощі позаду: університет закінчено, попереду самостійна робота. Та склалося не так, як думалось. Майже рік Ілля Миколайович не міг одержати місця вчителя. Довелося знову, як і під час вступу до університету, звертатися за допомогою до професора Лобачевського, помічника покровителя Казанського навчального округу.

Микола Іванович Лобачевський привітно прийняв молодого кандидата. Уважно вислухав його, пообіцяв допомогти. І слова свого, як завжди, дотримав: незабаром він повідомив Іллю Миколайовича, що в Пензенському дворянському інституті є вакантне місце вчителя фізики і математики. Але перш ніж посісти цю посаду, треба скласти іспити в комітеті, що екзаменував кандидатів учительства. 5 січня 1855 року «було проведено, — як відзначалося в протоколі, — екзаменування претендента на місце старшого учителя математики і фізики кандидата Ульянова, який читав пробну лекцію: 1) з математики: аналітичний виклад конічних перерізів — ясно і ґрунтовно; 2) з фізики: про кисень — задовільно...»

Комітет визнав кандидата Ульянова здатним викладати математику, але не фізику...

Та виявилось, що й посаду викладача математики він не може одержати, поки не будуть розподілені по гімназіях синки дворян — випускники Головного педагогічного інституту. Проте Ілля Миколайович не занепавав духом, а взявся за книги. 21 квітня він знову став перед комісією

і склав іспити з фізики. Професор Лобачевський, одержавши всі ці документи, послав подання міністру народної освіти, прохаючи його призначити кандидата Ульянова в Пензенський дворянський інститут викладачем математики і фізики. А Іллі Миколайовичу передав, щоб він, коли від'їжджатиме до Пензи, зайшов до нього. І як тільки Ілля Миколайович зібрався в дорогу — це було в кінці травня, — пішов до свого вчителя й благодійника. Він не знав тоді, що більше ніколи вже не побачить його...

Професор Лобачевський все життя напружено працював над створенням своєї геніальної неевклідової геометрії. Кожний день у нього був розписаний з точністю до хвилини. Сам Лобачевський ніколи не запізнався на лекції і дуже сердився, коли це робили інші. І якщо призначав час прийому, то теж не допускав, щоб відвідувач чекав його хоч хвилину. Ілля Миколайович добре знав цю рису старого професора, а тому прибув на прийом раніше призначеного часу. Думав почекати в приймальні. Та не встиг сісти, як з кабінету вийшов секретар, сказав:

— Пане Ульянов, професор вас запрошують...

Готуючись до цієї зустрічі, Ілля Миколайович навіть написав кілька варіантів того, що йому хотілося сказати своєму вчителю, якого обожнював. Адже саме Лобачевський допоміг йому вступити до університету. Хоч Ілля Миколайович добре склав іспити, його не зараховували до університету, бо Астраханська міська дума не видавала свідоцтва про те, що його увільнено від міщанського громадянства. Не личить, мовляв, бідному міщанину, та ще й сироті, лізти до університету. Наші ось діти не сироти і то сидять дома й не рипаються. Якби Лобачевський не дозволив без довідки — а ця довідка вважалась конче потрібною! — відвідувати лекції, то, мабуть, довелось б Іллі повертатися додому, розпрощавшись з мрією про вищу освіту. Отже, хотілося сказати цій людині щось особливе. І зробити це без славослів'я, чого Лобачевський не терпів, а розумно, стримано.

— Дуже радий за вас, мій юний колего! — хриплим голосом мовив професор, важко підвівшись з крісла і простягаючи руку в бік секретаря, а не Іллі Миколайовича.

Побачив Ілля Миколайович це, і серце його боляче стиснулось, з голови вмить вилетіли всі ті фрази, які він приготувався сказати. Виходить, правду кажуть: професор майже нічого вже не бачить. Секретар відрекомендував Іллю Миколайовича, і той кинувся до улюбленого

вчителя, обережно потиснув його старечу, суху, але ще чіпку руку. Лобачевський запросив сісти, опустився в крісло сам і довго не міг вгамувати кашель. Ілля Миколайович дивився на його велике, завжди зосереджено-суворе обличчя — воно було худе й хворобливо жовте, — на широкий лоб, на запалі, тьмяні темно-сірі очі, на суворо зведені дуги брів, слухав, як він важко дихає, і сльози клубком підступали до горла. Рідний батько не зробив для Іллі Миколайовича стільки, скільки цей на вигляд суворий, але безмежно добрий чоловік. Ілля Миколайович відчув себе ще більш винним перед ним за те, що турбував його, хворого, своїми просьбами. Він встав і почав дякувати, але професор обірвав його з тією ж суворістю, з якою робив це на іспитах, коли студент говорив не те, що треба:

— Облиште! І сядьте, будь ласка. Не забувайте, що ви вже не студент, а старший учитель інституту. — Сердито насуплени брови Миколи Івановича ворухнулися і трошки розійшлися, від чого обличчя вмить посвітлішало. — Звикайте до того, що тепер перед вами вставатимуть учні... Ну, так, — перевівши подих, продовжував він. — А запросив я вас, мій юний колего, заради важливої справи. При Пензенському інституті є добре устаткована метеорологічна станція, а спостереження вести нікому. Вчитель математики Панов, якому це доручили, як повідомляє мені ось професор Савельєв, надсилає таблиці, повні курйозів. Якщо вірити Панову, то о другій годині дня термометр у тіні показує більше майже на п'ять градусів, аніж на сонці. Тут дається взнаки не просто незнання справи, а й легковажне ставлення до неї. І причина тому одна: цю копітку роботу доводиться виконувати без всякої винагороди... — Подолавши приступ кашлю, Микола Іванович продовжував: — Я пропоную вам, пане Ульянов, взяти на себе завідування метеорологічною станцією.

— Пане професор, це для мене велика честь! — з щирою радістю відповів Ілля Миколайович.

— Ви, як мені відомо, займались метеорологічними спостереженнями при обсерваторії університету... Під керівництвом професора Савельєва.

— Так.

— І відчуваєте себе підготовленим самостійно вести спостереження?

— Ні. Мені потрібно ще багато вчитись.

— Добре, — ледве стримуючи приступ кашлю, від чого

набухла жила на лобі і почервоніло обличчя, мовив Микола Іванович.— Я бачу, що професор Савельєв має рацію: ви бажаєте вести цю дуже потрібну для науки роботу. Сьогодні ж зайдіть до нього. Він дасть необхідні інструкції...— Микола Іванович довго не міг вгамувати кашлю.— І ось що я вам хочу сказати, мій юний колего,— продовжував він, віддихавшись,— не обмежуйте себе рамками вузьколюбих підручників, інструкцій і програм. Продовжуйте глибоко й ґрунтовно вивчати науку. Я говорив про це, писав і не перестану повторювати до кінця днів своїх: завжди пам'ятайте, що людина народилась бути володарем, царем природи. Але мудрість, з якою людина повинна керувати всім із свого спадкового трону, не дається їй від народження. Мудрість та набувається навчанням. Тепер це ви повинні не лише самі розуміти, а й прищеплювати своїм учням.

— Я робитиму все, що в моїх силах! — наче клятву, виголосив Ілля Миколайович.

Старий Лобачевський вловив у тоні Іллі Миколайовича невідому ширість, і густі сиві брови широко розійшлися. На різко окреслених вустах з'явилась посмішка задоволення. Спираючись на більця крісла, він важко звівся — високий, трохи сутулий — і подав руку Іллі Миколайовичу.

— Дозвольте вам побажати, мій юний колего, успіхів у вашій нелегкій праці. Покладаю велику надію на те, що ви наведете порядок на метеорологічній станції. А відомості, які ви добудете своєю скромною, безкорисливою працею, згодяться і для науки нинішньої, а найпаче — для науки днів прийдешніх. Завжди пам'ятайте про це. І нехай ця думка буде опорою і підтримкою вам у найважчі хвилини життя! — урочисто закінчив професор.

Окрилений, з переповненим радістю серцем вийшов Ілля Миколайович від свого вчителя. Та до цієї світлої радості домішувався і смуток: немічний, ох, який немічний старий... І майже нічого не бачить. Важко дихає, змарнів, дуже постарів за останній рік. Але не піддається недужі — працює. Могутній розум і не менш могутній дух в ослаблomu тілі. Ось у кого треба вчитися жити і працювати!..

Метеорологічні спостереження в Пензі Ілля Миколайович провадив вісім років. Дуже акуратно й точно. Навіть тоді, коли хворів, не припиняв роботи. Його матеріа-

ли були використані в статтях і книгах багатьох учених. Та Лобачевському не довелося радіти з успіхів свого учня: в лютому 1856 року — менше ніж через рік — він помер від паралічу легенів...

3

Уроки закінчилися. Ілля Миколайович зібрався йти додому, бо його дуже хвилювало, як почуває себе дружина. Але директор гімназії Садоков затримав його:

— Ілля Миколайович, то ви ж не баріться...

— А що таке?

— Сьогодні ж об'єднане засідання педагогічної ради.

— Пробачте, Костянтині Івановичу, — зморено сідаючи до столу, мовив Ілля Миколайович, — весь день думав про це і ось... забув...

— До початку ще півгодини. Ви встигнете пообідати.

— Це так, — відчуваючи себе ніяково за те, що він такий неуважний, тихо сказав Ілля Миколайович. — Дякую вам...

— У вас якісь неприємності? — спитав Садоков, коли Ілля Миколайович уже взявся за ручку дверей.

— Ні. Я просто... стомився...

Поханцем пообідавши, Ілля Миколайович пішов у свій кабінет і приліг на диван. Марія Олександрівна, прибравши зі столу, зайшла до нього. Під час обіду їй не хотілося питати чоловіка, що йому зіпсувало настрої. Може, він розсердився на неї за те, що вона не дотримується його порад? Марія Олександрівна сіла поруч, взяла його за руку, спитала, зазираючи в очі:

— Ти через мене так засмутився?

— Та що ти, Машо! — злякано підхопився Ілля Миколайович. — Як ти могла таке подумати? Зіпсувало настрої мені зовсім інше: зараз ось треба йти на засідання педагогічної ради. А мені страшенно не хочеться слухати безглузді патакання інтригана Розінга. І взагалі у мене з ним... Неприємно це. Огідно...

— А ти не йди.

— Сьогодні не піду, то завтра доведеться йти. Ні, доки тут працюю, — подітися нікуди: треба ходити. Та й не хочу я, щоб Розінг подумав, ніби я поступився своїми принципами. Тримався і буду триматися своєї думки: не шпигунством і недовір'ям, не арештами й різками треба

прищеплювати учням любов до науки, а повагою до їх людської гідності...

Засідання об'єднаної педагогічної ради — гімназії і дворянського інституту — відбувалися в приміщенні гімназії. А скликалися вони, як правило, за вимогою директора інституту Розінга. Він визначав і питання, котрі були настільки важливі, що потребували вироблення «єдиної думки». Цього разу пропонувалось обговорити таке, на думку Розінга, страшенно важливе питання: «Чи можуть учні гімназії брати участь у виставах, які даються заради благодійності?»

— Панове! — першим почав Розінг. — Я хочу сказати кілька слів з приводу цього дуже важливого питання...

Довго і нудно говорив Розінг про те, що гімназистів скрізь підстерігають вороги престолу; що це вони, нігілісти, і вистави готують, а зібрані кошти використовують на пропаганду своїх «мерзотних справ». Беручи участь у таких ось виставах, недосвідчені гімназисти й заражаються всілякими злочинними ересьми. А потім, прийшовши в клас, поширюють ту чуму по всьому інституту, по всій гімназії...

Скрізь і в усьому Розінгу ввижалась крамола. Ілля Миколайович слухав його й не міг збагнути: дійсно він вірить у те, що говорить, чи здійсмає цей гамір задля того, щоб показати начальству, як пильно стежить за моральністю своїх вихованців. Мабуть, останнє. Мав би Розінг владу, то він всі класи свого інституту перетворив би в карцери і в них провадив би «навчання».

Не встиг сісти Розінг, як почали виступати вчителі інституту і співати йому дифірамби.

— Не можна допускати, — жовчно, роздратовано говорив викладач латинської мови Нікольський, — щоб наші вихованці робили, що їм заманеться. Треба суворо заборонити їм брати участь у виставах...

Учитель закону божого протоієрей Востоков сказав навіть, що за розв'язання такого важливого питання не гріх би відслужити вдячний молебень. Ілля Миколайович, почувши це, ледве стримався, щоб не розсміятися. Він нахилився до свого друга, викладача російської мови Мальцева, шепнув:

— Як вам, Михайле Павловичу, це подобається?

— Святий, святий Розінг... Ну, мовчу. Він уже в наш бік поглядає...

Коли всі вірнопіддані Розінга висловились, запало

тяжке мовчання. Садоков, пригадавши, що він сьогодні головує, заговорив з пишномовною ввічливістю:

— Панове, будь ласка, хто ще має намір висловити свої міркування?

Бажаючих виступати не було.

— Панове, дозвольте просити вас не затримувати ходу обговорення запропонованого вашій увазі такого важливого питання.

Всі мовчали.

— Панове, дуже прошу вас, не змушуйте мене як головуючого вживати крайніх заходів: почати поіменний опит. Дуже, звичайно, прикро буде, якщо мені доведеться це робити, але, вибачте великодушно, питання настільки важливе, що ми повинні знати думку кожного члена ради.

Ілля Миколайович не хотів виступати, бо вважав це питання не вартим того, щоб витратити час на його обговорення. Та коли він побачив, що всі, хто не згоден з Розінгом, мовчать, боячись накликати на себе гнів, вирішив висловити свою думку. Знав: те, що він скаже, не сподобається Розінгу, але піти проти власного сумління не міг. Порушуючи загальне мовчання, обізвався:

— Дозвольте, Костянтині Івановичу, мені сказати кілька слів...

— Зробіть ласку, Ілля Миколайович! — зрадів Садоков. — Прошу вас, прошу...

— Пробачте, панове, — почав тихим голосом Ілля Миколайович. — Я, відверто признатися, не бачу небезпеки в тім, що наші вихованці братимуть участь в аматорських виставах. Навпаки! — підсилюючи голос, продовжував він, побачивши, що Розінг сердито засовався в кріслі. — Я вважаю, що це заняття врятує їх від безцільного вештання по вулицях. Виступаючи перед публікою, наші вихованці навчаться більше звертати уваги на свої манери, до чого ми, як вам, панове, відомо, постійно, але — на жаль! — без особливого успіху закликаємо їх... — Ілля Миколайович помовчав трохи і закінчив, побачивши, що Розінг ось-ось почне перебувати його. — Я міг би чимало й інших міркувань привести на захист своєї думки, та не стану втомлювати вас, панове, а скажу коротко: я не можу подати свого голосу за заборону.

— Пане Ульянов! — роздратовано крикнув Розінг. — Ви забули, що ця заборона потрібна для захисту від крамольних впливів!

Ілля Миколайович удав, що не почув цієї грізної ре-

пліки Розінга, поправив руками свій довгий чуб і сів. Розінг, забувши попросити у Садокова слова, виголосив довгу, повну погроз промову на адресу крамольників і тих — тут він виразно подивився на Ілля Миколайовича, — хто їх підтримує. За Розінгом, мов по команді, почали знову виступати один за одним всі його підручні. Обговорення цього питання тривало сім годин. Але педагогічна рада так і не дійшла згоди. Тоді Розінг встав і оголосив, що вихованцям інституту він своєю владою заборонить брати участь у виставах.

— А про гімназію доведеться подумати! — сказав він, підкреслюючи тим самим, що на ньому лежить відповідальність і за гімназію. — Прошу це записати до протоколу.

Ілля Миколайович гадав, що директор гімназії скаже своє слово. Але той мовчав. Садоков бачив, що учителі гімназії — крім священника Востокова та ще кількох чоловік, що, як і Востоков, мали уроки й в інституті, — проти Розінга. Він і сам розумів безглуздість цього поліцейського заходу, в душі був згоден з Іллею Миколайовичем. Але не міг наважитися заперечити Розінгу.

Незручно було йти і проти своїх підлеглих. А тому він визнав за краще сказати, що оскільки думки розійшлися, то доведеться, мабуть, ще раз повернутися до цього дуже важливого питання. Через кілька днів розпочнуться весняні вакації, й до того часу, — йому дуже хочеться вірити в це, — члени педагогічної ради, всебічно зваживши все, приймуть потрібну ухвалу.

Коли розходилися, Розінг, який вважав, що лише Ілля Миколайович винний в усьому, сказав:

— Вам, пане Ульянов, я раджу добре подумати над тим, що ви говорили!

І в цьому чулося: ви ще не раз пошкодуєте, що наважилися заперечувати мені. Ілля Миколайович, як і на педраді, не став відповідати Розінгу на ці погрози. Але під серцем у нього неприємно защеміло. Знав, з яким дурнем має справу, і, мабуть, треба було просто промовчати, як це зробили інші. Та він тут же посоромився цих своїх запізнілих намірів.

Так, Розінг буде мстити йому. Але ж він і раніше це робив. Тільки, може, й зміниться те, що тоді він мстив потаємно, а тепер робитиме це відверто.

В Нижній Новгород Ілля Миколайович переїхав на запрошення директора гімназії Тимофеева. Ілля Микола-

Йович був учнем Тимофеева, коли той працював в Астраханській гімназії, а потім вони разом вчителювали в Пензі. Тимофеев дуже цінував педагогічні здібності Іллі Миколайовича і, коли прийняв Нижньогородську гімназію, запросив його до себе. Але працювати Іллі Миколайовичу зі своїм учителем, людиною розумною й демократичною, довелося недовго. Тимофееву був підпорядкований і дворянський інститут. А цього місця давно вже домагався інспектор Розінг, людина неосвічена, скандальна, яка не гребувала навіть доносами, щоб домогтися свого. Побачивши, що місце, на котре він покладав такі надії, віддано Тимофееву, Розінг заходився слати кляузи й доноси до всіх інстанцій. Наклепи цього інтригана були настільки очевидними, що навіть запеклий реакціонер попечитель Казанського навчального округу Шестаков увільнив його з інституту. Міністр це затвердив. У наказі по округу зазначалося, що така людина, як Розінг, «не може і не повинна бути вихователем». І що ж? Рівно через місяць Розінга призначають директором того ж дворянського інституту, звідки його тільки-но з ганьбою витурили. І хто ж виявив таку милість? Сам цар Олександр II! Всі тільки ахнули та руками розвели. Як після цього було не повірити, що Розінг — друг царя?

Окрім занять в гімназії, Ілля Миколайович викладав на землемірно-таксаторських курсах і в Першому жіночому училищі. Був ще й вихователем у пансіоні дворянського інституту. Але тільки Розінг взяв керівництво інститутом у свої брудні руки, Ілля Миколайович негайно подав заяву про звільнення його від обов'язків вихователя. Окрім антипатії до Розінга, була ще одна причина. Якщо за Тимофеева вихователі займалися дійсно виховною роботою, то Розінг в перший же день заявив:

— Мені сам государ доручив виховання дітей дворян, і я повинен знати, як вони живуть, чим дишуть. Я буду вимагати від вас, панове вихователі, рапортів за кожен крок.

Оскільки за Тимофеевим не було ніякої провини, то йому дали посаду інспектора навчального округу. Формально це було підвищення, а насправді — усунення від виховної роботи, котрій він присвятив так багато років і сил. Обов'язок директора Нижньогородської гімназії було покладено на Садокова, що засидівся в інспекторах, — цю посаду він багато років займав в тому ж Пензенському дворянському інституті, де вчителював Ілля Микола-

йович, і, певна річ, був радий піднятися хоч на один службовий щабель. Зробити це, виявивши самостійність, не можна було: Розінг вмить усунув би його. І Садоков вирішив: хай уже Розінг порядкує, як хоче, аби місце директора мати. Це цілком влаштувало Розінга, і Садоков був затверджений директором гімназії. Сівши в крісло директора, Костянтин Іванович спробував було — дуже боязко — виявити деяку самостійність, але з того нічого не вийшло: Розінг чіпко тримав усе в своїх руках.

Іллю Миколайовича Садоков знав багато років по спільній праці. Цінував його як педагога. Садокову не хотілося відпускати його з гімназії. А Розінг сердито говорив:

— У пана Ульянова мухи в носі завелися! Ви злочинно ліберальничаєте з ним!

Стосунки Садокова з Розінгом настільки загострилися через Ульянова, що він внутрішньо вже згоден був увільнити Іллю Миколайовича, та було одне «але»... Тимофеев, як інспектор округу, нізащо б не дав згоди на увільнення Ульянова з гімназії без всяких на те підстав. А Ілля Миколайович працював і поводився так, що прискіпатися до нього було важко. «Ну й дилема, — не раз думав Садоков після сутички з Розінгом. — Аж голова паморочиться, а висновку не дійшов. Треба, треба щось придумати...»

Ілля Миколайович, хоч і не знав цих директорських планів, але з того, як змінився Садоков, відчував: він щось замишляє.

4

Життя в гімназії завмерло: всі роз'їхались на вакації. Але Ілля Миколайович, як і раніше, вставав за годину до першого дзвінка і виходив прогулятися на Кремлівський бульвар. Та, повернувшись з прогулянки, йшов не на уроки, а в кімнату дружини: наближалась подія, яка всі ці дні непокоїла. Він дуже радів, що настали вакації і можна бути коло дружини в ці важкі для неї години. Намагався відвертати її увагу від тих думок, які не дають спокою всім жінкам напередодні пологів. Марія Олександрівна була дуже зворушена цією увагою, і на її пожовклому обличчі занепокоєно-безпорадний вираз часто змінювався лагідною усмішкою.

Перш ніж зайти в кімнату дружини, Ілля Миколайович хвилини дві-три постояв біля дверей, намагаючись

вгадати — спить вона чи ні. Знав: останні ночі вона засинала лише перед світанком. І досить було рипнути дверима, як прокидалась. А потім ніяк не могла заснути. Та не встиг Ілля Миколайович торкнутись дверей, як почув тихий голос дружини:

— Іллюшо, я не сплю...

— І всю ніч не спала? — спитав, заходячи, Ілля Миколайович, обережно сів біля дружини, поцілував її руку з хворобливо-синіми, чітко прокресленими жилками.

Марія Олександрівна зітхнула.

— Чого ж ти не покликкала мене? Я до четвертої години читав, — сказав Ілля Миколайович і зніяковів: йому соромно стало, що її ось всю ніч безсоння мучило, а він, забувши про все, читав журнал.

Марія Олександрівна помітила зніяковіння чоловіка, здогадалася, що тому причиною, і сказала, щоб заспокоїти його:

— Я хотіла покликати, та все думалось: от-от засну...

— А я теж боявся зайти, щоб не розбудити... — Ілля Миколайович пильно подивився в карі очі дружини і по внутрішній напрузі їх зрозумів, як неспокійно в неї на душі, але все-таки спитав, боячись, щоб вона не образилась, ніби він не цікавиться її станом здоров'я: — Ну, а як ти, Машенько, взагалі відчуваєш себе?

Слово «взагалі» Ілля Миколайович виділив, і вона зрозуміла, про що він питав. Вона бачила — він прочитав у очах все те, що коїлося в її душі. Але їй приємно було, що він спитав про це. Не хотілося ні обманювати його, ні засмучувати. Заплющивши очі, довго мовчала, потім відповіла ледь чутно, що відчуває себе добре. Хотіла навіть посміхнутися, але не вийшло, і вона, облизнувши сухі покусані губи, знову заплющила очі, ледве стримавши зітхання.

— Машенько... — Почав Ілля Миколайович та й замовк, не знаючи, що казати. — Ну, дасть бог, все буде добре, — повторив він те, що вже багато разів говорив останнім часом, і йому стало соромно, що навіть нових слів не знаходилося.

Марія Олександрівна, не розплющуючи очей, ледь чутно потисла його руку.

Ілля Миколайович довго сидів біля дружини, дивлячись на синю, ледь пульсуючу жилку на її маленькій руці, і його душу охоплювало якесь гнітюче почуття. Він запевняв себе: «Все буде добре», а занепокоєння не

залишало. І йому інколи починало здаватися, що це передчуття якогось лиха, і це ще тяжче давило душу. Пригадувалось, як хвилювався під час перших пологів дружини. Тоді теж лізли в голову різні думки, але все обійшлося добре. Ані в серпні мине ось уже два роки. В перші місяці вона, правда, хворіла, а зараз — жвава, весела.

Ждав Ілля Миколайович сина. Та не говорив цього дружині: боявся, що коли народиться знову дівчинка, то вони обоє будуть почувати себе ніяково. Та й хіба можна велику таємницю народження людини ставити в залежність від чиїхось бажань! Добре, певна річ, якщо буде син. Але якщо на світ з'явиться дівчинка, він їй буде радий, як і сину. Та від Марії Олександрівни не приховалось таємне бажання чоловіка — батько завжди за сина! — і вона молила бога, щоб у неї був син. Вона й ім'я вже підбрала — Олександр. Батько її, Олександр Дмитрович, звичайно, буде дуже радий, що вона першому сину своєму дасть його ім'я. Первістку-дівчинку назвали на честь матері Іллі Миколайовича — Анною. Адже ці двоє стареньких — її батько та свекруха — ще тільки й живі. Анна Олександрівна мешкає в Астрахані з старшим сином Василем, а Олександр Дмитрович у селі Кокушкіні. Було в нього п'ять дочок і син, та всі роз'їхалися хто куди. Тужно було старому, але він з суворою стриманістю переносив свою самотність. Машенька була улюбленицею батька, вона найдовше жила біля нього, а коли вийшла заміж, не переставала кликати його до себе, та він уперто повторював своє: «До смерті я і тут дотягну...»

Заворушилась, закашляла в своєму ліжку Аня. Марія Олександрівна стрепенулася, з докором глянула на Іллю Миколайовича.

Останні дні березня лили дощі впереміж із снігом. Аня сиділа дома. А перший день вакацій видався теплий. Марії Олександрівні важко було ходити — та й слизько, — і він сам повів Аню гуляти. Улюбленим місцем Ані був фонтан на майдані. Вона годинами могла стояти біля фонтана і дивитись, як іскриться на сонці вода, як розмахують черпаками водовози, наливаючи бочки, як жінки зачерпують відрами воду і, взявши їх на коромисло, розходяться вулицями міста. Аня заздрила тим жінкам — як цікаво було б гратися відрами й водою! — і просила батька, щоб він їй теж купив відра та коромисло. Вона теж носитиме воду. Ілля Миколайович, щоб відвернути її увагу від тих відер, почав розповідати, що воду сюди, на

майдан, качають з Волги парові машини,— навіть водив і показував їй ті машини, але Аня торочила своє: «Купи мені відра й коромисло, я теж носитиму воду».

Над Волгою пролунав гудок пароплава. Ілля Миколайович взяв Аню на руки і пішов на набережню. Йому самому цікаво було подивитися, що там робиться, і Ані показати «живий» пароплав, щоб вона забула про відра й коромисло. Від острова до пристані, ламаючи крихкий лід, пробивався невеличкий пароплав. Він то видирався на лід, то провалювався, обгортаючись клубами парі. Ані здалося, що пароплав тоне, і вона злякано скрикнула, притуляючись до батька. Радісно сміялась, коли хмари пари розходилися і пароплавчик знову, напружено попихуючи, видирався на лід. З степового Заволжя поривами налітав холодний пронизливий вітер. Ілля Миколайович хотів уже йти, але Аня закапризувала: їй дуже хотілося побачити, чи перебереться пароплав через річку. Це цікавило не лише маленьку Аню, а й дорослих — на набережній стояли люди,— і Ілля Миколайович поступився. І, хоча він обгорнув дочку своїм пальтом, вона все ж таки простудилася.

— Подивись, як вона там...— тихо і ласкаво попросила Марія Олександрівна, показуючи тим, що вона не сердиться на нього.

Ілля Миколайович пройшов до кімнати Ані. Вона спала. Поправив ковдрочку, притулив руку до щічки. Температури наче не було, і він полегшено зітхнув. Ударив стінний годинник — подарунок Олександра Дмитровича на день весілля,— і Ілля Миколайович захвилювався: до дзвінка залишалось десять хвилин. Пройшов у кабінет, але, глянувши на підручники,— вони звечора не були підготовлені і лежали в одній купі,— згадав, що на заняття йти не треба. Сів біля столу і не міг збагнути, що ж робити. Листи б треба написати в Астрахань і в Кокушкіно, але... Краще почекати, доки все вирішиться. Адже недовго залишилось: днів два чи три. А може, й ще менше. Він посидів трохи біля столу, переключ з місця на місце підручники, сам не знаючи, навіщо це робить, покрутив у руках журнал «Современник», погортав навіть його, переглянув кілька підкреслених учора місць, але розум, зайнятий іншим, нічого не сприймав, і він кинув журнал. Становище було тяжке: і робота на думку не йшла, і сидіти весь день склавши руки біля дружини якось незручно. Та й Марія Олександрівна не дозволяла

Йому це робити, відсилала займатися своїми справами. А в нього все валилося з рук, як він не напружував свою волю. І зараз ось сидів у кабінеті й не знав, що робити. Йти до дружини? Але все вже переговорено... В такі хвилини починав шкодувати, що немає уроків, де забуває про все і час минав швидше. Обхопив голову руками, поставив лікті на стіл і сидів в якомусь напівсні, як раптом почув незвично гучний голос дружини:

— Іллюшо, Іллюшо, де ти?

«Боже мій! Та я, здається, заснув. Вона, мабуть, давно вже кличе мене»,— промайнуло у голові Іллі Миколайовича. Прожогом кинувся до кімнати дружини. Глянув на стражденно скривлене обличчя, і серце його мов обірвалося. Став навколішки в головах і, боячись доторкнутися до неї, щоб не причинити болю, зашепотів:

— Що, Машенько, що?

— Іллюшо...— почала Марія Олександрівна якимось хрипливатим і, як здалося Іллі Миколайовичу, зовсім чужим голосом, та й замовкла: лице її знову звела судом, і кризь зіцплені зуби прорвався стогін.— Іллюшо, здається...

— Розумію, Машенько, розумію...— підхоплюючись, зашепотів Ілля Миколайович.— Я зараз, я миттю...

Старшим акушером міста був Серафим Петрович Гацьський. Ілля Миколайович приятелював з його сном Олександром, котрий редагував неофіційну частину газети «Нижегородские губернские ведомости». Серафим Петрович приймав Аню і, коли Марія Олександрівна знову завагітніла, взяв її під свій догляд. Акушер він був досвідчений, вдачі добродушної, і його консультації завжди підбадьорювали Марію Олександрівну, вселяли впевненість, що все буде гаразд. Вже своїм спокійним виглядом, м'якою, добродушною усмішкою на товстих губах він мовби говорив: «Ну, чого ви хвилюєтесь? Тисячі таких випадків було в моїй практиці, і всі кінчалися якнайкраще. Ось побачите, що це так. А без хвилювання, вірно, таке диво, як поява людини на світ божий, ніяк не можливе. Це природна річ...»

У Серафима Петровича, як запевняли всі, була дуже легка рука: немовлята, яких він приймав, не вмирили й не хворіли. І хоча в місті було ще два акушери, але всі намагалися запросити лише Серафима Петровича. Через доброту свою старий нікому не міг відмовити, а тому й працював, траплялось, буквально дні і ночі. Та не тільки

в місті, а й далеко за його межами. А якщо вже десь був важкий випадок, то їхали до нього за сотні кілометрів. Пригадавши все це, Ілля Миколайович злякався: а що, як Гациського немає вдома? І чого він вчора не попередив його. А, та хто ж знав...

Захекавшись — всю дорогу майже біг, — Ілля Миколайович зупинився біля будинку Гациських, смикнув за дротик дзвінка. Довго ніхто не відчиняв. Нарешті десь в будинку рипнули двері. На порозі в халаті з'явився Олександр. У Іллі Миколайовича й серце зупинилося: немає, значить, Серафима Петровича!

— Що трапилось, Ілля Миколайович? — злякався Олександр, побачивши, як змінилося обличчя гостя. — Та проходите, ради бога...

— Пробачте, Олександр Серафимовичу, я до вашого батька. Та його, видно, немає дома. Ах, як же я вчора не зайшов...

— Та заспокойтесь! Батько вдома! Він тільки вчора повернувся з поїздки і ще відпочиває. Проходите, я зараз його розбуджу...

— Будь ласка, Олександр Серафимовичу! Я дуже незручно почуваю себе, що потурбував вас.

— А я працюю над своєю книжкою. В редакції немає часу цим займатися, так я ранками сиджу. Якщо бажаєте, проходите до мого кабінету, погортайте нові журнали...

— Дякую! Я тут почекаю.

— Ну, як хочете. Я зараз...

Ілля Миколайович почував себе дуже ніяково, що потурбував старого, не давши йому відпочити, і, коли той вийшов до нього, заходився виправдуватися:

— Пробачте великодушно, Серафиме Петровичу, що я розбудив вас...

— Годі вам, Ілля Миколайович! — добродушно посміхаючись, зупинив його Серафим Петрович. — Така вже моя доля... Ну, що там?

— Здається... — зніяковіло повторив Ілля Миколайович те єдине слово, котре почув від дружини.

— Ну й чудово! Ходітьте!

Коли вийшли на вулицю, Серафим Петрович не стільки спитав, як висловив те, в чім був переконаний:

— Ждете, звичайно, сина?

— Я молю бога лише про одне: щоб усе було добре... — відповів Ілля Миколайович.

В Пензі Ілля Миколайович жив на квартирі в учителя Захарова, де почував себе як вдома.

Одну з кімнат Захаров здавав двоюрідним братам-гімназістам — Ішутіну і Каракозову. За походженням Каракозов був з обіднього дворянського роду і жив на копійки, які надсилав йому брат, що вів господарство в маєтку. У Ішутіна не було рідних, і він виховувався в сім'ї Каракозових. Хоча вони жили й дружно, але люди були різні. Маленький, жвавий, дуже сутулий,— його навіть дражнили горбанем,— Ішутін був запальний і вразливий. Він хворобливо реагував на всіляку несправедливість, організовував протести, сперечався, кричав, носився з забороненими брошурами. А високий худий Митя Каракозов у всьому підтримував свого брата мовчки. Після перенесеної в дитинстві тяжкої хвороби Митя погано чув, а оскільки він був людиною сором'язливою, то дуже болісно це переживав. Скаже хтось умисно тихо жарт, щоб Митю подразнити,— всі засміються, а Митя лише густо почервоніє, зніяковіло закліпає очима. Та якщо Ішутін так само швидко міняв свої рішення, як і приймав, то Каракозов, раз вирішивши щось, домагався — спокійно, мовчки — свого, що б там не було. Навколо Ішутіна, як казало начальство інституту, постійно утворювалися «змови». Ядром тих «змов» були вірні друзі Ішутіна — Микола Странден, Петро Єрмолов, Дмитро Юрасов. Вони часто збиралися в кімнаті Ішутіна і Каракозова, де сперечалися, траплялось, до ранку. Часто в цих суперечках, коли вони стосувались не інституту, а творів улюблених письменників — Чернишевського та Добролюбова, брали участь і Захаров з Іллею Миколайовичем. Цим довір'ям своїх учителів молоді люди ніколи не зловживали. Як і про що б на квартирі не сперечались, наче з рівними, з своїми вчителями, а коли приходили до класу, поводитись, як і всі учні. Захаров, який викладав словесність, не тільки не закликав своїх вихованців бути розсудливими, а всіляко підтримував і розпалював у них бунтарські поривання. В останніх класах давав їм заборонену літературу і говорив уже з ними не як з учнями, а як з своїми однопдумцями. Такі ж стосунки були з Ішутіним, Каракозовим та їх друзями і в Іллі Миколайовича, на якого Захаров мав великий вплив: у них були однакові політичні ідеали, засвоєні від великих учителів — Чернишевського,

Некрасова, Добролюбова. Ілля Миколайович міг годинами декламувати напам'ять вірші Некрасова. А Добролюбова просто боготворив: так глибоко западало в його чесну душу все нове й сміливе, що говорив той про освіту народу, про виховання нової людини.

Роки життя на квартирі Захарова й ідейної дружби з ним та учителем Логіновим — людиною теж дуже сміливою, відверто революційно настроєною — були найсвітлішою порою. Захаров хоча й захоплювався, але ніколи не забувався. Він умів у колі однодумців бути одним, а серед чиновників — іншим. А Логінов зовсім був позбавлений почуття обережності. Він говорив, наче сокирою рубав: завжди те, що думав. Чинуші-вчителі сахалися від нього, наче від божевільного, удавали, що нічого не чули. А Логінов лише з викликом усміхався, спостерігаючи, яке враження справляють його слова на лякливих колеґ. Логінову не терпілося публічно висловити свої ідеї — як він казав Захарову і Іллі Миколайовичу: кинути бомбу в затхле болото російської дійсності, — і він підготував промову, яку мав виголосити на щорічному акті інституту. Тема її була така: «Нарис сатиричного напрямку російської літератури XVIII сторіччя». В Казанському навчальному окрузі, куди послали цю промову, дозволили її, не помітивши в ній нічого крамольного. «Громадська думка, — писав професор Григор'єв, — ніяк не може бути зачеплена різкими уривками, в яких розповідається про забобони минувшини».

— Ілля Миколайович! — радів Логінов. — Ваша ідея виявилась просто геніальною. Я не знаю, як вам і дякувати, що ви підказали мені цей хід.

— Подякуєте після того, як виступите, — добродушно посміхаючись, відповів Ілля Миколайович. — А прийшла мені в голову така думка тому, що я сам ще гімназистом писав про сатиричний напрямок російської літератури XVIII сторіччя, де намагався викласти оте, що бродило в моїй юній душі, яка прагнула волі, рівності і братерства. Олександр Васильович Тимофеев, котрий запалив мене на цей подвиг, схвалив твір і навіть, пригадую, надіслав до Казані, де до моєї праці поставились досить стримано... Шкода, що я від'їжджаю і не побачу, яке враження справить ваша промова. Та гадаю, що я недаремно розповідав пензенцям, як влаштовувати громовідводи: у вас тут що не слово — то громи й блискавки...

Ілля Миколайович не помилився: промова Логінова —

виголосив він її 23 листопада 1863 року, коли Ілля Миколайович був уже в Нижньому Новгороді,— справила на пензенське «світське товариство» враження бомби, яка несподівано вибухнула.

— Простій людині ніде знайти правди,— зробивши виразний жест в бік, де сиділи губернатор і його почет, сказав Логінов, напружуючи голос до гнівного крику,— бо скрізь панують самоправство, тупе презирство до народу, безвір'я, змішане зі святістю й боязню чорта, пихата гордовитість, які завжди переходять у підлоту...

Всі попідводилися з місць, і знявся такий гамір, що Логінову довелося припинити читання своєї промови.

В Пензі майже 30 років панував хабарник і казнокрад губернатор Панчулідзев зі своєю клікою чиновників. Крадіжки дійшли до того, що один становий пристав поцупив навіть... дерев'яний міст. А в Петербурзі Пензенська губернія мала добру репутацію, бо там, як писало начальство у своїх звітах, не траплялося «жодної історії». А мир та спокій у губернії був з однієї причини: всіх так тероризувала й залякувала кліка всемогутнього Панчулідзева, що боялися пискнути. І хоча промову Логінов виголосив через два роки після того, як було викрито Панчулідзева, всі його підручні впізнали себе, бо порядки за нового губернатора майже не змінилися. Пензенське дворянство страшенно обурилось. Посипалися скарги, доноси. Педагогічній раді Пензенського дворянського інституту і професорові Григор'єву, який схвалив цю промову, оголосили догану. Логінова, теж з суворою доганою, перевели до Самари, установивши за ним секретний нагляд. Заїхавши до Нижнього Новгорода — по дорозі до місця свого нового призначення,— він говорив Іллі Миколайовичу, весело посміхаючись:

— Все обійшлося досить легко, а задоволення, яке я одержав, коли виголошував свою промову, залишиться найсвітлішим спомином на все життя. Ах, як безмірно жаль, що вас, Ілля Миколайович, не було.

— Мені докладно розповідали, що там коїлося. Ваша промова пролунала на всю Росію...

— Ну, годі вам,— махнув рукою Логінов.— Так уже й на всю Росію...

— Повірте мені, дорогий друже, якщо я й перебільшую, то небагато. Немає такого вчителя в нашій губернії, котрий би не читав вашої промови.

— Та де ж вони беруть? Її ж не публікували.

— Десь переписують. І, як завжди ведеться в таких випадках, з багатьма доповненнями. Один примірник вашої промови ми навіть у гімназистів відібрали. Та Олександр Васильович Тимофеев, співчуваючи ідеям, які висловили ви, не став робити з цього історії, а просто сховав рукопис. Якщо ви не впевнені в істині моїх слів — зайдіть до нього, він його покаже. До речі, він буде радий вас бачити, бо дуже гарної думки про вас...

— Спасибі, Ілля Миколайович, на доброму слові. Я просився, щоб мене перевели в Нижній. І Олександр Васильович — от добра душа! — погодився мене взяти. Та мені сказали: їдьте туди, куди посилаємо, а то зовсім місця не дамо. Доводиться їхати до Самари...

Ілля Миколайович ще працював в інституті, коли був звільнений його друг Захаров. Генерал-ад'ютант Огарьов, котрого послав цар у Пензенську і приволзькі губернії «для виявлення зв'язків і зловмисних зносин політичних агітаторів» з молоддю, виявив, що вчитель словесності Захаров вносить у виховання юнацтва «основи аморальності». І якщо Логінова перевели в інше місто, то Захарова секретним циркуляром до директорів усіх гімназій було заборонено брати на посаду вчителя. За різкі протести були виключені з інституту кращі учні Іллі Миколайовича й Захарова: Ішутін, Странден. Така ж доля, мабуть, спіткала б і Каракозова, але він уже закінчив гімназію і вступив до Казанського університету. Та невдовзі був виключений звідти за те, що брав участь у студентських заворушеннях. І лише восени 1863 року йому знову дозволили слухати там лекції. Провчився він всього рік і перейшов до Московського університету. Але платити за навчання не мав чим, і його виключили. Були на те й інші, важливіші причини: за два роки життя в селі Каракозов надивився на тяжке становище селянства після так званої «воли», і його дедалі більше тривожили «крамольні» думки. Поривання Каракозова палко поділяли його друзі: Ішутін, Ніколаєв, Странден, Юрасов, Ермолів і Загібалов, які також перебралися до Москви і вели там посилену підготовку до визволення з Сибіру свого улюбленого вчителя Чернишевського. В цей час і зустрівся з ними Захаров, який домагався дозволу вчителювати. Хоча платня його — він займав посаду секретаря питейно-акцизного товариства в Нижньому Новгороді — була навіть вищою за вчительську, він не міг примиритися з тим, що його примусили стати чиновником.

Довго ходив Володимир Іванович по канцеляріях мі-

ністерства, та так нічого й не домігся: «Приходьте завтра, зверніться до того, до іншого...» Захаров вірив у щирість порад чиновників і ходив, куди посилали. Не знав, що його ім'я стояло в «чорних» списках неблагонадійних, — чиновники не казали йому про це, бо то було б розголошенням державної таємниці, а тому й ганяли з кімнати в кімнату. Розрахунок був дуже простий: набридне людині пороги оббивати — поїде геть. Так воно й сталося — витративши гроші, Володимир Іванович, проклинаючи порядки на святій Русі, поїхав додому.

Зупинився в Москві, щоб побачитися зі своїми колишніми учнями. Вони зустріли його захоплено, частували чаєм і розмовами про необхідність рішучої боротьби зі всіляким злом. Говорили Ішутін і Странден, а Каракозов мовчав, схиливши в задумі голову. Оскільки Ішутін, — а з ним погоджувались всі його друзі, — говорив про необхідність революції, а Володимир Іванович був за розумні форми, то вони навіть посварилися.

— Спершу треба визволити Чернишевського з Сибіру, — говорив Ішутін, нетерпляче крокуючи по кімнаті. — Лише Микола Гаврилович зуміє очолити революцію! Тільки його голос має силу набатного дзвону! До зброї треба закликати, Володимире Івановичу, Русь, а не до кущих реформ. Їх було вже багато, а що вони дали народові? Тільки ще дужче обідрали його! Ні, лише соціальна революція може змінити все! І ми всі сили повинні присвятити підготовці її!

— Кожна свідома людина, — подав голос і мовчазний Каракозов, — повинна всі свої сили і все, що вона має, віддати на користь пригноблених. Для себе треба залишати лише стільки, скільки потрібно, щоб не вмерти з голоду.

— Але для такої самопожертви потрібен небачений героїзм.

— Так. Самими словами нічого не вдієш. Я давно наполягаю: час уже від розмов переходити до діла...

Повернувшись до Нижнього Новгорода, Володимир Іванович пішов до Ульянових, щоб розважити душу. Ілля Миколайович дуже зрадів своєму другові. Всю ніч не спав: пологи у Марії Олександрівни затягувались, і він, дивлячись, як вона мучиться, був просто у відчаї. Не давали спокою невеселі думки, яких хотілося позбутись. Та й справи Володимира Івановича він брав близько до серця, бо вважав, що до того виявлена чорна несправедливість. Цікаво було довідатись і про столичні новини.

Адже всі важливі державні справи заведено тримати в таємниці, а це породжувало багато таких чуток, що люди не знали, чому й вірити. Багато було всіляких розмов про реформу шкіл, і схоже на те, що переможуть прихильники класичної освіти, тож учні замість корисних знань про світ, який оточує їх, забиватимуть голови зубрінням латинської і старогрецької мов.

— Сідайте, дорогий Володимире Івановичу, розповідайте, як ваші успіхи,— пропускаючи Захарова до кабінету, говорив Ілля Миколайович.— Ми з Машею часто, дуже часто згадуємо вас...

— То вас уже можна поздоровити?

— Поки що ні,— зітхнув Ілля Миколайович.

— Що? Марія Олександрівна погано себе почуває? — занепокоївся Володимир Іванович.— Може, я невчасно зайшов?

— Та що ви! Я не знаю, як дякувати вам, що ви саме зараз зайшли. Після безсонної ночі Маша, нарешті, заснула, а я тиняюсь по квартирі, мов неприкаяний. І лягати боюсь, і робити нічого не можу. Ну, сідайте ж, розповідайте, як ваші справи.

— Та ніяк...— розвів руками Володимир Іванович, і на худорлявому обличчі з'явилась така посмішка безпорадного відчаю, що Іллі Миколайовичу стало його жаль.

— Гм! — тяжко зітхнув Ілля Миколайович. Потер долонею свій високий бугристий лоб, помітно доточений залісинами, спитав: — Хоч пояснення якесь дали?

— Ні...— На обличчі Захарова знову з'явилась та ж посмішка.— Але Митя Каракозов, здається, правильну пораду дав: «Ви,— каже,— Володимире Івановичу, не оббивайте пороги. Все це марно. Якщо посилають з одного місця в інше і нічого певного не говорять, то це вірна ознака, що вас занесли до «чорних» списків». Здається, що воно так і є...

— Ай-яй-яй! — з непідробним відчаєм вигукнув Ілля Миколайович.— І це тоді, коли ми тільки й говоримо, що про волю, рівність і благоденство для всіх! Ні, я цього не можу збагнути!

Друзі помовчали. Ілля Миколайович, щоб перевести розмову на інше, спитав:

— Ви наших учнів бачили?

— Так.

— Кого?

— Колишніх моїх квартирантів: Ішутіна і Каракозо-

ва, Страндена, Юрасова, Ермолова — всіх не перелічиш!
— Що ж вони — взялися за розум і продовжують навчання?

— Ні.

— А чим же вони займаються?

— Революцію готують! — з іронічною посмішкою сказав Захаров.

— Революцію? — здивувався Ілля Миколайович. — Та годі вам, Володимире Івановичу...

— Правду, істинну правду кажу!

— Е! — махнув рукою Ілля Миколайович. — У вас сьогодні дуже веселий настрій. А які новини в Петербурзі?

— Все те саме: бали, паради, фейерверки... Надивився я і натерпівся за ці два тижні — на все життя вистачить. Заїхав до Москви, щоб розвіяти тугу в колі друзів, — Володимир Іванович зітхнув, — але й там майже зі всіма пересварився...

— Та що ви? Це на вас зовсім не схоже...

— Я, Ілля Миколайович, дедалі більше переконуюсь: життя наше побудовано на суцільних курйозах. Ну, ось судить, хіба це не курйоз: мене усунули від педагогічної діяльності за те, що я революційні ідеї прищеплював учням, а ці самі учні охрестили мене реакціонером!

— Хто ж це?

— Ішутін і Каракозов... Вся їхня компанія!

— І навіть не лібералом, а реакціонером? — м'яко посміхаючись, спитав Ілля Миколайович.

— Так, реакціонером.

— Та це просто... хлоп'ячі вибрики. А взагалі, Володимире Івановичу, я дивлюся на нашу молодь і помічаю: старіємо ми. На нас нове покоління дивиться, як тургеневський Базаров на старих Кірсанових.

— Ні! — спалахнув Захаров, і на худому обличчі його виступили червоні плями: так було завжди, коли він починав хвилюватися. — У них лише й капіталу, що гучні фрази. До того ж не свої, а вичитані з усяких заборонених брошур, у яких плутано, неграмотно викладаються ідеї Фур'є, Прудона, Оуена та інших соціалістів. Одне в них лише своє: домогтися цього соціалізму вони хочуть не мирною пропагандою його ідей, як радять їх учителі, а кривавою революцією! Очолити таку революцію, на їх думку, може Чернишевський. А тому треба його визволити з Сибіру. На підготовку цього визволення вони спрямовують всі свої зусилля.

— А Чернишевський хіба дав згоду?

— Я їх теж питав про це. Вони відповідають: якщо він закликав до революційної боротьби, то повинен очолити народний рух за соціальне перетворення всього суспільства. Читали мені десятки цитат з його творів на підтвердження цих своїх висновків. Ну, а Митя Каракозов, той все мовчав-мовчав, а потім таке бовкнув, що і всі його друзі перелякалися...

Володимир Іванович сторожко покосився на відчинені двері кабінету — коридор прибирала служниця, — примовк. Ілля Миколайович зачинив двері, але Захаров не відновив розмови. Ілля Миколайович зрозумів, що Захаров не хоче йому говорити, що саме «бовкнув» Каракозов, і не питав його. Розмова перейшла на інші теми. Але й після того, як Захаров пішов, Ілля Миколайович ні-ні та й питав себе: що ж це таке небезпечне «бовкнув» мовчазний, замкнутий Митя Каракозов? Пригадалось, як він завжди сидів у класі на останній парті й, приклавши долоню до лівого вуха, уважно слухав. На передню парту, скільки його не вмовляв Ілля Миколайович, не хотів пересідати. За постійну зосереджено-величуну замисленість однокласники прозвали його Карлом XII. Таким, мовляв, зажуреним і замисленим сидів Карл XII на полі Полтавської битви. Каракозов завжди тримався осторонь гучних витівок своїх товаришів. Дружив лише з двоюрідним братом Миколою Ішутіним, хоч той був на кілька років молодший від нього. Ніякими особливими здібностями Каракозов не відзначався, але серце у нього було добре. Він хворобливо переживав, коли до нього ставились несправедливо. Мовчазний, апатичний Митя змінювався, якщо задумував щось робити. Це був один з тих характерів, у кого слова не розходились з ділом: надто довго й пильно обмірковував те, за що брався.

Прийшов Серафим Петрович глянути на Марію Олександрівну, але вона все ще спала. Він не став будити її.

— Хай спить, хай набирається сил, — сказав. — А ми, якщо ви не заперечуєте, зіграємо партію в шахи.

— Прошу вас, прошу...

— Я зустрів пана Захарова, — розставляючи фігури, мовив Серафим Петрович, — казав, у вас був. Але його покликали, і я не встиг розпитати про столичні новини...

— Все, каже, по-старому, — ухильно відповів Ілля Миколайович: те, про що вони говорили з Захаровим, ні-

коли не передавалось іншим.— Ну-с, хід ваш, Серафиме Петровичу...

Не встиг Серафим Петрович взятися за королівського пішака, як почувся тихий голос Марії Олександрівни:

— Іллюшо!..

Вони обидва встали, але Серафим Петрович зупинив Іллю Миколайовича:

— Я сам піду...

Ілля Миколайович зітхнув, сів до столика і, підперши кулаком підборіддя, бездумно дивився на розставлені на шахівниці фігури, здригався від найменшого шурхоту за дверима. Але чути було лише, як тихо, безтурботно лепече Аня, граючись на своєму ліжкові,— вона ще лежала з невисокою температурою,— та розмірено цокотить годинник. Та хоча він виразно чув цокіт годинника, час, здавалося, знову зупинився, як це вже не раз траплялося в ці дні...

6

Мати Марії Олександрівни вмерла, коли дівчинці було всього три роки. Сім'я залишилась на руках у батька велика: п'ять дочок — Машенька була передостанньою — і син. І хоча батько був не з тих людей, що впадають у відчай, зустрівши життєві злигодні, але тут і він розгубився. Один бог знає, що б він робив з купою маленьких дітей, якби не приїхала сестра дружини Катерина і не взяла сім'ю на свої руки. Характер у батька був запальний, упертий. Він завжди говорив те, що думав. Не відступав, якщо бачив, що правда на його боці. Начальство це, звичайно, не терпіло, і йому доводилось часто міняти місце служби, переїжджати з одного місця на друге. Тітці Катерині це не дуже подобалось: те й роби, що упаковуй та розпакувай речі. Але сперечатися з Олександром Дмитровичем було неможливо: якщо він щось задумував, то ніколи не відступав од свого. Тітка Катерина була теж не з боязких, і між ними часто відбувалися, як вона говорила, милі розмови.

— Дорогий мій Олександрє,— завжди тими ж словами починала тітка Катерина ці «милі розмови». Говорила вона підкреслено ввічливо, але з гнівним дрижанням у голосі.— У вас немає серця!

— Ви лише тепер це відкрили? — підіймаючи густі брови, спокійно питав Олександр Дмитрович.

— Ви ворог своїм дітям!

— Дуже радий це від вас чути! — так спокійно приймав він і цей удар, що тітка від здивування довго не могла вимовити й слова.

— І ще одне, останнє, я повинна вам сказати, — оволодівши собою, продовжувала вона. — Не рахуватиметесь з моїми принципами виховання, то примусите мене ще раз осиротити нещасних діток...

— Ви покинете нас? — спокійно уточнював Олександр Дмитрович, наче й дійсно не розумів, про що вона говорить.

— Так! Покину! — з викликом підвівши голову, підтверджувала тітка. — І тоді не просіть мене: не повернуся...

— Воля ваша, — відповідав батько, різко співаючи бровами, що було ознакою наростаючого гніву. — Я вас не затримую...

Нічого образливішого він придумати не міг. Стільки років вона няньчила дітей, — найменшій, Соні, було всього два роки, коли померла сестра, — і ось тобі дяка: «Я вас не затримую». Тітні хотілося розплакатися, але вона, ледь стримуючи сльози, продовжувала з тією ж витонченою ввічливістю:

— Не забувайте, що дівчатка теж підуть зі мною! Так, ми всі підемо від вас, безсердечної людини!

І, наче бажаючи показати, як це вони будуть іти, тітка Катерина, гримнувши дверима, вискакувала з кабінету. Після такої «милої розмови» тітка залишалась у своїй кімнаті. Коли все було укладено, коли дівчатка, розмазуючи сльози на червоних заплаканих личках, приходили прошатися з «любою тьотею», її проривало: ридуючи, притискувала малих до грудей і залишалася. Але потім кілька днів лежала в постелі. І не тільки тому, що почувала себе погано, хоча нервові напруження впливало на її слабе здоров'я, — а більше, щоб хоч щось довести «людині без серця». Олександр Дмитрович теж майже не появлявся зі свого кабінету або й зовсім кудись від'їжджав — почував себе ніяково під осудливими поглядами дітей. Але вибачитися не спішив. Не заходив і до її кімнати, а лише посилав їй з дітьми різні мікстури. І цим ще більше дошкуляв. Мікстури були препогані, але діти, боячись, що люба тьотя вмере, якщо не буде їх пити, так благали, що їй доводилось, болісно кривлячись, ковтати ліки. Вона була впевнена, що такі жахливі ліки він при-

писує їй навмисне, знаючи, що вона прикидається хворою. В цьому вона переконувалась, коли нарешті виходила з своєї кімнати: він її зустрічав так, наче вони й не сварилися. «Немає, немає у нього серця,— з гіркою думала вона.— Ах, бідні дітки, що б з вами було, якби і я залишила вас...» І давала волю сльозам. Оплакувала вона й сирітську долю дітей, і своє життя. Дівчатка, дивлячись на неї, теж плакали. Але тихо-тихо, щоб батько не почув, бо він, виховуючи їх у спартанському дусі, не любив цього. Вони боялись і погляду його...

— То все нерви,— говорив Олександр Дмитрович, коли вона заспокоювалась.— Вам треба вранці приймати холодні ванни...

— Дякую, лікарю! — іронічно посміхаючись, відповідала тітка Катерина.— Я дуже задоволена і тим, що ви нещасних діток кожного ранку обливаєте крижаною водою. Ох, Олександр, згадаєте мої слова — цими жакливими процедурами ви заженете дітей у могилу...

Тітка Катерина здобула непогану освіту й намагалася знання свої передати дітям. Ні вчителів, ні гувернанток утримувати не було за що: вся велика сім'я жила на скромний заробіток Олександра Дмитровича. (Перед виходом у відставку він був медичним інспектором златоустівських шпиталів і одержував усього 571 карбованець 80 копійок за рік).

Тітка Катерина добре знала французьку і англійську мови — в сім'ї говорили також російською й німецькою. Олександр Дмитрович був проти закритих учбових закладів для дівчаток. Він говорив — і цілком слушно, — що в усіх отих інститутах благородних дівчиць вчать лише танців та як спіймати багатого жениха. Як тітка Катерина не сперечалася з ним — він доводив своє: вдома дівчатка наберуться більше розуму, ніж в отих інститутах. Переконати його було неможливо. Зате він строго карав, якщо дівчатка погано вчилися.

Не послухатися батька ніхто не смів, і дівчатка годинами сиділи з книжками по всіх закутках квартири, готуючись до іспитів, які він влаштовував. Тітка Катерина добре знала музику й навчила грати на фортеп'яно Машеньку, що мала чудовий слух. Ця закоханість у музику збереглася в Марії Олександрівни на все життя. Олександр Дмитрович, повернувшись із поїздки по шпиталях, любив послухати гру своєї улюблениці. Траплялось,

навіть хвалив її. А заслужити батькову похвалу було не-
легко...

Порядок у домі був строгий: діти повинні були рано лягати спати і рано вставати. Літом — купання, зимою — холодні обтирання. Звільнявся від цього тільки хворий. Навіть в той час, коли батько виїздив з дому, ніхто не смів порушити заведений порядок. Тітка Катерина тільки бурчала та скорочувала тривалість тих жахливих процедур. Зимою і літом дівчатка ходили в легких платтях з відкритою шиєю та короткими рукавами. Батько подавав приклад того, як треба загартовуватися: в найлютіші морози він обтирався надворі снігом і носив легкий одяг. Дівчатка робили все: прибирали, готували їжу, мили посуд. А коли підросли, то й шили собі все самі.

До 28 років жила Марія Олександрівна з батьком у селі Кокушкіні. Сама. Всі сестри її, навіть молодша, Соня, повиходили заміж. Брат рано помер. Із села вона майже нікуди не виїжджала. Зимою було дуже глухо і тоскно, а літом — галасливо: сестри приїжджали в Кокушкіно відпочивати зі своїми чоловіками й дітьми. Марія Олександрівна, дивлячись на них, з журбою думала, що їй уже, мабуть, не судилося мати свою сім'ю...

Ніякого багатства батько їй залишити не міг, бо сам нічого не мав. Після того, як пішов у відставку, купив хутір біля села Кокушкіна, що налічував якихось десятків хат. І хоча весь свій час присвячував господарству, воно його ледве годувало.

В перші роки після скасування кріпацтва всі лише й говорили про необхідність дати освіту народу. Міркували так: волю дали, тепер треба просвітити народ, і він буде зовсім щасливий.

А про те, що селянину потрібна земля, якої йому не тільки не дали, а відібрали й те, що в нього було, — вважалось незручно говорити. Особливо в багатих вітальнях, де теж, наслідуючи моду, говорили, що настав час дати освіту мужикові. Йому й воля, мовляв, дана перш за все для того, щоб він навчився хоча б молитви читати...

Та якщо інші говорили про необхідність освіти для народу, віддаючи цим лише данину моді, та Марія Олександрівна, яка бачила на власні очі злиденне життя народу, серцем прагнула для всіх цих людей добра. Те, що вона допомагала батькові лікувати селян — він робив це безкоштовно, — уже не вдовольняло її. Давно вже думала підготуватися і скласти екзамен на звання вчительки.

А батькові хотілося, щоб вона була лікаркою. Та в Марії Олександрівни до медицини не лежало серце. Поклав кінець ваганням сестрин чоловік Іван Дмитрович Веретенников, котрий був інспектором Пензенського дворянського інституту. Він не тільки підтримав її, а й вислав всі потрібні для підготовки до екзаменів книги.

Коли Марія Олександрівна сказала батькові, що поїде складати екзамени на звання вчительки, він сприйняв це як зраду медицині.

— Нікуди ти не поїдеш! — заявив він з тією різкістю, з якою це роблять владні люди. — Я не маю потреби в тих копійках, котрі ти заробиш. Я міг би ще допустити, щоб ти пішла лікувати людей, але гувернанткою... Ніколи!

— Я хочу бути вчителькою, а не гувернанткою! — тихо й спокійно уточнила Марія Олександрівна.

— Це один чорт! Ні-ні! Облиш про це й думати! Навчиталася модних статей про освіту народу і туди ж: вчителькою. Та чи розумієш ти всі труднощі отієї святої місії? — переходячи від гніву до іронії, питав батько.

— Розумію. — твердо відповіла Марія Олександрівна, витримавши батьків погляд. — Саме тому, що я все добре розумію, я й вирішила...

— Дурниця! — перебив сердито батько. — Не будемо більше про це говорити.

— Так, говорити тут довго нічого, — спокійно погодилася Марія Олександрівна. — Через тиждень я поїду складати екзамен...

Олександр Дмитрович здивовано звів брови: ні разу ще не було, щоб дочка так наполягала на своєму. Досі вона безсуперечно виконувала всі його вимоги, а тут раптом у неї з'явилася його ж упертість. Він мимоволі подумав з гордістю: «Ага, моя вдача!» Гнівню глянув у її глибокі карі очі й про тому, як вона, не кліпнувши, витримала його погляд — такого теж ще не було, — зрозумів: вона не поступиться. Значить, прийшло те, чого він так боявся: Маша вирішила покинути його. Ну, що ж — це її право. Вона й так немало років віддала йому, він і так уже зловживав її добротою, її любов'ю до нього настільки, що, рятуючись від самотності, можливо, прирік її на самотнє життя. Давно треба було примусити її поїхати, а він все зволікав, все чекав, що обійдеться якось: Маша й заміж вийде, і залишиться біля нього. А воно ось як... Він відчув себе винним. Важко підвівся — високий, сутулий — і, не сказавши ні слова, вийшов. Його давили

сльози, а цього він соромився. Ніхто ще й ніколи не бачив, щоб він плакав, і не побачить. Один раз в житті він плакав, коли ховав жінку. І то плакав не на кладовищі, а коли сидів усю ніч сам біля її труни. Марія Олександрівна не пішла за батьком, як це вона робила завжди, щоб заспокоїти його. Вона навіть не глянула йому вслід, а, стискаючи пальцями скроні, продовжувала стояти з виразом заціпеніння. По заклякості видно було, якого внутрішнього напруження варта їй була ця розмова з батьком. Переборовши свою слабкість, Олександр Дмитрович повернувся до кімнати, глухо мовив, не підводячи очей, щоб дочка не помітила, що вони трохи почервоніли:

— Добре. Можеш їхати!

— Батьку! — винувато і радісно вигукнула Марія Олександрівна. — Я все розумію, але...

— Я теж, дочко, все розумію... але... — Олександр Дмитрович сумно посміхнувся. — Фауст мав рацію, коли говорив:

День пережито, сонце з висоти
Іде собі до інших земель...

Марія Олександрівна екзамени склала добре й одержала свідоцтво вчительки. Та присвятити себе цій праці їй не довелося: доля вирішила інакше. В Пензі вона зустрілася з Іллею Миколайовичем, покохала його і вийшла заміж. А тепер ось чекає вже другу дитину...

7

Третю ніч Ілля Миколайович не стуляв очей. Не виходив з квартири і Серафим Петрович. Біля ліжка Марії Олександрівни невідлучно сиділа її подруга Матильда Іванівна Мартинова. Вона ж узяла все господарство в свої маленькі проворні руки. Марія Олександрівна, відчуваючи себе ніби винною в тім, що через неї всі ці люди не сплять і хвилюються, умовляла їх іти відпочивати. Ілля Миколайович запевняв дружину, що йде спати, але виходив лише з її кімнати у свій кабінет і сидів там, не запалюючи свічки, щоб вона думала, ніби він відпочиває.

За що б не брався Ілля Миколайович, намагаючись забутись, йому не давало спокою одне: «Невже втрачу її? Безглуздо! Не може цього бути. Але ж від пологів умирають. І вона... Ні-ні, це неможливо. Як я можу навіть ду-

мати про таке...» Він силкувався відігнати ці думки, та вони вперто лізли в голову. Він згадував, як хвилювався, чекаючи першу дитину. (Тоді він не тільки хотів, а був впевнений, що народиться син). І все обійшлося добре. Правда, тоді вона так не мучилась. А зараз ось уже третій день... Та краще про це не думати. Спати! Він вкладався, але сон не йшов. Йому хотілося походити — він завжди ходив, коли хвилювався, — але боявся, що вона почує його кроки і довідається, що він не спить. Він лежав з розплющеними очима і думав про те, що даремно все-таки не викликали з Кокушкіна батька. Адже Олександр Дмитрович був не лише терапевтом і хірургом, але й акушером. Та як його тепер викличеш? По добрій санній дорозі від Казані до Нижнього Новгорода треба теліжитись більше як чотири доби, а по розбитій весняній і за сім не доберешся. Хоча Олександр Дмитрович як лікар звик до всяких шляхів, бо півжиття провів на колесах, та літа вже не ті, щоб пускатися в такі мандри. Треба було раніше, коли стояла ще санна дорога, викликати його. Так, але хто ж знав, що будуть такі ускладнення?

Ілля Миколайович завжди захоплювався витримкою, з якою дружина переносила життєві труднощі. Ні паніки, ні охів і зітхань, як це в інших жінок, з приводу всяких дрібниць у неї не помічав. Вона не лише сама вміла стримуватись, а ще й інших заспокоювала. І не словами, а саме внутрішньою силою й зібраністю своєю. Ніколи не говорила: «Не хвилюйся, заспокойся», а з якимось особливим умінням відхиляла його думку від того, що дратувало, і він заспокоювався. Та й було просто незручно хвилюватися, коли бачиш, що найдорожча тобі людина з доброю, всерозуміючою посмішкою дивиться на те, що тебе злить. І ти раптом наче прозріваєш: значить, не зійшовся світ клином? І махаєш рукою: а, бог з ним! Це дійсно не варте того, щоб так засмучуватися...

Ілля Миколайович довго ще чув, як Матильда Іванівна про щось тихо розмовляла з дружиною, як вона ходила з її кімнати на кухню, а потім наче в прірву провалився. Заснув. Заснув сном здорової, дуже стомленої людини. А коли прокинувся, біля нього стояли Серафим Петрович і Матильда Іванівна з маленькою дитиною.

— Ось вам, Ілля Миколайович, син! — радісно сяючи очима і ямочками на круглих щоках, говорила Матильда Іванівна. — Прощу любити й шанувати.

Ілля Миколайович протер очі: чи не сон це? Ще коли мала народитися Аня, він не раз бачив уві сні, що народився син. Він ще раз протер очі.

— Наче не раді? — спитав Серафим Петрович з удаваним здивуванням. — Так ми його собі заберемо...

— Що ви, Серафиме Петровичу! Я очам не вірю... Син?!

— Син, Ілля Миколайович! І з характером! Бачите, як брикається та кричить... Ну, ну, кричи, брате, кричи! — задоволено сміючись, говорив Серафим Петрович. — Хай всі чують, що на світ божий з'явилася ще одна людина!.. Сповивайте його, Матильдо Іванівно, а то ще втече!

— Та почекайте! Дайте ж глянути на нього...

— Батько, вилитий батько, — залевнила Матильда Іванівна лише задля того, щоб потішити Іллю Миколайовича.

Зробив крок Ілля Миколайович до сина і наче спіткнувся: а Маша, як же Маша себе почуває? Кинувся до її кімнати, але Серафим Петрович зупинив.

— Що? Що з нею?

— Все добре. Але поки що їй треба побути самій. Я вас, Ілля Миколайович, покличу, коли можна буде. Ідїть до сина і заспокойтесь. Все обійшлося дуже добре...

— Серафиме Петровичу, я слів не знаходжу...

— А вони зараз і не потрібні, — добродушно посміхнувся Серафим Петрович. — Ідїть, ідїть...

Пробив годинник. Четверта ранку. І раптом почувся гуркіт і тріскотіння. Аж земля здригнулася. Що таке? Блискавкою майнула думка: вмерла! Маша вмерла! Ілля Миколайович, не пам'ятаючи себе, кинувся до кімнати дружини.

— Що там? Що?

— Я ж вам казав: усе добре...

— Пробачте, — зніяковів Ілля Миколайович. — Але що ж це за гуркіт?..

— Волга лід трощить! — відповів Серафим Петрович. — Чудова це прикмета!

31 березня 1866 року Волга почала ламати лід. А першого квітня, коли Сашу Ульянова несли хрестити до Благовіщенського собору, лід на річці рушив...

Після важких пологів Марія Олександрівна видужувала повільно. В домі все ще хазяйнувала Матильда Іванів-

на, яка тепер уже була хрещеною матір'ю Саші. За ці дні Марія Олександрівна ще більше полюбила її.

Матильда Іванівна пройшла сувору школу життя. Вона була жінка жвава, весела й напрочуд безтурботна. Ніщо, здавалось, не могло вивести її з душевної рівноваги. «А, нічого,— махнувши рукою, говорила вона,— якось воно все налагодиться». Та, незважаючи на цю безтурботність, була практичною і дуже послужливою. Інколи це прагнення допомогти людині переходило в настирливість. Оскільки вона все робила жваво й весело, то настирливість ця не дратувала, а смішила. Вона сама це помічала й часто, траплялося, сплескувала руками, з кумедним відчаєм вигукувала:

— Ой, я, здається, знову заплуталась, як муха в павутині!

Марія Олександрівна, дивлячись на її маленьке личко з веселими ямочками на щоках, на журно — а виходило кумедно — надуті пухкі губи, ледве утримувалась від усмішки. І якесь добре, світле почуття народжувалось в душі до цієї ясноокої, по-сестринському приязної до неї жінки. Заходжувалась заспокоювати її, але Матильда Іванівна махала руками — у неї це виходило теж якось кумедно, — повторюючи:

— Не треба, Маріє Олександрівно, не треба! Я добре знаю, що більш нетямущої жінки, аніж я, немає в усьому світі.

У Марії Олександрівни було чотири сестри. Всі вони мешкали в різних місцях. І Марія Олександрівна була вдячна, що Матильда Іванівна робила для неї все те, що могла б зробити лише сестра. Турботи Матильди Іванівни, її весела вдача — все це скрашувало нелегкі дні й до пологів, і після них. І, звичайно, Матильді Іванівні запропонували хрестити Сашу. Вона була дуже зворушена цим і доглядала маленького, як рідну дитину.

Було в Матильди Іванівни й інше, що подобалось Марії Олександрівні: велика начитаність, оригінальний, сміливий погляд на все, про що б не починалась мова. Чоловік Матильди Іванівни Олексій Федорович Мартинов був людиною передових поглядів. Навчався разом з Чернишевським у Саратовській гімназії, обожнював товариша своєї юності, вважав себе його однодумцем і сміливо пропагував його ідеї. Начальство за це косо дивилося на нього, благонамірні вчителі тримались осторонь. Ілля Миколайович, поділяючи погляди Чернишевського, близько

зійшовся з Мартиновим, а тому вони подружилися й сім'ями. Не зрадив цій дружбі Ілля Миколайович і після того, коли Чернишевського було заарештовано і заслано до Сибіру, тоді як інші вчителі, що раніше вели дружбу з Мартиновим, почали цуратися його. Обережний директор гімназії Садоков хоча й був, як колись, дуже люб'язний з ним, але на вечори до себе перестав запрошувати. Іллю Миколайовича це обурювало до глибини душі, і він під всякими приводами теж перестав ходити до директора. І вечори ті незабаром, як сказав Мартинов, зайшли в благонамірений тупик: перетворилися просто в карточну гру. Це дуже не подобалось дружині Садокова Наталії Олександрівні. Вона росла в сім'ї відомої в Нижньому Новгороді людини. Батько її, Олександр Дмитрович Улибишев, був великим знавцем музики, автором книжок про Моцарта і Бетховена. Він був зв'язаний з декабристами, про що тепер, коли майже всі декабристи повернулися з Сибіру, модно було говорити. У батька Наталії Олександрівни проводились музичні вечори, на яких бували славнозвісні люди того часу. Сама Наталія Олександрівна ніяких особливих здібностей до музики не мала. Але, постійно буваючи в оточенні розумних, талановитих людей, які не скупилися на компліменти, вона й сама повірила, що похвали ці вони розсипають за її талант. Та коли вмер батько в 1858 році (на його похороні був Тарас Григорович Шевченко, котрий мешкав на той час у Нижньому Новгороді, повертаючись із заслання, про що Наталія Олександрівна всім розповідала), то славослів'я на її адресу помітно затихло, хоча вона й доклала зусиль, щоб утримати колишню славу. Марія Олександрівна, яка чудово грала на фортеп'яно, завжди була для неї бажаною гостею. А з тих пір, як Садокова призначили директором гімназії і він потрапив під вплив — а точніше б сказати: під владу Розінга,— в їх стосунках з'явилась натягнутість. А після того, як Ілля Миколайович став на бік опального Мартинова, вони й зовсім почали сторонитися одна одної. Наталія Олександрівна, що хрестила всіх дітей учителів гімназії, дуже образилась, коли довідалася, що Марія Олександрівна віддала перевагу дружині вчителя Мартинова. Поздоровити з сином вона, правда, зайшла, але зробила це підкреслено офіційно: я, мовляв, супроводжую лише свого чоловіка, котрий виконує службовий обов'язок. Ульянових це нітрохи не засмутило: вони ніколи не нав'язувалися в друзі тим, до кого не відчували внутрішньої при-

хильності. Незалежно від того, які посади мали ті люди.

Вранці того ж дня, коли народився Саша, Ілля Миколайович дав телеграми в Кокушкіно і в Астрахань. А першого квітня одержав відповіді. Всі здоровили з сином, просили влітку приїхати. Брат Василь додав, що мати хворіє і молить бога, щоб хоч перед смертю побачити всіх. Марія Олександрівна, прочитавши цю телеграму, сказала:

— Тобі, Іллюшо, треба поїхати додому.

— А як же ти?

— Я влітку поїду до Кокушкіна.

— А може, й ти?..

— Ні, я боюсь їхати в таку далеч із Сашею. Ти нас відвезеш до Кокушкіна, а сам поїдеш додому. І батько мій буде радий, що ми не пропливли мимо нього, і твої, сподіваюсь, не образяться. Адже ти все їм поясниш. Ну, а коли Аня і Саша трохи підростуть, обов'язково поїдемо до Астрахані, погостюємо у твоїх рідних. Мені дуже хочеться познайомитися з ними...

Так і вирішили. Ілля Миколайович сів до столу і написав своїм рівним, чітким почерком:

«Його Високородію пану директору
Нижньогородської гімназії
учителя гімназії Ульянова

ПРОХАННЯ

Маючи бажання скористатися часом вакацій для поправлення свого здоров'я, покійно прошу Ваше Високородіє надати мені відпустку до Астраханської губернії.

4 квітня 1866 р.»

Ілля Миколайович не знав, що в той час, коли він писав це, у Петербурзі, біля Літнього саду, трапилась подія величезного значення, яка хоч і не прямо, але торкалась його. Подія, що на все життя залишить слід у його душі...

На набережній Волги стояла юрба: нижньогородці прийшли подивитися на льодохід. Ілля Миколайович, взявши Аню, теж пішов до річки. Матильда Іванівна, кутаючи Аню в пухову хустку,— Марія Олександрівна ще не вставала з ліжка,— наказувала, весело посміхаючись:

— Дивись же, Анечко, не дозволяй татові простуджувати себе, а то знову будеш у постелі лежати.

— Добре,— відповіла Аня.— Я коли зовсім замерзну, тоді скажу татові, щоб вів мене додому...

— Розумниця! — розсміялась Матильда Іванівна.— Ну, йдіть...

В перші дні квітня погода була мінлива: то сніг лів, то розливались хмари і визирало сонце. З крутого берега до Волги бігли, клеочучи й радісно виграючи промінням сонця, її незліченні розбуджені весною діти — струмки. Каламутна вода річки несла крижини, на яких були і сліди зимових доріг, і пеньки, схожі на величезних павуків, і розчавлені човни, в котрих щось довбали гави, й багато іншого добра, захопленого на широкім довгім шляху. А на одній крижині бігав і жалібно скавчав маленький чорний песик. Аня, побачивши його, почала благати:

— Татусю, йому там холодно й страшно! Дістань...

Та не встиг Ілля Миколайович пояснити Ані, що дістати песика не можна, як внизу, за рогом кремлівської стіни, гримнув постріл. Собача заскавчало, дзигого завертілося на крижині і бовтнуло у воду.

— Так краще: не буде мучитися,— сказав бородань поруч.

Аня залилася гіркими слізьми — так їй шкода було бідного песика. І як Ілля Миколайович не втішав її, вона не переставала плакати.

Вирішив повести до фонтана, щоб забула про собачку. Тільки повернув з набережної на Кремлівський бульвар — назустріч біжить, ледве переводячи подих, Захаров. Уже з його погляду — був Захаров якийсь переляканий, розгублений — Ілля Миколайович зрозумів: трапилось щось особливе. Захаров сторожко озирнувся і, хоча поблизу нікого не було, взяв Іллю Миколайовича під руку, завів за стіну кремлівської вежі й лише тоді спитав пошепки:

— Ви ще нічого не чули?

— Ні. А що трапилось?

— У царя стріляли! — одним подихом випалив Захаров.

— В нашого государя імператора? — не повіривши своїм вухам, спитав Ілля Миколайович.

— Так.

— Годі вам! Як може таке бути?

— Точно вам кажу! Стріляли, але куля пролетіла мимо!

— Значить, цар живий?

— Кажуть, живий.

— Оце новина! Та хто ж стріляв? Де? Коли?

На всі ці запитання Захаров нічого не міг відповісти. Олександр Гациський, зустрівши його на вулиці, сказав лише те, що в царя стріляли, але промахнулися. Просив зайти до редакції години через дві, може, надійдуть якісь нові подробиці. Захаров обіцяв, повертаючись із редакції, забігти до Іллі Миколайовича. Але він нічого не сказав про те, що найдужче хвилювало його в цій історії. Цього секрету він не довірив навіть такому надійному другові, як Ілля Миколайович. І не тому, що боявся: він не збереже таємниці, а тому, що й сам не міг повірити в свою здогадку, — такою неймовірною здавалась вона йому.

Замах на царя Олександра II було зроблено 4 квітня в другій половині дня. В Нижньому Новгороді про це довідались лише п'ятого. Та оскільки єдина газета «Нижегородские губернские ведомости» 5 квітня не виходила і ніхто нічого не міг прочитати, то в місті почали поширюватися неймовірні плітки. Одні говорили, що царя вбито, але це поки що приховують, щоб підготувати народ. Інші запевняли, що він тяжко поранений. (Чутки про поранення царя були настільки впertі, що предводитель нижньогородського дворянства Турченінов запитав про це міністра внутрішніх справ). Переказували десь почуті такі дива, в які ніхто не вірив. І лише 6 квітня нижньогородці прочитали в своїй газеті таке повідомлення:

«З 5 на 6 квітня було по Нижньому Новгороду оголошено, що владимирський губернатор повідомив нижньогородському губернаторові одержану від міністра внутрішніх справ телеграму такого змісту: «Ввечері 4 квітня, о четвертій годині пополудні, в той час, коли государ імператор, закінчивши свою прогулянку в Літньому саду, зволив сідати в коляску, невідомий вистрілив у його величність з пістолета. Боже провидіння охоронило дорогоцінні дні августійшого нашого государя. Злочинець затриманий, слідство триває».

8 квітня в «Московских ведомостях» Захаров прочитав: «Зараз одержали ми приватну телеграму, з вельми поважного джерела, такого змісту: «Ім'я злочинця Ольшевський: він — поляк».

Трохи відлягло від серця: значить, він даремно хвилювався. А через кілька днів у тій же газеті, яка зі всіх сил намагалась переконати, що цей постріл в царя — справа поляків, які мстилися за придушення повстання в 1863 році, було дано й опис того, хто стріляв: «Довгі мужицькі чоботи, як у повстанців, з-під пальта видно червону сорочку. І риси обличчя дозволяють радіти з того, що він не росіянин».

А сам затриманий сказав царю, коли той, отямившись од переляку, спитав:

— Ти поляк?

— Ні, росіянин.

— Чому ти стріляв у мене?

— Тому, що ти обіцяв народу землю і не дав!

Передавали ще: коли той, хто стріляв, кинув пістолет і почав тікати, за ним кинулася юрба, що була коло воріт Літнього саду, — він крикнув, вириваючись:

— Дурні! Я ж за вас! А ви не розумієте...

Але «Московские ведомости», які видавав реакціонер Катков, вміли і з чорного робити біле, коли потрібно було. Вони так коментували ці слова: «Я росіянин! Я за вас, брати!» Хіба він не розкрився цим, хіба не видав себе в першу хвилину! «Я за вас!» Хіба в словах цих не чується ясно і виразно нечувана, злобна пронирливість польської справи?» Логіка тут воістину нечувана! Але Каткова це не дуже бентежило: всі стовпи суспільства — а передусім сам цар — хотіли, щоб той, хто стріляв, був поляк, і газета «доводила» це.

Головою слідчої комісії цар призначив «знавця» польської крамоли Муравйова-вішателя. Це остаточно переконало всіх, що стріляв у царя поляк.

Та якщо стовпів суспільства турбувало — поляк той, хто стріляв, чи росіянин, то народ хвилювало інше: селянин він чи поміщик. Польські справи простий люд не цікавили. Всіх непокоїло головне: дасть тепер цар землю чи й волю відбере. Нижньогородський штабс-офіцер повідомляв у своєму секретному донесенні, що в «нижніх станах» ходять чутки, мовби це — справа панів. Стріляв, кажуть, у царя дворянин за те, що він хотів у поміщиків землю відібрати, а селянам дати. І оскільки замах не

вдався, то імператор ніби наказав відібрати всі землі в поміщиків і віддати їх селянам. «Здається, селяни вірять цим чуткам,— закінчував своє донесення жандармський офіцер,— і від кожної партії землемірів або чиновників, які проїжджають, чекають виконання проявленої височайшої волі».

Поки комісія на чолі з Муравйовим-вішателем встановлювала особу злочинця, по всій Росії лунали церковні дзвони, збиралися кошти на побудову храмів на честь Олександра II і його рятівника — Йосипа Комісарова, котрий буцімто вдарив по руці терориста, і той промахнувся. Збирались гроші на подарунки Комісарову — ікону, золоту шпагу, срібний кубок, тройку коней, на всілякі благодійні цілі. А на які — ніхто не міг пояснити. Влаштувались обіди й вечері у губернаторів і предводителів дворянства. Певна річ, не за їх рахунок, а по підписці. Патріотизм патріотизмом, а гроші грішми. Народ частували під час цих бенкетів горілкою й калачами. В театрах по кілька разів співали — і артисти, й публіка — гімн «Боже, царя храни». Міста палали ілюмінаціями, як повідомляли жандарми у своїх донесеннях, «так освітлюючи будинки, як ніколи». Всі губернії заносили до своїх дворянських книг новоспеченого дворянина — це звання йому надано було самим царем — Йосипа Комісарова. Портрет п'янички Комісарова вішають в усіх установах. Його ім'я присвоюють училищам, богадільням, лікарням. А в Костромі, де він народився, його ім'ям назвали навіть водогінний басейн. Влаштовують хресні ходи і військові паради.

Не дримають і жандармські офіцери, бо їм відома ціна цього показного церемоніалу уболівання. Все це виявлення патріотичних почуттів було реакційним і стандартним — навіть з приводу такої нечуваної події, як замах на царя,— робилось точно так, як і при одруженні царевича Олександра з принцесою Дагмарою. Жандарми знали ціну щирості виявлення почуттів і намагались використати цей каламутний потік казенного патріотизму, щоб вилловлювати неблагонадійних. У Петербург слались доноси із списками тих, хто не був на молебнях, відмовлявся давати гроші, не приходив на урочисті обіди, не вставав або не скидав шапки, коли грали «Боже, царя храни».

Нижньогородці, губернія яких межувала з батьківщиною рятівника царя, запросили на ці свята його родичів

Івана і Олексія Мишутіних. Пили за їхнє здоров'я, кричали «ура». Повели їх до театру на виставу «Параша Сибірячка». Та акторам не дали і слова сказати: п'яні патріоти двадцять разів примушували акторів співати «Боже, царя храни». Слухали вірші доморослого пііта Греве:

Промчался выстрел роковой,
Народ и царь спасен... О братья!
Как в воскресенья день святой
Друг другу кинемся в объятия!

Всі обіймались, а ті, що добре хильнули, цілувалися зі всіма, хто під руку потрапляв, горлали «ура!» і знову починали співати «Боже, царя храни».

Для Іллі Миколайовича, батько якого був кріпаком і викупив себе на волю, коли йому минуло 58 років, Олександр II був перш за все царем-визволителем. Студентські роки його припали на період страшної миколаївської реакції. І те пожвавлення громадського життя, котре настало після приходу до влади Олександра II й проведених ним реформ, вселило в душу Іллі Миколайовича, як і всіх людей, що бажали добра й слави Росії (піддався на це навіть Герцен), багато світлих надій. І хоча, до цього першого пострілу, в Олександра II уже виразно намітився поворот назад, за цим Ілля Миколайович і такі, як він, бачили тимчасові труднощі, а не відмову від того, що було зроблено за перші роки реформи. Цим і пояснювалося те, що Захаров і Ілля Миколайович, як і Герцен, несхвально поставились до замаху на царя. Вони побоювались, що коли Олександра II уб'ють, то повернеться те, що було за часів Миколи I.

Коли Захаров зустрівся в Москві з Каракозовим, той сказав:

— Винний у всьому цар. Великий князь Костянтин і ті, хто підтримує його, все змінять, як тільки візьмуть владу до своїх рук. І перш за все — дадуть землю селянам. А щоб розв'язати їм руки — треба убити царя! І це я маю зробити...

Оце й було те, що «бовкнув», як сказав Захаров Іллі Миколайовичу, Митя Каракозов. І коли Захаров почув, що в царя хтось стріляв, перша думка була: «Це Митя!» Але тут почали говорити, що стріляв поляк, і Захаров заспокоївся, хоча душу не покидав неспокій. Уважно стежив за газетами і як тільки десь знаходив, що в царя стріляв росіянин, так серце й здригалося: невже Митя? Хотів навіть послати Ішутіну телеграму, але не міг доду-

матись, як це зробити, щоб не викликати підозри. Поїхати до Москви в нього не було змоги. Та й як пояснити цю поїздку? Якщо дійсно Митя стріляв, то ще можуть і його приплести до цієї справи, тоді як він навіть посварився з ними через те, що не поділяв їх поглядів. І правим виявився: ніякої революції, як вони запевняли, після пострілу в царя не спалахнуло. Навпаки! Всі немов подуріли від бажання якомога гучніше висловити свої вірнопідданські почуття. Тепер цар міг чинити, що заманеться, і всі кричатимуть «ура!», як за Миколи I.

9

Заняття в школі почалися молебнем подяки господу богу за збереження милосердним, як говорив магістр Востоков, і правосудним його промислом життя государя імператора. Було це не в церкві, а в актовому залі — за прикладом університетів, — куди урочисто внесли чудотворну ікону Оранської божої матері. Гімназисти, котрим довелось уже не раз побувати з рідними на молебствах подяки, дивились на цю необхідність виявлення вірнопідданських почуттів государю імператору, як на тяжке покарання. Вони вовтузилися, шепотілися, сміялись, не дослухаючись до того, що виголошував, простягаючи руки до неба, вчитель закону божого. Раділи з одного, що не буде уроків.

— Явившому нам істину слова божого, що серце цареве в руці божій, — віщав Востоков, силкуючись перекричати гамір гімназистів.

Ілля Миколайович дивився, як поводяться учні, вчителі, і йому ставало ніяково. Кому потрібен цей фарс? Всім уже набридли нескінченні молебні. Сьогодні в гімназії, завтра — на майдані біля пам'ятника Мініну й Пожарському, в день народження царя знову молебень. А потім обід у губернатора. Для простого люду перед будинком губернатора виставлені бочки горілки й калачі, щоб зроби́ти це свято, як писали в газетах, «більш спільним з народом».

А навколо «високоповажного» Йосипа Івановича Комісарова такий гармидер зчинили, що просто неприємно все це слухати. П'яничка-картузник став другою особою після царя. На всіх вечорах і обідах — перший тост за здоров'я государя імператора, другий — за Йосипа Івановича Комісарова-Костромського. (Цар, згадавши, що Іван

Сусанін, який врятував першого Романова, був з Костроми, завбачив у цьому руку святого провидіння і наказав додати до прізвища Комісарова ще й Костромський). Його прославляють в одах і віршах.

Пускай крамола шлет к нам извергов своих,
Цареубийц — наемных эмиссаров,
Не страшны нам они: у нас противу них
Всегда найдется Комиссаров!..

Але поряд з цим славослів'ям і тостами на честь «високоповажного» рятівника вітчизни від крамоли серед народу поширювалися чутки, що Комісаров підставна особа, що ніхто того, хто стріляв, під руку не штовхав, а він сам промахнувся. Пустив цю вигадку про «подвиг» Комісарова генерал Тотлебен, котрий був на той час біля Літнього саду. Тотлебен приволік переляканого картузника до не менш переляканого царя і доповів, що це він, Комісаров, штовхнув злочинця під руку і тим врятував царя. Коли Комісарова схопили й повели до Зимового палацу, то він думав, що й його визнали за учасника злочину, й так перелякався, що не міг слова вимовити. Ледве розтлумачили цьому «відважному» герою, який великий подвиг він вчинив. Ніхто, звичайно, дивлячись на переляканого до смерті картузника, не повірив у вигадку генерала Тотлебена, але всі визнали її «політичною», бо те, мовляв, матиме дуже благотворний вплив на народ. Адже виходило так гарно: селянин врятував царя. Саме провидіння, виходить, дало можливість селянству віддячити цареві за скасування кріпацтва.

Коли Марія Олександрівна видужала, Ульянови запросили до себе своїх найближчих друзів: Захарових, Мартинових, Шапошникових, Мальцевих, холостяка Ауновського. Запрошували і подружжя Садокових, але вони сказали, що в них квитки на виставу, і не прийшли. Та Ілля Миколайович знав: по квитки Садокови послали вже після того, як він їх запросив.

— І дуже добре! — сказала Марія Олександрівна. — Наші гості почуватимуть себе вільніше.

— Це так, але...

— Тобі, я бачу, це зіпсувало настрої?

— Трохи. І не тому, що вони зараз не прийшли. Ні. Я давно вже хотів тобі сказати, та все відкладав: важко мені стало працювати з Костянтином Івановичем...

— Я це помітила.

— Помітила? — здивувався Ілля Миколайович, бо був

упевнений, що дуже вміло приховує від дружини свій настрій.

— Так, давно помітила.

— Гм! — зніяковів Ілля Миколайович. — Я справді... Я хотів тобі про це сказати, та все думав: навіщо засмучувати, коли ти нічим не можеш допомогти мені...

— Знаєш що, Іллюшо, — ласкаво посміхаючись, сказала Марія Олександрівна, — не бери ти все це так близько до серця. Адже сьогодні директором Садоков, завтра — хтось інший.

— Ні, він тут засів надовго. Здібностей піднятися вище в нього немає, а спритності досить, щоб втриматися на цій посаді. Та й не в ньому справа, а в Розінгові, під дудку якого він танцює. Мартинов мені сказав, що тепер уже точно з'ясовано, про що раніше лише здогадувалися: Садоков допомагав Розінгу виживати Тимофеева. А коли так, то мені, рано чи пізно, доведеться залишити гімназію. Якщо я сам цього не зроблю, то вони витурять мене.

— Ілля! — сказала Марія Олександрівна. — В тебе є одна дуже неприємна риса: ти завжди перебільшуєш небезпеку. Подивилась людина на тебе косо чи слово якесь сказала не так — ти вже й починаєш сушити голову: чого це? Що робити? І завжди одне вирішуєш: треба, мабуть, кудись переходити. Пробач мені, але це якось несерйозно. Я розумію, що неприємно працювати з тим, хто на тебе косо дивиться. Але ж цього недостатньо, щоб кудись переїжджати. А коли й там, куди поїдемо, буде хтось незадоволений тобою? Що тоді робити: знову переїжджати? Адже таких директорів, як Василь Олександрович Тимофеев, небагато.

— Це так. Але мені в Пензі доводилось вчителювати з таким самодуром, як відставний майор Огонь-Догоновський. Він тільки нас, учителів, і не шмагав різками, тільки наших не обшукував квартири. Всього надивились. Я тяжко все те переживав. Але наді мною не висіла дамокловим мечем думка, що мене хочуть вижити. А тут я це відчуваю постійно, тому мене й не залишає тривога про завтрашній день. Бачиш он, як живе Захаров? А за що на нього таке гоніння? За те, що він розумний, талановитий педагог? Що він найчесніша людина?

Прийшли Мартинови і перервали розмову. За ними постукали Шапошникови, які жили тут же, у приміщенні гімназії.

— Ви що, чекали, поки ми прийдемо? — сміючись, запитала їх Матильда Іванівна.

— Так,— посміхався Гаврило Гаврилович.— Незручно поперед хрещеної матері. От ми сиділи й виглядали вас.

Зайшли Мальцеви з Ауновським. Матильда Іванівна повернулася до них:

— А ви, хрещений батьку, чого запізнюєтесь?

— Хіба? — здивувався Мальцев, оглядаючи всіх.

— Михайле Івановичу, заспокойтесь,— прийшов йому на допомогу Ілля Миколайович,— Матильда Іванівна, як завжди, жартує. Роздягайтесь, будь ласка... Дозвольте, Матильдо Іванівно, ваш капелюшок, ваше манто. Прошу, друзі, проходьте до вітальні.

— А я, мабуть, до вас, Ілля Миколайович, якщо дозволите,— сказав Гаврило Гаврилович.— Поки зійдуться всі, може, партію в шахи зіграємо...

— Та немає ж тільки Захарових. Більше ми нікого не запрошували. Костянтин Іванович сказав, що у нього квитки в театр...

— Відколи він став таким театралом? — з іронічною посмішкою спитав Мартинов.

— З того часу, Олександрє Федоровичу, як у театрі почали замість вистав співати «Боже, царя храни»,— відповів Шапошников.— Ну що, зіграємо партію?

— Давайте!

Мартинов і Шапошников сіли грати в шахи, а Ілля Миколайович пішов до жінок. Вони всі милувались Сашею, хвалили: богатир, мовляв.

— Порівняно з Ансю — дуже спокійний,— радісно сяючи від похвал, розповідала Марія Олександрівна.— Та всю ніч, було, плаче.

— А чого я плакала? — спитала Аня, яка вертілася тут же.— Ти мене не пускала гуляти до фонтана?

— Ах, Анечко! — обняла її Матильда Іванівна, весело сміючись.— Як ти все добре розумієш.

Час уже було сідати до столу, а Захарови не приходили. Ілля Миколайович не знав, чим це пояснити: Володимир Іванович був акуратною людиною. Кілька разів підходив до дружини: що, мовляв, робити? Марія Олександрівна тільки плечима знизувала: скільки вона пам'ятала Захарова, з ним такого не траплялось. Хоча б прислав кого-небудь сказати, що не може прийти. Ілля Миколайович відчував, що з Захаровим щось скоїлось незвичайне.

Хотів навіть збігати до нього, але Марія Олександрівна утримала його.

— Якщо він за щось образився на нас, то в яке ж становище ти поставиш його. Та й живе він далеко, а гостям, бачу, вже набридло чекати. Давайте сідати до столу. Може, вони ще прийдуть.

Перший тост був за здоров'я Саші. А випивши, гості розбалакалися і зовсім забули, що Захарови не прийшли. Лише Ілля Миколайович усе прислухався: чи не стукає хто в двері? Але Володимир Іванович не з'являвся. Душу Іллі Миколайовича дедалі дужче охоплював якийсь дивний настрій. Як не намагався позбутися його — одна й та ж думка не давала спокою: «Що? Що трапилось?» Поїхати Захаров нікуди не міг: Ілля Миколайович всього години три, як бачив його.

— Ілля Миколайович, ви чимось занепокоєні? — спитав Шапошников, помітивши, що господар весь час поглядає на двері. — Маріє Олександрівно, дозвольте мені тост...

— Прошу вас, Гавриле Гавриловичу!

— Саша народився в знаменні дні. В народі бродять, зріють якісь могутні сили і шукають виходу собі. Я й хочу випити за те, щоб діти наші дожили до тих днів, коли це збудеться! Щоб були щасливіші від нас! За долю твою щасливу, Сашо!

Захарови так і не прийшли. Гості сиділи довго. Але про що б не заходила розмова, поверталися до пострілу в царя. І Мартинова, і Шапошникова, і Мальцева, й Ауновського — всіх, як і Іллю Миколайовича, не задовольняло те, що діялось останніми роками. Особливе обурення викликала розправа над Чернишевським. Коли про Миколу Гавриловича зайшла мова, Мартинов сказав:

— Я не прихильник терору. Та якщо вже говорити відверто, то за одного Чернишевського цар заслужив цього пострілу. А якщо окинути поглядом всі тюрми, весь каторжний Сибір... Ні, шкода, що куля пролетіла мимо! Бачу, вас, панове, здивували мої слова...

— Про царів, як і про всіх смертних, не можна судити, виходячи з того, що б хотілося од них мати, — зауважив Мальцев. — Треба враховувати те, щò вони можуть зробити. А якщо взяти та порівняти попереднє царювання і теперішнє, то я не бачу, за що можна так суворо судити государя. Так, несправедливостей багато. Ну, а кріпаків — цього позорища вселюдського — вже немає? Немає! Та і в багатьох інших справах — цього не можна

не визнати, бо це факт,— відбулись разючі зміни. Факт і те, що багато наших сподівань не здійснилося. Але государ Олександр Миколайович на троні всього десять років. Це небагато, коли говорити про долю такої величезної країни, як наша! Я не можу повірити, щоб государ, який так гарно починав царювання своє, пішов шляхом свого батька. Це зараз уже просто неможливо.

— Ні, Михайле Павловичу,— заперечив Мартинов,— можливо!

— Цілком слушно! — підтримав його й Шапошников.

— Але це було б жахливо! — з відчаєм у голосі мовив Ілля Миколайович.— На кого ж тоді надіятися? Від кого ждати добра для народу?

— Від самого ж народу! — відповів Шапошников.

— Е, Гавриле Гавриловичу, цю істину всі знають,— сказав Ілля Миколайович.— Та що ж чекати від народу, який віками перебував у найжахливішій варварській неволі? Я згоден: було б чудово, якби народ міг сам розпоряджатися своєю долею. Та щоб народові це було під силу, йому треба дати освіту, прилучити до тих знань, котрі набуло людство за всю свою історію. Освіта, освіта і ще раз освіта — ось що перш за все потрібно нашому народові. І я вже не раз думав про те, що нам би з вами, панове, не в гімназіях дворянських недоростків навчати, а селянських дітей. Ось що необхідно нам робити! А то народ наш, як гоголівська дівчина, не знає, куди праворуч, куди ліворуч. З такими знаннями далеко не поїдеш! Коли думаю про це, так просто винним відчуваю себе, що ось я, син кріпака, здобув вищу освіту — одному богу відомо, яких мук це мені коштувало,— і не можу допомогти іншим. Одним заспокоюю себе: у мене ще буде така можливість...

Розійшлися гості опівночі: за розмовами непомітно й швидко пролетів час. Від випитого вина в Іллі Миколайовича трохи шуміло в голові. Він приліг у себе в кабінеті на дивані трохи відпочити, поки прибирали зі столу, і незчувся, коли заснув...

10

Захаров прийшов уночі. Коли всі гості розійшлися і Марія Олександрівна, прибравши зі столу, сіла погодувати Сашу, в двері хтось постукав. Вона думала, що хто-небудь з гостей повернувся, щось забувши. Не питаючи

навіть, хто там, Марія Олександрівна відчинила двері. На порозі стояв Захаров. Вигляд у нього був такий незвичайний, що Марія Олександрівна не могла зрозуміти в першу хвилину: п'яний він чи переляканий до смерті.

— Маріє Олександрівно, пробачте, ради бога... Я вже кілька разів приходив, але у вас гості...

— Та всі ж були свої...

— Все одно я не міг зайти... Ще раз пробачте, що турбую так пізно... Раніше не міг... І запрошенням вашим скористатися не міг, за що теж прошу пробачення... Повірте, що все це трапилось аж ніяк не з моєї вини...

— Вірю. І заспокойтесь: ми на вас не ображаємося.

— Дякую, дякую... Та, пробачте, мене не лише це привело до вас у такий пізній час. Мені конче потрібен Ілля Миколайович. Треба негайно сказати йому кілька слів...

— Він уже спить.

— Розбудіть, будь ласка. Запевняю вас, що заради дрібниць я не став би турбувати його...

— Почекайте тоді трохи, я розбуджу його. Та проходите, сідайте.

— Нічого, я на кілька хвилин...

— Випийте ось вина, а то, бачу, ви змерзли.— Марія Олександрівна налила келих вина.— Прошу вас...

— Дякую. Я дійсно... Сьогодні в мене жахливий день.

Марія Олександрівна пішла до кабінету Іллі Миколайовича, заходила обережно будити його.

— Іллюшо, прокинься...

— А... Що таке? Що? — бурмотів Ілля Миколайович.— А, це ти, Машо... Фу-у... Коли ж я заснув?.. Здається, і пив мало...

— Іллюшо, я не будила б тебе, та Захаров прийшов...

— Коли?

— Тільки-но.

— А котра ж година?

— Пів на третю. Він так просив розбудити тебе, що я не могла відмовити. Каже, що ти йому конче потрібен.

— А що трапилось? — затурбувався Ілля Миколайович.

— Не знаю.

Коли Ілля Миколайович вийшов до Захарова, той сказав:

— Ілля Миколайович, пробачте, але мені треба поговорити з вами. До ранку я не міг чекати, бо справа не терпить зволікання. Давайте поговоримо віч-на-віч.

Ілля Миколайович повів Захарова до свого кабінету. Володимир Іванович щільно причинив двері, сказав:

— Ілля Миколайович, в царя стріляв Каракозов!

— Митя Каракозов?

— Так. Наш Митя Каракозов!

— Годі вам! Хіба міг Митя Каракозов піти на таке... Ні, не вірю!

— Я теж не вірив, але, виявилось, точно...— Захаров помовчав, продовжував тихо: — Ілля Миколайович, у мене кілька годин тому був обшук.

— Обшук?! Як це? З якого приводу?

— Разом з Каракозовим, виявляється, арештовані Ішутін, Странден, Юрасов, Єрмолов, Загібалов і багато інших наших пензенських вихованців. Слідча комісія Муравйова-вішателя перебирає тепер усіх, з ким були знайомі заарештовані. Я не впевнений, що вони завітають з обшуком і до вас, але визнав за обов'язок попередити вас, хоча мені й наказували, щоб я нікому ні слова...

— Історія,— потираючи кулаком підборіддя, мовив Ілля Миколайович, наче лише тепер збагнув зміст всього того, що скоїлось.— І що вони в вас узяли?

— Та так, дрібниці: кілька журналів зі статтями Чернишевського й Добролюбова. Роман «Що робити?». Кілька листів від Ішутіна й Страндена зовсім безпечного змісту. Решту мого архіву я відправив до Пензи, коли збирався повертатися туди, й, на щастя, до цього часу не забрав у рідних. А там у мене майже всі номери «Колокола»... Я знаю, що у вас теж дещо є з такої літератури, а тому й прийшов попередити. Коли Странден приїжджав сюди, в Нижній, маючи намір скласти екзамен на атестат, він заходив до вас?

— Так, заходив.

— От бачите. А досить йому назвати ваше ім'я на допиті, як можуть налетіти з обшуком. Адже у них правило: хапай побільше, то, може, серед сотні попадеться й винний. Пригадує, Странден заходив і до Ауновського.

— Так, заходив. І навіть часто.

— Тоді побіжу й до нього.

— Я проведу вас.

— Ні-ні! Я і до вас намагався зайти так, щоб ніхто не бачив. Сторож у парадному спить. На добраніч! — Захаров насунув шапку аж на брови і швидко зник за дверима.

Ілля Миколайович бачив у вікно, як він, вийшовши на

вулицю, сторожко озирнувся і, піднявши комір шинелі, швидко покрокував по темній Тихановській вулиці. Не встиг Захаров зникнути, як з воріт кремля вийшов якийсь чолов'яга, швидко перейшов Благовіщенський майдан і попрямував у ту ж вулицю, куди пішов Захаров. Що таке? Невже за ним стежать? І тут Іллі Миколайовичу прийшла думка, котра дуже схвилювала його: «А може, він мені сказав не все, що знає?» Та ні: Захарова в нещирості він не міг запідозрити. Проте він міг не все сказати, щоб не обтяжувати його сумління тими секретами, знання котрих може пошкодити. Адже судять і за те, що знав, а не доніс. Жахливий, мерзотний закон...

Від дружини в Іллі Миколайовича секретів не було. Провівши Захарова, він пішов до її кімнати — вона ще годувала Сашу — і розповів, чого прибігав Захаров. Вона спокійно вислухала його, віднесла Сашу до ліжка, сказала:

— Так, папери треба переглянути, але не в кабінеті, а тут. Світло в дитячій так пізно — явище звичайне, якщо за нашими вікнами стежать.

— Це розумно, — сказав Ілля Миколайович, який і не подумав про таку необхідність обережності. — Я зараз принесу сюди все.

Ілля Миколайович приносив шухляди зі свого столу і висипав з них все прямо на килим. Коли переніс усе, сіли й почали перебирати.

Зберігалось в Іллі Миколайовича всякого, як він жартував, «забороненого плоду» багато. Вірші Некрасова, які розповсюджувались у списках. Рядки і строфи, викреслені цензурою — на місці їх стояли лише крапки, — були відновлені Іллею Миколайовичем. Шкода викидати. Хай лежать, може, жандарми не гортатимуть книжки. Адже йому так важко було дістати ці рядки улюбленого поета. В них же така пекуча правда, що скільки б не читав їх — все одно бентежили душу. Ілля Миколайович прочитав:

Иди в огонь за честь отчизны,
За убежденье, за любовь...
Иди и гини безупречно,
Умрешь недаром...

Далі були дописані рядки, викреслені цензурою:

. . . . . дело прочно,
Когда под ним струится кровь...

І ще рядки:

Гроза шумит и к бедне гонит
Свободы шаткую ладью,
Поэт клянет или хоть стонет,
А гражданин молчит и клонит
Под иго голову свою.
Когда же...

Тут викреслена цензурою строфа про декабристів, але Ілля Миколайович роздобув її у Захарова і вписав:

Но молчу... хоть мало
И среди нас судьба являла
Достойных граждан... знаешь ты
Их участь. Преклони колени...

А ось «Колокол». Взяв він у одного знайомого. Та не відносити ж його зараз? Залишати небезпечно і знищувати не можна.

— Дай цю книгу сюди,— попросила Марія Олександрівна.— Я схочу її в Сашину колиску. Туди, сподіваюсь, не полізуть...

— А куди ось це діти?

— Що там?

— Послухай.

— Дай, я сама прочитаю...

Марія Олександрівна взяла аркуш у Іллі Миколайовича й почала читати вірші, переписані його рівним, гарним почерком:

Когда он в вечность преселился,
Наш незабвенный Николай,
К Петру-апостолу явился,
Чтоб дверь ему он отпер в рай.
— Ты кто? — спросил его ключарь.
— Как кто? Известно, русский царь.
— Ты царь? Так подожди немного:
Ты знаешь, в рай тесна дорога
И узки райские врата,
Смотри, какая теснота!
— Что ж это все за сброд?
— Простой народ!
Аль не узнал своих? Ведь это россияне,
Твои бездушные дворяне.
А это — вольные крестьяне.
Они все по миру пошли
И нищими к нам в рай пришли.—
Тогда подумал Николай:
«Так вот как достается рай!»
И пишет сыну: «Милый Саша!
Плоха на небе участь наша.

И если подданных своих ты любишь,
То их богатства поубавь,
А если хочешь в рай ввести,
То всех их по миру пусти».

В кінці стояла приписка: «Варенцов запевняв, що дав списати йому цю сатиру малоросійський поет Тарас Шевченко. Варенцов гадає, що автор цієї сатири Шевченко, хоча поет і запевняв, що теж у когось списав. А ось за ці рядки, як сказав Варенцову сам Шевченко, він і мучився десять років у солдатах. Сатира називається «Сон». Вона велика, тут лише кілька тих строф, які особливо розлютили царя Миколу:

Заворушилася пустиня.
Мов із тісної домовини
На той останній страшний суд
Мерці за правдою встають.

То не вмерлі, не убиті,
Не суда просити!
Ні, то люди, живі люди,
В кайдани забиті.
Із нор золото виносять,
Щоб пельку залити
Неситому!.. То каторжні!..
А за що? Те знає...
Вседержитель...

— Шкода, але треба знищити,— сказав Ілля Миколайович, з зітханням відкладаючи аркуш у ту купу, яку належало спалити.

— Дай сюди. Я сховаю разом з «Колоколом». А влітку відвезу батькові. Я вже тобі говорила, що батько лікував Шевченка, коли той ще був у якогось маляра підмайстром. Батько тоді працював ординатором у Маріїнській лікарні. Він любив цього талановитого сина кріпака і був страшенно обурений з того, як з ним розправився цар. Старому буде приємно прочитати ці рядки про царя, котрого він так жорстоко ненавидів...

До ранку вони перебирали й палили папери, які зібралися в Іллі Миколайовича за багато років. З деякими шкода було розлучатися, але й залишати — небезпечно. Віддати на збереження нікому: ті, хто міг їх взяти,— Ауновський, Шапошников, Мартинов,— теж не були застраховані від обшуків.

Доки не знали імені того, хто стріляв, то всі були впевнені, що він поляк. Та ось слідча комісія встановила: стріляв у царя Дмитро Володимирович Каракозов. Росіянин. Ще й дворянин. Але всім так хотілося, щоб злочинець був поляком, що навіть після того, як офіційно було оголошено його ім'я, продовжували ходити уперті чутки, що він — ксьондз, який дістав собі паспорт померлого Каракозова. Його мовби впізнав інспектор московських студентів. (Каракозов довго не говорив свого імені, і щоб з'ясувати, хто він, його показували всім, хто бажав, щоб пізнати і вислужитися перед грізним Муравйовим-вїшателем). За те, що він не росіянин, свідчить, мовляв, і знання польської, французької та німецької мов. Та коли був заарештований Ішутін — у кімнаті готелю, де Каракозов провів ніч перед замахом, був знайдений порваний конверт з московською адресою Ішутіна, — а за ним і всі члени того гуртка, то ніякими вже казками не можна було із Каракозова і його друзів зробити поляків. Всі вони були росіяни. Після цього в народі зовсім укріпилась думка, що це дворяни хотіли убити царя за те, що він збирався відібрати землю в них і віддати селянам. Мужики з нетерпінням — їм хотілося вже цієї весни посіяти на царських наділах — чекали землемірів...

Чутка про те, що Каракозов — колишній учень Іллі Миколайовича, миттю облетіла місто. Де б Ілля Миколайович не з'явився, його засипали питаннями:

— Розкажіть про Каракозова...

— Це правда, що Каракозов ще в інституті виявив нахил до всіляких злочинів?

А Розінг, зустрівши Іллю Миколайовича, сказав, ехидно посміхаючись:

— Пане Ульянов, вас можна поздоровити? Це ви виховали такого пекельного лиходія Каракозова?! Ви?

— Так, він був моїм учнем.

— О, ваш учень?! — торжествуюче вигукнув Розінг. — Я так і знав! Я так і знав, що лише ви могли виховати такого злочинця. Лише ви! Костянтині Івановичу, — повернувся він до Садокова, — цього не можна так залишати. З цим треба розібратися...

Ця погроза дуже схвилювала Іллю Миколайовича, бо він добре знав, на яку підлоту здатний Розінг. Дружині Ілля Миколайович нічого не говорив про це, а Захарову,

зустрівши його на вулиці, розповів. Той лише посміхнувся.

— Вам погрожують, а мене вже вигнали...

— Як?!

— А так. На другий же день після обшуку...

— Гм... А що ж ви тепер будете робити?

— Поки що не знаю. Та світ не без добрих людей може, таки не дадуть з голоду померти. І Волга-матінка ось ожила, а вона мільйони нашого брата годує. Ходімте, Ілля Миколайович, по чарці вип'ємо та поговоримо. Мені сумно без вас, а заходити боюся: може, за мною стежать, то щоб не привести до вас царських гостей...

Тільки зараз Ілля Миколайович помітив, що Захаров уже випив, а тому й настрої у нього був, як він казав, філософський. Коли вони зайшли до трактиру і сіли, Захаров обізвався:

— Подивіться у вікно. Бачите Благовіщенський собор?

— Так, я в ньому Сашу хрестив.

— Дуже шкодую, що мені не довелося випити чарки за його здоров'я. Але ми це зараз виправимо. Ей, хто там!

— Що накажете, Володимире Івановичу? — позіхаючи, спитав половий: трактир був порожній, і він спокійно дрімав біля груби.

— Горілки і закутити.

— Скільки горілки накажете?

— Хіба ти моєї міри не знаєш?

— Пробачте! Накажете нестц?

— Давай! Та тільки швидше!

— Все буде подано миттю...

Коли половий, помахуючи брудним рушником, пішов, Захаров продовжував перервану розмову:

— Оцей столик і це вікно, Ілля Миколайович, ввійдуть в історію.

— Чи не тому, що тут сидімо ми, вчителі людини, яка стріляла в царя? — з добродушною усмішкою спитав Ілля Миколайович, прийнявши слова Захарова за жарт.

— Ні. За цим столиком сидів поет Тарас Шевченко й через вікно малював Благовіщенський собор. Той собор, в якому ви хрестили свого Сашу. Погода тоді була, як ось і зараз, холодна, сльотна, і Шевченко, сховавшись сюди від дощу, працював, щоб хоч як-небудь скрасити дні свого вимушеного перебування в місті... — Захаров помовчав, спитав: — То, кажете, Розінг погрожував вам?

— Так. І думаю, вже настрочив донос.

— Цілком можливо. Але не засмучуйтесь! Яюсь перемелеться. Коли мені дуже важко, то я йду ось сюди, за цей столик. Пригадує, як страждав Шевченко, і всі мої злигодні яюсь бліднуть.

Половий, махнувши рушником, поставив піднос з горілкою й закускою на стіл.

— Спасибі, братець. Принеси нам ще й червоної ікри,— розпорядився Захаров, наливаючи чарки.— Ну, Ілля Миколайович, дозвольтє випити за вашого сина...

— Будь ласка...

— Я думаю, що доля його буде щасливішою за нашу.

— Дай боже...

Друзі випили, закусили. В трактир ніхто не заходив — по вікну стьобав дощ,— і вони почували себе як дома.

— Ну куди ж ви, Володимире Івановичу, тепер підете? — спитав Ілля Миколайович, коли випили по другій.

— Та хоч крючником на пристань! Силою мене бог не обійшов. Поношу мішки та тюки! Це все одно легше, аніж десять років відбути в солдатах. А коли переді мною закрили двері всіх учбових закладів, то мені однаково, якою працею добувати хліб насущний. Опального поміщика Левашова знаєте?

— Чув про нього.

— Кличе мене до себе управителем. Доведеться, мабуть, іти. Хоч душа до цього й не лежить, то заспокоюю себе: Левашов майже всі прибутки з свого маєтку віддає тим, що в тюрмах сидять та на каторзі мучаться. До мене доходила чутка, що він Страндену, коли той сюди приїжджав, давав гроші на організацію визволення Чернишевського. Але той відмовився. Ішутіну і його друзям цілком вистачало тих капіталів, котрі одержував Єрмолов від опікуна. Адже йому належало дванадцять тисяч десятин землі. Після повноліття Єрмолов, як він казав мені, мав намір взагалі своє багатство віддати на революційні цілі.

— Боюсь, що, ставши дорослим, він змінив би свою думку.

— Можливо. Він схильний захоплюватися, вічно перебуває під чийось впливом. А взагалі, Ілля Миколайович, мені дуже шкода цих наших учнів: добрі, благородні у них серця. І гинуть вони за те, що бажали всім добра. Та ось що жахливо: ті, кому вони бажали добра, паплюжать їх, як останніх злодюг. Хіба це не трагедія? Митя

Каракозов так і сказав, коли юрба навалилася на нього: «Я ж за вас, братці...» А ці «братці» готові були розірвати його. І розірвали б, якби городові не оборонили. Можете собі уявити, як приголомшений був тим бідний Митя. Не раз він, мабуть, уже згадував Дон-Кіхота, який бився з вітряками, приймаючи їх за велетнів.

— Так, жаль, дуже жаль їх...— зітхнув Ілля Миколайович.— І ось що жахливо: в царя Миколу ніхто не стріляв, а чого тільки не було при ньому. А варто було государю скасувати кріпацтво, як, будь ласка: його за це мало не вбили. Ні, мені важко зрозуміти мотиви, якими керувався Митя. Я інколи навіть думаю: чи при своєму він розумі?

— Він хворів, але, по-моєму, не настільки, щоб не тямити, що робить. А тим більше у такій серйозній справі. Ні, все це було обдумано, підготовлено.

— Та на що ж вони розраховували?

— Була чутка, що при царському дворі сильна партія на чолі з великим князем Костянтином, вона чекала якогось поштовху, щоб взяти владу в свої руки і наділити селян землею. Митя, мабуть, гадав, що, вбивши царя, він тим самим допоможе сісти на престол великому князю Костянтину, який і поведе Росію по шляху нових, ще прогресивніших, реформ.

— І ви вірите, що могло б так бути, якби Митя не промахнувся? — спитав Ілля Миколайович тоном, в якому чулась нотка неприхованої іронії.

— Ні, я в це не вірю. І не можу збагнути, як міг повірити в це Митя, маючи здоровий глузд. А інколи я думаю про інше: цілком можливо, що в душі матінки Росії, в тайниках її могутнього розуму зріють такі почуття й думки, про які ми й уявлення не маємо. Можливо, нас чекають не такі ще потрясіння, і постріл Миті Каракозова лише сигнал про їх початок. Адже всі ці реформи тільки зачепили болючі питання, тільки роз'ятрили рани, які віками нили на тілі народнім... Ні, ми ще з вами побачимо і барикади, і відрубані голови царів. Все ще буде!

Летіли дні, тижні, а життя ніяк не входило в нормальну колію. Хвиля молебств, ура-патріотичних обідів не тільки не спадала, а все наростала. Підписок провадилось

стільки — то на подарунки Комісарову, то на побудову каплиці, то пам'ятника, то взагалі бог знає на які цілі,— що дрібні чиновники вимушені були залазити в борг, аби внести гроші. Не заплатити ж було неможливо, бо це означало — вилетіти з служби, потрапити до списку неблагонадійних. За цим начальство пильно стежило.

— Не знаю, що й робити,— говорив Ілля Миколайович дружині.— Треба внести гроші ще на золоту шпагу і тройку коней для Комісарова, а у нас залишилося всього три карбованці. До одержання платні ще далеко...

— Доведеться в когось позичити.

— Та в кого ж? Усі вже стогнуть від цих поборів! Усі не знають, як звести кінці з кінцями...

— Треба батькові написати...

— Та ми вже і в нього в боргу.

Марія Олександрівна лише зітхнула: що, мовляв, вдієш. Та Олександрові Дмитровичу не довелося писати: за телеграмою, в якій він поздоровляв з народженням сина (а його внука), прийшли від нього й гроші. Олександр Дмитрович знав, що Маші целєгко живеться, і допомагав їй, не чекаючи, поки вона попросить.

Обід у губернатора теж був по підписці, а тому обставлений на широку ногу. Губернатор, генерал-лейтенант Одинцов, умів бути щедрим за чужий рахунок, умів показати і свою архіпильність. Як тільки було видано постанову про посилення влади губернаторів, він негайно розпорядився, щоб усі жінки, які носили круглі капелюшки, сині окуляри, башлики і коротко підстрижене волосся, вважались нігілістками. Жінок таких забирали до поліції, де наказували їм скинути все це вбрання і одягти криноліни. Тих жінок, які не підкорялися цьому губернаторському наказу, висилали за межі губернії. Розпорядження це надрукувала газета «Голос», й ім'я нижньгородського губернатора «прогриміло» на всю Росію. А чиновники в кулуарах свого губернатора так і називали: «наш прихильник кринолінів».

Іти на обід до губернатора Іллі Миколайовичу не хотілося. Але він знав: якщо не піде, то це буде витлумачено як виклик всьому суспільству від людини, яка була вчителем злочинця Каракозова. Поліцмейстер міста полковник Цейдлер, як сказав Іллі Миколайовичу по секрету його друг Ауновський, що був свідком цієї сцени, розпитував директора гімназії про нього. Ілля Миколайович чекав, що Цейдлер — особливо після того, як у Захарова

зробили обшук,— викличе його. Він уже обдумав, що говоритиме, але поліцмейстер не викликав. І ось раптом на обіді в губернатора Іллі Миколайовичу переказали, щоб він завтра зайшов до полковника Цейдлера. Так, мовляв, неофіційно. Пан полковник просто хоче по-дружньому поговорити. По тому, з якою зловісною усмішкою дивився Розінг, зрозумів, що підготовка цієї «дружньої бесіди» з поліцмейстером не обійшлась без його участі.

— Треба звідси їхати! — зробив висновок Ілля Миколайович, розповівши дружині про те, що сталося на обіді в губернатора.

— Так, але куди?

Іллі Миколайовичу нічого було відповісти.

— Ні, зараз ніяк не можна тобі зриватися,— продовжувала Марія Олександрівна, не дочекавшись відповіді на своє запитання.— Тепер треба сидіти й ждати, чим все це закінчиться.

— А якщо запропонують, як Захарову, подати прохання про звільнення? Що тоді?

— Хочеться думати, що цього не трапиться,— сказала Марія Олександрівна.— Але якщо доля так покарає нас, то що ж робити: доведеться якоюсь іншою працею добувати хліб насущний. Я готова розділити з тобою, Іллюшо, всі труднощі...

— Спасибі тобі, мій друже,— розчулено мовив Ілля Миколайович і поцілував руку дружини.— Ну, я піду до Цейдлера...

— Тримайся тільки з ним якомога сміливіше.

— Добре, добре...

Полковник Цейдлер зустрів Іллю Миколайовича з тієї особливою поліцейською люб'язністю, з котрою він зустрічав усіх, від кого хотів щось вивідати, не маючи ніяких доказів. Він посадив Іллю Миколайовича в крісло, запропонував цигарку — Ілля Миколайович відмовився, бо не курив,— попросив почувати себе як дома. Вибачався, що потурбував. Повторив те, що Іллі Миколайовичу говорили, коли передавали запрошення Цейдлера: мовляв, запросив зайти, аби поговорити про все те, що хвилює зараз всі чесні уми Росії.

— Ілля Миколайович, я — солдат,— почав Цейдлер.— Говоритиму з вами відверто. В мене є дані, що Каракозов — ваш колишній учень, що ви навіть жили з ним на одній квартирі. І господарем тієї квартири був теж колишній учитель Каракозова — добре відомий і вам, і

нам,— «і нам» Цейдлер підкреслив,— пан Захаров, нині, як ви знаєте, вигнаний звідусіль за розповсюдження крамольних ідей. Про це мені було б цікаво знати всілякі подробиці. Але я ще раз вам говорю, що це не допит. Ні-ні, просто... е-е... просто чесна розмова, яка, певна річ, повинна залишитися між нами.

— Всі ці відомості ваші вірні: Каракозов і учнем моїм був, і жили ми один час на квартирі в учителя того ж Пензенського інституту Володимира Івановича Захарова.

Цейдлер чекав, що Ілля Миколайович ще щось скаже, але той мовчав.

— Гм... Це і все, що ви можете сказати про Каракозова?

— А що ж іще сказати? Можу додати, що був він учнем середніх здібностей. Абсолютно нічим не відрізнявся від інших.

— Та-ак... Ну, скажіть мені ось що. Років два тому до нас у Нижній приїжджав один з учасників цього жакливого злочину — теж ваш учень — Микола Странден. У своїх свідченнях він говорить, що зустрівся з вами. Чи так це?

— Так, він заходив до мене.

— А чи не можете ви пригадати, про що у вас йшла розмова?

— Він не закінчив курсу інституту і хотів тут скласти екзамени на атестат.

— Він у вас зупинявся?

— Ні.

— Може, пригадаєте в кого?

— Я його про це не питавав,— відповів Ілля Миколайович, хоча добре знав, що Странден зупинявся у свого товариша Васильєва.

— А чи не висловлював він якихось думок, які стали зрозумілі вам лише зараз, після цього фатального пострілу? Подумайте гарненько. Це дуже й дуже важливо.

Ілля Миколайович пригадав: Странден багато говорив про те, що необхідно визволити Чернишевського з каторги. Запевняв, що він не заспокоїться, доки не зробить цього. Ілля Миколайович дуже любив Чернишевського і гаряче підтримував ці плани Страндена. Вони подовгу сперечалися про те, як краще це зробити.

— Ні, не можу пригадати нічого іншого, окрім того,

що вже сказав,— відповів Ілля Миколайович і, посміхнувшись, додав: — Не забувайте, що ми були не товариші. Ми люди різного віку і становища. І те, що він говорив своїм друзям, він, природно, не міг сказати мені, своєму вчителеві.

— Шкода, дуже шкода, що ви не можете нічим нам допомогти,— забувши про те, що він запевняв, наче це не допит, а просто дружня бесіда, невдоволено мовив Цейдлер. І, помовчавши, продовжував тоном допиту: — Ну, а скажіть, які стосунки у вас були з вашим колишнім учнем Петерсоном?

— Дружні. Я цінував його і клопотав про те, щоб його взяли потім учителем до гімназії.

— Ви з ним листувалися?

— Так.

— Ви не могли б показати його листи? Ще раз повторюю: це не для протоколу, а так...— Побачивши, що Ілля Миколайович скривився, Цейдлер квапливо додав: — Я лише їх прочитаю і поверну вам.

— Справа в тому, що я не маю звички роками зберігати чужі листи. Тим більше, що в них ніяких цікавих думок не було. Якщо в Петерсона зберігся мій лист, то ви в цьому переконаєтесь,— сказав Ілля Миколайович, зрозумівши, що у Петерсона був обшук і взято той лист, в котрому він писав йому, що відкрилось вакантне місце вчителя підготовчого класу при гімназії.— Це було, якщо мені не зраджує пам'ять, десь наприкінці 1864 року. Микола Павлович тоді був учителем Бронницького повітового училища. Праця там його не влаштовувала. Зайняти посаду учителя підготовчого класу він теж не погодився. На цьому листування наше й закінчилось.

— Так, лист ваш у Петерсона зберігся. Він знаходиться в справі,— зробивши наголос на слові «справа», сказав Цейдлер: він явно був незадоволений ходом цієї приватної розмови, а насправді — допиту, йому хотілося полякати Іллю Миколайовича.— Ось які страшні люди вийшли з Пензенського інституту, в якому ви мали честь вчителювати!.. А скажіть: які стосунки були у Захарова зі своїми квартирантами Каракозовим і Ішутіним?

— Такі ж, як і в мене.

— А чому саме цих двох учнів Захаров взяв у свій дім? Чи не від якоїсь особливої дружби?

— Вибачте, пане полковник, але на це запитання краще всього міг би відповісти сам Захаров.

— Згоден. А скажіть, будь ласка, які стосунки у вас були з паном Захаровим?

— Дуже дружні.

— А зараз?

— Теж.

— Дякую! — сказав полковник так, що чулося: «Ну, держіться тепер!» — Прошу пробачення, що забрав у вас, пане Ульянов, так багато часу.

13

Все літо 1866 року Ілля Миколайович прожив у стані душевної напруги. Слідча комісія на чолі з Муравйовим-вшателем продовжувала працювати. Звідусіль тільки й чулося: того заарештували, у того був обшук. Хапали, як потім з'ясувалось, людей, які ніякого відношення до цієї справи не мали. Один з членів комісії, полковник Черевін, так і говорив:

— Я вважаю, що треба якомога більше арештувати. Арешт і обшук — заходи обережності. Слідство ж покаже, хто винний, хто ні. А вважати себе в таких випадках ображеним ніхто не має права.

Логіка в полковника Черевіна залізна. Але ж коли ні в чому не повинні люди, просидівши місяці в тюрмі, з'являлись у канцеляріях, де служили, то їм заявляли, що на їх місцях працюють уже інші. Тут діяла теж залізна логіка: раз людину арештовували, то, значить, вона чимось заслужила це.

Оголосили: Каракозова засуджено до смертної кари. Він подав прохання царю про помилування. Всі почали гадати: помилує цар чи ні. З дня замаху пройшло майже півроку, пристрасті трохи вгамувалися, і немало — хоча й боязко — чулось голосів за те, що государ по доброті серця свого скасує смертну кару. Адже Каракозов і промахнувся, і розкаявся. Передавали навіть, що Каракозов сказав полковникові Черевіну, заливаючись слізьми:

— Не можу не жалкувати, що мав намір убити такого правителя, як Олександр II. Та не в нього я стріляв. Я переслідував імператора. І в тому не розкаююсь.

Чутки про те, що цар відмінить смертну кару, були настільки вперті, що й суперечки про це вже припинились. Ілля Миколайович і Марія Олександрівна невимов-

но зраділи, що Митя Каракозов житиме. Він був ще дуже молодий, наївний. І раптом звістка: цар затвердив смертну кару, сказавши при цьому фразу, яку явно запозичив у єзуїтів: як людина він його, мовляв, простив, але як імператор, якому довірена доля народу,— не може цього зробити.

Ілля Миколайович, прочитавши, що цар затвердив смертний вирок Каракозову, не міг в те повірити. Кілька разів переглянув це коротеньке зловісне повідомлення, пішов до дружини. Марія Олександрівна, що годувала Сашу, глянула на смертельно бліде обличчя чоловіка і злякано вигукнула:

— Іллюшо, що трапилось?

— Государ затвердив смертний вирок Миті,— сказав Ілля Миколайович з болем у голосі: за ці півроку про Каракозова вони так часто говорили, так часто думали, доля їх так була пов'язана з ним, що вони всі злигодні його переживали, як свої.

— Боже мій! — тихо мовила Марія Олександрівна.— Де ж те безмежне милосердя государя, про яке так багато говорили?

Вони довго пригнічено мовчали. Розуміли, що справа Каракозова — це початок нових репресій. Муравйов-вішатель, як достовірно вже відомо, подав царю записку, в якій пропонував цілу низку «радикальних» законів для викорчування крамоли. За його вимогою закриті журнали «Современник» і «Русское слово». Не поміг і вірш Некрасова, який він присвятив Муравйову, взявши тяжкий гріх на душу, тільки б врятувати журнал. Неважко уявити, як поет розкаюється в тому, що так вчинив.

— Так, темні, страшні хмари знову насуваються на Росію,— тяжко зітхнувши, мовив Ілля Миколайович.— Як безконечно багато найкращих падій уже поховано! І схоже, що тепер всі тільки й зайняті будуть тим, щоб відібрати в народу й те, що йому було дано. Недільні школи ось закрили, вступ до гімназії ускладнили всілякими обмеженнями. А введуть класичну освіту — і зовсім зачиняться двері університетів перед вихідцями з простого народу. І кому це спало на думку, що вивченням стародавніх мов можна вибити з голів юнаків їх вільнодумні поривання. В Пензенському інституті директори муштрували учнів, наче солдатів, різками сікли за найменшу провину, а ось яких бунтарів дало Росії це палочне виховання...

— Це тому, що в інституті не всі були такі, як директор Огонь-Догоновський,— сказала Марія Олександрівна: вона часто бувала в сестри Анни у Пензі і добре знала, що робилося в інституті.

— Теж вірно. І якщо говорити цілком відверто, то в загибелі Миті винні і ми, його вчителі. А ми з Володимиром Івановичем винні більше за всіх. Ми заронили в душу Миті і всіх друзів його те сім'я, що так буйно ось проросло. Бо скільки було переговорено про щастя народу, про самовіддане служіння йому...

Заплакав Саша. Марія Олександрівна взяла його на руки, притисла до серця, сказала:

— Слава богу, що хоч мати та батько Миті не дожили до цього жахливого часу.

— А може, мати, якби вона була жива, упрохала б государя помилувати її сина,— сказав Ілля Миколайович.— Адже в государя теж є діти... Ах, Митя, Митя!.. Страшно подумати, що він пережив, що він відчуває зараз, чекаючи страти... Жахливо!

Газети повідомили: 3 вересня о 7 годині ранку Каракозова було привселюдно повішено на Смоленському полі. Олександр Серафимович Гациський, який був того дня в Петербурзі, розповідав:

— Привезли Каракозова до місця страти на ганебній колісниці. Він був такий знесилений, що, мабуть, упав би з ослона, якби його не прив'язали до нього. Та коли колісниця зупинилася біля ешафота, він наче проснувся: звів голову, подивився на юрбище народу і піднявся до ганебного стовпа. Вирок слухав, опустивши голову. Але не покаюнно, а приречено. Коли читання вироку — я за гомоном юрби й слова не почув — закінчилося, Каракозов знову обвів людей поглядом. Але вже не байдужим, а пильним, наче хотів побачити, чи є хоча на одному обличчі співчуття. Стало на мить так тихо, що чувся брязкіт вуздечок коней, запряжених в колісницю. І раптом Каракозов, приклавши руку до серця,— руку, котра не здригнулася, стріляючи в царя,— почав кланятися народом, повертаючись на всі боки. Десятитисячний натовп ніяк, мабуть, не чекав цього — співчутливо загудів. Почулися голоси: «Бач, у народу прощення просить...»

— І ви думаете, Олександрє Серафимовичу, він дійсно цим прощення просив?

— А бог же його відає. Може, тільки прощався... А може, й прощення просив. Не міг же він не зрозуміти,

що пострілом своїм заподіяв народові, з любові до якого не пошкодував свого життя, не добро, а зло. Усвідомлення цього було, як неважко здогадатися, моральними туртурами, сильнішими, мабуть, від самої смерті. Цей співчутливий гомін юрби був для нього, може, найбільшою втіхою і нагородою за його муки. Він якось засяяв, вистався і, схоже було, намірився щось сказати, але двоє катів підхопили його під руки і потягли до шибениці... Мені сльози стисли горло, і я, боячись розплакатися, став проштовхуватися крізь тривожний натовп. Добравшись до свого візника, наказав йому гнати до міста. Так і поїхав не озираючись.

— А то правда, що Муравйов подав государю ще одну записку?

— Цього напевне не знаю. Але одне точно: государя засипали всілякими записками, зміст котрих, як мені сказали, один: якомога швидше повернутися до того, що було за часів блаженної пам'яті царя Миколи.

— І ви гадаєте, це можливо? — спитав Ілля Миколайович, не приховуючи свого відчаю.

— Думаю, що ні. А проте... У нас на Русі все можливо. Поживемо ось, Ілля Миколайович, побачимо...

Розділ другий

1

Наближався день народження Саші. Марія Олександрівна пошила йому широкі шаровари, білу сорочечку. Батько купив чобітки. Саша одягнув усе це, подивився в дзеркало, сказав:

— Тепер можна і до бабусі їхати.

— А якщо бабуся питає: скільки тобі років, внучок мій?

— Я скажу: сьогодні минуло три.

— Чудово! — розсміявся Ілля Миколайович, обіймаючи Сашу. — Три роки. Як швидко час летить.

— А хіба в часу є крила? — спитала Аня, теж забравшись батькові на коліна.

— Є, Анечко.

— А які вони? Такі, як у чайки?

— Ні, такі, як у жар-птиці.

— А, знаю, знаю! — заплескала в долоні Аня.— Мама казку нам про жар-птицю розказувала.

Ніяких няньок в Ульянових не було: Марія Олександрівна сама виховувала Аню й Сашу. Була в них лише служниця, яка прибирала кімнати та варила з допомогою Марії Олександрівни.

Весь вільний час Марія Олександрівна віддавала дітям. Коли підросли Аня й Саша, їй стали в нагоді педагогічні знання та начитаність з питань виховання: вона не тільки перечитувала всі ті статті, які приносив Ілля Миколайович, а й висловлювала про них свої оригінальні міркування. Ілля Миколайович, слухаючи її, зіскакував з місця, збуджено ходив дрібними кроками по кабінету, говорив:

— Який педагог гине! І в усьому я, лише я винний!

— Та годі тобі, Іллюшо,— м'яко посміхаючись, говорила Марія Олександрівна.— Ніякої провини твоєї в тім немає. Винні закони наші: жінок поставлено в таке становище. Адже порядки наші нагадують європейські лише тим, що ми не носимо чадри, а в усьому іншому, що стосується жінок, — чаї у нас цілком азійські. Ми, мабуть, і не доживемо до того часу, коли жінка на Русі посідатиме в суспільстві таке місце, про яке добре сказав Чернишевський у романі «Що робити?».

— Ні, доживемо! Доживемо, Машенько! Росія хоча й повільно, зі скрипом, а зробила все-таки за ці десять років дуже помітний — та що там помітний: величезний! — крок вперед. Саме скасування ганебного кріпацтва — подія, рівної якій немає в історії Росії. Ні, якщо вже річка поламала лід, то не минути повені...

— Щось не дуже помітно...

— Терпіння, Машенько, терпіння. Не все робиться одразу. Буває так, що мовби й гірше стає, але то лише весняні заморозки. Весна все одно візьме своє!

— Дай боже...— стримано мовила Марія Олександрівна.

В сім'ї були дуже гарні обставини для розвитку Сашиних здібностей. Марія Олександрівна багато часу приділяла йому, а він легко схоплював усе. Якщо з Анею Марії Олександрівні доводилось багато працювати, коли почала вивчати з нею мови, то Сашу вона стримувала, боячись, аби не перевантажити його ще не зовсім зміцнілу пам'ять: так швидко схоплював і так чітко запам'ятовував він усе.

Значним був вплив сім'ї на Сашу, та й те давалось визнаки, що він був в оточенні гімназистів, бачив їх радощі й прикрощі. Іноді Марія Олександрівна випускала Аню і Сашу на прогулянки в двір самих. Як тільки Саша з'являвся, його миттю оточували гімназисти, до чого Аня ставилася ревниво. Вона, як старша, все боялась, що хтось скривдить її меншого, дуже тихого і сором'язливого братика. Вона не відпускала його ручку, постійно чепури-ла малого, бо хотіла, щоб її братик був найкрасивіший. Саша покійно терпів цю опіку: він був ще малий, щоб соромитися дівчачого піклування. І коли йому гімназисти говорили, що хлопцеві не личить слухати дівчину, він лише здивовано кліпав своїми великими, не по-дитячому серйозними очима.

Коли Саша звільнявся від чіпкої Аниної руки — загравшись з подружками, сестричка забувала про нього, — він, заклавши руки за спину, точно так, як це робив батько, поважно походжав по двору. І на його чорнобривому личку був такий серйозний вираз, наче він ламав голову над якимись страшенно важливими справами. Гімназисти говорили, побачивши його з вікна класу: наш Саша, здається, до екзаменів готується. А вискочивши на перерву, оточували його щільним колом і вели розмови, як з рівним. Та і як було не ставитись до нього, мов до рівного, коли він по-німецькому говорив краще, ніж гімназисти останнього класу. Знав багато французьких слів і фраз. Пам'ять у нього була така, що все, сказане йому, він міг вільно повторити навіть через кілька днів. Цій дружбі Саші з гімназистами молодших класів Марія Олександрівна й Ілля Миколайович не перечили. Вони бачили, що він тягнеться не до своїх однолітків — з ними йому було нудно, — а до старших, бо мав допитливий розум. І коли гімназисти, готуючись до екзаменів, зубрили по всіх закутках двору, він не міг всидіти дома: так йому не терпілося почути те, що вони читали вголос із своїх підручників. І не раз траплялося, що він, послухавши, як гімназисти зубрять ненависну їм латинь, дома співав на різні голоси: репето, репетіс, репетіт...

— Сашо, ну що ти говориш таке незрозуміле! — сердилась Аня. — Хто тебе навчив?

— Чому незрозуміле? — дивувався Саша. — Репето — це означає повторюю. Правда ж, мамо?

— Правда, — відповідала Марія Олександрівна усміхаючись.

— От бачиш,— торжествував Саша,— значить, вони мене не підманули! І я це відповідатиму на іспитах, коли піду до гімназії. Правда, мамо?

— Правда, правда, Сашенько...

День народження Саші відсвяткували скромно: прийшли лише хрещена мати Матильда Іванівна, хрещений батько Михайло Павлович та Шапошникови. У Гаврила Гавриловича Шапошнікова недавно був обшук. Поліція, налетівши зненацька, розраховувала знайти в Шапошнікова документи про його зв'язки з політичними. Та прорахувалася: Гаврило Гаврилович узнав, що за ним ведеться таємний нагляд, і одвіз усю нелегальну літературу до жінчиних батьків у глухе село. Обшук цей не налякав його: він з притаманним йому гумором розповідав, як допомагав малограмотному поліцейському переглядати свою бібліотеку.

Саша слухав, а коли Гаврило Гаврилович замовк, спитав:

— А ви мені дасте почитати яку-небудь книжку?

— Як?! Хіба ти вмієш читати? — здивувався Шапошников.

— Умію,— статегчно відповів Саша.

— Маріє Олександрівно! Ілля Миколайович! Що я чую?

— Розумієте, Гавриле Гавриловичу, це і для нас було сюрпризом,— сказала Марія Олександрівна, любовно погладжуючи кучеряву голівку Саші.— Я почала Аню вчити грамоти за звуковим методом. Вона ж на два роки старша від Саші, їй скоро в школу. Ну, а Саша сидів поруч, слухав і ось, будь ласка: читає не гірше від Ані.

— Е, брат! — захоплено сказав Гаврило Гаврилович.— Та ти так до восьми років, дивись, і за весь курс гімназії екзамени складеш! Ану, прочитай нам що-небудь.

Саші дали підручник відомого педагога Ушинського «Дитячий світ». Він відкрив навмання книжку і почав читати, твердо, чітко вимовляючи слова:

— «Про людину. Я людина, хоча ще й маленька, тому що в мене є така ж душа і таке ж тіло, як і в інших людей. Тіло моє складається з семи основних частин: голови, шні, тулуба, двох рук і двох ніг. Голова моя формою на кулю схожа...»

— Досить! Досить! — відбираючи у нього книгу, зупинив Гаврило Гаврилович.— Розумник! Ось так, брате

Сашко, і завжди роби: не жди, поки тобі розжують і в рот покладуть, а сам все бери від життя. Розумієш ти мене?

— Розумію,— так серйозно відповів Сашко, що, здавалось, він і справді розумів те, про що говорив цей веселий, добрий дядя, якого гімназисти, як він чув, називали, наче маленького,— Гавря.

— Розумник!— ще раз повторив Шапошников, весело блискаючи очима.— І завжди пам'ятай, Сашенько, що найголовніша частина тіла людини — це її голова...

— Я це знаю,— відповів Саша.

— Чудово! Я в захопленні від твоїх знань. Може, ти скажеш, навіщо людині потрібна оця грішна голова, схожа на кулю? Щоб капелюха носити?

— Ага, щоб капелюха носити. І коли потрібно, то думати...

— Значить, все-таки й думати? — весело сміючись, сказав Шапошников.— Ну, тоді в мене більше немає запитань. Молодчина, Сашенько!

— Ну, а тепер ідіть до своєї кімнати гратися,— висаджуючи з-за столу Сашу і Аню, сказала Марія Олександрівна.

Аня і Саша, взявши за руку маленького Колю Шапошникова, пішли. Жінки теж вийшли за дітьми, а чоловіки, випивши ще по чарці, заговорили про те, що їх найбільше цікавило: про останні виступи студентів Петербурзького університету, медичної академії і технологічного інституту. Студенти виступили ще в січні, вимагаючи дозволу вільно провадити сходки для обговорення своїх справ. Це викликало велике обурення в уряді. Особливо налякав виступ студентів технологічного інституту, який вважався напіввійськовим учбовим закладом. Реакційні газети всіляко намагались применшити розмах демонстрації. 21 березня газета «С.-Петербургские ведомости» повідомила, що в сходці взяло участь всього 40 чоловік, а решта — біля 500 чоловік — їм не співчувала, і що не всі лекції відбулися. А наступного дня газета змушена була визнати, що в сходці брала участь добра половина всіх студентів і що відбулась тільки одна лекція. Для втихомирення студентів послали жандармів. Обер-поліцеймейстер Петербурга генерал Трепов сам поїхав до університету, щоб втихомирити, як писали газети, студентів-бешкетників, яких підбурювали нігілісти. 22 березня на вулицях Петербурга перехожі побачили розкидані

листівки — студенти звертались до всіх, щоб підтримали їхні вимоги. А вимоги студентів були такі: дозволити сходки, організувати каси взаємодопомоги й бібліотеки, звільнити від поліцейської опіки. Студенти вимагали також, щоб їм дозволили обирати своїх депутатів, котрі б брали участь у розподілі стипендій та допомоги. «Громадськість» відповіла на це звернення студентів лякливою мовчанкою, а газети — добірною лайкою. Газета «Весть» надрукувала листівку студентів зі своїми коментарями, зміст яких зводився до одного: винних треба розшукати і суворо покарати, щоб іншим не принадно було таке робити.

Така ж листівка з'явилася і в Нижньогородській гімназії. Приклеєна вона була в темному коридорі, куди гімназисти бігали під час перерви курити. Два дні висіла там листівка, приклеєна хлібом до стіни, поки не потрапила на очі інспектору Юшкевичу. Зчинився такий переполох, наче Юшкевич бомбу знайшов, яка повинна була ось-ось вибухнути. Директор гімназії Садоков, перервавши на півслові урок, помчав з листівкою до поліцеймейстера, боячись, щоб хтось не випередив. Полковник Цейдлер, прочитавши листівку, налився кров'ю, заходився відчитувати Садокова:

— Ось наслідки вашого лібералізму, пане Садоков! Ви думаєте, це гімназисти принесли? Ні. Це справа ваших учителів! Так, так! У нашій гімназії виховують нових Каракозових, а ви миритесь з цим, покриваєте крамольників.

— Вибачте, пане полковник! — заблагав на смерть переляканий Садоков. — Звідки у вас такі відомості?

— Як звідки? — гримнув полковник. — А хіба ті, хто виховував Каракозова, не у вас працюють? Хіба ви самі не були інспектором Пензенського інституту, де навчався Каракозов?!

Садокову нічого було заперечити: він був інспектором Пензенського дворянського інституту, коли там навчався Каракозов. Через це він і не міг, як робив Розінг, постійно нагадувати Іллі Миколайовичу про те, що Каракозов його учень. І коли про це Іллі Миколайовичу нагадували інші, то у Садокова мимоволі поколювало під серцем. Він вирішив вижити з гімназії тих, з ким служив у Пензі. Зробити це тихо й непомітно. Одного свого пензенського колегу — Володимира Олександровича Ауновського — він уже змусив піти з гімназії. Залишився тільки Ульянов.

Та як було звільнити Іллю Миколайовича, коли у звіті Казанського навчального округу за 1867—68 рік так оцінювалась його педагогічна діяльність: «Ульянов, який здобув собі славу відмінного педагога, заслужено посідає належне йому місце серед кращих викладачів. Його м'яке і симпатичне обходження з вихованцями, завжди рівний і благородний такт приваблюють до нього учнів і примушують охоче вчитися. Саме його викладання ясне й розумне. Він терпеливий і уважний, що допомагає йому менш розвинутих учнів доводити до повного засвоєння уроку».

Студентську листівку знайшли в гімназії в останній день занять. Відкласти початок вакацій ніхто не мав права. Вирішили затримати кількох гімназистів старших класів, на яких падала підозра, і допитали їх. Та це нічого не дало: всі запевняли, що не тільки нічого не знають про листівку, а й не бачили її. Просили показати її, щоб хоч знати, яка вона. Але Садоков нічого не міг показати, бо листівка залишилась у полковника Цейдлера. Гімназисти обурювались, погрожували, що будуть скаржитися, що їх незаконно — і безвинно! — позбавили вакацій. І Садоков, порадившись із полковником Цейдлером, відпустив усіх по домівках, вирішивши продовжувати пошуки винного після повернення з вакацій.

— Почали з допиту гімназистів, а кінчили допитом нас,— сказав Шапошников.— І мені, звичайно, першому доведеться відповідати. Адже недарма вони приходили до мене з обшуком. Ну, та я не журюся: що має бути — того не минути. Не такі люди, як я, у Сибіру кайданами дзвонять. Чернишевський, Серно-Соловійович, Михайлов, Плещеев, Лавров... Всіх не перелічиш. Якби Писарев не потонув у Ризькій затоці, то, впевнений, теж би десь на каторзі був. А пам'ятаєте, як точно він писав два роки тому: «Ми переживаємо химерний і важкий час. У нас зароджуються протилежні партії, і це зародження — процес цілком природний, законний і необхідний — при нашій неосвіченості, при нашому повному невмінні жити й думати власним розумом, здається нам початком жахливої громадської хвороби». Ні, яке все-таки в нас окостеніння умів! Яке жахливе побоювання відійти хоча на крок від старих порядків. Ну, що могли б зробити ті хлопчики-студенти? Державний лад змінити, якби їм було дозволено, як вони вимагали, мати свої каси взаємодопомоги? От вже істинно: і сумно і смішно! Ні, ми, мабуть, не заспоко-

їмося, доки все-таки не введемо однодумство на Русі. Лише при абсолютному однодумстві, строго обмеженому інструкцією, самодержець зможе спокійно дрімати на троні, не боячись, що його хтось розбудить пострілом; що той постріл порушить розумовий сон його вірнопідданих! Спати, спати, бо хто більше спить, той менше грішить! Цю істину чудово зрозумів міністр народної освіти оберпрокурор синоду граф Толстой, а тому й поспішив ввести класичну освіту. Адже ніщо так не присипляє й не отуплює молоді уми, як зубріння мертвих мов! Не знаю, як ви, а я учням відверто співчуваю. Знаю, що за це мене, м'яко кажучи, не похвалять, але не можу лукавити!

— Так, дивні метаморфози відбуваються,— наче думаючи вголос, мовив Ілля Миколайович.— Скрізь тільки й розмов, що над людьми — особливо молодими! — повинен панувати страх. Всі повинні чогось боятися: одні — судів, другі — свого начальства, треті — батьків. Бога, чорта, смерті, пекла... Один лише страх здатний обергти закон, врятувати людську добродішність. Всі мудреці, які так міркують, забули, що страх вже керував ними двадцять п'ять років. І чим же закінчилось те царство? Ганебною Кримською війною, яка показала всьому світу нашу убогість.

— Все це так,— подав і свій голос Мальцев.— На страхові далеко не поїдеш. Як людина, котрою неподільно оволодів страх, кінчає божевільням, так само й суспільство, над яким панує страх, кінчає, фігурально висловлюючись, розумовим розладом. Але я думаю, що ми, старші, повинні притримувати поривання молодших. Підкреслюю, не зупиняти, а притримувати. Якщо ми цього не будемо робити, то не виключена можливість, що молодь, невтримно пориваючись до кращого, наробить гіршого, не маючи ясного уявлення ні про те, ні про інше. Адже ніхто не заперечуватиме, що молодшими світ обновлюється, а старшими він підтримується в рівновазі, без якої неможливий ніякий рух.

— Дитина, Михайле Павловичу, як ви знаєте, радіє, коли її водять за руку, лише доти, поки сама не навчиться ходити,— сказав Ілля Миколайович.— Такий закон і фізичного, і розумового розвитку людини. Пам'ятаєте, що говорив граф Дмитро Андрійович Толстой, коли поїхав ревізувати Саратовську гімназію, в якій навчався страшний ворог його — Микола Гаврилович Чернишевський? Сказав, маючи на увазі проникнення нігілізму в середо-

вище учнів, що він це негайно припинить. З того часу пройшло вже три роки. І що ж? Нігілізм не тільки не щез, а продовжує ще з більшою силою оволодівати молодими умами.

— Що ж, по-вашому, ніяких заходів не слід вживати? — спитав Мальцев.

— Чому ж? Цього вимагають усі інструкції. Та ось питання: чи можна всілякими отими заходами — навіть найжорстокішими! — зупинити те, що, як мені здається, не підвладне людині? Незалежно від того, яке становище вона має. Адже не можна, давши народу волю, заборонити йому вільно думати, а граф Толстой тільки цим і занепокоєний. Так, незавидну роль доводиться грати нам, учителям...

— Та вам що? — сказав Гаврило Гаврилович. — Два рази по два, слава богу, в усі часи було чотири. А що ось нам, історикам та словесникам, робити? Адже змушують чорним називати те, яке ще вчора було білим. Оце жах! Оце кара. Оце тортури, яких не було, мабуть, і в часи інквізиції! Вірити в одне, а проповідувати інше. Інколи мені здається, що все у нас тримається лише на обмані. І всі розуміють — починаючи від государя і кінчаючи останньою канцелярською сошкою, — що брешуть, але, як і Хлестаков, зупинитися не можуть.

Марія Олександрівна запросила до чаю. Всі вийшли до вітальні, розмова переключилась на іншу тему, яка була наче продовженням цієї. Пригадали про крадіжку в Нижньому Новгороді солі й заліза на півтора мільйона карбованців. Заговорили про казнокрадство, про розорення селянства, про страшний голод, який пустив по світу мільйони людей. І в добрий рік мужик-волжанин ледь-ледь зводив кінці з кінцями, а в засушливий (яким був 1867) уже з осені почав вовком вити від голоду.

— Про які ж високі матерії може думати мужик, коли він голодний? — сказав Мальцев. — Ні, треба перш за все дати нашому мужикові хліба вдосталь поїсти, а тоді вчити його грамоти.

— Ось з цим я, Михайле Павловичу, ніяк не можу погодитися! — заперечив Ілля Миколайович. — Хліб хлібом, а поки мужик животітиме у безпросвітній темноті, то нічого й думати, що Росія виб'ється з ряду найвідсталіших держав; що ми навчимося жити своїм розумом, навчимося робити добро для народу, а не лише говорити про це!

Іллі Миколайовичу довелося серйозно задуматися, що ж робити далі. Ясно було одне: залишатися в гімназії — і особливо в Нижньогородській — означало жити в постійному неспокої за завтрашній день. Добре знав, що якби Тимофеев, який ще служив інспектором Казанського навчального округу, не підтримував, — його давно б вижили з гімназії.

— Поїдь до Тимофеева, попроси, щоб тебе перевели в інше місце, він же може це зробити, — говорила Марія Олександрівна, коли Ілля Миколайович приходив додому пригнічений і засмучений.

— Я й так йому бог знає як вдячний. Якби не Тимофеев — мене б Розінг давно з'їв. Він так нахабно поводить ся зі мною, що зустрічатися з ним просто мука. І я відчуваю, що він не заспокоїться, поки не заподіє мені непоправного зла.

На початку травня 1869 року Олександр Васильович Тимофеев приїхав у Нижній Новгород і зайшов до Ульянових. Ілля Миколайович невимовно зрадив. До пізньої ночі Олександр Васильович слухав свого друга, якого щиро любив. Коли Ілля Миколайович закінчив свою сповідь, Олександр Васильович спитав:

— А інспектором народних училищ ви пішли б?

— З великою радістю! Але таких посад немає!

— Поки що немає, та скоро будуть. І мені вже наказано підбирати кандидатури в усі губернії нашого округу. Найбільша в нас губернія — Симбірська. Там народна освіта в дуже поганому стані. Якщо ви згодитесь поїхати туди, то я рекомендуватиму вас на цю посаду.

— Олександрє Васильовичу, дорогий мій! Я буду радий, якщо ви довірите мені справу народної освіти. Та ще цілої губернії. Одне лише бентежить мене: чи під силу мені така важка і нова для мене справа?

Тимофеев відпив ковток уже охололого чаю, сказав зі своєю доброю усмішкою:

— Легкого життя обіцяти не можу. Та якби я не був певний, що ви потягнете цю важку справу, то, повірте мені, не пропонував би вам її. У вас є час подумати, зважити все, порадитися з дружиною і тоді вже вирішувати. В Симбірську, як ви знаєте, нещодавно була пожежа, яка перетворила майже все місто на згарище.

— Мені писав про це Ауновський. Та я менш за все

турбуюсь про вигоду. Було б діло до душі, а решта, як кажуть, додається сама собою. Я не раз говорив, що відчуваю себе неоплатним боржником перед народом, з якого сам вийшов. Хто-хто, а ви, Олександрє Васильовичу, коли вчителювали в Астраханській гімназії, бачили, як мені давалась освіта.

— Знаю. Були ви босим і голим... До речі, як ваша матінка, ваш брат? Живі? Здорові?

— Матінка дуже хворіє. Та й не дивно: життя в неї, бідної, нелегке було. А брат Василь так і залишився сам: він мені й сестрі батька замінив. І тепер у нього на руках — мати, тітка Тетяна, сестра Феодосія. Лише сестра Марія і вийшла заміж ще за життя батька. Та і в тієї чоловік з обіднілих купців — базіка й п'яничка. Зараз хоч я допомагаю їм, то братові трохи легше. А коли я навчався в університеті й мені відмовили в стипендії, то й згадати страшно, як важко нам шматок хліба діставався...

— А ви думаете, зараз легше вихідцям з народу освіта дається? Ні! З тисячі вибиваються в люди буквально одиниці. Як бачите, балачок про освіту дуже багато, а справа досі на місці. А вже вісім років минуло з того часу, як кріпаків немає. Можна було б підготувати ціле покоління грамотних людей. Зараз великі надії покладаються на інспекторів. Я теж думаю, що інспектор — якщо це буде не бездушний чиновник, а людина, глибоко віддана справі народної освіти, — багато може зробити. Але треба створювати школи, а потім уже інспектувати. Все те, що пишуть про сільські школи, земські училищні ради, м'яко кажучи, липа. Багато шкіл — якщо не переважна більшість — існує лише на папері, в чому я переконався, коли був у кількох повітах тієї ж Сибірської губернії. Ось яка спадщина дістанеться вам, Ілля Миколайович, якщо ви — після цієї відвертої розмови — не передумаете їхати інспектором.

— Я, Олександрє Васильовичу... — почав Ілля Миколайович так урочисто, наче клятву виголошував, — готовий на будь-які злигодні, тільки б допомогти народові вибитися з віковичної темноти!

— Спасибі вам, мій друже! — розчулено потиснув Ілля Миколайовичу руку Тимофеев. — Дуже радий бачити, що серце ваше не зачерствіло. Можете вважати, що питання це вирішене: закінчуйте учбовий рік і збирайтесь...

Було вже пізно, коли Тимофеев пішов. Ілля Миколайович вирішив відкласти розмову з дружиною до наступ-

ного дня. Але йому не вдалося приховати свого збудження. Марія Олександрівна завжди вловлювала те, що він хотів від неї приховати. Подумала, що Тимофеев повідомив чоловікові щось неприємне і він за награною безтурботністю хоче приховати своє дійсне самопочуття. Пильно подивилася на Іллю Миколайовича, і її світлі карі очі тривожно потемніли. Вона не стала розпитувати чоловіка про те, що трапилось, а — щоб дати можливість йому заспокоїтися — покликала допомогти вкласти спати Аню і Сашу.

— Мамочко, пограй нам,— попросила Аня, кутаючись в одяльце.

— Добре. Тільки заплющіть оченята і слухайте...

Марія Олександрівна навшпиньки вийшла з дитячої і сіла до фортеп'яно. Тонкі пальці її легко перебігали по клавішах, і кімнату наповнили тихі, лагідні звуки. В них, у тих звуках, було стільки материнського тепла й материнської любові, що Аня й Саша заснули з щасливими усмішками на личках.

Вже по тому, як подивилася дружина на нього, як змінилася з виду, коли він, провівши Тимофеева, повернувся, Ілля Миколайович зрозумів, що вона внутрішнім чуттям своїм уловила: він хоче щось сказати їй, але вичікує. Ще раз обдумавши все, поки вона грала, Ілля Миколайович вирішив не відкладати розмови, щоб не образити. І коли в місячній далечині весняної ночі завмер останній звук, узяв її руку, поцілував; тихо, боячись розбудити дітей, спитав:

— Ти вже здогадалась, що я щось задумав?

Марія Олександрівна повернула до нього освітлене місяцем і від того ще вродливіше обличчя, потиснула тонкими пальцями його руку. Ілля Миколайович потер долоною свій високий лоб — який знайомий їй був цей мимовільний рух! — і сказав:

— Машенько! Друже мій! Слухай уважно, що я тобі скажу...

— Тобі Олександр Васильович щось запропонував? — вся засявши, з незвичним для неї нетерпінням спитала Марія Олександрівна.

— Так.

— Слава богу!

— Та подожди радіти! Справа в тому, що він мені запропонував місце не в гімназії.

— А де ж? В округу?

— І не в округу. Олександр Васильович запропонував мені місце інспектора народних училищ Симбірської губернії. Ну, як ти на це дивишся? Попереджаю: жити тобі доведеться в спаленому Симбірську, а мені — в постійних роз'їздах по школах губернії. Ну, що ти скажеш?

— Я готова хоч завтра їхати! — відповіла Марія Олександрівна.

Ілля Миколайович обняв дружину і розчулено поцілував. Потім вони, щоб не розбудити дітей, перейшли до кабінету Іллі Миколайовича й довго говорили про те, як будуть жити на новому місці.

— Я знаю, Машенько, там буде багато труднощів. Адже земство лише береться за організацію народних шкіл. Робить воно це боязко, бо запеклі кріпосники й слухати не хочуть про освіту народу. Запевняють, що освіта зовсім зіпсує мужика. Але я з долі батька свого, який ледве вмів розписатися, з долі неграмотної матері своєї, з долі сестер своїх, а не з цих панських просторікувань знаю: не воля й освіта, а злидні й темнота — ось що губить наших людей, а разом з ними і всю Росію.

Ілля Миколайович, помовчавши, продовжував:

— Коли б ти, Машенько, знала, як брат Вася хотів учитися! Та встиг закінчити лише приходське училище. А помер батько, і йому довелося всі турботи про сім'ю звалити собі на плечі. І годувати шість душ, і борги платити за куплений батьком будинок. От і довелося йому замість гімназії йти до купців Сапожникових служити об'їждчиком на соляних промислах. А мене хіба не така ж доля чекала, якби Василь не допоміг! Я не можу спокійно...— Ілля Миколайович помовчав, борючись з підступною гіркотою у горлі.— ...Я й зараз не можу спокійно згадати, якими очима він дивився на мене, коли проводжав до Казані, в університет. Дивиться на мене, а в добрих очах його і біль і радість. Біль за те, що доля з ним так жорстоко обійшлася, і радість — чиста, істинно людська радість! — за те, що хоч брат його, якого він ростив, як сина, все-таки ввійде до храму науки. Останні копійки прислав мені і все просив — та що просив: благав! — тримайся, Іллюшо! І як він невимовно радів, коли мене — після того, як я майже півроку ходив на лекції з правом вільного слухача, бо міщанська управа ніяк не хотіла відпускати мене до університету — нарешті зарахували студентом. Він плакав од радості, як розповідав опісля мені, і весь тиждень служив у церкві Миколи

Гостинного вдячні молебні. Істинно свята душа! Повік не забуду того, що він зробив для мене...

Минув уже п'ятий рік, як Ілля Миколайович і Марія Олександрівна одружилися. Марія Олександрівна кожного літа збиралася поїхати до чоловікових родичів, але постійно щось заважало. То Аня була маленька, то Саша. То Ілля Миколайович не міг їхати разом з нею, а сама вона не зважувалась на таку далеку поїздку з двома маленькими дітьми. Але тепер діти підросли, можна, мабуть, і з'їздити. Тож коли Ілля Миколайович, схвилюваний дорогими серцю спогадами, сумно затих, вона сказала, взявши його за руку:

— Іллюшо, знаєш що? Давай поїдемо літом до твоїх.

— Як би це гарно було! — радісно засяяв Ілля Миколайович. — Мама вже й уві сні, пише ось Вася, внучат своїх бачить. Та знову ж біда: якщо мені дадуть посаду інспектора, я ніяк не зможу поїхати. Поки тут розраховуюсь, поки речі на баржу повантажу та в Симбірську підшукаю якийсь куток, де б можна було хоча тимчасово притулитися, — от і літо мине.

— Відпусти нас самих.

— Машо, я просто не знаю... — тремтячим голосом почав Ілля Миколайович. — Це була б для них така радість... Я тільки боюся що тобі важко буде з двома дітьми. Ну, та я вас доведу до Казані, а там...

— Ми й самі дорогу знайдемо!

— Ах, як це буде гарно! — вигукнув Ілля Миколайович так, наче лише зараз повірив, що дружина поїде до Астрахані. — Ти, Машенько, уявити собі не можеш, як вас там зустрінуть. Адже вони всі: і мама, і Вася, і Феня, і Марія — дуже добрі люди. Один спогад про них завжди наповнює теплом мою душу. Звичайно, живуть вони просто...

— Не треба про це, — м'яко зупинила Марія Олександрівна чоловіка. — Давай краще подумаємо про те, коли зручніше поїхати...

Друг Іллі Миколайовича Ауновський, з яким він працював і в Пензі, і в Нижньому, вже три роки жив у Симбірську. Ілля Миколайович написав йому про посаду, яку запропонував Тимофеев. Попросив його написати кілька слів про Симбірськ, де Ілля Миколайович ніколи не був. Траплялось тільки пропливати мимо та почувати на пароплаві біля пристані, бо капітани побоювалися вночі пливати по річці. Ауновський дуже зрадив від того, що

Ульянови, яких він щиро любив, переїдуть до Симбірська. Він докладно розповів про місто, про себе. Обіцяв допомогти в усьому.

«Цілком усвідомлюю,— писав Ауновський,— що до описання міста я доклав велику частку суб'єктивізму. Так ось вам, дорогий Ілля Миколайович, думка про Симбірськ якогось Фоми Шлика, надрукована в газеті «Волга» незадовго до пожежі: «Це місто здається найвідсталішим зі всіх своїх сусідів. Воно мовби закостеніло в стані, в якому було кілька десятків років тому.

Симбірськ не підіймається, а якщо не підіймається, то виходить, падає. Чи то крута і велика гора, на котру, бог знає для чого, видерся Симбірськ, винна за цю відсталість і мертвість в такий час, коли мимо нього прокочується багате й широке життя, чи щось інше тому причиною? Був час, коли Симбірськ жив ширше й гучніше за своїх сусідів, які тепер випередили його. А був час, коли, наприклад, Самара заздрила йому і шанобливо схилялася перед ним».

Як бачите, дорогий Ілля Миколайович, пан Шлик намалював картину минулого Симбірська, пророкує йому майбутнє. Я з тим пророкуванням не можу погодитися. Симбірськ, певна річ, не зрівняти з Нижнім Новгородом. Особливо зараз, після жахливої пожежі, яка залишила лише одну третину міста. Згоріло 1500 будинків, не зайняла пожежа лише частину Московської вулиці, Кінної, Покровської, Солдатської. На 50 верст, кажуть, було видно, як вибухали порохові погребі, як палали собори і будинки. Над містом висіла така хмара диму, що за десять кроків нічого не можна було бачити. Буря така була сильна, і вогонь так швидко охоплював цілі квартали, що навіть з установ нічого не змогли врятувати. Всі думали, що прийшов час страшного суду. Зараз уже люди починають вилазити з льохів у відремонтовані будинки. Але щоб місто зовсім відродилося, треба, певна річ, не п'ять і не десять років...»

— Ну, що скажеш? — спитав Ілля Миколайович дружину.

— Живуть же там люди. Будемо жити й ми. А відродиться місто, може, ще швидше, ніж Володимирові Олександровичу здається. Пам'ятаєш, як горів наш ярмарок? Це було якраз тоді, коли Аня народилася. Значить, минуло всього п'ять років. А подивися, як його відбудували. Та він став набагато кращим, ніж був.

Після зустрічі з Тимофеевим у Іллі Миколайовича по-світлішало на душі. Радувало його й те, що дружина, знаючи, який Симбірськ після пожежі, погодилась залишити красивий Нижній Новгород, що був, як говорили купці, третьою столицею Росії.

Коли Ілля Миколайович сказав Садокову, що йому запропонували посаду інспектора, Костянтин Іванович удав, ніби дуже засмучений тим, що він залишає гімназію, хоча в душі був радий. А коли побачив, що Ілля Миколайович повірив у щирість його смутку, почав говорити, що й йому набридло директорство — особливо важко, мовляв, працювати після введення класичної освіти — і він би з великим задоволенням кудись перейшов, але нічого не пропонують.

— Ні-ні, Ілля Миколайович! — закінчив з награним пафосом. — Я на вашому місці без вагань би прийняв цю посаду. І хоча мені важко буде розлучатися з вами, та, бажаючи вам добра, я не заважатиму вам щасливіше влаштуватися...

Якось повернувся Ілля Миколайович з уроків, а Марія Олександрівна говорить посміхаючись:

— У нас, Іллюшо, гість...

— Хто? — похвавішав Ілля Миколайович, який з виду разу обличчя дружини зрозумів, що гість незвичайний. — Чи не батько приїхав?

— Ні, Логінов.

— Чудово! А де ж він?

— У твоєму кабінеті.

— Радий, дуже радий вас бачити! — енергійно потискуючи руку Логінову, говорив Ілля Миколайович. — Якими вітрами до нас занесло?

— Не питаєте! — махнув рукою Логінов, і його широке обличчя потемніло. — Ганяли мене з однієї гімназії до другої, а тепер ось і зовсім вигнали.

— Та за що ж? — здивувався Ілля Миколайович.

— За спробу популяризувати проміж учнів — як говориться в наказі — «ідеї крайнього соціалізму»...

— Погана справа, — зітхнув Ілля Миколайович. — І де ж ви тепер?

— Поки що ніде. Думаю ось у Нижньому десь влаштуватися, та не знаю, чи вийде. А як ваші справи? Чув,

що в Захарова й у вас був обшук після того, як Митя Каракозов вистрелив у царя. Чи так це?

— У Володимира Івановича був, а мене бог милував. Може, саме тому, що в Захарова вони нічого не знайшли, що могло б підтвердити його причетність до замаху. Так, постріл Миті Каракозова багато біди накоїв. Кажуть, що міністр внутрішніх справ граф Шувалов надіслав проект до Державної ради, в якому запевняє, що все Поволжя заражено нігілізмом...

— Всі за всіма стежать, всі на всіх доносять. Все, що було зроблено для народу, скасовується. Коли б можна було, то і волю б, надану народові, скасували. Та, мабуть, бояться нової пугачовщини.— Логінов, промовчавши, продовжував:— Чим чим, а батогами, кайданами, тюрмами, каторгами Росія завжди була багата. Сибір, здається, Єрмак і завоював задля того, щоб засилати туди інакомислячих! Кого туди не засилали! Борис Годунов навіть дзвін відправив у заслання... Ну, а як же вам, Ілля Миколайович, тут живеться?

— Вирішив тікати.

— Та що ви? — здивувався Логінов.— Куди ж, якщо це, звичайно, не секрет?

— Пропонують посаду інспектора народних училищ Симбірської губернії.

— Ось як! І ви погодились?

— Так.

— Гм...

— Я бачу, вам це не подобається? Чому?

— Та знаєте... Мені не хочеться вас засмучувати, але...

— Кажіть, кажіть...

— Ілля Миколайович, хіба ви не знаєте, що цей захід уряду, як і все, що зараз робиться, принесе не користь, а шкоду справі народної освіти! Вводячи посаду інспектора, уряд позбавляє тим самим нашу землю — на котрих поки що тільки й тримаються сільські школи — всякої ініціативи, можливості робити що-небудь для освіти народу. Поставити під нагляд, скувати по руках і ногах, оказьонити, звести все до жалюгідних церковноприходських шкіл — ось мета, котру переслідує уряд, вводячи посаду інспектора. І я особисто — ще раз прошу пробачення, що говорю дуже відверто, — пішов би вантажником на пристань, але не інспектором.

— Пробачте, але я не можу погодитися з вами! —

енергійно заперечив Ілля Миколайович.— Ніяк не можу! І ось чому: при всьому бажанні інспектори не можуть принести шкоду школам, бо їх немає! Так, так — немає! Все те, що пишуть в газетах — там відкрили школу, там... — не що інше, як нахабна, безсоромна брехня. Школи ті, як сказав мені Олександр Васильович, а в мене немає підстав йому не вірити, бо він цими питаннями займається не перший рік, — існують лише на папері. А завдання інспекторів полягає насамперед у тому, аби розібратися, що робиться і що треба зробити. Ну, а якщо говорити про користь і шкоду, то тут багато залежатиме від розуму й серця інспектора: всяку справу можна при бажанні повернути так, що вона принесе шкоду народові, що в нас часто й робиться. Я ж дав згоду прийняти цю нелегку посаду лише тому, що глибоко переконаний: інспектор спроможний багато зробити добра для народної освіти. Цілком можливо, що я, як і всі смертні, помиляюся. Але це мені стане ясним лише після того, як попрацюю інспектором.

— Ну що ж: у вас теж є своя логіка, з якою важко не погодитися. Дійсно: якби всі, хто говорить про благо народу, хто покликаний, хто, нарешті, за становищем своїм повинен вірою й правдою служити народові, служили йому, а не висіли п'явками на його тілі, то Росія давно б уже видерлася з темноти і злиднів. Та у нас що не чиновник — то злодій, казнокрад, п'яниця, якому немає ніякого діла до потреб народних. Ні, страшно, моторошно навіть подумати, в яку бездонну прірву котиться Росія!

Ілля Миколайович не міг погодитися з тим, що Росія котиться в прірву, але заперечувати не став. Він бачив, що Логіновим оволоділи відчай і зневіра, котрі були наслідком тих утисків, яких він зазнав, а тому й ставився до міркувань гостя з внутрішньою поблажливістю.

В двері кабінету тихо постукали.

— Зайдіть! — сказав Ілля Миколайович, встаючи з-за столу.

Аня, просунувши в двері стрижену голівку, — вона часто хворіла, а тому не могла відростити коси, — спитала:

— Татку, до тебе можна?

— Заходь, Анечко! — мовив Ілля Миколайович.

— І Саші можна? — стоячи на порозі, питала Аня.

— Звичайно.

— Сашо, заходь! — пропускаючи Сашу вперед, мовила Аня.— Ну, що мама нам веліла таткові сказати?

— Що ми йдемо фотографуватися!

— Чудово! — ласкаво посміхнувся Ілля Миколайович.— Не дуже тільки насуплюйтеся, а то вас і не впізнаємо.

— Добре, татусю,— жваво відповіла Аня.— Ми не будемо супитися. Правда ж, Сашо?

Саша покосився на Логінова, який пильно дивився на нього. Не наважився відповісти Ані, а лише хитнув своєю білою кучерявою голівкою. Волосся мав таке довге, що більше схожий був на дівчинку, ніж стрижена Аня. Логінов не міг очей відірвати від обличчя Саші — таке воно було красиве: кучеряве волосся біле, а очі і брови — чорні, вії теж чорні й довгі. У виразі очей — лагідна, ясна глибина.

— Син — викапана мати,— сказав Логінов, коли діти пішли.— Правда, в малюнокві губ і брів є щось батьківське. А дівчинка більше схожа на вас. По очах видно, що в хлопчика світлий розум, та чи не дуже серйозний він на свої роки? Скільки йому?

— Четвертий пішов! Він народився майже в той день, коли Митя Каракозов вистрілив у царя...

— Фатальний збіг... Між іншим, до мене дійшли чутки, що Миколу Ішутіна минулого літа вивезли з Петропавловської фортеці на Кару. Мерзенний фарс страти. (на нього наділи саван і ковпак, накинули на шию віршовку, кілька хвилин тримали під шибеницею, а потім тільки оголосили, що цар замінив смертну кару довічною каторгою) і два роки одиночного ув'язнення тяжко відбилися на його здоров'ї. На Кару його привезли вже душевно хворою людиною. І ще одне узнав: Странден, який мріяв звільнити Чернишевського, зустрівся все-таки з ним.

— Та що ви?! Де? Як?

— Він разом з Єрмоловим, Юрасовим, Загібаловим, Николаєвим і Шагановим відбуває каторгу на тому ж Олександрівському заводі, куди засланий і Чернишевський. Можете собі уявити, яка то була зустріч!

— Дуже добре уявляю! Боже мій, який розум закуто в кайдани!

— А нікчеми процвітають! А нікчеми керують Росією! А нікчеми вирішують долі мільйонів людей! І ці мільйони все терплять! Парадокс! Загадка, над розв'язанням якої людство буде битися, мабуть, ще не одне століття.

— А може, й не одне тисячоліття,— після паузи сказав Ілля Миколайович.— Те, що складалося тисячоліттями, потребує стільки ж років, мабуть, і для зруйнування, для створення нових основ суспільства. Я не знаю, як це буде, але внутрішнє чуття підказує мені, що геній людський знайде відповідь на ті питання, котрі нам зараз здаються зовсім не розв'язними.

Чотири дні Логінов жив в Ульянових, але так і повернувся до Саратова, не підшукавши собі місця. Настрій у нього був дуже пригнічений, що передалося й Іллі Миколайовичу, якого хвилювала його доля. А тут ще й Саша захворів. У гімназії лікарем був Іван Єгорович Евеніус, якого Ілля Миколайович запрошував, коли хворіли діти. Особливо Аня хворіла часто, і Іван Єгорович нерідко бував у сім'ї Ульянових. Він був сухою, жовчною людиною, і діти не любили його. Навіть коли він кривив тонкі губи в усмішці, тобто мав особливо добрий настрій, Аня й Саша неохоче йшли до нього. Але справу свою знав непогано, від гонорару відмовлявся, і Ілля Миколайович звертався до нього.

Оглянувши Сашу, Іван Єгорович невдоволено відкопилів нижню губу, зітхнув:

— Ераре гуманум ест*, але я думайт, це небезпечно есть. Це запалення шлунка. Я припишу мікстур і вас, Маріє Олександрівно, попрошу строго соблюдайт чисту діет, котру я вам сказати маю цю мить. Дайте мені, Ілля Миколайович, будь ласка, папір і чорніл.

— Може, ви, Іване Єгоровичу, зайдете до мого кабінету?

— О, будь ласка! Мені це дуже приємно есть...

4

Запалення шлунка — це перша серйозна хвороба Саші. Вона дуже налякала Іллю Миколайовича і Марію Олександрівну. Вони ночі просиджували біля його ліжка. Марія Олександрівна хотіла вже було викликати батька, але Ілля Миколайович, знаючи, скільки в старого весною клопоту з господарством, вірадив це робити. Хворобу Саша переносив стійко: не плакав, не капризував, лише супив брови та стримано стогнав. З тиждень він майже нічого не їв і так схуд, так висох, що личко вкрилося

---

* Людині властиво помилятися (лат.).

зморшками, наче в старого. Два рази Ілля Миколайович скликав консилиум, і обидва рази лікарі підтвердили діагноз, поставлений Евеніусом.

— Сашенько, де в тебе болить? — питала Марія Олександрівна, схилиючись над ним.

— Ось тут, — тихим, ледь чутним голосом відповідав Саша, прикладаючи до живота суху ручку, яка просвічувалась наскрізь.

— Дуже болить?

— Дуже... — признався Саша, якимось винувато зітхаючи.

— Ну, випий ліків.

— Давай...

Марія Олександрівна наливала в ложку гіркої, як полин, мікстури і тремтячою рукою підносила до рота Саші, піднявши його голівку з подушки. Саша покірно ковтав мікстуру й не кривився, а швидко-швидко кліпав очима. Непрошені сльозинки збиралися в кутиках його очей, і він зажмурювався, щоб приховати їх від матері. Він завжди соромився сліз. І коли Аня починала плакати, — а плакала вона часто, — питав її:

— В тебе щось болить?

— Ні-і...

— А чого ж ти плачеш? — дивувався Саша: він не міг збагнути, як це можна плакати, коли ніщо не болить.

Лише на дев'ятий день почала спадати температура у Саші і вщухати біль. У великих запалих очах його стала з'являтися жива іскорка, коли йому батько або мати приносили якусь нову іграшку.

Коли лікар, оглянувши Сашу, сказав: «Можна шпацірен!» — то виявилось, що він розучився ходити. Довелось мамі й Ані кілька днів водити його по кімнаті за руки. Зробивши кілька кроків, Саша падав. Падала й Аня біля нього, і вони весело сміялись. Щасливо посміхалась і мама, дивлячись на них. Татко дозволив їм гратися у нього в кабінеті, коли був на уроках. А у татка в кабінеті багато цікавих іграшок: і дерев'яних, і скляних, і залізних. Але на них можна лише дивитися. Одну іграшку татко дав Саші за те, що він сам продибуляв од свого ліжка аж до кабінету. Цяцька та спочатку Саші не дуже сподобалась — невеличка жовта паличка. Але татко пояснив:

— Це, Сашенько, паличка не проста, а чарівна... — і розірвав аркуш паперу на дрібненькі клаптики.

— Чарівна? — в один голос спитали Аня і Саша: вони

звикли до того, що тато ніколи їх не обдурював, але що ж чарівного в тій паличці?

— Так, чарівна! Ось дивіться! — Тато потер паличку сукнинкою, наблизив до шматочків паперу, і вони — о диво! — заворушилися, наче живі, знялись білими метеличками і посадили на паличці.

— О-о! — здивовано протягли Саша й Аня.

— Ну що — чарівна? — сміючись, спитав тато.

— Чарівна! — відповів Саша.

— А вона лише тебе, татку, слухає чи всіх? — спитала Аня, нахилившись над паличкою.

— Всіх.

— І мене послухає?

— І тебе...

Тато дав Ані паличку і сукнинку. Вона потерла паличку, з завмиранням серця піднесла до шматочків паперу і зойкнула від радості: папірці прилипли до палички. Саша спробував: те ж саме. Саша дивився на паличку, і глибоко запалі очі його захоплено сяяли: він відчував себе в цю мить чарівником.

Коли вони нагналися досхочу, Ілля Миколайович почав розповідати, чому паличка притягає до себе шматочки паперу, але Саша не міг зрозуміти, звідки в ній береться електрика, якщо раніше її там не було. Коли в пляшці немає води, то скільки не три її сукном — вона туди все одно не налетіть. Тата дуже насмішило таке порівняння. Він знову розповідав; Аня говорила, що вона все зрозуміла, а Саша брехати не вмів і, опустивши очі, мовчав. Тато сказав, щоб він не засмучувався: коли підросте, то все зрозуміє, і дав йому магніт, бо Аня не випускала паличку з рук. Навіть лягаючи спати, вона поклала її під подушку.

В кінці травня були теплі дні. Саша зовсім видужав, і Марія Олександрівна почала виводити його на прогулянки: до фонтана, на набережну. До фонтана під'їжджали водовози і, розмахуючи довгими держаками черпаків, наливали воду в великі бочки, а по річці пливли пароплави, плоти, баржі. Все це було таке цікаве, що не хотілося йти додому. Кожного разу, як тільки спускались на набережну, Аня питала про одне й те ж:

— Мамо, а коли ми на пароплаві до дідуся попливемо?

— Скоро. Тільки не до дідуся, а до бабусі.

— Це до тієї, що в Астрахані?

— До тієї.

— А вона добра?

— Коли слухатимеш її, то буде добра!

— Я слухатимусь,— обіцяла Аня.— Тільки давай уже їхати! Мамо, а на якому пароплаві попливемо? Он на тому, що з великою трубою? — допитувалась Аня, якій кортіло кудись поїхати.— Чи на тому он маленькому?

— Ні, ми попливемо на великому.

— Мамо, дивись! — раптом злякано вигукнула Аня.— Саша впав і покотився...

Марія Олександрівна озирнулась, і серце її зупинилося: Саша впав з крутого схилу і покотився вниз, наче колобок. Марія Олександрівна зробила те, що роблять майже всі, коли раптом побачать таке страшне, що не можуть повірити очам своїм: затулила обличчя руками. А коли відкрила очі, то побачила: на нижній стежці крутого зеленого схилу набережної якийсь чоловік підхопив Сашу і підняв на руки. Потім чоловік нагнувся, взяв якийсь футляр — схоже було, що він скрипаль,— і, глянувши вгору, щось питав Сашу. Аня замахала руками, закричала:

— Сашо, ми тут!..

Чоловік теж махнув рукою: заспокойтесь, мовляв, ми йдемо. Опустивши Сашу на землю, взяв за руку, і вони почали сходити на гору по алеї. Марія Олександрівна і Аня побігли їм назустріч. Аня так летіла, що якби мама не тримала її за руку, то вона падала б через кожен три кроки. А ось і Саша... Аня обняла братика і щасливо заплакала. Марія Олександрівна теж ледве стримувала сльози: їй було страшно й подумати про те, що було б, якби цей добрий дідок не підхопив хлопчика. Він би котився аж до річки, а це добрих півверстви! Такого падіння — особливо після перенесеної хвороби — він, мабуть, не витримав би.

— Прошу, добродійко,— передавши Марії Олександрівні Сашу, сказав уклонившись дідок.

— Я не знаю, як і дякувати...

— Дякуйте богіві, що так... Фу-у, задишка...— дідок перевів подих.— А хлопчик молодчина... Фу-у... Підхопив я його й питаю: злякався? Ні, каже... Фу-у... А сам блідий наче полотно... Фу-у... І сердечко, як у спійманого горобчика, стукає...

— Вибачайте, ради бога, та якщо ви не образите, то я...— почала Марія Олександрівна, помітивши, що старий хоче йти.— Мені хотілося б якимось віддячити вам... Більше

в мене з собою немає,— віддаючи старому гаманець з грішми, говорила Марія Олександрівна.— Я була б дуже рада, якби ви зайшли до нас...

— Добродійко, це для мене велика честь, але пробачте великодушно, не можу: через годину відчалию пароплав, на котрий мене капітан погодився взяти за карбованця до Астрахані...

Від пристані почувся гудок пароплава. Старий захвилювався:

— Це мій пароплав перший гудок подав...

— Ми вас проведемо,— сказала Марія Олександрівна, котрій не хотілося розлучатися з цим бідним дідком.

— Це для мене така честь...— мовив зі сльозами на очах старий.— Пробачте, що я... Але мене ніхто ніколи не проводжав... От я...

Вантаження на пароплав «Князь Пожарский» закінчувалось. Старий стояв на верхній палубі, тримав свою скрипку, наче дитину, притискуючи її до впалих грудей. А коли пароплав відчалив, він скинув свій пом'ятий капелюх і низько поклонився Марії Олександрівні. Аня і Саша замахали руками, Марія Олександрівна теж прощально махнула рукою, і гострий біль переповнив її серце за цього старого, бідного мандрівника. Всю дорогу до Астрахані він гратиме на скрипці, а такі ж жебраки, як він, кидатимуть копійки в його драний капелюх.

— Мамо, а куди він поїхав? — спитала Аня, перервавши сумні роздуми Марії Олександрівни.

— До Астрахані.

— А хіба його бабуся теж там живе?

— У нього, Аню, нікого немає...

— А чого ж він туди поїхав? — не вгамовувалася Аня.

— Чого? — Марія Олександрівна не знала, як краще відповісти Ані, щоб правду сказати і щоб вона зрозуміла.— Він гратиме на пароплаві. Бачила у нього скрипку?

— Бачила.

— Ну от. А за те, що він гратиме, люди дадуть йому грошей.

— А чого ж тобі ніхто не дає грошей за те, що ти граєш? — спитала Аня.

Марія Олександрівна мимоволі посміхнулася:

— Ой Аня... Ходітьте додому, а то татко, мабуть, уже давно шукає нас...

Так і сталося, як побоювалась Марія Олександрівна: ніхто не схвалював наміру Іллі Миколайовича їхати на посаду інспектора. Та ще куди — в такий глухий закуток, як Симбірська губернія.

— Хай уже він! — говорила Матильда Іванівна. — Хай уже його тягне ближче до своєї Астрахані. А вам яка потреба нести той хрест? Адже до Симбірська ще й чавунки немає! Я люблю вас, Маріє Олександрівно, я бажаю вам добра, а тому й прошу: відрадьте Іллю Миколайовича від цієї витівки, поки не пізно.

— Не могу я цього зробити, — спокійно, з м'якою по-смішкою відповіла Марія Олександрівна.

— Можете! Я знаю, як він прислухається до вас! Вам досить сказати слово, і він змінить свою думку! І не заперечуйте мені, — замахала руками Матильда Іванівна. — Не заперечуйте, бо я знаю, що це так: варто вам сказати, що ви не хочете туди їхати, і він відмовиться...

— Не заперечую: Ілля Миколайович прислухається до моїх порад. Але я не можу його відмовляти від переїзду до Симбірська...

— Та чому ж? Чому? — розчервонівшись від хвилювання, питала Матильда Іванівна: з від'їздом Ульянових вона втрачала своїх найщиріших друзів, свого хрещеника Сашу, якого любила, як рідного сина.

— Він повинен туди їхати!

— Повинен! Боже мій! Та годі вам! Годі! Всі кажуть, що інспекторів вводять зовсім не для того, щоб вони турбувались про освіту народну. Ні. Все це робиться заради нагляду за вчителями і за земствами. Уряд, кажуть, злякався своєї ж земської реформи і робить все, щоб звести її нанівець. Так хіба ж Ілля Миколайович бачить свій обов'язок в тім, щоб допомагати урядові в цьому?

— Я не знаю, що уряд думає, — без усмішки, спокійно відповіла Марія Олександрівна, хоча й відчувалося з тону, що останнє зауваження зачепило її. — Але я в одному переконала: на цій посаді можна принести користь народові, — сказала вона те, що говорив їй чоловік. — А можна, як і на будь-якій іншій посаді, заподіяти шкоду.

— Ох Маріє Олександрівно! — сплеснула руками Матильда Іванівна. — Ви навіть не уявляєте, які труднощі на вас там чекають! Ілля Миколайович буде в постійних

роз'їздах, а вам самій — без добрих друзів, навіть без знайомих! — доведеться сидіти на попелищі горілого міста. Страхіття розповідають, як бідує там народ. Та ви й самі це бачите: двері не зачиняються від жебраків. І кого не спитай — всі з Симбірська, всі погорільці...

— Нічого, Матильдо Іванівно, втіхую буде те, що є на світі ще дуже багато людей, які живуть у гірших умовах, ніж доля вготувала нам. Приховувати не буду: мені боляче розлучатися з вами, з красивим містом, з усіма друзями, серед яких я провела стільки хороших днів. Шкода залишати і цю велику затишну квартиру. Ауновський ось пише, що йому ледве вдалося підшукати для нас маленький флігельок. І я просто не знаю, як ми там будемо зимувати. Особливо боюся за Аню: до неї чіпляються всі хвороби...

— Ось бачте! — сказала Матильда Іванівна. — А я вам що кажу?

— Але ж ви, Матильдо Іванівно, як ніхто інший, знаєте: на першому місці в Іллі Миколайовича завжди стояли його переконання. Чоловік ваш якось казав, що Ілля Миколайович часто нагадує йому Дон-Кіхота.

— То був жарт.

— Так, то був жарт. Але в тому жарті є частка правди: на погляд багатьох людей, котрі над усе ставлять власну користь, Ілля Миколайович зі своїм бажанням принести користь народові нагадує ламанцького лицаря... Та що ж робити: таким він був, таким є, таким, мабуть, залишиться і до кінця днів своїх. Погодьтеся, що є характери, над якими час не має влади: вони не міняють своїх переконань для того, щоб краще влаштуватися в житті. Цього таланту, яким володіють у наш практичний вік багато людей, їм просто не дано. Якщо ви погодитесь з тим, що я тільки-но сказала, — а ви перша й остання це чуєте від мене, — то що ви тепер порадите робити: відмовляти Іллю Миколайовича від цієї, як висловились ви, вівітки чи підтримувати його?

— Маріє Олександрівно, люба моя, — розчулено, зі сльозами на очах почала Матильда Іванівна, — мені залишається сказати лише одне: щасливий Ілля Миколайович, що бог йому послав не таку дружину, як я...

— Це вже ви... — зніяковіла Марія Олександрівна.

— Не перебивайте! Не перебивайте мене, — з кумедним відчаєм замахала руками Матильда Іванівна, — а то я забуду, що хотіла сказати... Ах, от бачите? — скрушно зі-

тхнула вона.— Поки ви говорили, в мене вертілася якась гарна думка і вже кудись поділася. Але я зараз пригадаю...

В кімнату зайшов Саша, і Матильда Іванівна, забувши про свою гарну думку, кинулася до нього. Марія Олександрівна лише посміхнулася, дивлячись на неї. Вона, як до рідної сестри, була прив'язана до цієї маленької веселої жінки, котрій можна довірити найпотаємніші думки, не боячись, що їх ще хтось знатиме. Хоч Матильда Іванівна була дуже балакучою, але чужі таємниці вміла свято зберігати. Марія Олександрівна часто відводила душу в розмовах з нею. Та й поговорити з Матильдою Іванівною було цікаво: вона багато читала художньої і педагогічної літератури. Але перебувала під магічним впливом чоловіка. А він був з тих людей, які в великому колі надійних друзів клянуть існуючі порядки, але й пальцем не ворухнуть, щоб змінити щось на краще. Заважає непереборна розсудливість. І природно, що на таких невинуватих ідеалістів, як Ілля Миколайович, котрі не втрачали віри, що хоч щось, а все-таки можна змінити на краще, він дивився, як на донкіхотів. І Матильда Іванівна, засвоївши ці погляди чоловіка, прийшла відмовити Марію Олександрівну їхати до Сибірска. Та, вислухавши її, вона як розумна жінка збагнула, що правда на боці Марії Олександрівни. З того часу стала в усьому допомагати Ульяновим збиратися на нове місце.

6

Нижній Новгород гудів як потривожений вулик. Всі з нетерпінням чекали двох важливих подій: підняття прапорів на ярмарку і приїзду царевича Олександра з дружиною. Датська принцеса Дагмара (після хрещення — Марія Федорівна) була нареченою царевича Миколи. Вони були вже заручені, але Микола Олександрович захворів і помер. Право спадкоємства перейшло до молодшого сина Олександра II.

Разом з правом спадкоємства престолу перейшла до Олександра і наречена його вмерлого брата. Було в тому щось не зовсім гарне, але новий спадкоємець не відзначався ні високим розумом, ні великою вибагливістю. Йому сказали — так треба, отож і замислюватись немає про що. Так і оженили майбутнього правителя Росії...

Коли стало відомо, що царевич зволять відвідати нижньогородський ярмарок, аби подивитися, що продає і купує народ,— міське начальство втратило спокій. Місто чистили, замітали, мили. Фарбували вежі кремля, ремонтували гробниці і пам'ятники Мініну й Пожарському.

14 червня царський поїзд — блакитний, вентилятори позолочені, на флюгерах двоглаві орли — підкотив до нижньогородського вокзалу.

Військові оркестри з такою силою ушкварили вітальний марш, що не чути було ні гуркоту коліс, ні чахкання і свисту паровоза. Потім у дверях вагона з'явився високий, широкоплечий, великоголовий чоловік у військовому мундирі, підперезаному поясом і щедро розшитому золотом. Він якось по-бичачому нахилив голову, обвів усіх поглядом голубих банькатих очей і стримано усміхнувся. Солдати почесної варті гаркнули «ура!», і юрба теж одуріло заревла тисячами п'яних горлянок:

— Уря-а-а!..

До царевича підбіг губернатор з таким виглядом, наче хотів підхопити його на руки, але, збагнувши, що в ньому пудів шість ваги, тільки шанобливо виструнчився. Царевич зійшов на перон і простяг руку дружині, яка з'явилась в дверях: тендітній, низьколобій, з великими сірими очима жінці, яка, здавалося, була дуже збентежена такою зустріччю. З-за спини губернатора винесли хліб-сіль, соти меду і величезного живого осетра в позолоченій ванні. Царевич з поблажливою посмішкою прийняв ці дарунки своїх вірнопідданих і попрямував до карет. Знову гримнули всі оркестри, і юрба шалено заревла «ура!». Пробиваючись крізь натовп,— солдати ледве стримували натиск,— Олександр з дружиною проїхали до губернаторського будинку, де їм були приготовлені апартаменти. Ремонтували будинок майже півроку, витративши на це великі гроші, а царевич переспав у ньому лише ніч. 15 червня, оглянувши ярмарок, він на пароплаві «Счастливый» з російським і датським прапорами поплив униз по Волзі.

— Ну як тобі, Машо, наш царевич? — спитав Ілля Миколайович дружину, коли вони, провівши пароплав «Счастливый», поверталися з пристані додому.

— Не дуже сподобався...

— Та чому ж?! — здивувався Ілля Миколайович, котрий так багато чув похвальби на адресу Олександра, що й сам мимоволі почав вірити, ніби він людина незвичайна.

— Обличчя у нього якесь...—Марія Олександрівна хотіла сказати те, що вертілось на язичі: тупе, але їй здалось кощунством говорити таке про царевича, і вона, помовчавши, докінчила,— не дуже інтелектуальне.

— Можливо. Але це, мабуть, пояснюється тим, що його не готували на престол. Він, кажуть, мріяв бути військовим і науками не дуже цікавився. Та доля по-своєму розпорядилася. Розуму в нього, подекують, не дуже багато, але серце, кажуть, добре. А народові нашому так потрібний государ з м'яким, добрим серцем. Найстрашніше, коли на трон сідає людина з черствим, жорстоким серцем. Хоч розум матиме великий, та від того народові буде не легше. Згадай Павла, Миколу...

Через три дні після того, як місто залишив царевич і все трохи вгамувалося, Ілля Миколайович одержав листа від Тимофєєва. Олександр Васильович просив його приїхати до Казані, щоб остаточно вирішити справу про його призначення інспектором народних училищ Симбірської губернії. Значить, можна було вважати, що питання це вирішено.

Домовилися так: Ілля Миколайович проведе Марію Олександрівну з Анею й Сашею до Казані, потім вони самі попливуть до Астрахані. Погостюють там, а він за той час влаштує всі справи з переїздом. Якщо все буде так, як планується, то Марії Олександрівні вже нічого й повертатися до Нижнього Новгорода. Він сам перевезе речі, а вони приїдуть прямо до Симбірська. Ауновський ось пише, що вже навіть заплатив за флігель. Флігель невеликий, але якось розмістяться, а потім, може, знайдеться щось краще.

— Ну, телеграму до Астрахані, я думаю, дамо з Казані, а то дуже довго їм доведеться чекати вас.

— Може, батькові зателеграфувати, щоб він приїхав до Казані?

— Обов'язково! А то узнає, що пропливли мимо і не повідомили,— образиться до смерті. Ну, збирайтесь. Я пішов по квитки...

Часто Саша з мамою й Анею гралися в мандрівки. Сідали на поставлені в ряд стільці. Саша попереду, Аня — за ним, а потім вже — мама. Саша візник — в руках у нього віжки й батіг. Мама розповідала, куди вони їдуть, читала вірші, а вони з Анею повторювали за нею.

Ось мама починає той вірш, що його нещодавно їх вчила:

Видь на Волгу: чей стон раздається
Над великою русскою рекою?

Саша відповідає, напружуючи голос до крику:

Этот стон у нас песней зовется —
То бурлаки идут бичевой...

Тройка вилітає на казково красиву дорогу, потім мчить високим берегом Волги — таким, як той схил біля кремля, з якого Саша покотився колись униз, — а понад самою Волгою, спотикаючись і падаючи, тягнуть бурлаки баржу...

І сьогодні: не встиг Саша прокинутися, як до його ліжка підійшла мама і, посміхаючись, спитала:

— Хочеш мандрувати?

— А куди поїдемо?

— Не поїдемо, а попливемо.

Саша відкинув ковдру, підхопився:

— До бабусі? На справжньому пароплаві?

— Так.

— Аня, вставай! Швидше! До бабусі попливемо! — кинувся Саша торсати сестричку. — Чуєш? До бабусі! На справжньому пароплаві. По справжній Волзі!

— Правда, мамо? — протираючи кулачками заспані оченята, питала Аня.

— Правда.

Аня знала: якщо мама сказала, що правда, то так і буде. Мама ніколи не обманює їх. Аня зіскакує з ліжка і починає бігати по кімнаті так, наче вона на пристані і пароплав дав уже третій гудок.

— То давайте вдягатися, а то пароплав без нас попливе! Мамо, де Сашині чобітки? Де моє нове плаття?

— Та заспокойся, часу в нас ще вистачить, — говорила мама Ані, але вгамувати її було неможливо. Нервова і дуже вразлива, вона — якщо чимось захоплювалась — довго не могла заспокоїтись.

Саша теж думав, що ось вони вдягнуться, візьмуться за руки, як це робили, коли йшли гуляти до Волги, і — на пароплав. Але, виявилось, треба ще речі збирати, чекати татка, котрий поїхав на пристань по квитки. І квитки татко візьме не на сьогодні, а на завтра або аж на неділю. А до неділі раз, два... аж чотири дні! Та, на Сашине щастя, татко приніс квитки і сказав:

— Завтра, діти, попливемо!

Аня так зраділа, що кинулася батькові на шию, а коли

він нагнувся, показуючи квитки, поцілувала його. Саша таких ніжностей не любив, він ухилявся, коли навіть мама його, дякуючи за щось, цілувала в щоку. Мама, помітивши це, перестала його цілувати, а тільки проводила рукою по голові та говорила щось ласкаве. Та зараз його радість була велика, і він теж обняв батька за шию, притиснувся щокою до його колючого підборіддя. Батько за це підкинув його високо вгору, від чого у Саші аж подих захопило.

Почали збиратися. Татко і мама щось складали в кишки, ув'язували в вузли. У коридорі стояло так багато речей, що важко було пройти. Мама просила Аню і Сашу не плутатися під ногами, випроводжала їх надвір — на подвір'ї гімназії їм самим дозволяли гуляти, — але вони, походивши кілька хвилин, знову повертались додому, боячись, щоб пароплав не поплив без них. А другого дня, коли треба було їхати на пристань, Аня місця собі не знаходила і цим хвилюванням своїм заражала й Сашу. Вона підходила до мами, брала її за руку і просила їхати на пристань. Мама терпляче заспокоювала її, одводила до татового кабінету, давала їм чарівну паличку, але ніщо зараз Аню й Сашу не цікавило. Нарешті татко під'їхав на візникові й, зайшовши до кімнати, сказав:

— Рушили.

З тієї хвилини, коли Саша, міцно тримаючись за мамину руку, перейшов з пристані по хиткому трапу на пароплав, нові враження оволоділи його розумом і серцем. З мамою, звичайно, цікаво було гратися в мандрівку, але те, що він побачив на Волзі, здавалося Саші чарівною казкою. Пароплав, перегукуючись з луною гудками, відкривав Саші все нові й нові світи. Постійним «чому?», з котрими він разом з Анею напосідав на татка й маму, не було кінця. Чому вода кипить за пароплавом? Чому пароплав гуде, коли назустріч йому пливе інший? Чому луна відгукується на гудок лише вранці і ввечері? Чому на воді горять в одному місці зелені, а в другому — червоні вогні? Чому будиночки на баржах плавають, а он ті, що на березі, — стоять на місці? Чому чайки кружляють над пароплавом і кричать?

Розпитував Саша про все неквапом і слухав не подитячому вдумливо. Він не перебивав, коли йому пояснювали так, що важко було зрозуміти, не ставив інших запитань, не вислухавши до кінця, навіть тоді, коли відповідь здавалась йому нецікавою. Ані ж хотілося знати все

в одну мить. Якщо вона, запитавши, помічала раптом щось нове,— а все нове їй здавалося цікавим,— то ставила інше питання, не вислухавши відповіді на перше.

— Аню, не поспішай,— говорив татко.— Ви пливтимете на цьому пароплаві вісім днів і все побачите, все узнаете... Це ось місце зветься Телячий брід. Влітку тут так мілко, що пароплави сідають на міліну.

— І наш пароплав потоне? — злякано спитала Аня.

Ілля Миколайович весело розсміявся: такий кумедний був переляк Ані. Він розповів, що пароплав сідає на міліну, коли вода спадає у Волзі. А зараз води багато, боятися нічого. Саша дуже спокійно вислухав цю розповідь і, заклавши руки за спину,— точно так, як це робив батько,— почав ходити по палубі, задумливо схиливши кучеряву голову. На смуглястому обличчі застиг вираз напруженого думання.

— Про що він? — тихо мовила Марія Олександрівна.

— А хіба мало він побачив такого, над чим варто поламати голову?

— Та можна ж запитати у нас.

— Здається, що він з тих, котрі прагнуть самі все збагнути. Для таких дітей своєю працею, своїм досвідом добута думка — щастя. Це, до речі, перша ознака майбутньої самостійності розуму, твердої волі.

— А не замкнутості характеру?

— Можливо. Та це не біда. Люди, які лишили помітний слід на землі, були, майже як правило, самітники. Життя таке коротке, що неможливо віддаватися всім земним утіхам і водночас прокладати нові шляхи, скажімо, в науці — для чого необхідно дні й ночі просиджувати за книгами, дослідями, рукописами своїх творів. Я вже часто думаю про те, що доля готує нашим дітям. І тривожно стає на душі, як подивишся на сучасну молодь. Та це споконвічна трагедія: батьки не можуть ні передбачити, ні визначити долі власних дітей. Їм дано одне: радіти або сумувати...

— Будемо сподіватися,— з посмішкою мовила Марія Олександрівна,— що нам доведеться тільки радіти.

— Дай боже!

Від міста Кострова пароплав пішов повид самим берегом. Вечоріло. Було так тихо, що навіть стукіт колісних лопатей по воді повторювався лунко серед гір і лісів. Аня й Саша, почувши це чудо, подумали, що там, десь за

горами, пливе ще один пароплав. А коли минули село Троїцьке, то побачили: майже вся річка загачена плотами. Татко почав розповідати, як рубають ліс, як сплавають його по річці Ветлузі до Волги, а по Волзі — до Каспійського моря. Там його вантажать на пароплави і везуть в інші країни.

— А що там з нього роблять? — спитала Аня.

— Про це я вам завтра розповім. А сьогодні — все: уже час спати.

7

Минуло більше місяця, як тут по Волзі проплив царевич Олександр на пароплаві «Счастливый». Але ця подія та відкриття ярмарку — скільки товарів навезли, яких, які ціни на хліб і сіль? — все це хвилювало всіх, хто плив на пароплаві. Всі добре пам'ятали голод, що був позаминулого року. Спадкоємець вважався благодійнішим од свого батька. Живилась ця віра не тим, що царевич більше турбувався про народ, аніж його батько, — він взагалі ніяк не виявляв себе, — а тим, що народу хотілося, аби він був таким, і бажане видавалося за дійсне. І ще один висновок: коли вже царевич зволив поїхати — а це нечасто буває! — то, значить, даремно.

— Цар послав його, — говорив бородатий мужик з коноплястим обличчям, — з строгим-престрогим наказом: розкопати і до кореня справи дійти, чого народ голодом морять. «Пливни, — каже цар йому, — по Волзі, дивись, як мужики живуть, і все мені, як є, прямо з кур'ерами донось». Він і поплив...

Ось двоє купців зустрілися. Один — худий, високий, другий — низький, з широкою бородою.

— Здрастуй, вельмишановний Тите Євгеновичу!

— День добрий, шановний Левкію Стахійовичу! — зневажливо відповів худий.

— Куди й відкіля, шановний, zvolite курс тримати?

— До Казані. Може, бог приведе й там ще мати щастя бути поміченим його високістю...

— Як? Хіба ви вже?!

— Так! — гучно, щоб побільше людей чуло, відповів тонкий. — Дев'ятнадцятого числа їх високість пливли на «Счастливом» мимо Тетюш. Ми з справником виїхали назустріч їх високостям на човні. Ну і мали щастя бути

прийнятими їх високостями на пароплаві. Їх високості зволили взяти від нас хліб-сіль і осетра...

Ілля Миколайович пройшов далі по палубі. Старий відставний матрос сидів серед мужиків, які їхали, мабуть, на промисли, розповідав:

— Е, тепер не те, що було! Пароплави всі наші заробітки проковтнули. Веслових суден немає, бурлакувати не підеш: пароплав все тягне. А колись, було, розгорнуть судна свої білі паруси. Глянеш — мати рідна: пливуть наче лебеді. Було, астраханські купці всіх матросів своїх одягнуть в червоні сорочки, щоб відзначитися перед іншими купцями, щоб переплюнути їх! «Пий, хлопці, скільки хочеш: вина у барилах вдосталь. Тільки на ярмарок першими повинні прийти!» Ну, як вип'ємо, як заспіваємо, як наляжемо на весла... Е-ех! Пісням кінця не було! Та які пісні співали!.. Нині за них би і в Сибір загнали...

Розповідь цього матроса, який прослужив сорок років на Волзі, зацікавила Іллю Миколайовича. Він одійшов на край палуби і, вдаючи, що милується крутими лісистими берегами, прислухався до розмови.

— Ну, то як: кажеш, нині погані заробітки? — спитав мужичок, намагаючись спрямувати розмову на те, що його найдужче цікавило.

— Зовсім пусто! І все через те, що народу сила-силенна пре! Більше, либонь, аніж риби за нересту! Ну, до пожеж, то ще стерпно було, а як згорів Симбірськ, всі люди й повалили з міста на промисли. Ну і впали заробітки більше ніж наполовину. Воно й зрозуміло: біля контори стоїть тисяча чоловік, а треба всього п'ять або десять найняти. Вже на що калмики та чуваші терплячі, а й ті почали ремствувати: мало, мовляв, платить хазяїн. Працюєш усю путину, а прийде час розрахунку — куди там! Від тебе ще конторі належить.

Мужики гучно зітхнули.

— А годують чим? Я артільним у минулому році був. Говорять хлопці: іди, мовляв, до контори, вимагай доброго борошна. Іду. Управляючий — з німців, худий та злий! — вовком голодним зирить на мене, питає: «Ну, вас?» Це по-їхньому, по-німецькому, означає: чого, мовляв, чорт приніс. «Борошна, — кажу, — немає». — «Як це нема? Є!» — «Є, — відповідаю, — ваше високостепенство, та дуже погане. Пріле, гірке, значить. А ціна, порівняно з містом, майже вдвое більша. Так воно, — кажу, — ваше ви-

сокостепенство, і те... інша й худобина не їстиме такого хліба. Це ж,— кажу,— не хліб,— ось хоч покуштуйте, ваше високостепенство,— а чистий полин...»

— Ну і що — німець покуштував?

— Куди там! Як пошпурить у мене тим хлібом, як забелькоче щось по-своєму, як закричить: «Геть!» На тім і кінчилася розмова...

— А розірвало б тебе, проклятий німчура!

Куди Ілля Миколайович не повернеться, всюди чує: німці в усьому винні.

Ось купець розповідає приятелю:

— Живемо, Пал Паличу, по-старому, помаленьку. Рухаємося, як черепахи, або, точніше вам сказати, як раки. Задумів у нас про нововведення цілий архів, а виконання їх якимось важко просувається. Ось, наприклад, візьмемо хоч би це. Ви, мабуть, чули, що німці встигли побудувати в своєму містечку водопровід?

— Ні, не чув...

— Побудували! От які, прости господи, кляті душі! В усьому нас випереджають. А чому? А тому, що потачку велику їм даємо. Цей привілей ще Петром Великим їм наданий, і ніхто, значить, не може скасувати. Розорять вони нас, кляті душі...

На протилежному кінці палуби, не помічаючи, що їх обдає з труби чорнющим димом, гуляє компанія. Плечистий парубок рве міхи гармонії. Драні міхи роздуваються, з напругою видихають бариню. Юрба допомагає гармоністові ляпанням у долоні, свистом. В тісному колі носиться навколо молодиці коротконогий парубок. Ось він, обійшовши коло навприсядки, робить кумедне колінце, зупиняється перед молодицею, приказує під стукіт її підборів:

Ходи раз, ходи два,
Виводи ногой узоры...

Юрба підхоплює хором:

Выворачивай подборы,
Выплетай кружева!

— Ах, нехристи! — докірливо хитаючи бородатою головою, говорить мужик, схожий на старовіра.— Мало їм, чортам, голоду, так вони, антихристи, хочуть витанцювати холери. Тьфу!..

Іллі Миколайовичу ця компанія нагадала ті дні, коли він, не маючи копійки за душею, плавав з Казані до Астрахані на вакації.

Інколи було так скрутно, що тижнями голодував. Зимою на вакації не їздив: на перепряжних було так дорого, що страшно й подумати. Літа чекав, як манни небесної: дома хоч хліба та риби можна було досхочу наїстися. Та знову ж: як добратися додому? Доводилось найматися вантажником на баржі і біляни або просити капітана, щоб узяв за карбованець на палубу, і пливти серед такої ось, як оця, компанії. І все-таки студентські роки й зараз здаються Іллі Миколайовичу найсвітлішими, хоча вони й припали на дуже тяжкі часи царювання Миколи I.

На високих горах замріло село Верхній Услон: значить, до Казані вже близько. Село це Іллі Миколайовичу добре запам'яталося. Казанські чиновники, рятуючись від пилюки і спеки, вивозили свої сім'ї на дачі до Верхнього Услону. І тому доводилось бігати туди на уроки...

А ось і Казань виступила з долини. Оперезана стінами й вежами кремля, увінчана хрестами церков і мінаретами. Та місто видно недовго: коли пароплав наближається до пристані, воно зникає з поля зору, і видно лише піщану смугу з розкиданими по ній дерев'яними сараями. Від пристані до міста сім верст. Колись Казань стояла прямо на березі Волги, але потім річка змінила русло і відійшла.

Не встигли перекинути трап, як юрба ринула на заповнену людьми пристань. Ілля Миколайович хотів йти на берег, щоб пошукати Олександра Дмитровича, як раптом побачив: назустріч людському потоку неквапливо рухається високий, трохи сутулий дід. Могутня постать і суворий вигляд примушують всіх пропускати його. Зійшовши на палубу, він оглянув пароплав і, побачивши своїх, махнув рукою: стійте, мовляв, там, я зараз. Але всі кинулися йому назустріч.

— Ну, здрастуйте, здрастуйте! — густим суворим басом відповідав Олександр Дмитрович на вітання. Поцілунків він терпіти не міг, а тому лише одному Іллі Миколайовичу потиснув руку, напівобняв свою улюбленицю Машу, яка припала до його плеча, повернувся до Ані, погукав:

— Іди сюди!

Аня злякано глянула в нахмурене дідове обличчя й сховалася за матір: скільки не говорили їй, що дідусь добрий, вона не могла перебороти страху, котрий охоплював її від одного його погляду. Потім, звикнувши до нього й переконавшись, що він дійсно, хоча й строгий, але добрий, вона не злазила з його колін. А, зустрівшись через

рік, знову ховалася за спідницю матері. Саша завжди сміло йшов до діда, за що той особливо любив його. І зараз ось Саша, хмураючи чорні брови, підійшов до діда, сміливо глянув в очі. Олександр Дмитрович підхопив Сашу на руки і з незвичною для нього ніжністю притиснув до грудей. Крупні риси його завжди суворого обличчя пом'якшали, під густими сивими вусами затеплилась усмішка. Саша теж всміхнувся. В скупих усмішках цих двох людей — сивоголового, чорнобрового діда і білявого, теж чорнобрового, хлопчика з точно такими ж, як у діда, глибокими карими очима — було так багато спільного, що й стороння людина признала б їх за близьких родичів. Дід поставив внука на палубу і, явно соромлячись ніжності, яка мимоволі прорвалася, сердито заворушив куцистими бровами, не сказав, а наче команду подав:

— Машо, веди дітєй до тарантаса, а я зараз двох татарів пришлю, вони речі перенесуть!

І пішов до трапа.

— Олександрє Дмитровичу, почекайте, — гукнув його Ілля Миколайович.

— Що таке? — важко повернувся той.

— Маша ж їде до Астрахані.

— До Астрахані? — перепитав Олександр Дмитрович, наче не міг зрозуміти: чи те він почув.

— Так, — відповіла Марія Олександрівна м'яким, примирливим тоном. — Ми поїдемо до Астрахані. Погостюємо там трохи і повернемося до Кокушкіна.

— А-а... Ну що ж... — не дивлячись на дочку, трохи зніяковіло мовив Олександр Дмитрович. — Пора! Давно вже пора тобі показатися своїй свекрусі.

— Та й вам вони встигнуть набриднути! — пожвавішав Ілля Миколайович, побачивши, що старий змінив гнів на милість. — Переїзд наш до Симбірська вже, можна сказати, вирішений, а поки я там влаштуюсь — їм доведеться у вас пожити.

Перейшли до каюти. Олександр Дмитрович оглянув Сашу, невдоволено зауважив:

— Худий. Слабенький.

Марія Олександрівна хотіла сказати, що недавно показувала хлопчика лікареві і той говорив: хлопчик здоровий, та вчасно схопилася, зрозумівши, як таке посилення на чийсь авторитет вдарить по батьковому самолюбству. До чужих думок Олександр Дмитрович завжди ставився скептично. І якщо хтось з пацієнтів, прийшовши

до нього, заявляв, що ось такий лікар йому порадив те, а ось той те, він гнівно показував на двері. І ніякі благання пацієнта вже не допомагали: Олександр Дмитрович у таких випадках був невмолимий. «Якщо ти прийшов до мене за допомогою,— говорив він, виправдуючи таке своє поведіння,— то перш за все з довірою стався до всього, що я тобі говорю. А коли боїшся, що я зроблю щось не так, то нічого мені й голову морочити».

— Так, але ж він хворів на шлунок. Я писала про це...

— Пам'ятаю! Але бачу: ти не прислухалась до моїх порад!

— Та він же малий, слабкий...— зняковіла Марія Олександрівна.— Я боялася, щоб чого не трапилось...

— Пусте! Зараз для нього одні ліки: гарт. Обливання холодною водою вранці, режим...

«Такого малого обливати холодною водою?» — хотіла заперечити Марія Олександрівна, але тільки злякано глянула на батька: пригадала, як він їх загартовував. Та й сам теж, доки й сніг випаде, купається в річці, а зимою обтирається снігом, який би мороз не тріщав надворі, яка б хуртовина не мела. І, мабуть, це допомагає: сам ніколи не хворів і діти його не знали, що таке простуда.

— Ну що, герой? — посадивши Сашу на коліна, спитав Олександр Дмитрович.— Хочеш сильним бути?

Саша не знав, що відповісти цьому бородатому, строгому дідові. Він покосився на матір, а побачивши, як та кивнула головою — говори, мовляв, що хочу,— сказав:

— Хочу.

— А води холодної боїшся?

— Ні!

— Молодчина! — усміхнувся Олександр Дмитрович.— Не в маму вдався... Ну, мені, здається, пора...

Марія Олександрівна знала, що коли батько сказав «пора», то просити його ще посидіти на пароплаві — адже всю ніч пароплав стоятиме біля пристані — вже даремно: він не звик міняти своїх намірів. Не стала просити, тільки сказала, що їм самим буде сумно. Олександр Дмитрович удав, що не почув. Він не любив церемоній прощання. Коло трапа сповільнив ходу, окинув усіх пильним поглядом і рішуче закрокував на берег. Ілля Миколайович пішов за ним.

Провівши тестя, Ілля Миколайович повернувся на пароплав. Йому не хотілось розлучатися з дружиною й діть-

ми, і він залишився на пароплаві до ранку. Уклавши дітей спати, вийшли на палубу. Ніч була тепла і дуже темна. На палубі, примостившись хто де, тихо перемовлялися пасажери. Біля трапа миготіли слабкі вогниці, чулися голоси, гуркіт: щось вантажили на пароплав. Та ось все затихло: долинали лише плескіт хвиль та хропіння тих, що спали на палубі. І раптом серед цієї сонної тиші заплакала скрипка. Звідки неслись її звуки, важко було збагнути: луна повторювала їх, і здавалось — в усіх кутках пароплава плачуть скрипки. У Марії Олександрівни серце завмерло: може, це той жебрак, що врятував Сашу? Боже мій, скільки душі в його грі, скільки болю в кожному звуці. І що він грає? Невже це його імпровізація?

Ілля Миколайович хотів знайти скрипача, але Марія Олександрівна втримала його. Якщо жебрак на цьому ж пароплаві, то вона ще побачиться з ним, а зараз не треба його зачіпати, не треба полахати цей натхненний стогін його самотньої душі. Так не грають — Марія Олександрівна це добре знала — на прохання навіть дуже дорогих серцю людей. Це ті сльози, котрі люди приховують від усіх, бо якщо їх хтось побачить, то вони вже не заспокоюють душу...

8

Провівши вранці пароплав (Аня і Саша ще спали), Ілля Миколайович поїхав до Казані і відразу ж послав телеграму до Астрахані, щоб зустрічали гостей. Коли принесли телеграму, одержала її Ганна Олексіївна. Вона була неписьменна.

Телеграма адресована Василеві і прибула, як сказав листоноша, з Казані. Ганна Олексіївна тремтячими руками взяла синій аркуш і не могла з місця зрушити, поки за листоношею не зачинилась хвіртка: такий страх охопив її. Подумала, що з її Іллюшею щось трапилось, коли він так несподівано надіслав телеграму. Та ще і не з Нижнього, а з Казані. А може, щось зі сватом скоїлось? А може, з дітьми? Ох, господи, що тут написано? Вася, як на гріх, поплив кудись аж на Бірючу Косу. Буде через два дні. Треба, значить, послати Феодосію до Миколи Захаровича, хай він прочитає, що тут написано.

Ганна Олексіївна задріботіла в дім, простягнула дочці синій аркушик. Феодосія глянула на сплотивлене обличчя матері, кинула в'язання так, що аж спиці вилетіли.

— Мамо, що це? — спитала тремтячим голосом. — Що таке?

— Біда...

Розібравшись, що трапилось, Феодосія полегшено зітхнула:

— Ох, як ви налякали мене... Та відкіля ви взяли, що в Іллюші горе? Може, ще один син народився? Чи вам листоноша щось говорив?

— Ні, він нічого мені не говорив. Сказав лише, що це не з Нижнього, а з Казані. І завжди приносили від Іллюші білі папірці, а цей — синій... Ну, чого ж ти стоїш? Біжи до Миколи Захаровича — хай прочитає! А якщо його в крамниці не застанеш, то збігай до церкви, до хрещеного...

Феодосія побігла, а Ганпа Олексіївна місця собі не знаходила. Їй минав уже вісімдесят перший рік, але вона ще все робила вдома. Та варто було похвилюватися, як ноги підкошувалися, серце зупинялося. Здавалося: от і кінець. В такі хвилини молила бога лише про одне: щоб перед смертю побачити свого Іллюшу. Він же один з усіх її дітей як поїхав учитися до Казані, то вже не могла надивитись на нього. Влітку приїде, то все на Волзі рибу десь і ніч ловить. А коли сім'я завелася — то, пише, немає часу й приїхати. Діток його, мабуть, ніколи вже й не побачить...

Коли Феодосія прибігла до Миколи Захаровича, він шойно відчинив свою крамничку, повернувшись з обіду. За обідом він, як водиться, випив і був у веселому настрої.

— Телеграма?! Дуже приємно! Почекайте, Феодосіє Миколаївно, одну хвилину. Я ось зніму замки, відчиню двері і тоді прочитаю вам, шановна, цю телеграму... Гм! Ну, давайте, що там таке негайне... — Горшков глянув на телеграму і радісно вигукнув: — Ідуть! Марія Олександрівна з дітьми їдуть!

— Та чи може таке бути? — боялась повірити Феодосія.

— Ось послухайте...

Горшков прочитав телеграму. Феодосія тепер повірила, що він говорить правду, і сльози виступили в неї на очах. Брат Ілля для неї був, як вона говорила, ангелом-утішителем. Сумну мала долю: не вийшла заміж — бідність перешкодила.

Старшу сестру Марію батько зумів, віддавши всі свої

заощадження в придане, видати заміж, а вона так і лишилася самотньою. І якби Ілляша, вибившись в люди, не допомагав, то хоч старцювати йди.

— Микола Захаровичу, що ж нам робити без Васі? — спитала Феодосія.

— Як? Хіба його немає?

— Немає, і завтра ще, мабуть, не вернеться.

— Ай-яй-яй!. Оце так... Ну та нічого: я справу мав зі всякими панами, знаю, що і як... Спершу треба звільнити другий поверх від квартирантів.

— Господи!..— злякалась Феодосія, знаючи, як дорого їм це коштуватиме.

— Обов'язково! Не можуть же вони жити з вами в підвалі? Ні, це треба зробити в першу чергу! А потім...

І Горшков почав викладати свою програму зустрічі дорогих гостей.

Феодосія і мати нічого не наважувались робити без Василя. Найняли чоловіка, щоб з'їздив на Бірючу Косу і передав Василю телеграму. І Василь того ж дня повернувся. Був він схвильований і розгублений не менше од матері. Ніколи не зустрічав таких гостей і не знав, як це краще зробити. Він ніколи не був у брата, не бачив його дружини. Горшков же, коли їздив на ярмарок до Нижнього Новгороду, то заносив гостинці Іллі Миколайовичу. А тому все, що він радив, Василь робив, бо хто ж краще від Миколи Захаровича міг знати, як прийняти дорогих гостей, у яких він один був у домі. І хоча це обходилося в місячний заробіток Василю, він виселив квартирантів з верхніх кімнат. Будинок був, як усі будинки в тій частині Астрахані, куди діставали повені, на півтора поверха. Напівпідвальний поверх — кам'яний, верхній — дерев'яний. В напівпідвалі, як правило, жили господарі, а в верхніх кімнатах — квартиранти. Мили, білили, зносили все краще з обстановки. Та кімнати мали все одно бідний вигляд. Довелося і в Горшкових позичити дещо. Горшков, оглянувши приготовані кімнати, сказав:

— Та ви, матінко, як я подивлюся, не невістку, а царівну чекаєте...

— Ох, боюсь...— зітхнула Ганна Олексіївна.

— Та чого ж?

— А от щось не так, а от не догодимо...

— Та годі вам! Марія Олександрівна жінка проста, добра, хоч і з антилігентної сім'ї. В минулому році, коли я на ярмарок плавав, як вони мене зустрічали! Передати

неможливо! Як тільки сказав, хто я і відкіля, та віддав ваші подарунки...

— Які вже там подарунки при наших злиднях...

— Теплий не кожух, а любов! Це що у вас, матінко, арька? *

— Арька...

— Я чарку вип'ю! — Горшков випив чарку горілки і завів те, що вже багато разів розповідав.— Поки я сидів за столом, так повірите, матінко, тільки й чути було: може, ви, Миколо Захаровичу, цього зволите покуштувати, може, цього? Ну, Ілля Миколайович випив чарку і далі лише цокається, а я п'ю... Я, матінко, вип'ю ще чарочку, бо від спогадів навіть розхвилювався...— Горшков перекинув чарку і зразу ж налив ще.— Про що я... От пам'ять. Може, дозволите, матінко, ще чарочку?

— Та пий уже, пий,— закивала головою Ганна Олексіївна, і в голосі її не чулося того постійного осуду, який вона виявляла, коли зять починав пити, втрачаючи міру.

— Ех, був би живий оце батюшка Микола Васильович,— випивши не одну, а дві чарки, продовжував Горшков, струсивши з бороди краплини розливої арьки.— Як би оце він зрадів такій знатній невістці, таким внучатам, га? Як би ми випили з ним! Ай-яй-яй!.. Сумно про це навіть говорити. Дозвольте, матінко, я чарочку вип'ю за упокой його душі... А другу за приїзд дорогих гостей. Я ж для них уже ікорки придбав відбірної — зернина в зернину — і баличка осетрового, свіжого копчення. І все інше буде, тільки накажете. Зять ваш, матінко, слава богу, теж голову на плечах небаияку має. Дід і прадід мої торгували! Самому Петру Великому постачали до столу ікру і балички! Часи тепер не ті, тепер все в свої загребуші руки Сапожникови захопили. Та нічого. Ми теж, слава богу, торгівлею перебиваємося. Я, матінко, ще одну чарочку хильну і побіжу, а то в мене справ багато...— Горшков випив три чарки й, побачивши, що в сулії ще залишилося, продовжував: — А зустрічали вони мене в Нижньому добре! Антілігентно. Ось що мене найбільше взяло за душу. «Ах, Ілля Миколайович,— думав я, дивлячись на дружину його і на антілігентних діток.— Хто б міг подумати, що ти такою великою людиною станеш?» Якби покійний батюшка ось устав з могили та глянув... Ні-ні! Ні за які золоті гори не повірив би, що його Іллюша так

---

* Арька — горілка (калмицьке).

високо злетів. Колезький радник! Ваше високоблагородіє! Ну, матінко, а навіщо сльози? Радіти за такий політ сина, а ви плачете. Заспокойтесь, а я ось за ваше здоров'я чарочку пропущу, бо й сам, на вас дивлячись, ледь не плачу...— Горшков випив.— А панотцю Миколі вже про гостей сповістили?

— Та Вася ось зайде...

— Ай, негарно! Треба негайно панотця про це повідомити. Ну, не дай бог, він од сторонніх почує. Обидиться смертельно. Бач, скаже, які: дружина хресниці з дітьми їде, а вони ні слова ні півслова... Негарно, негарно... Ні, я ось, матінко, пригублю стрепенне на дорогу і побіжу прямо до храму. Панотець повинен якраз обідню служити... Заодно й свічку поставлю за благополучне прибуття наших дорогих гостей. Побіг я, побіг...— кожне слово Горшков запивав чаркою.— Побіг...

Випивши майже всю арьку,— а в сулії було літрів два,— Горшков почвалав до порога.

— Ага, повідом панотця Миколу. Проси його, щоб зайшов.

— В цьому вже будьте, матінко, певні: все проведу першим сортом. Першим сортом...

В Симбірську Марію Олександрівну зустрівач Володимир Олександрович Ауновський зі своєю матір'ю. Марія Олександрівна дуже рада була добрим знайомим. Заходила розпитувати їх про Симбірськ. Володимир Олександрович відповідав на її запитання стримано, обережно: йому не хотілося й лякати Марію Олександрівну всіма тими незручностями, котрі чекали її в спаленому місті, і неправду не міг говорити.

— За ті два роки, що я тут живу, місто набагато покращало,— говорив Володимир Олександрович зі своєю незмінно веселою посмішкою.— Сталося те, що Грибоедов сказав про Москву: пожежа сприяла оновленню міста.

Повз Симбірськ Марія Олександрівна кілька разів пропливала. Але міста не бачила: з пристані воно мало помітне за гористими берегами. А внизу, коло пристані, стоять лише обідрані пароплавні конторки та сараї. На гору— її симбірjаки називають вінцем— веде крута розбита дорога. Ауновський найняв візника, маючи намір показати Марії Олександрівні Симбірськ, але пароплав запізнився, і вночі, звісно, не варто було їхати до міста. І вдень небезпечно збиратися на таку круту гору по розбитій дорозі, а вночі та ще з дітьми— і поготів. Вранці

пароплав відчалював ледь зоріло, і про поїздку до міста нічого було й думати. Та Марію Олександрівну це не дуже й засмучувало: від того, що місто їй не сподобається, нічого вже не зміниться, лише з поганим настроєм доведеться жити в Астрахані, чого їй дуже не хотілося. Приховувати своє душевне самопочуття перед чоловіковою ріднею вона не зможе, а вони можуть прийняти це на свій рахунок, що буде зовсім погано. Слушно хтось сказав: якщо ти знаєш, що попереду на тебе чекають неприємності, то не квапся їм назустріч, вони все одно тебе не минуть. Але ж Володимир Олександрович мешкає в Симбірську вже два роки і, як видно, навіть задоволений. «Ні, все буде гаразд»,— запевняла себе Марія Олександрівна, та думки її щоразу поверталися до того, що говорив Ауновський про Симбірськ, і якийсь невиразне занепокоєння охоплювало серце.

Але ці думки непокоїли її лише тоді, коли Аня й Саша спали. А як тільки вони прокидалися і, поївши, виходили на палубу, вона ледь встигала відповідати на їхні запитання...

9

Марія Олександрівна вірила, що її зустрінуть добре. І все-таки, підпливаючи до Астрахані, вона помітно хвилювалась. Все життя провела серед своїх, ніколи не доводилось жити в людей, яких вона раніше не бачила. Хай навіть рідних. Всю дорогу обмірковувала, як їй поводитися з ними, хоч розуміла: все це даремно. Прикидатися не може, і все буде добре лише в тому разі, коли вона припаде до душі людям такою, яка є. Добре знала, що Ілля не міг поїхати, та як би все-таки гарно було, коли б він стояв зараз коло неї...

— Мамо, ми вже приїхали? — допитувалася неспокійна Аня.— А де ж бабуся? Де дядя?

Астраханської пристані не видно було за лісом щогл. Тут були і триповерхові пароплави, як їх називали — «американці», і маленькі рибальські човни. Вверх і вниз, вздовж і впоперек — а Волга котила свої води широченим руслом — снували десятки пароплавів і шхун. Чорні від кіптяви буксири, мов жуки, волокли довгі каравани барж, глибоко осілих у воду під вантажами; плавали, немов величезні чайки, помахуючи білими крилами, парусні рибальські човни. На пристані — велика і така

строката юрба, якої Марія Олександрівна ніде не бачила.

На нижньогородському ярмарку Марія Олександрівна бачила всяких людей, але тут юрба була ще строкатіша і багатомовніша. Напівголі перси — босі, в полотняних штанах, з невеличкою ярмулкою на маківці поголеної голови — носили величезні паки з пароплавів до складів. Марія Олександрівна згадала: Ілля говорив, що ці перси (астраханці їх звуть «амбала») днями вантажать пароплави за жменю рису.

Обличчя, вбрання — одне оригінальніше від іншого. Бухарці в зелених халатах і барвистих чалмах, а поряд — високі конуси персидських баранячих шапок, сірі каптани і капелюхи, довгі білі чадри вірменок; яскраво-червоне вбрання багатой калмички, уквітчане підвісками з срібних монет так густо, що вони гучно дзвенять од кожного її кроку; червоні сорочки волжан, підперезані різнокольоровими поясами.

Аня й Саша кричали, перебиваючи одне одного:

— Мамо, дивись! Що це?

— Верблюди.

— А он там, маленьке, з великими вухами?

— Віслик.

— Це той, про якого ти нам байку читала?

Марія Олександрівна відповідала дітям і водночас стежила за пристанню.

Ось матроси перекинули трап, і два потоки людей — з пароплава і на пароплав — з різномовним гамором рушили по ньому. Марія Олександрівна глянула на берег і побачила: до трапа, енергійно розштовхуючи юрбу, пробивався Горшков. А за ним — несміливо, боком — невисокий чоловік у чорному сюртуці. Горшков, помітивши Марію Олександрівну, махнув їй рукою, щось крикнув, але за лементом юрби вона нічого не почула. Підняла руку: я, мовляв, бачу вас. Горшков ще енергійніше заходився працювати плечем, проштовхуючись по забитому людьми трапу на пароплав.

— З щасливим прибуттям вас, Маріє Олександрівно! — скинувши капелюха, церемонно вклонився.

— Здрастуйте, Миколо Захаровичу!

— Мое вам шануваннячко, Маріє Олександрівно! Дозвольте відрекомендувати: Василь Миколайович, рідний, значить, брат вашого чоловіка.

— Дуже рада вас бачити, Василю Миколайовичу,—

простягаючи йому руку, з усмішкою говорила Марія Олександрівна.— Дуже рада...

Василь Миколайович боязко поцілував її руку, сказав:

— Слава богу, що благополучно прибули. А то ми так боялися за вас...

— Чого ж?

— Як же. В кінці травня зіткнулися пароплави «Наслідник» і «Царь». «Царь» затонув. Ще люди вбачали в тому погану прикмету. Так... А це, значить, Саша й Анечка? — Василь Миколайович нагнувся до Ані, але вона сховалася за матір. Він зніяковів, запитав:

— Накажете речі взяти?

— Будь ласка!

Від пристані до Козачої вулиці, де стояв будинок,— недалеко. Але вулиці на косі були вузькі, закладені штабелями дров, і проїхати навпростець нічого було й думати. Василь Миколайович і не хотів везти своїх дорогих гостей по тих, найбідніших і найбрудніших, вулицях. Він провіз їх мимо кремля, щоб показати Марії Олександрівні кращі вулиці міста. Саша, побачивши стіни й вежі кремля (вони були майже такі, як і в Нижньому Новгороді), здивовано спитав:

— Мамо, хіба ми додому їдемо?

Це запитання всіх розвеселило. Саша дуже зніяковів, що помилився, але мати його заспокоїла, сказавши, що їй здалося, наче вони повернулись додому, коли вона побачила кремль. Василь Миколайович сказав, що Волга колись протікала біля самих стін кремля, а потім змінила русло, намила величезну косу, на котрій і почав селитися найбідніший люд міста. Кремль стоїть на Заячому горбі, і йому не страшні повені. А коса в голодний 1867 рік була майже вся затоплена.

— Якби не розпорядливість пана Сапожникова, в якого я служу, то все місто було б затоплене,— розповідав Василь Миколайович.— А ось і наша вулиця. Феодосія он стоїть біля воріт. Побачила, по матінку побігла...

Будинок на косі — це все, що залишив у спадок старий Ульянов своїм дітям. Купив він будинок на виплат. І хоча до самої смерті не випускав з рук ножиць та голки, так і не встиг виплатити весь борг. В ревізькій казні за 1835 рік, власноручно підписаній старим Ульяновим,— йому на той час було вже 70 років,— зазначено, що в нього немає ніяких документів на будинок. Виплатили

борг лише тоді, коли Ілля Миколайович почав працювати в Пензі і висилав майже половину заробітку.

— Будинок у нас старий,— говорив Василь Миколайович.— Давно треба б ремонтувати, та все якось... гм...— Василю Миколайовичу не хотілося говорити, що на ремонт постійно не стає грошей.— Та все, одне слово, якось... Ну, ось ми й приїхали!..

Не встигли зупинитися біля воріт, як з хвіртки показалась маленька бабуся. Побачивши гостей, вона щось скрикнула і, спираючись на ціпочок, задріботіла до візка. Тремтячими руками намагалась обняти всіх разом, але не могла і кидалася від Марії Олександрівни до дітей, вимовляла:

— Дітки... Діточки мої...

В її голосі було стільки тепла, весь вигляд такий знайомий (як Ілля схожий на неї!), що у Марії Олександрівни радісно забилося серце: відчула, що приїхала не в гості до родичів, а додому. Саме додому, до матері. Це почуття було тим глибше й сильніше, що відтоді, як пам'ятає себе, не вимовляла слова «мама». Вона обняла цю маленьку жінку, дуже схожу на її чоловіка, і поцілувала. Повернулася до Феодосії і обнялася з нею, сказала просто й ласково, наче після довгої розлуки потрапила додому:

— Ось я, рідні, й побачила вас...

Марію Олександрівну повели наверх. Вона глянула на свіжопобілені кімнати, на зібрану різношерсту обстановку і зрозуміла, скільки клопоту завдала цим людям. Стало незручно, що через неї вони так турбувалися. Хотіла сказати, що не варто було звільняти весь поверх, їй вистачило б і однієї кімнати, але, побачивши, з яким тривожним напруженням всі дивляться на неї, чекаючи, сподобається їй у них чи ні, вдячно всміхнулася:

— Як у вас тут просторо, гарно...

— Радий, що вам подобається,— вдоволено посміхаючись, сказав Василь Миколайович.— Тут ось, на веранді. Іллюша... гм... Ілля Миколайович,— зніяковіло поправився він,— жив, коли приїжджав з Казані на вакації...

І потім — про що б розмова не заходила, все якось мимоволі пов'язувалося з Іллюшею. І Марія Олександрівна вперше зримо уявила, в якому оточенні жив її чоловік, як йому важко було з підвалу цього будиночка вибратися до гімназії, а потім — до університету. І вона ще раз не лише розумом, а вже й серцем зрозуміла, чому Ілля

завжди з таким болем говорив про тяжкі умови життя народу, чому він, покинувши все в Нижньому Новгороді, іде в Симбірськ, щоб зайнятися освітою селянських дітей. Це було його покликанням. Покликанням, яке прийшло не під впливом книжок, а з досвіду власного життя.

Старий Ульянов не лишив портрета. Зоставив лише те, що все життя годувало його: велику чавунну праску, кравецькі ножиці, наперсток, подушечку з голками. По вушках ножиць і розміру наперстка видно було, для яких великих і сильних рук вони були призначені. А з того, як були полагоджені ножиці, легко здогадатися, як старому важко доводилось, коли він не мав змоги купити собі нові. Про те ж свідчили й окуляри, скріплені позеленілим од давності мідним дротом. Сотні разів вони, мабуть, ламались, а старий їх все скручував дротом.

Дивлячись на цей єдиний «портрет» патріарха ульяновського роду, Марія Олександрівна уявила, як старий, сутулячи широку спину, з ранку до пізнього вечора — а інколи й ночами, при світлі каганця — шив замовникам отой строкатий одяг, який вона бачила на пристані, на вулицях Астрахані.

Марії Олександрівні пригадалось, як Ілля Миколайович колись розповідав: батько послав його ввечері до крамниці купити чаю на п'ятак. Дав він йому гривеник і строго наказав: «Гляди не загуби!» Маленький Іллюша, повертаючись з покупкою, як на гріх, упав у грязюку, коли переходив вулицю.

Цей випадок Ілля розповідав з тією доброю посмішкою, з якою люди згадують прикрощі дитинства, хай і важкого, але все одно милого серцю. І Марія Олександрівна тоді це так сприйняла. Тепер же зримо уявила, як маленький Іллюша у латаній одежі, босоніж біжить по осінньому дощі, притримуючись за паркани, з крамниці, міцно затиснувши в руці чай. Ось він заргуз у багнюці і з жахом побачив, що вимазавав чай. Ось він довго стоїть біля дверей, здригаючись від кожного стуку в хаті, і молить бога, щоб вийшла мати — їй розповісти про своє горе. Він промок наскрізь, ноги задубіли, а з хати ніхто не виходить. Відчай надає хоробрості, і він потихеньку починає двері. Батько втикає голку в сукно, поблимумючи сльозавими від напруги очима, строго поверх окулярів дивиться на нього...

Марія Олександрівна здригається і виходить з низької, що неприємно гнітить, напівпідвальної кімнати, піді-

ймається на веранду другого поверху. Перед поглядом постає волзький простір, тягне вітром, пропахлим рибою. Полегшено зітхає. Пригадується, як Ілля завжди захоплено говорив про Волгу, як він любив її і радів, коли доля знову приводила його на берег рідної річки. Чи не тому, що завжди легше міг зітхнути, вириваючись із темної задушливої кімнати на волзький простір? Чи не тому так любив Волгу, що все те світле, вільне і радісне, що мав за суворого дитинства, пов'язане з нею?

Вечері того ж дня, коли приїхала Марія Олександрівна до Ульянових, зібралася вся їхня рідня — побачити гостей. Прийшов і хрещений батько Іллі Миколайовича — протоіерей Ліванов. Більше од усіх за столом пив і говорив Микола Захарович Горшков. Василь непомітно смикав його за полу каптана, щоб він хоч трохи помовчав, але Горшков, хильнувши нову чарку, знову заходжувавсь розповідати про вже сто разів чує: як він гостював у Марії Олександрівни в Нижньому Новгороді. З виразу обличчя Марії Олександрівни Василь бачив, що це невпинне базікання Горшкова неприємне їй. Намагався не дивитися в її бік: так йому було негарно.

Протоіерей Ліванов, бажаючи показатись перед такою освіченою гостею, сипав висловами з святого письма, хизувався бурсацьким знанням латині. Та про що не починав говорити, все зводив до розповіді про те, як він допомагав хрещенику вибитися в люди, як він пишається ним. Щоб змінити тему розмови, Марія Олександрівна почала його розпитувати про старого Ульянова.

— Се муж був яко наг, яко благ,— почав густим басом протоіерей Ліванов. Перехрестився і, звівши очі до стелі, продовжував, наче молитву: — Сподобі, преблагий господи, раба свого Миколу дійти славних селеній райських. Він зумів земне поприще в добродієсному житті без порока пройти...

— Аміль! — не до ладу бовкнув уже зовсім охмелілий Горшков.

Протоіерей ображено підбрав товсті губи. Його сиві вуса і борода при цьому так кумедно настовбурчилися, що Марія Олександрівна ледь стримала посмішку. Горшков, скориставшись з того, що всі змовкли, взявся за чарку, встав, розхлюпуючи горілку в свою миску:

— Маріє Олександрівно, зробіть божеську милість:

дозвольте нам з панотцем Миколою випити за дорогоцінне здоров'я ваше!

— Будь ласка,— посміхнулась Марія Олександрівна: її починало веселити те, як балакучий купчисько Горшков дратував статечного протоіерея.

Випили. Протоіерей Ліванов розповідав про храм Миколи Гостинного, в якому він хрестив Іллю. Запросив Марію Олександрівну на утрєню. Марія Олександрівна м'яко посміхнулась:

— Пробачте, панотець, але я не можу скористатись вашим люб'язним запрошенням: я погано себе почуваю...— мовила Марія Олександрівна, бо, якщо сказати правду, віри в бога не було в її душі, в церкву вона за всі шість років життя в Нижньому Новгороді не ходила ні разу.

Цю байдужість до бога виховав у неї батько: він як лікар не вірив ні в які дива зцілення, про котрі розповідається в святому письмі.

— Гм... Кха-а!..— прокашлявшись в кулак, басив протоіерей Ліванов.— Не смію більше наполягати, проте...

А що казати за цим «проте», він явно не знав. Він гучно висякався в хустку, витер спітніле від напруги обличчя, Горшков кинувся йому на допомогу:

— Панотче! Благословіть ще по єдиній...

— На здоров'я! — прогудів протоіерей Ліванов, задрав свою широку, як просяний віник, бороду і, роззявивши беззубу пащу, перекинув у неї чарку.

Протоіерей важко встав з-за столу і почав прощатися. Ганну Олексіївну і Василя це помітно занепокоїло, а Горшкова засмутило, що ні з ким тепер буде випити. Василь — напарник поганий. Він випив кілька чарок чихиру — кислуватого червоного вина — і потім тільки підіймав чарку, як і Марія Олександрівна. Він взагалі мало пив, а при такій дорогій гості й зовсім боявся пити, щоб не захмеліти.

Василь охоче розповідав про Іллю. І говорив він про нього не як про брата, а як про сина, що перевершив батька і яким батько пишається.

— Ось, Маріє Олександрівно, звольте подивитися на срібну медаль, яку Іллюша... гм...— Він хотів поправитись: Ілля Миколайович, та згадав, що Марія Олександрівна просила не робити цього, зніяковіло продовжував: — Цією медаллю Іллюшу нагородили за успіхи в навчанні. Це перша медаль... і остання — за всю історію

нашої гімназії. І належала йому за успіхи не срібна, а золота, але перешкодою стало те, що він з міщан. А якби з дворян, то одержав би золоту. Сам директор гімназії пан Арістов мені це говорив. За успіхи в навчанні йому і звання було присвоєно — почесного громадянина міста Астрахані. Такого зовсім уже ніколи не було, щоб учневі гімназії присвоїли звання почесного громадянина. Коли Іллюша вступив до гімназії, то в Астрахані було лише двоє почесних громадян — мільйонер Сапожников та міський голова. Так, дуже великі успіхи він мав у науках. Я кілька разів говорив йому: «Забери медаль», а він своє: «Ти мене вивчив, хай вона у тебе і зберігається». Може, ви, Маріє Олександрівно, візьмете і передасте йому?

— Ні, я не можу порушувати його волю. Він не раз мені говорив, як зобов'язаний вам. Якби не ваша допомога, то він не здобув би вищої освіти. Так що він правий: ця медаль така ж його, як і ваша...

— Е, Маріє Олександрівно, не говоріть. Вся справа в здібностях. Разом з ним починали навчання діти багатих, а й курсу не кінчили. Ось ще звольте подивитись: гімназичний твір Іллюші.— Василь подав пожовклий від часу зошит, засмальцьовані сторінки якого свідчили, що його часто гортали.— Іллюша хотів викинути,— пусте, мовляв, а матінка не дала. І коли довго немає листів від нього, то я почитаю матінці з цього зошита, і воно, знаєте, якось на душі легше. Це ж усе його слова.

Марія Олександрівна взяла зошит, і серце її тривожно забилося: зараз вона відкриє сіру обкладинку і побачить Іллю тих років, коли він бігав у коротенькій шинельці гімназиста. Розгорнула зошит навмання — цікаво, що попадеться? — прочитала: «Що таке натхнення? Натхнення — це стан фантазії, за якого душа митця, дуже збуджена або розчулена, не тільки сильно прагне до об'єкта, що захоплює її, не лише за допомогою живої уяви помічає важливе в ньому, але й відчуває якесь внутрішнє спонукання передати свої набутки іншим. Цим прагненням до передачі натхнення відрізняється від фантазії, яка лише творить, а не виявляється зовні, отже, не доступна нікому. Від кого ж залежить натхнення? Від зовнішніх якихось спонукань чи лише від внутрішніх явищ? Воно залежить стільки ж від зовнішніх спонукань, скільки і від внутрішньої потреби душі виявити себе...

Митець повинен запастися думками і почуттями, які

в хвилину натхнення лише вільніше розвиваються, а не народжуються. Даремно дехто прагне зробитися натхненим за допомогою штучних засобів, зовнішніх збуджень: такі зусилля безплідні...»

На останній сторінці Марія Олександрівна прочитала: «Дуже гарний твір». І підпис — О. Тимофеев.

Згадалось, Ілля розповідав: Олександр Васильович Тимофеев був дуже засмучений, коли він в університеті вибрав математику, а не літературу. Докоряв йому кожної зустрічі: у вас, мовляв, такий гарний стиль, так розвинуте естетичне чуття, і ви літературу проміняли на математику. А вчитель Степанов хвалив його: добре, мовляв, що ви присвятили себе математиці. У вас саме до цього найбільші здібності. Ілля Миколайович, розповідаючи це, з посмішкою говорив, що обидва вони мали рацію: він любив і літературу, і математику. Але в Казанському університеті в ті часи сяяв геній великого математика Миколи Івановича Лобачевського, і всім хотілося бути його учнями. Це й визначило вибір Іллі Миколайовича.

— Одержував Іллюша і грошові нагороди. Навіть дуже значні суми. Як зараз пам'ятаю: перший раз Іллюші видали нагороду грішми саме того року, коли над містом видно було комету. Це було... в мене десь записано... Ага, ось: в тисяча вісімсот сорок восьмому році...

Бабуся пестила онучат: подавала їм сніданок до ліжка, загодовувала солодощами. Марія Олександрівна спробувала завести свій порядок, але між бабусею й дітьми відразу ж виникли секрети, і вона поступилася. Ганна Олексіївна зраділа, що Аня й Саша попали в її руки. Особливо ревно вона, як точно визначив Василь Миколайович, чаклувала біля Саші. Незвичайна розвиненість Саші, розсудливість дорослого, сміливість, з якою він відповідав на всі запитання, і особливо те, що, як вважала Ганна Олексіївна, він дуже схожий на Іллюшу, змушувало бабусю постійно дивитись на нього з слізьми розчулення на очах.

Василь Миколайович заради приїзду такої освіченої гості передплатив газету «Астраханский справочный листок». Саші сподобався малюнок пароплава. Він розіслав газету на підлозі, ліг і заходився читати те, що було надруковано під пароплавом великими літерами:

— «Оголошення. Маю честь сповістити публіку, що пароплави товариства «Дружина» відходять з однією лег-

кою баржею щоденно з Астрахані. За розкладом до спаду води. У п'ятниці — після спаду води. Рейси між Астраханню і Нижнім Новгородом пароплави роблять у 1869 році од відкриття і до кінця навігації».

Ганна Олексіївна дивилась на Сашу й очам своїм не вірила: для неї, неписьменної, те, що такий хлопчик умів читати, здавалося дивом. Увечері, коли повернувся Василь зі служби, вона пошепки, наче великий секрет, розповіла йому це, і той не вірив. Та коли вранці дав Саші газету і той прочитав йому все, що він просив, Василь Миколайович сказав:

— Ось воно що значить, коли батьки освічені. — Обняв Сашу, розчулено мовив: — Спасибі, друже. Дай боже, щоб твоя доля була не така, як у твого дядька... Коли я Іллюшу до Казані збирав, як на мене косилися всі? Говорили: куди, мовляв, голодранці, лізете? Та ми вже, знаєте, все перетерпіли. Схвалюю, дуже навіть схвалюю я нову посаду Іллі. Йому, як мовиться, і бог велів навчати селянських дітей. Батько ж наш із кріпаків. Копійку до копійки складав, в усьому собі відмовляв задля того, щоб купити волю. І коли помирав — перед смертю він довго хворів, — то говорив: я однією голкою волю собі і вам здобув. Так ви ж дивіться: візьміть від життя все, що доступне вільній людині. Але і тих, хто ще в неволі сидить, не забувайте...

Коли Марія Олександрівна їхала сюди, то домовлялись: у Астрахані вона з дітьми пробуде місяць-півтора. Так і сказала, коли Василь Миколайович спитав її, чи довго гостюватимуть. Але в кінці першого тижня довелося змінити плани: Марія Олександрівна відчула, що в неї під серцем живе дитина. Знаючи, як важко даються їй перші місяці вагітності, вона заходилася збиратись додому. Ганна Олексіївна так розгубилася, Василь Миколайович так перелякався — чим же це вони їй не догодили? — що довелося сказати свекрусі причину свого несподівано-го від'їзду.

Марія Олександрівна не знала, де чоловік: ще в Казані чи вже повернувся до Нижнього Новгорода. Встигла одержати від нього лише одного листа, якого він відправив на другий день після їх від'їзду. Вона попросила Василя Миколайовича надіслати телеграму батькові до Кокушкіна, де доведеться жити з дітьми, поки можна буде їхати до Симбірська. На душі в Марії Олександрівни було

неспокійно: і чекання дитини, і переїзд на нове місце, де, як видно з усього, доведеться перебороти немало труднощів. Але в листі, який відправила чоловікові, відпливаючи з Астрахані, не було й натяку на цей внутрішній свій стан. Вона знала, що в нього турбот багато, що йому нелегко уладнати все з переїздом, і намагалась всіляко підбадьорити його, не турбувати. Знала, як багато важило для нього те, що з нею все гаразд, що можна не хвилюватися за неї і дітей.

Розділ Третій

1

Місто Симбірськ справило на Марію Олександрівну сумне враження. Куди не глянь — скрізь сліди від недавньої пожежі. Коли їхали з пристані, Саша спитав:

— Мамо, а чому це так: вулиця є, а будинків немає?

— Будинки були, але згоріли.

— А де ж люди живуть?

— А он бачиш — дим підіймається?

— Бачу! Аню, дивись: дим іде прямо з-під землі! Оце цікаво! Ми теж житимемо під землею?

— Ні, в будиночку.

— В будиночку? — розчаровано протягнув Саша. — Для чого ж ми тоді переїжджаємо?

Марія Олександрівна мимохить зітхнула:

— Так треба, Сашо.

Перше, що впало в очі Марії Олександрівні, це жебраки. Не встигла зійти по трапу на пристань, як її оточила обідрана юрба людей.

— Подайте погорільцям, — скиглила стара, наче з хреста знята. — Покарав господь пожежею... Ось уже п'ять років оговтатися не можемо, в льоху живемо, старцюємо...

Марія Олександрівна дала старій гривеника. Жебрачка упала до ніг Марії Олександрівни, заголосила:

— Спаси тебе Христос! І за тебе, і за діток твоїх вік бога молитиму...

— Встаньте, встаньте, — кинулася підіймати Марія Олександрівна нещасну жінку.

Піднявши жебрачку, дала їй карбованця, щоб та поділила на всіх. І що тут скоїлось: одні плакали, інші хрестилися, шепотіли якісь молитви, кричали щось незро-

зуміле. Стара знову, як тільки Марія Олександрівна рушила до візка, впала їй прямо під ноги, і поряд з нею попадали всі, хрестячись і щось бурмочучи. Аню це злякало, Сашу здивувало, а Марію Олександрівну просто приголомшило: ніколи в житті вона не бачила, щоб люди валялися у ногах, одержавши таку скромну милостиню. З вигляду жебраків, які навколішки повзали за мідяками, Марія Олександрівна збагнула, до якого відчаю доведені нещасні погорільці. Ауновський, помітивши, яке важке враження справила на Марію Олександрівну ця зустріч з жебраками, сказав:

— Не дивуйтеся, що вони вам там дякують. Ваше щедре подаяння для них як манна небесна, бо звикли до того, що в місті їм давно вже ніхто не дає. Пожежа зробила жебраками добру половину Симбірська.

На пристані — юрба жебраків, а на вулиці — натовп арештантів, закутих у кайдани. Візнику довелося зупинитись і почекати, поки проведуть каторжників у ворота тюрми. Аня дивилась на арештантів, на солдатів з рушницями і злякано тулилась до матері: в Нижньому Новгороді вона такого ніколи не бачила. Саша не тулився до матері, а дивився на арештантів з виразом подиву й недитячого жалю в очах.

— Мамо, хто це? — тихо спитала Аня, коли візок рушив з місця.

— Арештанти.

— А куди їх повели?

— В тюрму.

— А що з ними там робитимуть?

— Про це я тобі, Аню, опісля розповім. Дивись — он візок з татком уже зупинився біля нашого двору.

Аня повернулася у той бік, куди показувала мама, а Саша продовжував дивитись на сірий страшний будинок тюрми, обнесений високим парканом. У вікнах тюрми, за залізними ґратами, виділилися обличчя людей. Це була перша Сашина зустріч з людьми, закутими в кайдани, і з тюрмою. Було страшнувато, що тепер доведеться жити недалеко від тюрми, від оцих людей у кайданах...

— Ну, чого ж ти, Сашо, сидиш? — весело спитав батько. — Вставай. Приїхали. О, та ти наче незадоволений чимось?

Саша не знав, що відповісти. Його виручила Аня. Вона схопила брата за руку і потягла у двір, весело щебечучи:

— Ой який будинок гарний! Ти тільки поглянь! Та не на великий дивись! Ми не там житимемо, а в маленькому! Ну, гарний?

— Гарний,— відповів Саша, хоча нічого гарного в тому будинкові не бачив: йому просто не хотілось перечити Ані.

Коло двоповерхового будинку, в дворі, стояв маленький старенький флігель. Хазяїн, купець Прибиловський, запевняв, що флігель теплий. Та Марія Олександрівна бачила, що зимою тут доведеться мерзнути. В двох невеличких кімнатах флігеля не вміщались меблі, привезені з Нижнього Новгорода, тож дещо склали на горіщі. Втішало Марію Олександрівну те, що хазяїн обіцяв до весни звільнити другий поверх будинку і вони туди зможуть перебраться.

Флігель тісний, та ще й дворик маленький. І коли завезли дрова на зиму, то залишився тільки вузький прохід від флігеля до воріт. Ані і Саші не було де гратися, крім вулиці. А вулиця — Стрілецька — вузька і розміщена так, що ні пройти ні проїхати. В кінці вулиці майдан, де стояла тюрма: на «старому вінці» («новий вінець» був у центрі міста), тобто на високому березі Волги. Звідси відкривався чудовий краєвид на заволзьку далечинь, на сади, які росли по крутому березі до самої води. Коли сади зацвітали — Марія Олександрівна бачила це, пропливаючи на пароплаві повз Симбірськ, — то здалека, з Волги, здавалося, ніби гори, на яких стоїть місто, — з крейди: такі були білі.

На «старому вінці» стояло кілька поламаних лав. Вечорами сюди приходили хлопці й дівчата потанцювати під гармошку. Дівчата в сарафанах, хлопці у червоних сорочках. Всі гризли воблу й лузали насіння, веселились, не звертаючи уваги на те, з якою заздрістю дивились на них з вікон тюрми ув'язнені, про яких в місті ходили страшні чутки. Для обивателя арештант був перш за все — злодій, бродяга, що, опинившись на волі, міг би зарізати людину за копійку. І Марії Олександрівні всі наказували: «Ой не пускайте дітей до тюрми. Не дай бог, мовляв, вирветься звідти якийсь бродяга, то страшно й подумати, що буде». Марія Олександрівна не дуже вірила тим пліткам про бродяг-недолюдків, бо знала: тюрми переповнені не убивцями й злодіями, а однопумцями Чернишевського, Добролюбова, Писарева. Живучи в Кокушкіні, вона тільки й чула від селян: там учительку заарештували, там — учи-

теля. Заарештували, бо вони розповідали людям про те, чого так погано живеться. Марія Олександрівна відпустила Аню й Сашу гуляти на «вінець», бо не мала часу ходити туди разом з ними. Аня й Саша годинами вовтузилися біля воріт тюрми, шукаючи різні камінці та шкельця. І часто траплялося: під час тих розшуків «скарбів» чувся гуркіт замків, брязкіт кайданів, крики й лайка конвоїрів. З воріт тюрми виходили оточені вартою арештанти. Аня злякано хапала Сашу за руку, говорила:

— Тікаймо! Тікаймо!

Вони ховалися за горбиком і сиділи там, аж поки партія арештантів не зникала. І потім довго не могли почати гру, перервану цим страшним видовищем. Здебільшого зразу ж бігли додому. Аня зі слізьми на очах розповідала мамі, як гнали арештантів, як їй було шкода їх. Саша мовчав, а в карих очах його помітно було такий душевний біль, що Марії Олександрівні ставало жаль його. І вона потім кілька днів не пускала дітей на «вінець». Але ж їм ніде було подітись, і доводилось цю заборону відняти.

Ауновський — він працював інспектором гімназії — і його мати Наталія Іванівна були в перші дні єдиними знайомими Ульянових в Симбірську. Наталія Іванівна допомагала влаштовуватись. Дізнавшись, що Марія Олександрівна чекає дитину, познайомила її з акушеркою Ганною Дмитрівною Ільїною, що жила в будинку того ж Прибиловського. Ганна Дмитрівна виявилась жінкою привітною, цікавою співбесідницею.

— Не залишає мене почуття страху,— в хвилини відвертості признавалася Марія Олександрівна своїй приятельці, до якої з перших же зустрічей відчула внутрішнє довір'я.

— Та годі вам! Ви ж чекаєте не першу, а третю дитину!

— Ні, Ганно Дмитрівно, навіть четверту,— з тяжким зітханням мовила Марія Олександрівна.— Після Саші в мене була дівчинка Оля, але не прожила й тижня...

— А-а...— тільки й сказала Ганна Дмитрівна.

Довго мовчали. Ганна Дмитрівна не могла втішати так, як це робили інші: нічого, дасть бог, все буде гаразд. Вона розуміла, що у Марії Олександрівни є підстави боятись за долю майбутньої дитини.

— Вам треба дуже берегтись,— першою порушила тяжку мовчанку Ганна Дмитрівна.— Це перша й неод-

мінна умова. Я ж — з вашого, звісно, дозволу — строго стежитиму за вами...

Не встиг Ілля Миколайович обжитися на новому місці, як почав збиратися їхати до сільських шкіл.

— Почекайте, Ілля Миколайович, поки сніг випаде, — радив йому Ауновський. — Дорога страшенно розбита.

— Ні, — відповідав Ілля Миколайович, — я повинен їхати.

— Ну хоча б тиждень ви можете почекати?

— Ні, — відповідав Ілля Миколайович, — я повинен. І ось чому: якщо вірити паперам, які передав мені пан Вишневський, то народна освіта в губернії процвітає. Та коли я спитав його, чи бачив він хоч одну сільську школу, він не знав, що відповісти. Як же я можу вірити в усе те, що він мені говорив? Ні, доки я не побачу народні школи, мені не можна нічого робити, не ризикуючи потрапити в кумедне становище.

— Здаюсь, — посміхаючись, сказав Володимир Олександрович. — Переконали. Вам треба їхати. А ми з матінкою допоможемо Марії Олександрівні обжитися.

— Дякую. Я й так дуже зобов'язаний вам, дорогий Володимире Олександровичу.

— Звичайно! — з навмисною серйозністю відповів Ауновський. — Сподіваюся — ми якимось порухуємось.

— Я в цьому впевнений! — весело посміхнувся Ілля Миколайович. — Сашо! Принеси нам шахи!

— Зараз! — зрадів Саша: він дуже любив стояти біля батька і спостерігати за грою. — Мені можна дивитись? — передаючи батькові шахи, спитав він, соромливо опустивши очі.

— Безумовно! І не тільки дивитись, а й стежити, щоб я помилки не зробив!

— А хіба він уміє грати? — здивувався Ауновський.

— Починає розбиратися. Думаю, що непоганий шахіст вийде. Ну, хід ваш... А-а, ви ось як! Ну, я цього пішака посуну. До речі, я познайомився з управляючим удільною конторою Арсеном Федоровичем Білокрисенком. Сильний шахіст. І людина, здається, приємна. Хоча я й не бачив училищ удільного відомства, але від багатьох чув: порядку в них більше, ніж в колишніх панських школах.

— Так, Арсен Федорович уміє дотримати слова: якщо вже він щось сказав, то так і буде. Я його знаю — разом працюємо в статистичному комітеті. До речі, Ілля Мико-

лайович, я розраховую на вашу активну участь у наших збірниках. Було б дуже добре, якби ви написали об'єктивну статтю про стан народної освіти в губернії. За час мандрів по селах у вас набереться багато фактів. Ну, як ви дивитесь на це?

— Через два ходи вам, дорогий Володимире Олександровичу, мат.

— Не може бути!

— Ні, це вже факт. А на ваше запитання відповідь дам, коли повернуся з поїздки. Ну як — ще одну партію?

— Обов'язково! Я повинен відігратися!

Та відігратися Володимирові Олександровичу не вдалося. Він з семи партій лише одну — і то з великими труднощами — звів до нічної.

— Ну, Ілля Миколайович, — скрушно зітхнув Ауновський, — за ті два роки, поки ми з вами не бачились, ви значно підвищили майстерність. Таке враження, що ви тільки й робили те, що грали у шахи: Чи не самі й фігури ці виточили?

— Так, це моя робота. Купити ніде, а били мене так нещадно, як оце я вас. Ну й вирішив виточити фігури та й теорію серйозно підучити. Трохи розібрався, що до чого, але противники все одно сильніші від мене були. Взагалі, відверто зізнатися, скучаю за Нижнім. А Марії Олександрівні, бачу, і зовсім тоскно тут. Зараз хоч я ще вдома, а як поїду ось майже на місяць... Та й весь наступний рік мені, мабуть, не часто доведеться вдома бувати. Але мене це не лякає, бо вірю: в народних школах можна навести порядок! Розумію: важко це зробити, але... Все у нас робиться, коли мова йде про народ, з величезними труднощами. Подумати тільки: вісім років минуло з дня скасування кріпацтва, а селянин наш як не бачив школи, так і понині не бачить її. А скільки було розмов, суперечок — навіть у великосвітських вітальнях! — що настав час покінчити з неучтвом народу. Скільки писалося про це в газетах та журналах усіх напрямів! З яким ентузіазмом всі шари суспільства зустріли статтю геніального хірурга Пирогова «Питання життя»! А виступи Чернишевського, Ушинського, Льва Толстого, Добролюбова, барона Корфа... Так багато розумного сказано всіма цими видатними людьми, а в сільських школах, окрім шкіл, створених Толстим в Ясній Полянї та бароном Корфом у Катеринославській губернії, все й досі залишалося так, як було.

— І довго ще так буде!

— Ось з цим мені, Володимире Олександровичу, дозвольте не погодитись. Так довго бути не може. В цьому я глибоко переконаний! Народ, який звільнився від ярма рабства, не зможе примиритися з таким життям, як за часів кріпацтва.

— В принципі — так. Але...

— Це, Володимире Олександровичу, залежатиме і від того, як ми, всі, хто здобув освіту,— бо мужик все життя ходив у ярмі,— як ми допомагатимемо і йому вибитися з темноти.

— З цим я згоден! — сказав Ауновський.— І кажу вам, Ілля Миколайович, з повною відповідальністю: на мою допомогу ви завжди можете розраховувати.

— Ви залишите посаду інспектора гімназії, якщо цього вимагатиме справа?

— Не вагаючись!

— Володимире Олександровичу, дорогий мій! — розчулено сказав Ілля Миколайович.— Дозвольте міцно потиснути вашу руку!

— Але ж це поки що тільки слова...— зніяковіло мовив Ауновський.— Я, на жаль, нічого ще не зробив для народних шкіл.

— Але зробіте. Я маю деякі плани щодо вас, але... про це поки що передчасно говорити.

— Я здогадуюсь, що ви маєте на увазі,— посміхаючись, сказав Володимир Олександрович.

— І чудово! — засміявся Ілля Миколайович.— Немає нічого приємнішого, як мати справу з людиною, що не тільки розуміє тебе з півслова, але вміє й твої думки читати.

2

25 жовтня 1869 року «Симбирские губернские ведомости» в тому місці, де повідомлялось про зміни по службі чиновників, надрукували: «Наказом пана управляючого міністерством народної освіти, від 6 вересня цього року за № 19, учитель Нижньогородської гімназії колезький радник Ульянов затверджений інспектором народних училищ Симбірської губернії». Наказом цим багато було сказано: Ілля Миколайович як інспектор народних училищ підлягав міністерству, а потім уже місцевій владі. Ця подвійна підпорядкованість мала свої позитивні й негативні сторони. Ілля Миколайович їх добре розумів, а тому з

перших же кроків показав місцевому начальству — м'яко, делікатно, але досить виразно, — що він буде з повною повагою ставитися до всіх їхніх порад, але справа, яку довірили йому, — над усе.

Губернській училищній раді — головою її був старезний, жовчний єпископ Євгеній, який абсолютно не знав, що робиться в сільських школах, — така постановка питання новим інспектором не дуже подобалась. Керівники земства зустріли Ілля Миколайовича в штики: на інспектора дивилися як на свого ворога, надісланого лише задля того, щоб відібрати їхні права і применшити заслуги. Бо за звітами шкіл нібито було створено стільки, як ні в одній губернії. А тут приїхав чоловік, який насмілюється їм не вірити.

Найбільше образився Іван Васильович Вишневський: він сподівався, що інспектором призначать його. І ось на тобі — прислали якогось учителя з Нижнього. Та ще й намагається принизити. Це вже бог знає що! Такого ставлення до себе Іван Васильович, звикнувши до безподільного царювання над всіма учбовими закладами губернії, ніяк не чекав. І, зрозуміло, не міг змиритися з цим. І він став сушити голову над тим, як насолити новому інспекторові, як повернути справу так, щоб той прийшов до нього з поклоном. Але скоро переконався, що зробити це не так просто: у пана Ульянова тонке чуття на розставлені на нього тенета. Він спокійний і обережний. Уміє бути делікатним, гранично стриманим. Це Івана Васильовича ще більше дратувало, і він не мав сил приховати нервове тремтіння в голосі.

— Цю розмову, пане інспектор, нам доведеться відкласти до наступної зустрічі.

— Дякую, — з посмішкою відповідав Ілля Миколайович. — І сподіваюсь, ви не відмовите в люб'язності показати мені справи училищної ради Буїнського повіту? Скоро я туди поїду, а тому хочу знати, що там, згідно з вашими звітами, робиться.

— Коли йдете, то на місці все й узнаєте! — грубо відповів Вишневський.

— Дякую за добру пораду, — продовжував з тією ж посмішкою Ілля Миколайович. — Шкода, що я не можу скористатися нею. Доведеться потурбувати — чого дуже не хотілося б робити, але іншого шляху я не бачу, — голову ради його преосвященство єпископа Євгенія.

— Будь ласка!

Відсилаючи до єпископа Євгенія, Вишневський був упевнений, що Ульянов не піде турбувати високе начальство через такі дрібниці. І помилився: Ілля Миколайович пішов до єпископа. Його преосвященство висловив Вишневському своє невдоволення, що він змушує інспектора звертатись до нього. Єпископ Євгеній запідозрив у цьому вчинкові Вишневського тонкий хід. Вишневський хоче, щоб інспектор переконався, що голова училищної ради нічого не знає. Виходило: Іван Васильович бажав поставити під удар ненависного йому інспектора, а поплатився сам. Після цього він поводився обережніше з Ульяновим, але ворожого ставлення свого майже не приховував.

Симбірським губернатором був Гойнінген-Гюне. Ще в Нижньому Новгороді Іллі Миколайовичу сказали — і Тимофеев це підтвердив під час зустрічі в Казані, — що симбірський губернатор добуває останні дні. Коли Ілля Миколайович приїхав до Симбірська, чиновників хвилювало одне: кого призначать новим губернатором. Зміна такого великого начальства завжди сприймається чиновним людом як стихійне лихо. З цим губернатором всі зжилися, підладились до його примх, вивчили його слабінки. А приїде новий — треба все починати спочатку. Та дивись, попадеться такий, що і підступитись до нього не можна. А то ще може бути й так: приїде з своїми людьми, і багатьом доведеться залишати теплі місця.

Ілля Миколайович розумів, що з Гойнінґеном-Гюне говорити про справи — марно витрачати час. Губернатор був призначений керуючим IV відділом особистої канцелярії царя і чекав лише свого наступника, щоб передати справи. Та з обов'язку служби повинен був представитися губернаторові. Гойнінґен-Гюне прийняв Іллю Миколайовича з величністю царедворця. Це погано едналося з його маленькою непоказною фігурою, з дрібними невизначними рисами обличчя і писклявим голосом. Дивлячись на те, як губернатор бундючиться, намагаючись удати гордовито-недоступного володаря, Ілля Миколайович ледь стримував посмішку: такий кумедний був цей новоспечений царедворець.

Поставивши кілька трафаретних запитань: звідки прибули? чи довго там служили? в якому чині? які ордени? — Гойнінґен-Гюне спитав:

— Значить, вас призначили інспектором народних училищ?

— Так, ваше превосходительство.

— Ну що ж, це добре,— з величною повільністю сказав Гойнінген-Гюне.— Це навіть дуже добре. Я, пригадую, про це з графом Дмитром Андрійовичем ще в минулому році говорив. Він обіцяв доповісти государю, і от — бачите? — його імператорська величність зволив дати на введення такої посади свою високу згоду. Відтепер за сільськими школами здійснюватиметься найсуворіший нагляд, щоб крамола не проникла туди. Лише сільські школи ще й не заражені, здається, нігілізмом, яким пройняті вже всі учбові заклади. І вся вина за те лежить на наших газетах! Слава богу, що государ зволив наказати князю Урусову підготувати нові правила про пресу, а то страшно просто подумати, яких бід могли накоїти газети! Якщо вже «Московские ведомости» раз у раз втрачають почуття міри і одержують попередження, то що говорити про інші газети? Так-так, у тяжкі часи ми живемо. І нашому государю, як ніколи, потрібні свято віддані йому люди.

— Цілком слушно зволили сказати, ваше превосходительство,— відповів Ілля Миколайович казенною фразою, ледь стримуючи посмішку.

Наступила пауза. Ілля Миколайович з радістю пішов би, але Гойнінген-Гюне, мабуть, не вважав ще візит закінченим. Він спитав:

— З чого вам наказано починати?

— Я думаю, ваше превосходительство, почати з вивчення справ на місцях.

— Дуже похвально! І всю увагу слід звернути на благонамірність учителів.

Хотів Ілля Миколайович сказати, що справжніх учителів, судячи по списках, які передав йому Вишневський, взагалі нема. Навчанням дітей займаються всі, кому заманеться. І треба думати не про благонадійність, а про елементарну підготовленість учителя. Але бачив: говорити про це Гойнінгену-Гюне — даремна справа. Тож мовчав, бажаючи швидше піти від губернатора. І коли Гойнінген-Гюне підвівся зі свого шкіряного крісла, показуючи, що візит закінчено, Ілля Миколайович ледве стримався, щоб не зітхнути полегшено. А, йдучи від губернатора, думав, що, хто б не приїхав на його місце, гіршого за Гойнінгена-Гюне не буде.

Після холодних вітряних днів випала нарешті сонячна година. Із заволзьких степів повернув теплий вітер.

— Ну, Машо, мені пора,— сказав одного такого ранку Ілля Миколайович.

— В добру путь!— з лагідною, підбадьорливою по-смійкою відповіла Марія Олександрівна.

Степ. Навкруги ні кущика, ні деревця: все голе, по-осінньому похмуре. Куди не глянь — скрізь димлять багаття: то мужики все ще молотять хліб. Перша половина вересня була дуже холодна, морози доходили до тринадцяти градусів, тому й затягнулось збирання врожаю.

Багато сіл — особливо чуваських і татарських — притулилися в ярах. На тельнякани дзвоника з озвірілим гавкотом вискакують з дворів собаки, а за ними — напівголі хлопчики, сполохані таким дивом, як проїзд по селу міського екіпажа. Пританцьовуючи від холоду, стоять вони, аж поки екіпаж в супроводі гавкітливих собак не зникає за селом.

Є села великі, з високою церковною дзвіницею. Є хати наче іграшки: під тесовими дахами, увінчані різними гребінцями й химерними візерунками. Це хороми сільських глитаїв. Їх небагато. А більше таких, в яких наче скуйовджений, сердитий вигляд: і солома на них піднялася дибом, і у вікнах хіба одна шибка ціла, а решта затулені ганчір'ям; здається, злидні так уже заїли господарів, що їм і на світ божий дивитися не хочеться.

Уже в дорозі Іллі Миколайовичу довелося змінити маршрут: виявилось, що в Буїнському повіті спалахнула епідемія тифу. За вересень у селах вимерло близько сотні людей. Вишневський не міг не знати про це, але нічого не сказав. Ілля Миколайович зрозумів, що він людина не тільки обмежена, але й мстива.

Робити було нічого: замість Буїнського Ілля Миколайович вирішив оглянути школи сусіднього Алатирського повіту. Маршрут вибрав такий, щоб, повертаючись назад, заїхати до села Новонікуліна: хотілося познайомитися з Валер'яном Никаноровичем Назар'євим, про котрого він чув багато цікавого. Ще в 1858 році в журналі «Современник» Ілля Миколайович читав сатиричний нарис Назар'єва «Бакенбарды». Валер'ян Никанорович був членом симбірської повітової училищної ради і зарекомендував себе людиною, яку по-справжньому цікавлять народні

школи. Можливо, в особі Назар'єва він знайде однодумця, який підтримає його починання. А доведеться зробити багато такого, проти чого Вишневський і такі, як він, будуть люто воювати.

В селі Іванькові, де за звітом існувала школа, розгублений староста, побожно кланяючись, щоб не дивитися в очі, пояснював, що хлопчиків збирався писар учити, та все ось йому, значить, ніколи. А гроші він справно одержує. Ілля Миколайович зайшов до писаря, але той саме повернувся з ярмарку і розбудити його не вдалося. В селі Собачеевці школа розташувалася в церковній сторожці. У Іллі Миколайовича полегшало на душі, коли дізнався, що діти цього села навчаються. Та виявилось, що і в цієї школи тільки назва: у маленькій темній сторожці сиділо три посинілих від холоду хлопчики, схожих більше на арештантів, ніж на школярів. Ілля Миколайович глянув на порвані піджаки не по зросту, на заковані до колін штани, на босі, чорні від грязюки ноги, і серце його боляче стиснулось: журливими, голодними очима цих хлоп'ят дивилося на нього власне сирітське дитинство. Пригадалось, коли він, як і оці хлопчики, місив з коси до міста босими ногами обпалюючу холодом грязюку, але не пропускав уроків. А добрий брат Вася, винувато покліпуючи очима, просив: «Потерпи ще день-два. Я, може, зберусь та куплю...»

— Як тебе звати? — обнявши за худі плечі одного хлопчика, спитав Ілля Миколайович, сідаючи поряд з ним.

— Сашко, — зомлівши від страху, ледь видавив той.

Ім'я це болуче вдарило Іллю Миколайовича прямо в серце: і хіба не така доля чекала його Сашу, якби Василь не допоміг йому вибитися в люди? І хіба не ціною такої ось долі брата він одержав освіту? А скільки ж на Русі таких ось босоногих голодних Сашків, що роками мерзнуть у церковних сторожках, та так і залишають школи, не навчившись навіть читати? Яка безліч талантів гине, наче те сім'я квітів, що впало на камінь!

— А де ваш учитель? — продовжував розпитувати Ілля Миколайович.

Хлопчики злякано презирнулися і, похнюпивши давно не стрижені голови, мовчали. Прибігла, ледь переводячи подих, попадає. З її довгої плутаної розповіді Ілля Миколайович з'ясував, що вчитель-священик поїхав на похорон до сусіднього села ще вчора вранці, та й досі не

повернувся. З того, як погано діти читали, було ясно: вони більше мерзнуть в цій темній, вогкій і холодній, як льох, сторожці, ніж навчаються. І зрозуміло тепер, чому селяни (у звітах повітових училищних рад це пояснювалось їх лінню та неучтвом) не хотіли посилати своїх дітей до школи. Мимоволі запрошувався висновок: доки в село не прийдуть справжні вчителі — справа не рушить з місяця.

Але ж де взяти таких учителів?

В іншому селі школу Ілля Миколайович розшукав у напіврозваленій хаті. Семеро хлопчиків стояли навколішки, уткнувшись носами в брудну, запльовану стіну, а троє сиділи на лаві. Вчитель-унтер, сидячи біля столу, гучно сьорбав щі прямо з горшка. На заяложеній книжці — одній на клас, — з якої він, мабуть, навчав уму-розуму обірване воїнство своє, стояла порожня пляшка. Побачивши начальство, унтер кинув ложку і гаркнув так, наче перед ним була рота солдатів:

— Вста-ать! Струнко-о!

Хлопчики підхопилися, наче їх батоном оперічили, виструнчилися, завмерли, злякано витріщивши очі на свого володаря. Задоволено хмикнувши, унтер приклав руку до поламаного козирка, заходився рапортувати, але язик не слухався його. Ілля Миколайович, ледве стримуєчись, щоб не вилаяти цього унтера, попросив відпустити учнів додому. А коли ті пішли, спитав, суворо дивлячись на унтера:

— Ви що ж, пане унтер-офіцер, переконані, що грамоту діти найкраще засвоюють, стоячи навколішки?

Унтер був такий п'яний, що не вловив іронії в запитанні, тупо посміхаючись, почав:

— Це-е що. Ось у нас був фельд-фебель...

— Досить! — з невластивою йому різкістю зупинив унтера Ілля Миколайович. — І прошу запам'ятати: школа — не казарма, а діти — не солдати.

— Слуха-юсь! — перелякано виструнчився унтер.

Ілля Миколайович глянув на його тупе, брезкле від непробудного пияцтва обличчя і зрозумів: говорити з цією людиною — зайва справа. Йому нічого не втовкмачиш, не навчиш. Його треба гнати зі школи. І негайно!

Школа в селі Кувакіні містилася в темному підвалі волосного управління. Учитель — високий, худий семінарист — одягнений в якесь ганчір'я. На ногах — білі валянки, старі й драні, дірки заткнута соломною. Тут же,

у класі, волосний сторож, не звертаючи уваги на навчання, рубає дрова.

— Від старшини тільки й чую: ви дармоїд, нікчема,— якось байдуже скаржиться вчитель, не соромлячись присутності учнів.— Сидіть смирно й нічого не просіть. А будете скаржитись, лізти туди, куди вас не просять,— негайно витурю!

— Добре, про це ми окремо поговоримо,— зупинив Ілля Миколайович учителя.— А зараз я хочу послухати, що знають ваші учні.

— Будь ласка,— похмуро протягнув учитель.— Накажете почати з закону божого?

— Як хочете,— сказав Ілля Миколайович, сідаючи не біля столу, а поряд з учнями.

— Притков! Розкажи нам про потоп.

Хлопчик злякано підхопився з місця. Прокашлявся. Гучно зітхнув і завмер. Ще зітхання, але — знову ні слова.

— Коли люди розплодилися й розбестилися,— зашепотів учитель, роблячи погрозливі жести руками.

— ...тоді,— жваво підхопив учень,— господь надумався покарати їх...

І раптом за стіною волосного управління почувся несамовитий галас: «Ой людоньки, батьки рідні! Помилуйте! Другу й недругові закажу! Ай-яй-яй... а-а-а-а!..»

— Батька шмагають! — сказав омертвівши хлопчик, який сидів коло Іллі Миколайовича.

— Що це таке? — спитав Ілля Миколайович розгубленого вчителя.

— За борги січуть... І таке, насмілюсь доповісти, буває годинами. Спочатку галас, потім — плач і ридання... Та ось — чуєте?

До чоловічого голосу долучилось несамовите жіноче голосіння. Нещасний хлопчина затулив руками вуха й поліз під стіл. Ілля Миколайович утримав його, заспокоїв, пішов до волосного управління.

Ось так майже у кожній школі: не одне, то друге. Щоб вирвати копійку надбавки для вчителя, треба витримати бій. Старшина й писар скаржаться на вчителя, вчитель — на них. А глитаї, які тримають в руках село, торчать:

— Яке це навчання? Все ласкою та умовлянням. А що в писанні святім сказано? «Не попускай, б'ючи младенця! Страх божий — початок всієї премудрості».

— А робимо багато ми,— твердять глитаї.— Ось гляньте, пане інспектор, на стінах білі шпалери з синіми зірками. Звідки вони? Це ми, за ухвалою миру, купили. А годинник? Це ж перша річ у школі! Без годинника й школа не школа. Мир купив і годинник! Дешевенький, правду сказати, але точний! Дуже навіть точний! Все село ходить на нього дивитися.

— Що годинник купили — це добре,— говорив Ілля Миколайович.— Та ось що погано: дуже мало ви платите вчителеві. Писар у вас одержує тридцять п'ять карбованців, його помічник — двадцять п'ять, а вчитель — лише п'ятнадцять.

— Слушно зволили зауважити,— згоджується старшина.— Ми розуміємо, що це небагато, але,— старшина розвів руками,— де ж, ваше благородіє, накажете при злиднях наших більше взяти? Мужика черв'як хлібний розорив. Що не рік, то черв'як дотла поїдає озимину. Цього літа стільки вже молебнів батюшка правив, що якби це десь в іншій землі, то й на каміни хліб виріс би, а в нас все загинуло. Батюшка порадив стерню спалити. Кажуть, що там, де в минулому році спалили стерню, вродив хліб. Багато наших мужиків спалили, а що вродить, то одному богу відомо... Звідки ж збільшити плату вчителеві? Та ось вам хрест святий: будуть всі репетувати, щоб ще п'ятірку зменшити! І то врахуйте, ваше благородіє: ну який же це, сказати відверто, вчитель? Одна назва. Три роки мучив дітей, а заходились перевіряти — нічого вони, либонь, не знають. За що ж накажете плату вчителеві збільшувати?

Іллі Миколайовичу нічого заперечити: таким учителям, як унтер, як недоук-семінарист, і п'ятнадцять карбованців платити гріх. Такі вчителі приносять не користь, а шкоду. Дивлячись на них, селянин переконується: навчання в школі — це нікчемна, обтяжлива повинність для дітей, які могли б допомагати по господарству. І не дивно, що до школи набирають, як до рекрутів. Навчатися йдуть діти тих, хто не може поставити миру відро горілки, щоб відкупитися від цієї страшної повинності. Не було села, де б селяни, дізнавшись, що приїхало начальство, яке перевіряє школу, не бігли до волості й не падали Іллі Миколайовичу до ніг, благаючи його звільнити їхніх дітей від навчання.

— Батьку рідний, добродійнику ти наш! — упавши

Іллі Миколайовичу до ніг, голосила жінка.— Я вдова, він у мене один-однісінький, а все одно забрали! І за що? Лише за те, що відкупу старшині й писареві не принесла. А де ж мені викупити, коли ціну багачі набили до двадцяти п'яти карбованців! Я таких капіталів зроду не мав...

— Заспокойтесь,— допоміг жінці звестися Ілля Миколайович.— Я розберуся...

— Допоможи, батечку, а то закатують мою дитину і лишусь я круглою сиротою. Три рази він уже тікав, та ловили урядник і соцький і знову вели до вчителя, щоб той катував. На хлопцеві живого місця немає. Він від переляку заїкатися почав. Дай ти йому волю, батечку, Христом-богом прошу тебе. Вчитель у очі плює йому і витиратися не дозволяє! Це ж чиста каторга, а не школа. Закатує до смерті він мого Ванька-а...— знову заголосила жінка, падаючи до ніг Іллі Миколайовичу.

— Встаньте, встаньте,— з такою мукою в голосі сказав Ілля Миколайович, що жінка встала й притихла.

Як він міг заспокоїти жінку? Спитав старшину:

— Хто у вас вчителює?

— Батюшка Іпат.

— Проведіть мене, будь ласка, до нього.

— Провести можна,— закліпав червоними очима старшина, бо вже добре хильнув.— Провести можна, та панотця Іпата третій день, здається, уже немає вдома. Поїхав до міста і ось, значить, не повернувся до цього часу. І коли повернеться — це нам, значить, він не казав. Промишляє він, значить, тим, що худобою торгує, так часто їздить у цих справах своїх...

— Ну, а коли ж і як він з дітьми заняття проводить?

— Цього ми не можемо, ваше благородіє, знати, тому що самі неписьменні. Це б вам писаря спитати, та він теж поїхав разом з батюшкою...

— А як же ви папери читаєте? Як вироки пишете? — спитав Ілля Миколайович, почувши, що старшина неписьменний.

— А на те писар є. За те йому мир гроші платить. А мое діло печатку прикласти. Печатка — вона, значить, сильніше грамотності. Ви будете у нас ночувати, то я накажу самовар поставити?

— Ні, я поїду. До сусіднього села тут недалеко?

— Воно так, недалеко. Та ніч у дорозі застане. А шляхи тут скажені. На минулому тижні сам становий пере-

кинувся якраз біля мосту. Ну, вже ж і гніватися зовлів— не приведи господи. Так бахнув мене по вусі, що й досі щось там дзвенить. То накажете самовар заправляти?

— Ні, дякую! — відповів Ілля Миколайович, йому ні хвилини не хотілося залишатись в цьому селі.— Я поїду...

— Ну, воля ваша, ваше благородіє... А я б не радив проти ночі їхати...— проводжаючи Іллю Миколайовича до брички, говорив старшина.— А становий у нас дуже суворий. Якщо урядник не догодить, то й його, незважаючи на чин, батогом репіжить, а нас, старшин, і зовсім тее... А я його, як ось і вас, Христом-богом просив: не рушайте в дорогу проти ночі, накажіть самоварчик поставити. Та куди там — слухати не захотів. А потім я ж і винним виявився... Ну, щасливо вам доїхати!..

4

Старшина правду сказав: дорога була така розбита, що бричка кілька разів ледь-ледь не перекинулась. Врятувала від цього Іллю Миколайовича лише ретельність візника — чоловіка спритного і сильного. Не встигне бричка похилитися, як він зіскакував з передка і підважував її широким плечем. Ілля Миколайович шкодував уже, що поїхав, піддавшись роздратуванню, але повертатись було пізно. І коли нарешті добралися до села, він попросив зупинитись біля трактиру і почастивав візника горілкою. Випив трохи й сам, бо промерз до кісток. Почував себе і фізично — від чортячої тряски, і морально — від всього того, що довелося побачити в школах, зовсім розбитим.

У волості застав лише відставного солдата. Угледівши начальство, той виструнчився, наче в строю.

— Ви хто? Сторож?

— Кричіть, ваше благородіє, дужче! Оскільки я був контужений біля Севастополя, так у мене тугі вуха зробились,— не сказав, а прокричав ветеран Кримської війни.

— Де старшина ваш? — прокричав майже у вухо сторожеві Ілля Миколайович.

— Накажете покликати?

— Так.

— Слухаюсь!

Сторож зробив наліво кругом і загував до виходу. Хвилин через десять у супроводі сторожа — вів його так су-

воро-строго, наче арештанта,— увійшов, ледь переставляючи ноги, старшина.

— Ваше благородіє,— обізвався аж від порога, скинувши шапку і п'яно кланяючись.— Зробіть ласку божеську: не карайте. Сьогодні мир схвалив побудувати, за наказом пана урядника, сарай для пожежної бочки. За дідів і прадідів стояли ті бочки прямо під небом, а тут ось тобі наказ: в сарай закотити. Думали ми, ваше благородіє, з душі зібрати матеріалу та миром будувати. Та це стільки клопоту, що не дай бог. Ну, тут один побажав підряд взяти. Люди згодилися йому дати по гривенику з душі. Ну, а він поставив відро могорича. От і висушили ми те відро, бо все по закону...

— Добре,— перервав Ілля Миколайович старшину.— Скажіть мені ось що: школа у вашому селі є?

— Школа?— перепитав старшина, і на його обличчі з'явилась така гримаса, наче він хотів сказати: я прийняв вас за серйозне начальство, а ви такі нікчемні питання задаєте.

— Так, школа.

— Школа є. Куди ж їй дітися? Весь підвал волосного правління мир віддав школі. Дрова навіть складати ніде...

— А хто у вас учителем?

— Чужий. Ще до мене його мир узяв. Нічого — п'яний. Та ось біда: хворіє, хоча зовсім ще й молодий. На мене вже люди бурчать — треба, мовляв, йому й копійки не давати. А то що ж, мовляв, це таке: він дома сидить, а йому плати. «Немає,— кажуть,— такого закону». Ну, зішлись на тім, що поки, до видужання, половину платити йому. І то — стільки крику було, передати вам не можна.

— І скільки ж ви йому тепер платите?

— Сім карбованців, а раніше видавали п'ятнадцять. І не скаржився. І мужики задоволені були. Ретельно і розумно навчав. А ось на ж тобі: хвороба прилипла і ніяк не відпускає. Шкода людину, та що вдієш: всі ми під богом ходимо... Так накажете, ваше благородіє, самовар поставити? Чи, може... гм... чогось міцнішого з дороги, то я миттю...

— Ні, дякую. Проведіть мене до вчителя.

— Слухаюсь. Коли накажете завтра до вас прибути?

— Ви не зрозуміли мене. Я хочу зараз піти до вчителя.

— Зараз? — здивовано закліпав очима старшина.

— Так, зараз! — відповів Ілля Миколайович, підвищуючи-

чи голос, бо п'яне базікання старшини починало його драгувати.

— Слухаюсь, ваше благородіє! Накажете йти?

— Ходімте.

Всю дорогу йшли мовчки. Старшина сушив собі голову над тим, чо́го це начальство, яке приїхало з самого Сибірська, забажало йти до вчителя. Старшиною він уже не один рік, а тому знав: вночі начальство розшукує кого-небудь лише тоді, коли треба негайно арештувати. Але це завжди робив становий або сам справник, а не цивільний чиновник. Тепер і йому, старшині, перепаде від начальства: куди, мовляв, дивився? Чому прогавив? А він ще перед миром відстоював, щоб половину плати вчителеві лишити. Тепер мужики з нього за це потягнуть. Відром горілки, мабуть, не ублажиш їх. Це припущення, що начальство допитуватиме вчителя, і зовсім зміцніло у старшини після того, як прибулий, добравшись до кімнати вчителя, сказав старшині, що він може бути вільним. Допит, значить, вестиметься без свідків.

Жалюгіднішого житла, як те, де лежав хворий вчитель, Ілля Миколайович ніколи не бачив. Чорна і така низька, що неможливо випрямитись, келія-хлів. За перегородкою хрюкала свиня, тяжко, гучно зітхала корова. Комірчину слабо освітлював вогник лампадки, яка висіла біля ікони. На тапчані, де лежав худий, з глибоко, як у мерця, запалими очима вчитель, замість постелі було якесь брудне, напівзотліле ганчір'я. Біля вчителя сиділи двоє хлопчиків з якимись книжечками в руках. Побачивши старшину й Іллю Миколайовича, хлопчики так злякано підхопилися, що навіть книжки випустили на долівку. Страх перед таким грізним начальством, як старшина, був настільки великий, що вони боялись нагнутися за книжками. Відіславши старшину, Ілля Миколайович поздоровкався з учителем — його худа німічна рука була хворобливо гаряча й вогка — і сказав хлопчикам, які задували до дверей:

— А ви куди? Візьміть книжки й сідайте. Ну, ну, не бійтеся, — обнявши за плечі малих, вів далі Ілля Миколайович так ласкаво, що ті без вагань корилися йому. — Які у вас підручники? А, «Дитячий світ», — глянувши на книгу, подану хлопчиком, задоволено казав Ілля Миколайович. — Дуже добре!

— Це мої кращі учні, — сказав хрипким голосом, похвлавши од такої похвали, вчитель: він звик до того,

що за новий метод навчання по книгах Ушинського, Льва Толстого, барона Корфа начальство постійно ляло його.— Мої вірні й єдині друзі. Я вже ось місяць і сім днів не встаю з постелі, то вони до мене приходять. Ну й принесуть інколи шматок хліба...

Учитель помовчав, борючись зі слабкістю, продовжував:

— Та й не лише вони: інші теж приходять. Але в мене сили, бачите, скільки. Годину повчимося, уже й голова паморочиться. Ну, а шкода хлоп'ят: дуже вони до книжок тягнуться. Може, вам, пане інспектор, охота послухати, як вони читають? — спитав учитель, благально дивлячись запалими очима на Іллю Миколайовича: так йому хотілося, щоб той побачив плоди його старань.

— З великим задоволенням.

— Звольте тоді відкрити на будь-якій сторінці книгу. Дякую, пане інспектор,— сказав учитель, беручи розкриту навмання Іллею Миколайовичем книжку.— Гришо, ану прочитай «Роздуми селянина». Можеш стати ближче до світла. На свічку грошей немає, то ми при лампаді вчимося. А оливи для лампадки одна черниця, спасибі їй, приносить потроху... Ну, починай...

Гриша, гостросий, скуйовджений, покліпуючи голубими, як небо, оченятами, почав, виразно, чітко вимовляючи слова, читати з інтонацією навченого життєвим досвідом селянина:

— «Сяду я біля столу та подумаю: як на світі жити одному? Нема у молодця друга вірного, золотої казни, кутка теплого, борони-сохи, коня-орача... Разом з бідністю дав мені батько лише один талант — велику силу, та й ту злидні змусили по чужих людях витратити.— Гриша гучно зітхнув, закінчив: — Сяду я біля столу та подумаю, як на світі жити одному?»

— Спасибі, Гришо! — з невідомим захопленням вигукнув Ілля Миколайович.— Спасибі, друже! І вам, Антоне Федоровичу, спасибі,— потиснувши руку вчителя, говорив Ілля Миколайович.— Дуже добре читав ваш учень.

— Якщо накажете, він перекаже все своїми словами...

— Ні-ні, спасибі. Я й так бачу, що хлопчик добре розуміє те, про що читає. Це видно з його розумної, точної інтонації.

— Тоді дозвольте відпустити їх,— спитав учитель, ледь стримуючи радісну посмішку. Адже його вперше похвалили за всі роки праці в школі.— Ідіть, хлоп'ята.

Тільки-но діти вийшли, як у двері хтось постукав. Почувся жіночий голос:

— Антоне Федоровичу, чи можна до вас зайти?

— Зайдіть, зайдіть...

У напіввідчинених дверях з'явилася жінка, але, побачивши чужу людину, та ще міське начальство, відступила назад.

— Куди ж ти? Заходь!

— Та я потім...— почувся з-за дверей голос жінки.— Я тут почекаю...

— Доброї душі жінка,— сказав учитель.— Але... вас, пане інспектор, злякалась. Ви вже пробачте їй: народ тут взагалі боїться всякого начальства, як нечистої сили. Кажати це вам неприємно. Але я... не звик з пісні слова викидати. Завжди кажу правду, а тепер, коли однією погою вже стою в могилі, мені й бог велів її говорити...

— Якщо ви дозволите, то я попрошу жінку зайти,— сказав Ілля Миколайович.— А то мені незручно, що я змушу її мерзнути надворі.

— Будь ласка, пане інспектор.

Ілля Миколайович вийшов надвір і попросив жінку зайти до хати. Та хоча й перелякалася, але не посміла перечити начальству.

— Ви вже пробачте мені, Антоне Федоровичу, дурній і нерозумній,— з порога почала жінка.— Принесла вам картопельки вареної, в лушпинні. Може, думаю, з'їсте тепленької, всередині прогрієте...

— Спасибі тобі, Василю Матвіївно! — розчулено промовив учитель.— Я вже не знаю, як і дякувати...

— Та що там! — зніяковіло махнула рукою жінка.— Хіба я одна вам ношу... Всі жінки, а особливо ті, чийх діток ви уму-розуму навчили, молять бога, щоб він хворобу від вас одвів...

— Спасибі, спасибі... Твоїми, Василю Матвіївно, молитвами і таких добрих душ, як ти, я ось тільки ще й дихаю. А так — давно б уже віддав богу душу. Спасибі тобі... А Ванька присилай кожного четверга... І дома хай книжку частіше розкриває та вголос чита...

— Та він нам усі вечори читає,— мовила Василю Матвіївна.— Весь куток приходиться слухати його. А він як візьме книжку ту, то прямо наче соловейко тобі співає. Трапляється навіть таке, що жінки не витримують і плачуть... Тут я ось вам і солі зав'язала, і хлібця скибку...—

розгортаючи горщик, говорила вона.— Іжте та видужуйте. А я побіжу, бо сім'я чекає...

Не встигла Василина Матвіївна вийти, як у двері знову хтось несміливо постукав.

— Заходьте, заходьте! — крикнув учитель.

— Антоне Федоровичу, до вас можна? — спитав хлопчик, просунувши голову в двері.— Мати ось молока вам прислала. Куди його поставити? За глечиком я завтра прийду, так що можете, казала мати, не хвилюватися...

— Гришо,— докірливо почав учитель,— я ж минулого разу казав тобі: передай батькові й матері, хай не витрачаються. Ви ж самі надголодь живете.

— Я їй казав, а вона: не твоє, мовляв, діло. Сказано, то неси — і все. Ну, я й поніс,— розповідав Гриша, зніяковіло покліпуючи очима й не дивлячись на вчителя.— Як я можу не слухати? Битимуть же...

— Ой горе з вами! — скривився вчитель.— А ти сам пив молоко сьогодні?

— Пив! — не моргнувши, відповів Гриша.

— Ну добре. Спасибі, друже. Батькові й матері передай, що коли бог дасть з постелі встати, то в боргу не лишуся...— Гриша кинувся до дверей, але вчитель зупинив його: — А книжки ти що ж, читаєш, либонь, так, як і молоко п'єш!

— Ні, книжки я кожний день читаю! Ось хоч спитайте що-небудь. Все прочитаю...

— І напам'ять вивчив те, що я задавав?

— Вивчив!

— Ну, розкажи.

Гриша пригладив обома руками їжакуватий чуб, набрав поважного вигляду, став читати, втупивши погляд в низьку чорну стелю:

НОЧЛЕГ В ДЕРЕВНЕ

Душний воздух, дым лучины,
под ногами сор,
Сор на лавках, паутины
по углам узор;
Закоптелые полаты,
черствый хлеб, вода;
Кашель пряжи, плач дитяти...
О нужда, нужда!
Мыкать горе, век трудиться,
нищим умереть...
Вот где нужно бы учиться
верить и терпеть.

— Спасибі, Гришо,— сказав Ілля Миколайович здавленим голосом: в читанні хлопчика було стільки суму, що гарячий клубок підступив до горла.— Добре!

— Це мій краший читець! — сказав Антон Федорович, і голос його радісно тремтів.— Ну йди, Гришо. Та не забудь же батькові й матері подяку мою передати...

Коли Гриша пішов, Антон Федорович, гірко посміхаючись, мовив:

— Ось так і живу. З подаянь. Та я не соромлюсь цього, бо не прошу, а люди, як бачите, самі несуть. Значить, щось зробив і для них доброго, коли турбуються, щоб з голоду не здох раніше, ніж хвороба в могилу покладе...

— Про могилу вам, Антоне Федоровичу, рано думати,— сказав Ілля Миколайович.— Лікуватися треба.

— Лікуватися? — скептично усміхнувся Антон Федорович.— В дитинстві, пригадую, я мріяв літати, як птах. Лікуватися для мене зараз все одно, що літати...

— Про це вже я подбаю,— дуже просто, але переконливо сказав Ілля Миколайович.— Мій обов'язок не лише — і не стільки — в тому, щоб перевірити й вимагати, а й щоб захищати вчителів від сваволі, всіляких принижень та знущань! — продовжував Ілля Миколайович, і в голосі його дедалі сильніше чулися нотки гніву.— Я вимагатиму, щоб мир призначив вам пристойну плату. А повернувшись до Симбірська, домовлюсь про безкоштовне лікування вас у земській лікарні. І взагалі я ставитиму питання про безкоштовне лікування вчителів! Про підвищення плати, про надання школам приміщень, в яких можна проводити навчання, про купівлю підручників. І десятки інших питань, без яких сільські школи не можуть існувати.

— Ілля Миколайович,— вперше назвав учитель його по імені і по батькові, побачивши, що це не просто начальство, а його однодумець,— пробачте мені великодушню, але я... Але мені... Мені просто не віриться, що все це не сон, а розмова з інспектором народних училищ. І не тому, що я вам не вірю. Ні, я вірю вам! Але... я так уже звик до іншого ставлення до сільських шкіл, що... в мене просто в голові не вкладається... Якщо все буде так, як ви говорите, то мені страшно важко... мені неймовірно шкода буде йти з життя тоді, коли можна так багато зробити...

— Ще раз повторюю вам, Антоне Федоровичу,— ви рано зібралися ховати всі свої надії,— з підбадьорюючою посмішкою сказав Ілля Миколайович.— Я впевнений, що нам

ще доведеться разом працювати не один рік. Ну, а тепер розкажіть мені, як ви стали вчителем. Які труднощі у вас були? Мені це конче потрібно знати, щоб намітити програму своїх дій. Я відвідав уже пять сіл, але ви перший учитель, від якого мені не хочеться виїжджати, яко-го мені хочеться вислухати.

— Я зворушений вашою, Ілля Миколайович, увагою. Спасибі і за добре слово. Розумію, що це сказано з добро-го наміру підтримати мене, а не тому, що я цього заслу-жив. Утішаю себе тим, що коли встану з ліжка, то при-кладу всіх зусиль, щоб виправдати ваше добре ставлення до мене. Ну що ж, розповідь моя буде довгою і, як неваж-ко здогадатися вам, не дуже веселою. А тому прошу вас, перш ніж вислухати мою сповідь, розділити зі мною скромну трапезу. Якщо, звичайно, не погидуєте...

— Що ви?! З великим задоволенням поїм картоплі! В студентські роки така нечищена варена картопля не раз рятувала мене від голодної смерті.

— От і добре! — зрадів Антон Федорович, постукав кулаком у стіну, пояснив: — Це умовний знак хазяйці: прошу, мовляв, поставити самовар. Хоча сім карбованців, але мені все-таки платять. І я маю змогу інколи посмаку-вати чайком. І ось такого дорогого, такого несподіваного гостя почастувати. Ну, пригощайтеся. Чай буде хвилини через двадцять.

Ілля Миколайович зголоднів за день, промерз, а тому з великим задоволенням з'їв, густо присолоюючи, теплої картоплі. Хазяйка — худа, закутана по очі чорною хуст-кою — внесла самовар. Мовчки поклонилася Іллі Микола-йовичу і, не сказавши ні слова, вийшла. Антон Федоро-вич, — він, обіклавшись ганчір'ям, що було в нього на ліжку, спершися об стіну, — почав розповідати:

— Ви пам'ятаєте, Ілля Миколайович, як багато в пер-ші роки після скасування кріпацтва було розмов, що пора вже заплатити борг мужикові, який віками мучився в ро-боті і темноті. Я дуже близько до серця взяв ті сперечан-ня, бо батько мій одержав вільну років за сім до надання народів волі. Пан відпустив на волю лише його, а ми всі — мати і ще дві мої сестри — і далі були його влас-ністю. Ну, батькові пощастило віддати мене до реального училища. За рік до закінчення курсу я кинув навчання і, маючи найблагородніші наміри, поїхав на село й прийняв посаду вчителя.

Антон Федорович ковтнув чаю, перевів подих і вже потім продовжував:

— Школа, де я почав вчителювати, містилась у нижньому поверсі кам'яного флігеля, який належав волосному управлінню. До відкриття училища той нижній поверх правив за арештантську. Класна кімната була досить простора, але темна. З задніх лавок неможливо було розгледіти, що написано на дошці. Штукатурка валилась на голови, стіни чорні від цвіркунів, а під столами стрибали жаби.

Говорити Антону Федоровичу було важко: він ледве дихав, повсякчас витирав рушником піт з лоба. Віддихавшись і кілька разів сьорбнувши чаю, Антон Федорович спитав:

— Може, це й не цікаво для вас?

— Ні-ні, що ви?! — заперечив Ілля Миколайович. — Мені все це надзвичайно цікаво. От тільки бачу, що вам важко говорити, і почуваю себе винним, що турбую вас...

— Пусте! Як ви бачите, я дуже радий, що знайшлася людина, яка згодна мене слухати! А то я вже думав, що помру й нікому не зможу розповісти сумну повість свого життя, кажучи словами літописця. Так от. Почалось навчання, став часто з'являтися п'яний старшина. Переривав урок, вимагав, щоб діти співали. А то посилав когось по горілку. Я відмовився пиячити з ним, і це його дуже дратувало. Про мене він говорив: «Хто його знає, мовляв, що він за чоловік. Навчає по-новому, горілки не п'є, нікуди не ходить, до себе не кличе. А давайте ми його навчимо, як на світі жити». Ну й почалося... Спочатку дрова перестали давати. А коли побачили, що я й в холодній кімнаті продовжую вести уроки, — перестали гроші платити, щоб голодом мене допекти...

Довго, надривно кашляв Антон Федорович, витираючи піт з лоба. Відкашлявся, тихо заговорив:

— Сімнадцятого червня учні складали екзамени. Екзаменував піп в присутності старшини. Вся увага була приділена швидкості читання. Чи розумів учень прочитане, чи вмів пояснити що-небудь з навколишнього світу — все це здавалося екзаменаторам зайвим. Священик постійно говорив про те, щоб запровадити ланкасторську методу, і висміював мої нові педагогічні прийоми. Ну, ви самі зрозумійте, що в таких обставинах я не міг продовжувати працювати. Я подав прохання, і училищна рада перевела мене в інше село.

— Відпочиньте, Антоне Федоровичу,— зупинив його Ілля Миколайович, побачивши, що він говорить з великим напруженням.

— Спасибі. Бачите, який я слабкий. Ну ось. До мого приїзду навчанням займався священник. Обмежувався читанням вголос або переписуванням з книг. У відсутність священника учнями командував солдат-сторож. Цього вчителя цікавила лише муштра. Він дуже любив оголошувати тривоги. Робив це так: влітав до школи, кричав: «Ану, хто швидше збігає в шинок по горілку!» І учні мчали по селу наввипередки.

Зайшла хазяйка. Глянула, що гість все ще сидить біля самовара, і, не промовивши ні слова, зникла за дверима. Антон Федорович подивився на неї, але теж нічого не сказав. Відпив кілька ковтків уже холодного чаю, зітхнув.

— Так ось, Ілля Миколайович. Кімната класна була без квартирки і така низька, що я міг стояти тільки зігнувшись. А учнів — сорок. Нічим дихати. А поряд з класом, у сінях, сторож волості коле дрова. Мені постійно майже кричати доводилося, щоб заглушити стукіт сокири. Жити я влаштувався ось тут, бо іншого приміщення не було. Від тісноти й того, що хлів поряд, повітря тут таке, що в свіжій людини голова паморочиться і ноги підкошуються. І вдома дихав отрутою, і в школі. Терпів, поки на ногах міг стояти, а тепер ось... все...

Під час розповіді Антона Федоровича душив кашель, але він стримував його. А зараз, закінчивши оповідь, дав волю йому, і кашель з такою силою рвав свою жертву, що Ілля Миколайович злякався: здавалося, вчитель ось-ось задихнеться. Але Антон Федорович, зібравши, мабуть, усі сили, переміг кашель, хрипко мовив, намагаючись приховати посмішкою хворобливу гримасу на обличчі:

— Бачите, що від мене лишилося?

— Антоне Федоровичу, як тільки я повернусь додому,— сказав Ілля Миколайович,— негайно подбаю про те, щоб вас покласти до земської лікарні.

— Я дуже вдячний вам, Ілля Миколайович.— В Антона Федоровича помутніли очі від сліз.— Пробачте мені, ради бога,— сердито витираючи очі, продовжував він.— Я вже став такий немічний, що й сльози не тримаються... Та й не дивно: вперше в житті зустрів начальника, котрий так поставився до мене. І якщо мені доводиться шкодувати, то хіба за тим, що ця зустріч, Ілля Миколайович, відбулася так пізно.

— Оце мені не подобається! — енергійно заперечив Ілля Миколайович, підхоплюючись з місця.

— Обережно! Ударитесь головою об стелю! — злякано замахавав руками Антон Федорович.

Та було вже пізно: Ілля Миколайович таки вдарився головою, потер забите місце, весело засміявся:

— Низькувате у вас. Але й це поправимо: після лікарні пошлемо вас в іншу школу, де кращі умови. А думки про смерть викиньте з голови! У нас дуже багато справ! Цікавих, важливих!

Вже світало, коли Ілля Миколайович пішов від Антона Федоровича. Влаштуватися на ночівлю було пізно. Та й відчував, що не засне: роз'ятрила його душу ця зустріч з хворим, всіма покинутим учителем. Розбудив візника й звелів запрягати коней. Старшина, який всю ніч чекав його у волості, злякано заметушився, побачивши, що начальство чимось незадоволене. Ілля Миколайович сказав йому:

— Учителя ми заберемо на лікування. А поки він у вас тут лежить, поставтесь до нього по-людському. Верніть йому хоча б ті п'ятнадцять карбованців, що раніше давали. Якщо самі не зробите, то я подбаю, щоб вам наказали.

— Не маєте сумніву, ваше благородіє, ми все зробимо.

По тому, як старшина відводив очі вбік, Ілля Миколайович зрозумів, що обіцяє він все зробити лише задля того, щоб заспокоїти начальство. З досвіду старшина знав: приїде який-небудь начальник, накричить, настрахає всілякими карами, а поїхав — і забув про все. А тому за правило взяв: обіцяти, не замислюючись, і нічого не робити. Але цього разу, як відчував з незвичної поведінки пана інспектора, справа не закінчиться обіцянням, а доведеться скликати громаду...

5

Оглянувши школи в кількох селах, Ілля Миколайович поїхав у Новонікуліно. Хотілося йому поговорити з Назар'євим, послухати, що він як старожил скаже про школи. Подивитися на його школу, котру той збудував у селі.

Валер'ян Никанорович Назар'єв оселився у своєму маєтку після виходу з військової служби. Чоловік він був енергійний, непогано володів пером. Як передавали Іллі

Миколайовичу, всім захоплювався швидко й гаряче. Коли видали положення про нові суди, він зайняв посаду мирового судді. Та зараз уже охолов до своїх судових обов'язків. Тепер узявся за школу, бо йому не давала спокою гучна слава барона Корфа, який створив зразкові школи в Олександрівському повіті, Катеринославської губернії. Валер'ян Никанорович, як сказали Іллі Миколайовичу, листується з бароном Корфом. В школі, яку він відкрив у своєму селі, запроваджуються педагогічні методи барона Корфа, навчання йде по його книгах. Панів, які б так багато енергії приділяли народній школі, хай навіть лише в момент свого захоплення, в губернії були одиниці. А тому Ілля Миколайович, під'їжджаючи до маєтку Назар'єва, помітно хвилювався: чи другом стане йому цей пан, чи, може, він уже розчарувався в тому, що вчора ще здавалося йому покликанням життя.

В Новонікуліно приїхали завидна. Ілля Миколайович уже здалеку побачив новий будинок школи, і на душі в нього посвітлішало. Чи довго буде захоплюватися Валер'ян Никанорович новими методами навчання — це не так важливо. Головне, що побудовано приміщення школи. Підготувати вчителів, навести порядок у школах легше, ніж побудувати приміщення. І якби пани захоплювались школами хоч настільки, щоб побудувати приміщення, то це було б добре.

Бричку Іллі Миколайовича оточила, розлучено гавкаючи, згряя собак. Валер'яна Никаноровича не було дома: пішов до священника. Іллю Миколайовича гостинно зустріла дружина Назар'єва Гертруда Карлівна. Вона провела його до вітальні, чемно сказала з помітним німецьким акцентом:

— Прошу вас зачекати, я пошлю за чоловіком. Це недалеко є.

— Дякую, Гертрудо Карлівно! Але чи не відірву я Валер'яна Никаноровича від важливих справ?

— О ні! Він буде дуже радий вас бачити. Уже чув про вас і мав намір познайомитися. Йому буде приємно, що ви знайшли можливість приїхати. Як перебралися ми сюди, він тільки й займається школою. А священник — його перший помічник є. От вони все разом і разом. Все у них справи й справи... Сідайте, прошу вас...

— Дякую. Та, якщо дозволите, я трохи походжу: засидівся в бричці, промерз...

— О, розумію! Іхати до нас дуже, дуже важко є. А трап-

ляється така погода, що й зовсім проїхати неможливо. Такі жахливі в цій Росії шляхи!

— Так, шляхи погані! — погодився Ілля Миколайович. — Мені навіть спало на думку, що по таких шляхах можна посилати людей їздити замість суворого покарання. Я вперше за багатов років вирушив у таку довгу мандрівку по глухих селах. І відверто признаюсь вам, Гертрудо Карлівно: не чекав, що поїздка ця буде такою важкою. З острахом думаю про те, що мені доведеться об'їжджати по таких ось «расейських трахтах» всю губернію.

— Не заздрю вам, — посміхнулася Гертруда Карлівна і, глянувши у вікно, сказала: — А ось і Валер'ян Никанорович іде!

До вітальні зайшов, енергійно відчинивши двері, невисокий міцний чоловік. Ілля Миколайович окинув його поглядом. Високий лоб без зализин, чуб з густою сивиною, підстрижена сивувата борідка, пишні вуса. В правильних рисах обличчя, у виразі широко поставлених очей, навіть у двох неглибоких зморшках проміж чорних брів світилося щось привабливе. Ілля Миколайович усміхнувся від того, що Назар'єв уже з першого погляду здався йому приємною людиною. Гарне молоде обличчя Назар'єва — повні щоки його були рум'яні — теж освітилося стриманою посмішкою. Гертруда Карлівна познайомила чоловіка з гостем.

— От чудово, що ви приїхали! — міцно, енергійно потискуючи руку Іллі Миколайовичу, не сказав, а вигукнув Назар'єв. — Я багато чув про вас і хочу поговорити з вами, порадитись, а можливо, й посперечатися. Так, так, і посперечатися, — побачивши, що Ілля Миколайович сторожко примружив очі, викрикнув Валер'ян Никанорович. — Я цілком згоден з тим, що сказав про інспекторів барон Корф.

— І що ж? — лагідно посміхнувся Ілля Миколайович. — Я з бароном Корфом, до якого ставлюсь з глибокою повагою за все те, що він зробив і робить для освіти народу, теж згоден: інспектори, які виконують лише функції нагляду, — непотрібні. Ви, бачу, здивовані?

— Так. Я був впевнений, що ви почнете сперечатися зі мною. Доводити, що я неправий. А якщо ви зі мною згодні, то дозвольте поставити вам одне не вельми скромне запитання: як же ви, знаючи, що для вас вготувало міністерство освіти, погодилися зайняти цю поліцейську посаду?

— Валер'ян, пробач, що я перебиваю тебе, — втрутилась до розмови Гертруда Карлівна. — Гість стомився, йому треба відпочити, чаю випити, а ти...

— Цілком слушно! Звели, будь ласка, щоб нам подали самовар! — Коли жінка вийшла, Назар'єв повернувся до Ілля Миколайовича. — Пробачте, що я...

— Ні, ні! Я готовий і відповідати на ваші запитання, і сперечатися хоч до ранку. Ви глибоко помиляєтесь, Валер'яне Никаноровичу, дуже глибоко. Я, повірте мені, ніколи б не погодився змінити посаду вчителя на місце інспектора, якби в функції його входив, як ви зволили висловитись, лише поліцейський нагляд. Останнім часом стало модно відкидати все, навіть і корисне, що робить наша влада. Так, в шістдесяти дев'яти параграфах інструкції інспекторам багато перелічено обов'язків. Не знаю — читали ви її повністю чи тільки окремі параграфи, які наведені в різних статтях, і, звичайно, з тенденційним вибором та тлумаченням.

— Так, я читав лише статті.

— Я не відстоюю, що інструкція ідеальна, що в ній немає пунктів, з яких можна зробити той висновок, котрий зробили ви. Але там сказано і про педагогічну місію інспектора. Так, наприклад, у параграфі шістдесят другому говориться, що інспектор повинен турбуватися про постачання шкіл учительськими і учнівськими бібліотеками. Інспектор, як зазначено в інструкції, має право відкривати нові училища. І якщо для цього немає коштів, то інспектор може ставити перед міністерством питання про допомогу. — Ілля Миколайович усміхнувся. — Ну, інструкція, звісно, лише папірець. Все залежатиме від того, хто і як її виконуватиме. В жодному законі нашому не знайдете, що комусь дозволено брати хабарі, розпивати мого-ричі. Більше того, це законом суворо заборонено. І що ж? І беруть, і п'ють. Хіба не так?

— Так. І беруть, і п'ють. Але не всі...

— От! — радісно спалахнувши очима, вигукнув Ілля Миколайович. — Оце й треба було довести! Беруть, але не всі! Значить, не перевелися все-таки на Русі люди, котрі свято шанують закони, котрі служіння народові ставлять над усе? Так хто ж може запевнити, не боячись помилитися, що всі інспектори будуть користуватися своїм становищем лише задля того, щоб завдати шкоду народній освіті? І останнє: погодьтесь, Валер'яне Никаноровичу, що в наші часи більше, мабуть, залежить не від того, який

закон, а від того, хто і як тлумачить отой грішний закон, хто і як використовує його?

— Це так,— згодився, усміхаючись, Назар'єв, котрому цей жвавий чоловік починав подобатись, розсіюючи неприємне враження, яке склалося від першого погляду на нього.— А ось і самовар! Прошу вас, Ілля Миколайович, до мого кабінету. Там нам буде зручніше...

Перейшли до кабінету, заставленого книгами. Ілля Миколайович глянув на них, і очі його спалахнули: яке щастя купувати книги, які потрібні! Він, мабуть, ніколи не зможе дозволити собі такої розкоші: адже тих грошей, які одержує, ледь-ледь вистачає на утримання сім'ї. Хоч, відмовляючи собі в усьому, він і купує книжні новинки.

— Я бачу, вас моя бібліотека зацікавила? — не без гордоців спитав Назар'єв, помітивши, як жадібно Ілля Миколайович дивився на книги.

— Дуже! І особливо ось цей ряд,— Ілля Миколайович показав на полицю, де стояли твори Некрасова, Чернишевського, Добролюбова, Писарева.— Це багатство, якому немає ціни!

— Так, я дуже бережу ці книги. Ну, прошу вас, Ілля Миколайович, до столу.— Назар'єв налив у чарки.— Дозвольте випити за нашу першу, але, сподіваюсь, не останню зустріч.

— З великим задоволенням!

— Беріть ось цю ікру, балочок. Ми хоча й у глушині живемо, але не зовсім зубожіли. Прошу, ось грибки власного засолу...

— Дякую.

Розмова знову повернулась до того, що більш за все цікавило Іллю Миколайовича: до шкіл. Назар'єв дістав записні книжки і, гортаючи їх, розказував про те, що він спостерігав під час поїздок по селах повіту. Всі ці нотатки збирався привести в належний порядок і, можливо, надрукувати. Та одне стримувало його: дуже сумна, безпросвітна картина вимальовувалась. Треба, мовляв, трохи почекаати, може, й у цьому «темному царстві», тобто народній освіті, блисне промінь світла.

— Я вірю, що так буде! — говорив Валер'ян Никанорович.— І роблю все, що в моїх силах, аби наблизити той час. А ось мій сусіда по маєтку, відомий вам письменник Павло Васильович Анненков просто гнітить мене своїм незмінно іронічним ставленням до нових віянь. Після зустрічі з ним — а він кожного року приїжджає на два-

три тижні — серце моє крають всілякі сумніви щодо корисності тих справ, про які ми турбуємось. Та під час останньої зустрічі й Павло Васильович не устояв проти загальної течії: попросив відкрити школу в своєму селі, жертвуючи на це щорічно по сто карбованців. Цього ми ще не зробили, бо селяни перечать. І ось теж питання — всі запевняють, що народові необхідна освіта, а мужик своє торочить: не потрібна нам, пане, школа! Жили ми без неї й надалі проживемо. Землі б ось нам прирізали — це куди, мовляв, більше користі дасть мужикові, ніж навчання.

— Земля мужикові теж потрібна. Це так, — зітхнув Ілля Миколайович, — говорити на цю тему з Назар'євим, багатим землевласником, йому не хотілося.

— В цьому році обставини склалися так, що я повинен був переїхати до Новонікуліна. Перебравшись у цей маєток, я, так би мовити, потрапив на самісіньке дно нашої глушини. Про школу нікому й уві сні не снилось. А в губернському місті існувала училищна рада. Вони збиралися, писали звіти... Та все це було не що інше, як нікому не потрібна канцелярська писанина, що не мала жодного зв'язку з нашим життям. Коли ви подивитесь на ті звіти училищної ради, то переконаєтесь, що я кажу правду.

— Я вже, Валер'яне Никаноровичу, не раз мав нагоду переконатися в тім, що школи існують лише на папері. Ось тут вам ще одна відповідь на запитання, що повинен робити інспектор. Якщо погодитись, що до його функцій належить тільки інспектування — або, як ви зволили висловитись, поліцейські обов'язки, — то питається: що ж інспектувати, коли шкіл немає? Коли вони існують лише в уяві таких ось діячів, про котрих ви розповідали? Волею-неволею, перш аніж інспектувати, треба створити самі школи! Звідси висновок: те, що сказано в інструкції про інспектування і нагляд, — справа майбутнього, а зараз треба закочувати рукава і починати все, як ви сказали, майже спочатку. Ось вам буква інструкції і те фактичне становище, в яке потрапили інспектори, а серед них і ваш покірний слуга...

— Здаюсь, — засміявся Валер'ян Никанорович. — Розбили. Та це не засмучує мене, а радує. Саме такої людини, як ви, нам і не вистачало! Ну що ж: якщо зігрілися, то ходіте, подивитесь школу. Не знаю, чи довго це буде — Павло Васильович Анненков запевняє, що це скоро мине, — але ми зараз переживаємо справді щось схоже на

весну. Ось вам один факт того, наскільки всі захоплені школами: наш волосний староста, якому давно вже минуло п'ятдесят, сів за парту й навчився грамоти.

— Та що ви! Вперше таке чую!

— А я вас зараз познайомлю з ним,— посміхаючись, говорив Назар'єв, задоволений з того, яке враження справила розповідь про старосту на Ілля Миколайовича.— Шкода, що ви приїхали пізно. Але сподіваюсь, ви залишитесь ночувати, щоб завтра послухати уроки?

— Обов'язково! І якщо ви не будете заперечувати, то я хотів би ще сьогодні поговорити з учителем.

— Охоче познайомлю вас з ним. Учитель наш — людина цікава. Син колишнього дворового. Маляр за фахом. Хлопець дуже скромний, тихий, жадібний до знань, але, на жаль, малограмотний. Священик надумався, щоб його підготувати на вчителя. Цілий рік працювали. Маляр виявився дуже кмітливий, старанний. Турботи священика увінчалися успіхом: його учень склав іспити на звання сільського вчителя. Думаю, що і вам цей маляр-учитель сподобається...

На сільському вигоні, поряд з церквою, стояв невеликий будинок, поділений надвое: в більшій кімнаті — класне приміщення, а в меншій мешкає вчитель. Коли Назар'єв і Ілля Миколайович зайшли до його квартири, за столом сиділи чепурно одягнений вчитель і священик в полинялому підряснику, туго підперезаному стареньким пояском. Обох їх, видно було, сполохав приїзд невідомого чиновника. Чиновників до Новонікуліна приїжджало багато, але школою цікавилися так: глянуть, не вилізаючи з екіпажа,— і далі. А цей ось прийшов. Учитель і священик злякано перезирнулися: що б це могло означати? Чи не клязузу настрочив хтось?

І яке ж полегшене зітхання вирвалось з грудей учителя, коли він дізнався, хто такий гість і чого він хоче. Ілля Миколайович, побачивши, як зникнув учитель, не став докучати йому запитаннями, а попросив показати класну кімнату, бібліотеку, наочне приладдя. Вчитель кинувся виконувати його прохання. І скоро заспокоївся, відповідав на питання досить докладно. Відчувалось, що він людина вдумлива, непогано підготовлена. А головне: стриманий, терпеливий — якості, необхідні для вчителя.

— Дуже радий за вас! Спасибі вам, дорогий колего! — оглянувши все, сказав Ілля Миколайович, міцно тиснувши руку вчителю, який спалахнув від такої високої похва-

ли.— Порядок у вас показовий. Ну, а які успіхи учнів, подивимося завтра.

Наступного дня Ілля Миколайович сидів на уроках. Про свої враження він писав у звіті: «В молодшому відділенні учні лічать в умі від 1 до 7, а пишуть числа до 10. Хлопчики старшого відділення лічать в умі, а на рахівниках роблять складне віднімання задовільно. Я порадив учителеві посилити розумове рахування і привчати учнів до швидкої лічби. В молодшому відділенні учні й учениці пишуть диктанти. Окрім того, учні старшого відділення мають деяке уявлення про земну кулю, знають докази її округлості, розповідають про причини вітру, про явища дня і ночі. Мають уявлення про рослини, їх дихання і ріст, про тварин, які населяють земну кулю, і про людину. Відповіді учнів на ці запитання були задовільними. Взагалі успіхи навчання дуже задовільні, учні ідуть рівно, відстаючих немає, і школа справляє приємне враження. Учні з охотою ходять до своєї школи, яку можна вважати кращою в повіті...»

6

— Ілля Миколайович, я вас хочу познайомити з дуже цікавою людиною,— сказав Ауновський, прийшовши до нього наступного дня після повернення його з поїздки по селах.

— Хто ж це?

— Один гімназист.

— Гімназист? — перепитав Ілля Миколайович.— Ваш, значить, вихованець?

— Так. Учень нашої гімназії.

— Пробачте, чим же я можу бути корисним тому гімназистові?

— Гімназист незвичайний. Він — чуваш.

— Чуваш? — здивувався Ілля Миколайович: навчання інородця в гімназії було винятковим явищем.— Він що ж — син багатих батьків?

— Ні, круглий сирота!

— Ви мене зовсім заінтригували. Як же він потрапив до гімназії?

— Підготувавсь і склав екзамен за п'ятий клас. До речі, він з селян. Після закінчення Бурундуковської школи його як кращого учня послали до Симбірського землемірного училища. Одержавши посаду мірщика, він почав

мандрувати по губернії. Хлопець бачив, у якій темноті живуть його одноплемінники. І в голові його зародилася думка: треба вивчитися самому, щоб потім навчати своїх братів чувашів. Він став клопотатись, аби його звільнили з посади мірщика. Відомий вам Арсен Федорович Білокрисенко не згоджувався на це. Та хлопець був не з тих, хто відступає перед труднощами. Він добився до департаменту і домогся того, що його увільнили. Може, вам, Ілля Миколайович, це не цікаво, то я...

— Ні-ні! Дуже цікаво! І що ж далі?

— Він підготувався, склав екзамени за п'ятий клас. І добре навчається. В наступному році закінчує гімназію і їхатиме до Казанського університету.

— Дуже цікавий і повчальний факт для тих, хто твердить, що іногородці не здібні до навчання! Як прізвище того хлопця?

— Яковлев.

— Радий буду познайомитися з ним.

— Але це ще не все! І це те, що для вас, Ілля Миколайович, найцікавіше. Справа в тому, що цей гімназист-сирота створив школу, в якій готує вчителів для чувашських шкіл. І зразково поставив у ній навчання.

— Та що ви!

— Цілком серйозно вам говорю!

— На які ж кошти існує ця дивовижна школа? Де вона розташована? Скільки в ній учнів? Звідкіля вони?

— На всі ці запитання, Ілля Миколайович, вам краще відповідь сам Яковлев.

— Так де ж мені зустрітись з ним?

— А він зараз зайде сюди. Ви вже вибачте, що я, не домовившись з вами, дозволив йому зайти сюди. Зробив це тому, що був упевнений: вам необхідно зустрітись з ним. Та й він мене дуже прохав. О, бачите, яка точність! Це він дзвонить. Пробачте, я зустріну його.— Володимир Олександрович вийшов і незабаром повернувся з юнаком у мундирі гімназиста, сказав: — Ось вам, Ілля Миколайович, і пан Яковлев.

— Здрастуйте, пане інспектор,— сказав Яковлев, прямо, вивчаючи дивлячись у вічі Іллі Миколайовичу.— Я готовий відповідати на всі ваші запитання. І якщо дозволите, то й вас хотів би дещо спитати.

— Про що саме?— уставши з-за столу, спитав Ілля Миколайович.— Я слухаю вас.

— Пробачте, Ілля Миколайович, мені час,— сказав

Ауновський, не бажаючи заважати: хоча він добре ставився до Яковлева, але ж був інспектором гімназії, а той — учнем.

— Спасибі, що зайшли,— проводжаючи Ауновського, говорив Ілля Миколайович. А повернувшись до кімнати, сказав, сідаючи поряд з Яковлевим:— Ну, я слухаю вас...

Яковлев нахмурив лоба, збираючись з думками. Потім зніяковіло посміхнувся, мовив:

— Пробачте, пане інспектор, але я вимушений почати з прохання про допомогу нашої школі. Існуємо ми тільки на пожертвування добрих людей, яким завжди будемо вдячні. Наша школа містилася в будинку полковника Раєвського, котрий поїхав до Москви, дозволивши нам користуватися своєю квартирою безкоштовно. Та ось ми одержали сумну звістку: наш друг і благодійник полковник Раєвський помер. Треба звільнити його квартиру. Я знайшов нове приміщення в будинку купця Данилова. Але він відмовляється підписувати угоду зі мною, гімназистом. От мені й порадили звернутись до вас. Я цілком розумію безтактність свого прохання: адже школа наша не входить в коло учбових закладів, вам підпорядкованих. Але я подумав: якщо колись нашу школу, першу чуваську вчительську школу, офіційно визнають, то вона буде вам підпорядкована. От хоч гнівайтесь на мене, але я не знав, до кого ще, крім вас, пане інспектор, можна звернутися з таким проханням.

— Добре зробили, що прийшли до мене. На якій вулиці будинок купця Данилова?

— На Двірцевій...

— Добре. Я завтра ж зайду туди,— записуючи адресу, сказав Ілля Миколайович.— Будемо вважати, що це питання вирішено...

— Пане інспектор, я не знаю, як і дякувати вам...

— А дякувати мені, мій друже,— м'яко зупинив його Ілля Миколайович,— немає за що. Підписати угоду на оренду приміщення не така вже велика справа, щоб...

В дверях з'явилася Марія Олександрівна, спитала:

— Може, вам чаю подати?

— Так, це до речі! Машо, дозволь представити тобі цього молодого чоловіка.— І коли Марія Олександрівна познайомилася з Яковлевим, Ілля Миколайович продовжував:— Знаєш, що цей хлопчина зробив? Учительську чуваську школу відкрив! Так, так, відкрив, і вона існує

уже два роки. І готує саме тих вчителів, яких нам не вистачає, без яких ми безсилі навести хоча відносний лад у сільських школах! Сотні дорослих розумних людей сидять в училищних радах і пишуть папери, переливаючи з пустого в порожнє, витрачають на це тисячі, а ось цей гімназист на копійки, один бог знає де і як знайдени, утримує учительську школу. Це, істинно, одне з тих див, котрі можливі лише на святій Русі... То чай готовий? Хай подає... А ви куди? Ні-ні, сідайте! Ми ось поп'ємо з вами, молодий мій друже, чаю і поговоримо про все. Я, до речі, щойно повернувся з поїздки по сільських школах і сушу голову над тим, де взяти — і якомога скоріше! — освічених, закоханих у свою справу вчителів. Ну, що ви скажете з цього приводу?

Говорив Ілля Миколайович з Яковлевим як з рівним, і той посміливішав, здолав внутрішню скованість, котру відчував завжди в присутності начальства. І вже не лише відповідав на запитання, але й висловлював свої міркування, сперечався, коли не міг згодитися з інспектором. Ілля Миколайович з студентським запалом відстоював свої положення. А коли трохи заспокоївся, то дивувався з фанатичності, з якою цей молодий чуваш домагався поставленої перед собою мети.

— Ви закінчуєте гімназію?

— Так.

— І що ж далі думаєте робити? Вчителювати?

— Ні. Я повинен закінчити університет, — відповів Яковлев. — Мені треба надто багато зробити для освіти свого народу, і я не можу зупинитися на гімназії. Адже у мого народу немає навіть букваря. Та що там гворити: все, абсолютно все треба починати з нуля, щоб навчати дітей рідною мовою. Підняти таку глибу взагалі не під силу одній людині, а з освітою гімназиста тим паче. Боюся, що й після закінчення університету багато дечого не зможу зробити. Ну, я розраховую на допомогу моїх добрих друзів — росіян. Ні батька, ні матері я не пам'ятаю. Спочатку жив у родині Паховових. А потім, коли мене віддали до училища, дала мені притулок російська родина Мукшеєвих. І якщо я щось зможу зробити для освіти свого темного, забитого народу, то перше спасибі за це росіянам.

— На які кошти ви думаєте вчитися в університеті? — після тривалої мовчанки спитав Ілля Миколайович, котрого до глибини душі схвилювала нехитра розповідь цього гімназиста.

— Якщо не дадуть стипендії, то перебиватимусь уроками. До цього я звик. Мене це не дуже хвилює. Не дає спокою інше: що буде з моєю школою, коли я поїду до Казані. Де мої хлопці діставатимуть кошти на існування? Друзі наші почали збирати гроші...

— Я завтра ж внесу свою лепту! — сказав Ілля Миколайович.

— Дуже вдячний вам, Ілля Миколайович. Дехто запевняє, що ми зберемо карбованців триста. Цього вистачить на рік дуже скромного існування, а там...— Яковлев усміхнувся з тією безтурботністю, котра притаманна юності, що не вміє далеко зазирати вперед.— Ну, а там буде видно...

— А що ж «там буде видно»? — дивлячись на Яковлева примруженими, з веселими іскорками очима, спитав Ілля Миколайович.

— А бог його знає! — добродушно відповів Яковлев, теж усміхаючись.

— Чудово ви розв'язали всі питання! — весело засміявся Ілля Миколайович.

— А що ж робити: хочеш не хочеш, а доводиться жити одним днем.

— Ну нічого,— підбадьорюючи, сказав Ілля Миколайович,— я, можливо, теж щось придумаю.— Він вирішив клопотати про те, щоб міністерство визнало цю школу офіційно, але говорити про це Яковлеву поки що не хотів, бо не був впевнений, чи його підтримають.— Я зайду до вашої школи завтра!

— Якщо можна, то просив би вас, Ілля Миколайович, зайти, коли я повернуся з гімназії.

— А я так і думав.

— Спасибі. Чекатимемо вас. Пробачте, що я так багато часу забрав...

— Ні, цього не пробачаю! — жартівливо сказав Ілля Миколайович.— А падалі давайте домовимося: ви приходите до мене абсолютно з усіма питаннями, які у вас виникатимуть.

— Ілля Миколайович, не знаю, як і дякувати вам...— почав розчулено Яковлев.

— І дуже добре, що не знаєте! — розсміявся Ілля Миколайович.— Бо це зовсім не потрібно. Зовсім! — повторив він.— Ось так, мій юний колего! Щасливо вам...

Було пізно, коли Яковлев пішов від Іллі Миколайовича. Вихованці його школи давно спали. Але зустріч з но-

вим інспектором була такою великою подією в його житті, що він не міг заснути, не поділившись радістю з учнями. Прихід Яковлева в такий пізній час був незвичайним, і сам Яковлев був такий збуджений, що старший групи Олексій Ракеєв, відкриваючи двері, злякано спитав, кліпаючи заспаними очима:

— Іване Яковичу, якесь лихо?

— А тобі що снилося? — запитав у свою чергу Яковлев.

— Та... Нічого... — розгубився Олексій. — Я недавно заснув, бо сьогодні чергував...

— Ну, буди всіх! — звелів Яковлев. — Розповім вам, як мене прийняв пан інспектор Ульянов, що він говорив, що обіцяв.

7

Перша зима у Симбірську для Ульянових була важкою. Флігель виявився холодний, і — як не палили грубу — тепло довго не затримувалось. Ілля Миколайович майже не жив дома: був у постійних роз'їздах, бо, сидючи в місті, нічого не міг зробити. Марії Олександрівні було тоскно місяцями жити самій. Саша й Аня, що звикли в Нижньому Новгороді, щоб батько ввечері грався з ними, теж дуже нудьгували. І коли хтось стукав у вікно, бігли до дверей, думаючи, що то батько. Зі сльозами на очах поверталися назад. Вранці, ледве розплющували очі, питали, чи приїхав татко. А коли Ілля Миколайович повертався додому, — а це, як правило, було вночі, бо день він старався використати на справи, то як би не намагався він зайти в дім нечутно, діти просиналися і бігли до нього.

— Не вистачає їм тебе, — зітхаючи, говорила Марія Олександрівна. — Особливо Саша сумує. По очах його бачу... Та й я не можу похвалитися, — м'яко всміхаючись, продовжувала Марія Олександрівна, — що мені без тебе, Іллюшо, дуже весело. Куховарка піде, діти поснуть, а я сиджу і слухаю, як за вікном хуртовина віє. Спасибі ось Ганні Дмитрівні, вона, добра душа, частенько навідується до мене... Ну, надовго ти приїхав? — допомагаючи роздягтися чоловікові, питала Марія Олександрівна. — Чи день два — та й поїдеш?

— Так, Машенько, доведеться їхати... Може, згодом це зміниться, але зараз селяни не просто погано, а вороже ставляться до школи й вчителів. Цей погляд на школу

залишився від старих училищ, куди набирали дітей, як в рекрути, і катували там їх, як хотіли. Зараз не може бути й мови про те, щоб селяни з власного бажання будували школи, збільшували плату вчителям. Цього можна домогтися лише після довгих сперечань з мужиками. Сумно це, та що вдіеш: для того, щоб здолати таке ставлення до школи, не досить гарних слів. Потрібні нові вчителі, нові школи, нові порядки. Лише після того, як селянин побачить, що вчитель дійсно навчає, а не катує його дітей; тільки після того, як побачить, що син навчився писати й читати, став настільки грамотним, що може навіть одержати посаду десь у конторі,— ось тоді він, не чекаючи жодних пояснень та силювань начальства, буде на сходці тягти руку за побудову нової школи, за збільшення плати вчителів. Значить, вихід з цього зачарованого кола один: сільським школам необхідно дати справжніх, закоханих у свою справу вчителів...

— А де їх взяти? — спитала Марія Олександрівна.

— Шлях один: треба знайти таких молодих людей, як ось, наприклад, Яковлев і учні його школи. Організувати вчительські курси, готувати їх. Завдання нелегке, але потрібно його розв'язати! Це питання життя і смерті народжених шкіл...

Захопившись розмовою про те, що йому не давало спокою, Ілля Миколайович не помітив, як до нього, протираючи кулачками заспані оченята, підійшов Саша. Побачив сина лише тоді, коли він несміливо притулився до його коліна.

— Сашенько! Синку мій! — підхопивши малого на руки, радісно вигукнув Ілля Миколайович, цілуючи його в щічку.— Здрастуй, мій хлопчику дорогий! Це я голосно говорив і розбудив тебе?

— Ні. Я ще й не спав...

— Чого ж? У тебе щось болить? — збентежився Ілля Миколайович.

— Ні. Я тебе чекав... І вчора чекав, і сьогодні, а тебе все немає й немає... Чого ти так довго не приїжджав? Бричка поламалася в дорозі? Чи заблудився?

— Не знаю, Сашенько, що й сказати...— посміхаючись, відповів Ілля Миколайович.— Я ось краще покажу, що привіз тобі...

— А мені? — спитала Аня, з'являючись у дверях.— А мені що ти, татку, привіз?

— І ти прокинулася? — підхопивши на руки Аню,

спитав Ілля Миколайович.— Ти теж не спала й чекала мене?

— Ні, татоньку, я чесно спала,— заперечила Аня.— Мені навіть снилося, що ти вже приїхав і привіз таку смішну ляльку, що я прокинулася від радості. Розплющила очі й чую: татко дома! Я хотіла Сашу будити, а його вже нема. Ну, добре ж, Сашо, якщо колись я першою почую, що татко приїхав, я тебе теж не розбуджу,— ображено дивлячись на брата, говорила Аня.— Знатимеш тоді...

— Та я хотів зараз ось будити тебе,— виправдувався Саша.— Але боявся, що мама не дозволить...

Кожного разу, повертаючись додому, Ілля Миколайович привозив Ані й Саші які-небудь іграшки. В селах були діти, котрі вирізали з дерева всякі фігурки — козенят, ведмедиків, пташок — і продавали на ярмарках. Робилось все це досить примітивно. Але попадалися серед цих, як їх називали, «дріб'язкових» виробів і дуже оригінальні речі. Саші татко привіз дерев'яного кумедного верблюдика, а Ані те, про що вона давно мріяла: маленький самоварчик. Саша, зніяковіло посміхаючись, притулився до батька, а Аня обняла його за шию і бурхливо обцілувала. Флігель наче ожив після приїзду батька: так у ньому стало гомінко й весело. Але Саша й Аня знали, що таке щасливе життя буде недовго: мине небагато часу, біля воріт задзеленчать дзвіночки, татко, квапливо обнявши всіх, сяде в бричку і знову поїде...

Володимир Олександрович Ауновський приніс дивну новину: в Петровській академії в Москві вбито студента. Поширюються якісь листівки, в яких закликають народ до бунту.

— Кажуть, що вбивство це,— розповідав Ауновський,— справа студентів тієї ж академії. І що найнебезпечніше: з політичних, мовляв, мотивів. Поліція потрапила на страшну змову, коріння якої тягнеться за кордон.

— Знову в усьому звинувачують Герцена? Давній жарт...

— Ні, не Герцена. Кажуть, що ці люди зв'язані з Бакуніним.

— Ну, це, можливо, ближче до істини.

— Уперто поширюються чутки, що дев'ятнадцятого неодмінно спалахне повстання. В наступному ж році ми-

нає десятиріччя тимчасово зобов'язаних стосунків між селянами й поміщиками. В цей день селяни, мовляв, і візьмуться за вила та коси...

Не встигли стихнути розмови про події в Петровській академії, як газети принесли звістку, що помер Герцен. Ілля Миколайович, який дуже любив Герцена, важко переживав його смерть. Трапилось так, що до Ульянович саме заїхав Володимир Іванович Захаров: почув, що Іллю Миколайовича призначено на посаду інспектора, і вирішив побачитися з ним, узнати, чи не можна влаштуватися вчителем у Симбірську. Після пострілу Каракозова він поїхав до міста Курмиш, Симбірської губернії, де служив управляючим маетку Левашова. Жив він на красивій дачі Кам'янці, все мав. Та не міг змиритися, що йому вже не доведеться вчителювати. Ввечері прийшов Ауновський, і давні друзі просиділи майже до ранку, пригадуючи ті дні, коли вони — це було ще в Пензі — до дірок зачитували номери герценівського «Колокола». Ніякі книжки не мали на них, молодих учителів, такого сильного впливу, як «Колокол».

— Мені на все життя запам'яталось те, — говорив Захаров, — що писав Герцен після пострілу Миті Каракозова. «Поліцейське свавілля досягло жахливих розмірів. Мов кістка, кинута розлюченим зграям, постріл знову розпалив злобу тих, хто гризся, і здув слабкий попіл, яким почало заносити жевріючий вогонь: темні сили ще вище підняли голову, і переляканий керманіч веде на всіх парусах Росію в таку чорну гавань, що при самій думці про неї стигне кров і паморочиться голова». Ну хіба не пророчими виявились ці слова?

— Так, постріл Каракозова багато лиха заподіяв, — сказав Ілля Миколайович.

— Ні, Ілля Миколайович, — заперечив Захаров. — Там же Герцен писав: «Постріл безтямний. Але який моральний стан держави, коли її доля може змінитися від випадковостей, які ні передбачити, ні усунути неможливо». Справа, значить, не в пострілі, а в тому, що всі ті зміни, свідками яких ми ось є, уже назріли і потрібний був лише привід, щоб почати відбирати в народі те, що йому дали. Які надії ми всі покладали на земські установи! І що ж? Варто якимсь земським зборам надіслати адрес, що не сподобався урядові, як їх негайно розганяють.

— Та ще як! — мовив Ауновський. — Ні, правий Герцен: темні сили нестримно тягнуть Росію назад...

Захаров запросив Іллю Миколайовича до себе. Обіцяв погостувати карасями — біля дачі Кам'янки гарні ставки, де водилося багато риби. Ілля Миколайович обіцяв, що приїде, як налагодяться дороги. Адже Курмиський повіт у найдальшому закутку губернії. Майже половина населення повіту — чуваші й татари. А отже, там треба провести не день і не два, щоб допомогти тамтешнім школам.

8

Волга скресла в перших числах квітня. Місто почало оживати від зимової сплячки. Аня й Саша, як тільки розтав сніг і просохли стежки біля парканів, цілими днями гралися на вулиці. А коли вони побачили, стоячи на «вінці», перші пароплави на річці, то побігли додому, щоб сказати про це мамі. Добре пам'ятали, що мама говорила: влітку попливуть на пароплаві в село до дідуся. У дідуся вони вже не раз гостювали, і їм там дуже подобалось. Всю зиму мріяли про те, як будуть ходити з татком і мамою по гриби до лісу, як купатимуться в річці Ушні. Тож вони дуже зажурилися, коли мама сказала, що поїдуть до дідуся не скоро. А може, й зовсім не поїдуть.

— Ну добре, Анечко, може, ще й попливемо, — зітхаючи, відповіла мама. — Зараз я не можу точно обіцяти. Буде зовсім тепло, тоді й скажу: попливемо до дідуся чи ні. Потерпи, доню, трохи...

— Добре, я потерплю... — згоджувалася Аня, помітивши сумні мамині очі. — І Саші скажу, щоб він теж потерпів...

В березні й квітні Ілля Миколайович нікуди не виїжджав: він боявся залишити дружину, в якій ось-ось мали початись пологи. Марія Олександрівна не хвилювалася, але його не міг обманути цей зовнішній спокій. Ілля Миколайович бачив, якого внутрішнього напруження це коштувало дружині. Він робив усе, щоб відвернути її від тих думок, які йому теж не давали спокою. Дівчинка Оля, що народилася після Саші, прожила всього кілька днів. Це було перше велике горе, що спіткало Ульянових. І мимохіть думалось: «А що, коли й ця дитина помре...»

Надвечір Марія Олександрівна відчула наближення пологів. Ганна Дмитрівна Ільїна відвела Аню й Сашу до своєї квартири. Вони не могли зрозуміти, чого це раптом їх виганяють з дому. Аня не хотіла на ніч залишатися і так розревлася, що Ілля Миколайович ледь заспокоїв її.

Саша мовчав, але по нахмуреному личку його було видно, що витурення з дому йому теж не подобалось.

Коли вранці Аня й Саша прокинулися, татко, щасливо посміхаючись, сказав:

— Ану, швидше ходімо додому, подивимося, яка чудо-ва пташечка до нас прилетіла...

— А яка? — питала Аня, квапливо зодягаючись.

— Потерпи. Зараз ось підемо додому й побачиш... — сміючись, відповідав татко. — Ну, гайда!

А що ж Аня й Саша побачили, зайшовши до своєї кімнати? В Сашиному ліжечку хтось лежав, загорнутий у рожеву ковдру. Аня й Саша здивовано Perezирнулися: хто ж це, мовляв, захопив Сашине ліжко? Звели очі на татка, що стояв поруч і радісно посміхався. Він мовчав. Тоді Аня тихо спитала:

— Татку, хто це?

— То ваш братик, — відповів татко.

— Братик? — здивувалася Аня. — А в мене вже є братик Саша.

— А тепер в тебе, Анечко, буде ще й братик Володя, — сказав татко. — Ви з Сашею повинні любити й жаліти його. Він дуже хороший хлопчик. Ну, а тепер ходітьте звідси, хай він спить...

Перші два тижні після пологів для Марії Олександрівни були найважчими. Від кожного крику Володі у неї боляче стискувалося серце: невже щось трапилось? Але минали дні, місяці, а маленький Володя не тільки не хворів, а ставав дедалі жвавішим. Лікар, оглянувши малого, запевнив, що хлопчик здоровий і розвивається добре. Марія Олександрівна почала заспокоюватись. А коли маленьке лобасте личко Володі освітила перша усмішка, у неї й зовсім відлягло від серця: значить, житиме. Тепер у неї вже два сини. Характери в них будуть, мабуть, різні. Коли Саша був малесенький, то за весь день і голосу його не почувеш. А Володя як прокинеться, то лише його й чути. Він не плакав, не хникав, а сміявся, кричав щось лише йому зрозуміле.

— Татку, про що він співає? — питала Аня.

— Сам не можу зрозуміти, — посміхаючись, відповідав Ілля Миколайович. — Але відчуваю — щось дуже веселе...

Син Володя народився 10 квітня 1870 року. А 11 квітня в газеті «Симбирские губернские ведомости» почали друкуватися нотатки Іллі Миколайовича про стан народних

училищ. Клопоту після народження Володі в Іллі Миколайовича було стільки, що продовження своїх нотаток він підготував для газети лише через десять днів. Третю й останню статтю надруковано 25 квітня. Але цей розрив не зіпсував те загальне враження, котре справили на всіх статті. Ауновський розповідав:

— Ваші нотатки, Ілля Миколайович, були для багатьох просто відкриттям. Вважалося, що народні училища в нашій губернії процвітають. І тут раптом виявилось, що все це — рожевий туман, який зник від першого ж тверезого, правдивого погляду на справу.

— В нотатках, як ви розумієте, я не міг сказати всього того, що мені хотілося, що треба знати всім. Адже в нашій губернії один учень на сто одинадцять мешканців. Та якщо врахувати, що лише половина з тих, хто навчається, відвідує школи, то вийде цифра вдвічі більша. На двісті мешканців один учень. Чи можна після цього серйозно говорити про освіту народу? А якщо зважити на те, що вчителями в школах сидять люди, які самі нічого не знають, то й зовсім робиться сумно. А ось вам дві не менш показові цифри: на народну освіту з міських коштів виділяється двісті чотирнадцять карбованців двадцять дев'ять копійок. А на утримання тюрем — дві тисячі.

— Так, співставлення це, м'яко кажучи, явно не на користь тих, хто твердить, що у нас багато робиться для освіти народу, — зауважив Ауновський. — Але прийде ж колись цьому кінець?

— Вірю, що так! — відповів Ілля Миколайович. — Для цього треба зробити так багато, що не знаю, де й сил узяти...

— У вас, Ілля Миколайович, сил на це вистачить, — сказав Ауновський. — От чи дадуть можливість вам прикласти ті сили? Обставини в країні помітно змінюються. Того й чекай, що знову прогрімить постріл якогось Каракозова. І варто потім комусь сказати, що вина тому — освіта народу, як усе перекинуть уверх дном...

Ілля Миколайовичу не було чого заперечити: в самодержавній Росії усе можливо. Життя вже не раз давало тому яскраві підтвердження. Але він був упевнений в одному: які б потрясіння не переживала країна, народ все одно, хоча й повільно, хоча й з великими труднощами, а простуватиме до культури й знань. Це закон, дію якого ніхто не може зупинити. А чи багато поколінню Іллі Миколайовича пощастить зробити для освіти народу, те покаже час...

1

Минуло три роки.

В 1873 році в сільських школах губернії працювало вже 47 учителів, які закінчили курси, створені Іллею Миколайовичем. В учительські курси Ілля Миколайович вклав стільки розуму й енергії, що вихованців називали не інакше, як ульяновцями. Ілля Миколайович турбувався не тільки про матеріальні справи курсів (за його клопотанням губернське земство в 1871 році виділило сорок стипендій замість двадцяти і бюджет збільшило майже вдвічі), але й сам вишукував здібних юнаків під час своїх поїздок по селах, викладав майбутнім вчителям педагогіку й арифметику. На курси брав дітей солдатів, міщан, дрібних чиновників і селян. Добре розумів: кращими вчителями народних шкіл будуть ті люди, які самі вийшли з простого народу.

Комісія, призначена губернськими земськими зборами для перевірки роботи курсів, писала в своєму звіті, що ця «корисна установа зобов'язана своїм існуванням особистій ініціативі пана інспектора народних училищ і перебуває під його безпосереднім керівництвом».

Але вчительські курси Іллю Миколайовича не задовольняли: надто в них обмежені можливості. Вчителів не вистачало, а земство не хотіло й слухати про збільшення асигнувань на курси. Що робити? Аж тут надійшла звістка: міністерство народної освіти вирішило відкрити в п'яти навчальних округах (Петербурзькому, Московському, Харківському, Казанському, Одеському) вчительські семінарії. Попечитель Казанського навчального округу обрав для семінарії Сердобський повіт, Саратовської губернії. Та незабаром з'ясувалося: там немає для семінарії приміщення. Ілля Миколайович, довідавшись про це, пішов до Білокрисенка, котрий, після того як хрестив Володю, став його добрим другом.

— Арсене Федоровичу, на вас уся надія! — почав Ілля Миколайович, квапливо роздягаючись. — Тільки ви можете виручити мене!

— А що сталося? — спитав Арсен Федорович. — Сідайте, розповідайте...

— У нас є можливість, дорогий Арсене Федоровичу,

мати свою учительську семінарію! Ви розумієте, що це означає?

— Розумію.

— І схвалюєте цю ідею?

— Цілком.

— Дуже добре! Значить, я можу розраховувати на вашу підтримку? Тоді до діла! — не давши відповісти на питання Арсену Федоровичу, продовжував Ілля Миколайович. — У вас в селі Порецькому пустує триповерховий кам'яний будинок. В ньому чудово могла б розміститися учительська семінарія!

— Ах, ось у чім справа... — протягнув Арсен Федорович, зрозумівши, чого Ілля Миколайович прибіг до нього.

— Так, справа в приміщенні! Буде воно в нас, — сказали мені в окрузі, — буде й семінарія.

— Але ж те приміщення зовсім не пристосоване для навчального закладу... — не знаючи, що відповісти, заперечив Арсен Федорович.

— Мені на перебудову пообіцяли двадцять шість тисяч карбованців! Будинок під учительські квартири перевеземо з села Кожевенного: там була колись фабрика поясів. А після її ліквідації приміщення школи, як і будинок, пустують. Ось ми їх і пристосуємо до діла. Ну, так що ви, дорогий Арсене Федоровичу?

— Ну що ж: я, як ви знаєте, завжди готовий вам допомогти. Завтра ж напишу до департаменту і, якщо мені дозволять, негайно передам будинок в Порецькому під семінарію.

Ілля Миколайович саяв: можна вважати, що приміщення є. Якщо Арсен Федорович сказав — буде клопотатись, то це означає: він впевнений, що в департаменті його прохання не зустрине заперечень. Він був обережною людиною і якщо брався щось робити, то не бувало випадку, щоб підводив. І цього разу слово Арсена Федоровича не розійшлося з ділом: департамент дозволив передати будинок в селі Порецькому вчительській семінарії. Попечитель Казанського навчального округу, розглянувши клопотання Ульянова про відкриття учительської семінарії в селі Порецькому, теж дав свою згоду.

Коли все було вирішено, перед Іллею Миколайовичем постало нове завдання: кого призначити директором семінарії? Хотілося, щоб це була така людина, на яку можна покластися, як на самого себе. І тут Ілля Миколайович пригадав розмову з Ауновським ще тоді, коли тільки-но

приїхав до Симбірська. Зустрівшись з ним, він сказав:
— Володимире Олександровичу, якщо мені не зраджує пам'ять, ви говорили, що готові послужити справі народної освіти.

— Я це готовий і зараз повторити.

— Дуже радий!

— Бачу, ви вже щось надумали,— посміхнувся Ауновський,— у вас кожний день нові плани!

— Нічого не вдієш, життя того вимагає.— Ілля Миколайович помовчав, а потім спитав:— Володимире Олександровичу, а що ви скажете, якщо я вас попрошу взяти керівництво учительською семінарією?

— Тією, що відкривається в Порецькому?

— Так, тією. Я розумію, що село Порецьке — не Симбірськ, але... не місце прикрашає, як кажуть, людину, а людина місце. І головне: справа винятково цікава, нова, в якій багато можливостей для творчого використання вашого педагогічного досвіду.

— Добре, Ілля Миколайович, я подумаю. З матір'ю пораджусь: їй же доведеться їхати зі мною. А здоров'я в неї, самі знаєте, слабке.

Через кілька днів Ауновський, як і сподівався Ілля Миколайович, погодився їхати в село Порецьке. «Ні, не перевелись, значить, ще люди,— радісно думав Ілля Миколайович,— котрі над усі блага земні ставлять служіння народів!» Всі ті думки, які Ауновський висловлював у своїх статтях, виявились не пустими словами. Коли до нього звернулись, він поміняв губернське місто на село заради того, щоб допомогти народові вибитися з вікової темноти.

19 листопада 1872 року вчительська семінарія в Порецькому була урочисто відкрита. Ауновський у своєму виступі виклав ті нові педагогічні принципи, керуючись якими, мала йти підготовка вчителів. Промову свою він готував разом з Іллею Миколайовичем, разом з ним були продумані й навчальні плани.

— Від школи треба зараз вимагати,— говорив Ауновський на відкритті семінарії,— щоб вона, розсіявши безліч забобонів, дала селянам справжні знання. Навчила їх користуватися дарами природи. Розвинула обов'язки людини й громадянина!

Людини й громадянина! Як багато цим сказано. Народ, який недавно звільнився від рабства, ніякої справжньої волі, окрім того, що пан уже не міг продати селяни-

на, не відчував. Змінилося лише ярмо, як говорили в народі, батіг, а віз доводиться тягнути той самий. Для того, щоб народ, як були в цьому переконані Ілля Миколайович, Ауновський і їх однодумці — передові педагоги, почав активну боротьбу за свої права, треба витравити з нього раба, виховати почуття людської гідності, громадянської мужності. Зробити це може — і повинна! — нова школа, очолена новими вчителями. Вчителями, які вишли з середовища того ж народу.

В одному звіті Ауновський так визначав ті завдання, які поставали перед семінарією: «Треба привчати вихованців сприймати наукові знання не абстрактно, як це було раніше, а вміти застосувати їх до явищ навколишнього життя. Зробити ці знання більш усвідомленими й практичними. А через це викликати в учнів більше спостережливості, любові до знань і вміння знаходити джерело знань не лише в книгах, а в усьому, що оточує людину в природі й житті. Останню умову особливо важливо передати майбутнім народним учителям тому, що лише пов'язані з життям знання цінні в очах нашого простого народу, який справедливо не цінить і не визнає знань, хоча й великих, але абстрактних, які не мають прямого зв'язку з тим, що його цікавить, чим він живе».

З цієї програми, в основу якої лягли ідеї Іллі Миколайовича, — він їх повторював у кожному своєму річному звіті, — прямо витікало: народові потрібні такі знання, які допомогли б йому поліпшити своє життя. Під «абстрактними» знаннями розумілася релігія. Ауновський, як природник, робив усе — з дозволу, звичайно, Іллі Миколайовича, — щоб прищепити майбутнім вчителям матеріалістичне розуміння навколишнього світу. «Зменшена була кількість уроків закону божого, — пише він у звіті за той же рік, — і посилено викладання російської мови, арифметики, географії, природознавства й історії». Якби такий звіт потрапив не до рук Іллі Миколайовича, а якогось іншого інспектора, то ім'я Ауновського було б занесено до списків неблагонадійних.

2

Сім'я Ульянових збільшувалася. 4 листопада 1871 року Марія Олександрівна народила дівчинку. Назвали її, як і ту, що вмерла в Нижньому Новгороді, Олею. Росла Оля такою ж рухливою та веселою, як і Володя. Але

в тому ж році, через кілька тижнів після народження Олі, Іллю Миколайовича спіткало велике горе: вмерла його мати, Ганна Олексіївна. Трапилось так, що телеграма з Астрахані про смерть матері надійшла тоді, коли Ілля Миколайович перевірив школи найвіддаленішого Курмиського повіту. Марія Олександрівна, не знаючи, де і як його шукати, телеграфувала Василю Миколайовичу, що Іллі немає дома, що він повернеться лише перед Новим роком. І коли Ілля Миколайович повернувся в кінці грудня, то вона й не знала, як сказати йому про ту сумну звістку. З виразу її обличчя він помітив, що трапилось щось неприємне. Хвилювався за дівчинку — чи виживе? — тож з тривогою запитав:

— Олі погано?

— Ні. Оля здорова,— відповіла Марія Олександрівна.— І всі діти здорові,— після паузи добавила вона. І, тяжко зітхнувши, продовжувала: — І все-таки у нас велике горе. Невдовзі після твого від'їзду надійшла телеграма з Астрахані... Ось прочитай...

— Цього я й боявся...— тихим, тремтячим голосом мовив Ілля Миколайович, глянувши на телеграму.— Цього я й боявся...

Він довго дивився на телеграму, сумно схиливши голову. Марія Олександрівна не порушувала його скорботної мовчанки. Вона розуміла, що в хвилини, коли він мовчав, як мовчать біля відкритої ще могили, висловити своє співчуття можна лише одним: не турбувати його. І вона сиділа, боячись ворухнутись. Довго мовчав Ілля Миколайович. Та ось він підвів голову — повільно, важко, як це роблять дуже хворі люди,— і Марія Олександрівна вперше за всі роки їх спільного життя побачила на його обвітрених щоках сльози. Вона наблизилась до нього, обережно взяла його руки й притисла до своїх грудей.

— Іллюшо...— тихо мовила й замовкла, не знаючи, що говорити.

— Я розумію, це повинно було статися, але...

— Знаєш що, Іллюшо: напиши сестрі Феодосії, щоб вона приїхала. Вона розповість усе, і ти наче побудеш там...

— Машо, яка ти розумниця в мене,— пожвавився Ілля Миколайович, поцілувавши її ласкаві руки.— Я завтра їй вишлю гроші на дорогу. Та й Василеві треба вислати, а то він, мабуть, і в борги заліз, поки поховав матір...

— Іллюшо, я вже послала йому,— сказав Марія Олександрівна, побачивши, що вона зробила так, як треба.

— Коли ж? — здивувався Ілля Миколайович.

— В той же день, як одержала телеграму.

— Спасибі тобі,— обнявши жінку, розчулено сказав Ілля Миколайович.— Хоч трохи зняла тягар з моєї душі за те, що я не зміг поїхати й провести матір в останню путь...

Сестра Феодосія погодилась приїхати, але не раніше, як з першими пароплавами. На перепряжних боялася їхати. І як тільки Волга скресла, вона з'явилася, не попередивши навіть про свій приїзд. А Ілля Миколайович щойно виїхав ревізувати школи Сизранського повіту. Довелося їй майже два тижні чекати його.

— Та що ж це у нього за служба, що він майже дома не живе? — питала Феодосія Марію Олександрівну.— І як це вам все одній та одній?

— Я вже до цього звикла,— відповіла Марія Олександрівна.— Коли ми тільки приїхали суди, то, правда, інколи не знала, що й робити... Стривайте! Здається, дзвоник залунали?

— Ага, й мені причулося...

Не встигли жінки підвестися з місця, як у коридорі флігеля хтось важко затупотів.

— Іллюша! — радісно усміхнулася Марія Олександрівна і, не одягаючись, кинулася йому назустріч.

Феодосія теж хотіла бігти за нею, та не встигла: Ілля Миколайович увійшов до кімнати. Феодосія кинулася до брата і заридала, примовляючи:

— Осиротіли ми, Іллюшо... Зовсім осиротіли...

Ілля Миколайович заспокоював сестру, а у самого сльози блищали на віях. Пригадалося йому — мати точно ось так голосила, коли ховали батька. Та йому було тоді всього сім років, і він не розумів страшного змісту цього слова «осиротіли». Але потім, коли він підріс, це голосіння матері: «Осиротіли ми, осиротіли» — скрізь його переслідувало. І зараз ось, слухаючи сестру, він знову відчув себе сиротою...

3

Гімназію Яковлев закінчив з золотою медаллю. Перед від'їздом до Казані він зайшов до Іллі Миколайовича. Дмовились: доки Яковлев навчатиметься в університеті, Іл-

ля Миколайович візьме на себе всі клопоти про школу. Старшим у школі Яковлев залишив одного з своїх учнів — Олексія Ракеєва. В правилах, які він склав для школи, визначав час занять, режим і поведінку учнів. Олексій Ракеєв як старший групи мав стежити за тим, щоб правила свято виконувались. В його обов'язок входило вести журнал і кожного місяця надсилати звіт Яковлеву про витрату коштів.

— Перше, що слід зробити для вашої школи, це підшукати вчителя,— говорив Яковлеву Ілля Миколайович.— А друге: домогтися, щоб школу визнало міністерство освіти. Без цих двох умов школа ваша не матиме успіхів.

— Згоден з вами, Ілля Миколайович,— відповідав Яковлев,— але я не маю змоги це зробити. Інколи мені навіть таке спадає на думку: чи не відкласти поїздку до університету хоча б до того часу, поки школу визнає міністерство освіти і вона трохи зміцніє.

— Ні, треба їхати продовжувати навчання, якщо хочете щось зробити для свого народу. Тут двох думок бути не може. Ви ж бачите, в якому становищі ваш бідний народ: на всю нашу губернію жодного вчителя, який міг би викладати чуваською мовою. Хіба це не трагедія?

Яковлев добре розумів: якщо Ілля Миколайович сказав, що бере турботи про школу на себе, то можна спокійно їхати вчитись. З Казані майже в кожному листі — а писав він часто — наказував старшому по школі Олексію Ракеєву: «Пиши мені, що говорить Ульянов. Повідомляй йому, як ти дієш. Радься з ним. Постарайся налагодити з ним не начальницькі стосунки, а прості. Розповідай йому відверто про всі справи». Ракеєв відповідав Яковлеву: «Я кілька разів був у Ульянова дома. Він мене завжди зустрічає дуже добре». Другий учень Гнат Іванов писав: «Вельмишановний Іване Яковичу! У мене тут, слава богу, діла йдуть добре і хлопчики навчаються добре. Був у нас Ілля Миколайович Ульянов. Він поговорив зі мною про справи наші і велів мені накреслити план школи нашого села, тобто як доведеться будувати. Велів спитати, чи не знайдеться підрядчика. Який у нього буде ліс. Ну, а я на це нічого не міг відповісти без вашого дозволу. Я сказав, що 20 травня Іван Якович приїде». В іншому листі той же Гнат Іванов писав: «Еге вирсарнікун каятап Ілля Миколайович патне каласмашкан унпала» *.

* Я в неділю піду до Іллі Миколайовича на бесіду (чуваська).

В 1871 році відбувся перший випуск педагогічних курсів, створених Іллею Миколайовичем. Випуск був невеликий, всього шість учителів. З них одного Ілля Миколайович направив до чуваської вчительської школи — Калашникова Василя Андрійовича.

— Ілля Миколайович, я ж не знаю чуваської мови,— сказав Калашников.

— Може, ви мені, Василю Андрійовичу, назвете вчителя, котрий добре володіє чуваською мовою? — з м'якою усмішкою спитав Ілля Миколайович.

— Таких, здається, поки що немає...— зніяковіло відповів Калашников.

— І що ж, на вашу думку, краще зробити: закрити школу чи провадити заняття російською мовою, поки будуть підготовлені вчителі-чуваші?

— Ілля Миколайович, я не відмовляюсь! — мовив Калашников.— Я лише боюсь, що не справлюся...

— І я, і Яковлев — всі ми будемо вам допомагати. Гадаю, що скоро цю, як її дехто іменує, «безформну громаду» буде визнано міністерством освіти. А поки що мені трудно сказати, скільки вони зможуть вам платити.

— Ілля Миколайович! Та про плату не може бути й мови! — гаряче заперечив Калашников.— Це мене мало непокоїть...

Яковлев, довідавшись, що Калашников нічого не одержує за уроки, написав йому, щоб він не хвилювався: як тільки фінансові справи школи покращають,— на той час було 60 карбованців боргу,— то йому заплатять. Василь Андрійович як справжній вчитель-ульяновець відповів: «Ви пишете про винагородження. Але даремно турбуєтесь. Ви теж допомагаєте бідним, не вимагаючи винагороди. Чого ж я не повинен допомагати їм? Прошу вас більше про це мені не нагадувати, тому що я хочу брати в цій справі участь, як і ви,— безкоштовно». Лише в жовтні 1871 року, після того, як школу визнали міністерство освіти (Ілля Миколайович надіслав деячки клопотань про це), Калашников почав одержувати платню.

Про те, як справи школи пішли вперед, завдяки невтомним турботам Іллі Миколайовича, Яковлев писав Ракеєву: «Те, що я сподівався побачити через рік, здійснилось...»

Повертаючись якимось з «старого вінця» додому, Саша й Аня побачили у дворі хлопчика. Він був у личаках,

у старому латаному одязі, з маленькою торбинкою через плеч. Саша й Аня думали, що це жебрак, і винесли йому хліба. Але хлопчик нічого не взяв, а сказав несміливо:

— Мені треба побачити пана інспектора...

— Сашо, це він до татка прийшов! — сказала Аня. — Постій з ним, а я покличу тата! — вона побігла в хату. Повернувшись запитала: — Як тебе звати?

— Ваня Зайцев, — відповів хлопчик.

— Так ось, Ваню, — строго мовила Аня. — Татко сказав, щоб ти до нього зараз же зайшов!

Ваня переступив з ноги на ногу, але не рушив з місця. Йому хотілося втекти, але соромно було перед цією сміливою жвавою дівчинкою, перед хлопчиком з чорними серйозними очима. Та й не хотілося відступати: стільки він перетерпів з того дня, як утік з дому, щоб влаштуватися до школи, а коли вже добрався до того начальства, від якого, казали йому земляки, все залежить, — страх напав. Ні, не можна піддаватися! Ваня поправив порожню торбу, зітхнув:

— Ну пішли!..

Завжди було так: коли хтось заходив до батька, діти не мали права слухати розмову старших. І коли Аня або Саша були на той час в кабінеті, то без нагадувань ішли до себе. І цього разу, привівши хлопчика до батька, вони повернулись виходити, але Ілля Миколайович зупинив:

— Аню! Сашо! Куди ж ви? Давайте послухаємо, що нам розповість... Хлопчику, як тебе звати?

— Ваня Зайцев! — відповіла за хлопчика Аня. — Ми його вже спитали.

— Ну, здрастуй, Ваню! — ласкаво сказав Ілля Миколайович. — Що тебе привело до мене?

— Здрастуйте, пане інспектор... — ледь чутно мовив Ваня, боячись підняти голову й глянути на таке велике начальство. — Я прийшов просити вас... Прийшов просити, бо мені хочеться вчитись. Я прийшов, а мені кажуть: без вашого дозволу не беруть. Я ось і прийшов до вас, бо хочу в школі вчитись...

— А хіба ти сам до міста прийшов?

— Сам. Батько не пускав мене... «Підеш, — каже, — а гусей хто пастиме?» Ну, а я... Це, може, й негарно, тільки я тайком від батька... Мати лише й знає, куди я пішов... Вона мене благословила на навчання... Я й пішов...

— А ти їв сьогодні що-небудь? — спитав Ілля Мико-

лайович, дивлячись на худе, змучене личко Вані.— Тільки чесно.

— Вчора хліб у мене кінчився... А сьогодні хлопчики в школі дали супу поїсти, так що я зовсім ситий...

— Чудово! Аня, Саша, ведіть Ваню до мами, хай вона його нагодує, а потім приходьте до мене.

Коли Ваня попоїв, обігрівся й побачив, що ці люди хочуть допомогти йому, він посміливішав і почав розповідати про свої пригоди в дорозі. Ілля Миколайович розпитував його, як живе батько, чи була коли-небудь школа в їхньому селі? Як це йому спало на думку йти до міста вчитися? Виявляється, було так: батько учня чуваської школи розказав Ваньковій матері, як навчається його син. А коли вони закінчать навчання, то поїдуть, мовляв, у свої ж села вчителювати.

— Як почув це,— закінчив Ваня свою розповідь,— то школа мені й уві сні стала ввижатися. Не витримав, і ось...

Прийшов Ваня Зайцев до Іллі Миколайовича наприкінці вересня, а заняття в школах починалися в середині серпня. Вані минав тринадцятий рік, хлопчик був досить тямовитий. А головне — палав бажанням вчитися. Ілля Миколайович вирішив порушити всі правила і влаштувати його до чуваської школи. В той же вечір він одвів Ваню Зайцева туди, наказавши Калашникову прийняти. Василю Андрійовичу це не дуже сподобалося, але він нічим цього не виявив, бо слово інспектора для нього було законом. Знав, що коли вже Ілля Миколайович щось робить, порушуючи правила, то в цьому є пекуча потреба...

4

Після переїзду до Симбірська Марія Олександрівна кожне літо проводила з дітьми в Кокушкіні. Ілля Миколайович теж приїжджав туди на два-три дні. До Казані пливли на пароплаві. В Казані поселялись у сестри Марії Олександрівни і чекали коней з Кокушкіна. До села від міста було сорок верст. Виїжджали з Симбірська у кінці травня, коли було вже тепло. Але в цьому 1873 році родину Ульянових спіткало велике горе. Помер хлопчик Коля, проживши всього кілька днів. Це була вже друга дитина, котру ховали Марія Олександрівна й Ілля Миколайович. Марія Олександрівна так важко переживала смерть сина, що кілька тижнів не могла встати з ліжка.

Не отямилась від цього удару, як з Кокушкіна надійшла тривожна звістка: батько почуває себе дедалі гірше. В середині червня у школах проходили екзамени, і Ілля Миколайович не міг приїхати в село до закінчення навчального року. Вирішили так: Марія Олександрівна поїде з меншими, Володею й Олею, а Ілля Миколайович, як тільки закінчатся екзамени в школах, привезе до Кокушкіна Аню й Сашу. Але не встигла Марія Олександрівна зібратися, як одержала телеграму: батько помер. Знову в родині Ульянових, другий раз уже в цьому році, наступили траурні дні.

— Ще минулого літа я помітила, що батько дуже подався,— говорила Марія Олександрівна,— питала його: може, погано почуває себе? Але в нього одна відповідь: я, мовляв, зовсім здоровий. Це, каже, роки беруть своє. А виявляється, не в роках справа. І він не міг не знати цього, але, як бачиш, мав силу волі й слова не сказати нікому. І так було все життя: в найтяжчі хвилини він не виявляв ні розгубленості, ні зневіри. Коли йому було важко, він зачинався у своєму кабінеті й не виходив, доти не заспокоювався. Соромився малодушності. Навіть у ті роки, коли я вже була дорослою, він старанно приховував від мене приступи слабкості, розгубленості. І ніщо батька так не засмучувало, як думка, що його хтось бачив у хвилини, коли йому зраджували сила волі чи витримка. Це викликало в нього такі приступи гніву, що краще було не попадатися тоді йому на очі. З одного я завжди дивувалась: який би настрої у батька не був, варто було комусь звернутися до нього по допомогу як до лікаря, і він миттю пересиливав себе. І чи сніг, чи дощ — їхав до хворого. Боротьба з стражданнями людей, боротьба зі смертю була його покликанням, його пристрастю. Смерть рано забрала нашу матір, котру батько дуже любив. Він залишився вірний тій любові до останніх днів. Прямо цього не говорив, але з його розповідей я збагнула: біля могили матері нашої він дав клятву до останнього зітхання вести єдиноборство зі смертю. І, як бачиш, дотримався її — помер, повертаючись від хворого.

— Шкода... Ой як шкода Олександра Дмитровича,— зітхнув Ілля Миколайович.— Такий могутній чоловік був, так багато ще б страждань міг одхилити від людей, так багато смертей одвести від них... Я часто згадую першу зустріч із ним. Пам'ятаєш, він поставив нам умову: весілля тільки в Кокушкіні? Їхав я в те Кокушкіно, признатися

відверто, не без душевного трепету, наслухавшись розповідей сестри твоєї про круту вдачу батька, про його, як вона говорила, дивацтва.

— Анна — натура тендітна і багато сліз пролила від того, що батько так суворо ставився до нас. До речі, наша Аня характером дуже нагадує мою старшу сестру. Така ж нервова, запальна, закохана в поезію.

— Так ось. Тобі я нічого не говорив, навіть намагався не показати, що трохи побоювався зустрічі з твоїм батьком, і всю дорогу думав про те, як поводитися з ним, щоб припасти йому до душі. Коли припливли до Казані, на пристані ніхто нас не зустрів. Це мене й зовсім уже замутило...

— Та і я тоді не знала, що й думати.

— Приїхали до Кокушкіна, а нам кажуть: вчора ввечері поїхав до важкохворого і досі не повернувся. Ну, в мене й на душі полегшало. Приїхав він зморений, з червоними від безсоння очима і, квапливо поздоровкавшись зі мною, наче він мене сто разів уже бачив, пішов приймати хворих, які чекали його. Лише відпустивши усіх хворих, покликав нас до себе. А коли ти пішла і ми залишилися вдвох, він раптом спитав, як я ставлюсь до лікарів. Я сказав, що дуже добре. З тієї, мовляв, простої причини, що мені, слава богу, ще не доводилось до них звертатись. Йому сподобалася ця відповідь. І та скованість, котру ми обидва відчували в перші хвилини зустрічі, почала проходити. А потім, як ти знаєш, ми могли день і ніч сперечатися з ним... Шкода... Я думав, що старий зі своїм могутнім здоров'ям проживе сто років. А він на сімдесят першому помер. Мати ж моя не могла похвалитись міцним здоров'ям, а прожила вісімдесят три. Машенько, тепер уже ми з тобою круглі сироти...

Батька свого Марія Олександрівна не просто любила, а схилялася перед ним, як перед людиною залізної сили волі й самобутнього характеру. В житті батька, обтяженого великою сім'єю, багато було таких важких днів, що інший би на його місці впав у відчай. А можливо, й запив би, як це робили ті, кого доля жорстоко переслідувала. А батько стоїчно витримав усі удари. Марія Олександрівна не пам'ятала випадку, щоб він розгубився. Навпаки, чим трудніше було, тим з більшою енергією він домагався свого. І дітей учив: життя не любить нитиків і нікчем. Сльози — найлютіший ворог людини. І якщо хто-небудь

з дівчат починав плакати, то варто тільки сказати: «Батько йде!» — як сліз наче й не було.

— Так, ми боялися батька,— говорила Марія Олександрівна,— дуже боялися. Але в боязні тій не стільки було страху, що тебе покарають, як бажання не засмутити його. Він ніколи не кричав на нас, ніколи не читав довгих і нудних повчань. Він говорив, треба зробити так і так. І ми знали, що вже не відступить від своїх слів, що це треба зробити, подобається воно тобі чи ні. Не дозволяло нам ремствувати на нього й те, що ми бачили: якщо він пообіцяв щось, то теж нізащо не перемінить свого слова. І таке ось жорстоке ставлення до себе, як і до всіх, мирило нас із ним. Якщо він нас примушував вранці обливатися холодною водою, то ми бачили: він сам це робив взимку і влітку. І на своєму життєвому досвіді, на своєму вихованні я, Ілляшо, переконалася: слова у вихованні, коли мова йде не про знання, а про формування характеру, нічого не варті. Особистий приклад батьків, а в школі вчителів — ось що головне. Навіть зараз, коли на мене навалюється якесь лихо, я ловлю себе на тому, що думаю: «А що б сказав батько, якби побачив, як я розгубилася?» Від однієї думки цієї якось внутрішньо збираюсь і відчуваю себе сильнішою. Ні, багато чим ми зобов'язані батькові. Чим довше живу на світі, тим більше переконуюсь у цьому...

— Мені здається, що в характері Саші є дещо від Олександра Дмитровича,— сказав Ілля Миколайович.— Він сам, мабуть, помітив це, а тому Саша був його улюбленцем.

— Він, здавалось, нікого з дітей своїх не любив так, як Сашу! В усякому разі, я не пам'ятаю, щоб він з кимось із нас був такий ніжний, як із Сашею. Міг цілими днями возитися з ним, пояснювати йому, показувати. І думаю, що це від нього Саша запозичив любов до всього живого. Минулого літа він навіть показував Саші, яку жаба має будову. Аню жах охопив, коли вона побачила, що вони наловили жаб у ставку і пішли їх різати. Зі слізьми на очах вона прибігла до мене й благала, щоб я пішла й забрала у них нещасних жаб. Коли ми виїжджали, то батько наче відчував, що вже не побачить свого улюбленця. Він поцілував Сашу, здивувавши всіх нас тим небаченим виявом ніжності, сказав мені: «Я помру спокійно, якщо ти пообіцяєш, що даси йому медичну освіту». Я обіцяла, що не буду перечити, якщо Саша сам того

забажає. Він і мене розчулено обняв і, немов засоромившись тих ніжностей, не попросившись ні з ким, круто повернувся й пішов до свого кабінету...

Розмова непомітно перейшла на навчання старших — Ані й Саші. Марія Олександрівна, у якої весь вільний час забирали клопоти з меншими — Володею й Олею, не могла вже приділяти досить часу для занять з Ансю й Сашею, як це робила раніше. Часу вистачало тільки на заняття німецькою й французькою мовами. Допомогавав їй попервах і Ілля Миколайович, а тепер, коли діти майже вільно розмовляли, він не міг цього робити, бо знав мови гірше, ніж Марія Олександрівна. Проводив заняття з математики, і з цих предметів у Ані й Саші вистачало знань, щоб скласти екзамени для вступу в гімназію. Але з російської мови й літератури знання в них були слабкуваті. Хоч багато читали і вчили напам'ять, але знань, котрі потрібні для вступу до гімназії, в них не було. Не були привчені діти і до систематичних занять, тож довелося запросити вчителя.

— А може, не будемо посилати їх до підготовчого класу? — говорила Марія Олександрівна. — Вони ж мало чому навчатись там.

— Ні, хай ідуть, — наполягав Ілля Миколайович. — Їм добре треба попрацювати. І якщо з перших кроків попускати — це тільки зашкодить. Домашні пестощі — хай навіть у дрібницях — виховують зніженість, від якої до лінощів і недбалості один крок.

— Ну гаразд, — згодилася Марія Олександрівна. — А кого ж ти хочеш запросити до них учителем?

— Василя Андрійовича Калашникова. Він, як ти знаєш, один з кращих вихованців моїх педагогічних курсів. Та й чоловік симпатичний. Якщо ти не проти, то я завтра ж поговорю з ним.

— Василь Андрійович мені подобається. Тільки...

— Ну, ну, кажи!

— Тільки дуже він сором'язливий. Боюсь, що діти будуть використовувати цю його слабкість на шкоду заняттям.

— Е, погано ти знаєш його! — засміявся Ілля Миколайович. — Василь Андрійович уміє бути суворим і вимогливим. А коли я його ще попрошу, аби він не потурав дітям, то все буде так, як треба.

Влітку Ульянови всією родиною поїхали до Кокушкіна. Але гостювали там недовго. Ілля Миколайович не міг більше двох тижнів залишатися з сім'єю, бо на нього чекало в місті багато справ по підготовці з'їздів учителів Карсунського, а потім Симбірського і Сенгілевського повітів. Програма з'їздів була велика (роботу розраховували на два тижні), більшість доповідей писали вихованці педагогічних курсів, і Іллі Миколайовичу хотілося, щоб вони показали себе якнайкраще. Без його порад, без його постійної допомоги молодим педагогам важко справитися з темами доповідей. Навіть такі добре розвинуті випускники курсів, як Мелеєв і Кабанов, погодились взятися за доповіді з однією умовою: якщо Ілля Миколайович допомагатиме їм. А Марія Олександрівна не захотіла цього разу залишатися на селі з дітьми сама. Смерть батька надмірним болем відгукувалася в її душі — тут все нагадувало, що його вже немає, — тож чи могла відпочивати. У місті, далеко від могили батька, від всього того, що важко уявлялося без батькової високої постаті, його владного голосу, їй, відчувала, буде легше пережити його смерть.

— Я розумію: мені варто б залишитися тут заради дітей, — говорила Марія Олександрівна, — але вибачайте мені...

— Та годі! — заспокоював її Ілля Миколайович. — Діти вже набігалися, накупалися, засмагли. А в місті я їх частіше водитиму до Свіяги. От і надолужать втрачене в селі. В місті, якщо приділити досить уваги, можна теж непогано відпочити. Є ж сім'ї, які нікуди не виїжджають, а діти в них наче з бронзи вилиті...

Аня й Саша засмутились, дізнавшись, що треба повертатись у Симбірськ. До Кокушкіна з'їхалось багато небожат, їхніх однолітків, з якими було дуже весело. Аня навіть заплакала, а Саша, як завжди, мовчав. Тільки з сумного виразу очей можна було здогадатись, що йому теж не хочеться розлучатися з Кокушкіном. Володя й Оля були ще надто малі, щоб виявляти якусь самостійність. Їм було однаково, куди їхати, — головне, щоб з мамою й нянею. Саша заспокоював Аню:

— Не журись. Наступного року ми знову приїдемо сюди. На все літо.

— Це стільки чекати!

— А ти чула, що тато казав? Восени до нас приїде вчитель. Чула?

— Ну, чула...

— Почнемо заняття, і час,— ой-ой, як скоро пролетить. Не встигнемо одне прочитати, друге вивчити, а зими й немає, Волга поламає лід. І ми почнемо до Кокушкіна збиратися.

Аня, заспокоєна, подала Саші руку, і вони побігли надвір. Біля воріт стояли дві тройки, викликані батьком з сусіднього села Апокоева. Візники — батько й син — складали речі на брички. Володя, радісно сяючи від того, що йому дали батіг потримати, крутився на руках у няні.

— Варваро Григорівно, ой, випорсне він у вас з рук,— говорив батько і погрожував Володі пальцем, щоб він сидів спокійно.

— Та я його бог знає як тримаю,— ласкаво притискуючи Володю до себе, відповідала няня.— І хвилини не може, щоб не вертїтись. Володю, чуєш, що татко каже: сиди спокійно...

Але на Володю ласкаві вмовляння не діяли — надто багато цікавого робилося навколо, щоб можна було сидіти спокійно. Все хотїлось побачити, на все реагувати. Він то захоплено скрикував, то сміявся.

— От несида! — докірливо хитала головою няня, але в ласкавому голосі її було більше захоплення, ніж осуду.— Дзига, та й годі.

— Всі посїдали? — спитав Ілля Миколайович.— Машо, нічого не забули?

— Та наче ні...

— Тоді поїхали! Прощайте!

Візники натягли віжки, і коні, замучені гедзями, радо рвонули з місця, задзеленчали дзвониками. Володя залився радісним сміхом — як це гарно, помахаючи батіжком, летіти на оглушливо гуркотливій тройці! А Саша й Аня, ледве стримуючи сльози, дивилися на щасливців, які залишалися ще в Кокушкіні.

5

Цей з'їзд учителів був не перший. Ілля Миколайович уже проводив такі з'їзди у Сизранському, Буїнському й Курмиському повітах. У липні цього 1873 року відбувся учигельський з'їзд у Карсунському повіті. Та ні до одного із з'їздів не була так прикута загальна увага, як до цього. З'їзд проводився в Симбірську, і в його роботі мали взяти участь кращі педагогічні сили губернії.

Завдання учительських з'їздів, як писав Ілля Миколайович, «полягало в практичному ознайомленні викладачів з кращими методами навчання з предметів, які входили до курсу народних училищ». Відтоді, як вийшло нове положення про народні училища, минуло дев'ять років. Кращі письменники й педагоги Росії (Толстой, Добролюбов, Шелгунов, Ушинський, Корф, Водовозов, Бунаков) багато писали про народну освіту. Чимало було видано й літератури для сільських шкіл. Розібратися в усьому цьому якраз найзручніше було на з'їздах.

Влітку 1872 року Ілля Миколайович їздив до Москви на Перший Всеросійський з'їзд учителів. «Відрядження це,— писав він,— принесло велику користь інспекторам народних училищ».

— Про все, що побачив і почув у Москві, я хочу розповісти й вчителям,— говорив Ілля Миколайович Назар'єву напередодні відкриття з'їзду.— Дуже багато покладаю надій на цей з'їзд! Перш за все хочу домогтися, щоб учителі не били учнів. Навіть таке покарання, як ставити на коліна, треба вижити.

— Боюся, що старі вчителі не погодяться з вами,— відповів Назар'єв.— Їх нещадно сікли, коли вони ази зубрили, і вони шмагають учнів за найдрібніші провини. А тут раптом треба обмежитись лише розглядом вчинку учня. На всі ці заклики вони подивляться, як на ті віяння, що сьогодні зароджуються, а завтра безслідно зникають.

— І що ж, по-вашому, зовсім не торкатись цього? — спитав Ілля Миколайович, не зрозумівши Назар'єва.

— Ні, чому ж? Ставити це питання треба! Але, крім добрих порад, час, мабуть, уже мати якісь тверді вказівки від міністерства.

— Давно пора! Та що ж робити, коли їх немає. А як учителі вашого повіту сприйняли звістку про з'їзд?

— Молоді педагоги чекали з'їзду з нетерпінням. Вони сподіваються, що з'їзд допоможе їм вирішити багато педагогічних питань, які зібралися за час життя в глухих селах. А ветерани колишніх удільних шкіл, про котрих я вам зараз ось говорив, дивляться на з'їзд як на екзамен. Вони заходилися спішно переглядати нові підручники, боячись провалитись і залишитися без посади.

— Взялися, кажете, за нові підручники? — сміючись, запитав Ілля Миколайович.— Ну що ж, і це вже добре!

Скільки розуму й енергії вкладав Ілля Миколайович

у підготовку з'їзду, як детально обдумував усі дрібниці, видно з його нотаток. «1) Призначити час з'їзду,— записував він,— з 28 грудня по 5 січня. 2) Визначити добове утримання учителів під час їх перебування на з'їзді по 50 коп. 3) Програма з'їзду: методи викладання під час навчання читанню, письму й арифметиці. Спочатку ксрвіник дає уроки хлопчикам з кожного з цих трьох предметів. Потім учителі готуються давати уроки. 4) Ставлення учителів до учнів (дисциплінарні заходи) і до їх батьків. Розподілити заняття з'їзду по днях: вранці— уроки, а ввечері— обговорення їх. Причому необхідно викликати в кожного учасника з'їзду якнайбільшу самостійність і бажання поділитися своїми спостереженнями з товаришами...»

— Хвилюєшся, Іллюшо? — спитала Марія Олександрівна, допомагаючи вранці збиратися на з'їзд.

— Та трохи,— признався Ілля Миколайович.— Особливо турбує те, як справляться мої вихованці з доповідями. А проте мене, Машо, все хвилює. Все наче продумано до дрібниць, але ж на папері — одне, а на ділі — зовсім інше. Боюся, щоб молодь не розгубилася в присутності такого великого начальства, як губернатор. Бо на сільського вчителя давно утвердився погляд як на істоту найнікчемнішу. І сам учитель звик до того, що ніхто — навіть неписьменний староста — і за людину його не вважає. А тут раптом прийшло все губернське начальство. Є від чого зникнути і розгубитися. Не один мені вже відверто признавався: «Страшнувате виступати перед такою публікою».

— Я розумію, Іллюшо: не хвилюватися тут неможливо,— говорила Марія Олександрівна.— Але скажи мені: є в тебе внутрішня впевненість, що все буде так, як треба?

— В душі я в цьому переконаний!

— Тоді все буде гаразд,— запевнила Марія Олександрівна, проводжаючи його.

«Зала мирового з'їзду,— записує Назар'єв до своєї пам'ятної книжки,— наповнилась масою різноманітних типів. Все має якийсь напрочуд барвистий і святковий вигляд. На стінах розвішані картини, на підвищенні всяке наочне приладдя. У перших рядах розмістилися діти — учні народних шкіл, з якими законовчителі, вчителі й вчительки вестимуть пробні уроки. За ними влаштувалися представники нашої губернської влади. А потім —

учителі, між котрими є юнаки, які вміють гарно тримати себе й складно говорити перед публікою. Сиві як сніг ветерани з бронзовими медалями на шиї. За ними різнокольорові яри законовчителів. І, нарешті, вчительки.

З'їзд відкрився уроками законовчителів. Вони хвилювалися і зовсім не вміли вести живу розмову з учнями. Під час перерви вони здіймали такий галас, що нічого не можна було розібрати. А коли довелося публічно висловити свої міркування про уроки, то всі обмежувалися загальними фразами:

— Урок панотця був дуже сухий.

— А чому ви вважаєте мою лекцію недоброякісною?

— Я визнаю її доброякісною, але не придатною для дітей...

— Ні, це просто нападки! — ображено перебиває противник.

Іллі Миколайовичу довелося докласти немало зусиль, щоб переконати панотця, що на нього особисто ніхто не нападає. Взагалі диспути шановних панотців, не торкаючись прийомів навчання, здебільшого оберталися в колі догматики, стаючи дедалі більш заплутаними й незрозумілими. Завели вони сперечання навіть про те, чому тварини створені раніше людини. Та хтось доречно зауважив, що коли Мойсей у своєму писанні не вважав за потрібне говорити про це, то й замислюватись не варто.

— Ну як вам, Валер'яне Никаноровичу, сподобались уроки й дебати законовчителів? — посміхаючись, спитав під час перерви Ілля Миколайович.

— Дурні вони всі й бездарні! Так знеславили себе, що більше на з'їзд і не покажуться! Взагалі не можу зрозуміти, чому їх не зупинили, коли вони залазили в догматичні нетрі?

— Навіщо? — уже не посміхався, а сміявся Ілля Миколайович. — Мені єпископ Євгеній весь час доводить, що пастирі — вчителі, в яких треба всім нам повчитися. Ну, ось я й дав можливість усім переконатися, які педагогічні знання у панотців, як вони викладають свій предмет, чого в них можна повчитися випускникам наших педагогічних курсів. Пробачте, іду продовжувати роботу. Ми про це ще поговоримо.

«Дійшла черга до сільських педагогів, — продовжував записувати Назар'єв після перерви. — Готуючись до уроків, вони ночі сиділи за Бремом, словником Толя й іншими книгами. Вони збилися з ніг, щоб приготувати до уроку

необхідне наочне приладдя. Одна вчителька привезла чучело беркута для свого уроку і була дуже засмучена, що в беркута під час перевозки поламалися пазурі. Другий учитель зібрав багато дерев місцевих порід, щоб показати їх учням. Третій ламав голову над тим, де взяти необхідні для уроку сир і хліб. Четвертому потрібен був овес, і він пішов просити його до самого голови училищної ради, і був щасливий, коли той не відмовив йому.

Кожний учитель, почавши урок, привертав до себе загальну увагу. За ним стежили сотні очей. Помічалось все — кожний рух його, навіть інтонація голосу. Як тільки закінчувався урок, зав'язувалися нескінченні суперечки. Вони тривали доти, поки не складалась нарешті загальна думка. На всьому позначалося небачене піднесення й напруження; обговорення уроків ставало дедалі живішим, з'ясовувались головні положення педагогіки й кращі прийоми навчання...»

— Ви, Валер'яне Никаноровичу, бачу, все записуєте самі, не покладаючись на наших протоколістів,— сказав Ілля Миколайович, радіючи з того, що виступи його вчителів були, на відміну від служителів церкви, змістовними й живими.— Чи думаєте продовжувати свої нариси у «Вестнике Европы»?

— Обов'язково! Просили, щоб я написав про народні школи. Здається, для повноти картини такого ось з'їзду лише не вистачало. До речі, всі ті враження, якими ви зі мною поділилися, я теж занотував і проситиму вашого дозволу використати їх.

— Будь ласка! Ось-ось вийде з друку мій звіт за минулий рік. Там є багато цікавих для вас фактів. Ну, і яке ваше враження від з'їзду, якщо це, звичайно, не секрет?

— Я в захопленні від усього, що бачу і чую. Особливо гарне враження справив на мене виступ учителя Калашникова. От він говорить. Де той мій запис?.. Ага, ось... «Урок можна розглядати з внутрішнього боку (його мета й зміст) і зовнішнього (прийоми, способи навчання). Все це пов'язане між собою. Метою уроку має бути передача учням тих знань, за допомогою яких, без жодного насильства, поступово й постійно розширюється їх внутрішній кругозір і посилюється мислення». А як він вимовив ці слова: «Без жодного насильства!» Як докірливо глянув у бік сивих ветеранів! Вони аж засовалися на стільцях. І далі: «В свою чергу засвоєння цілком залежить від мови і форми викладання. Мова повинна бути доступною й зро-

зумілою; мова розвивається разом з запасом знань. Тоң голосу, рухи вчителя теж мають значення». Чудово! Я слухав його, і якось не вірилося, що юнак, якому ледве двадцять минуло, висловлює такі глибокі, зрілі міркування. Тепер я розумію, чому ви нікому не довірили читати педагогіку на вчительських курсах, а самі за це взялися! — Назар'єв весело засміявся. — Хитра ви, Ілля Миколайович, людина. Дуже хитра!

— Та що ви! — здивувався Ілля Миколайович. — Це вже щось нове. До цього часу мені всі докоряли за те, що я не маю цієї золотої риси, а ви ось знайшли її. Спасибі вам!

— Ілля Миколайович, говорячи про хитрість, я мав на увазі не те загальне уявлення про неї, яке...

— Валер'яне Никаноровичу, та хіба ви не бачите, що я теж жартую? Ну годі про це! Я знаєте чого боявся? Що серед ветеранів знайдуться люди, котрі, як це було на з'їздах в інших губерніях, більше часу проводитимуть в шинках, ніж у цьому залі. Тепер починаю заспокоюватися: таких учителів, на щастя, немає. Всі настільки захоплені доповідями, уроками й суперечками, що ніколи думати про горілку.

— Я теж, пригадую, читав у якійсь газеті, що на з'їздах учителів більше пили горілку, ніж займалися тими справами, заради яких зібралися. І керівники з'їзду вели себе безтактно. У нас же з перших хвилин був узятий тон якоїсь урочистості і разом з тим... Як би це точніше висловитись? Діловитої ширості й відвертості. Мене просто здивувало, як сміливо, з яким тактом проводяться обговорення уроків. Дуже багато чути суворої критики, а образених, здається, зовсім немає...

Найбільше Іллю Миколайовича хвилювало те, як учителі поставляться до його пропозиції про скасування тілесних покарань для учнів. Це питання він вирішив поставити на обговорення останнім, аби мати час поступово вивідати, як на це дивляться старі вчителі. За два тижні роботи з'їзду Ілля Миколайович, вибираючи для цього слушні хвилини, переговорив майже з усіма, як їх називали, ветеранами (молоді вчителі називали їх прихильниками різок). Нові методи навчання не сумісні з палочним вихованням. Хоч вивести це було важко. Як було вчителю не всипати учневі різок, коли тут же, за стіною класу, за вироком миру сікли батька того ж таки учня, коли вчителя самого сікли в семінарії. Легко сказати, що він,

інспектор, владою своєю забороняє бити учнів, ставити їх навколішки, піддавати знущанням і бузுவірським покаранням. Та цього він зробити не міг, бо законом дозволялося бити дітей. А тому він у своєму виступі й не сказав: з різками треба раз і назавжди покінчити. А говорив так:

— Я хотів би, щоб тілесних покарань зовсім не було. Коли педагог береться за різку, тим самим він перш за все показує свою повну безпорадність! Справді, що то за педагог, в якого не вистачає ні вміння, ні терпіння, щоб переконанням, а не різкою домогтися від учня слухняності? Панове, різки — наш найлютіший ворог! Виховання — це вплив на душу дитини, це формування, як висловився один письменник, внутрішньої людини, її совісті! А як можна зробити це за допомогою різки, коли вона руйнує те, без чого неможливий благодіючий вплив на душу, — моральний зв'язок між учителем і учнем? Чи в когось є з цього приводу інші міркування? Прошу, панове, висловлюватись...

Всі погляди були звернені на ветеранів, бо питання це стосувалося насамперед їх. Але ветерани вже відчували, яке ставлення молодих вчителів до різок, — а молодих була більшість — і боялися захищати тілесні покарання. Нарешті підвівся один ветеран і почав розповідати так, як учень, коли, відповідаючи урок, боїться, що говорить зовсім не те, що від нього вимагає вчитель.

— За неувважність у храмі божому робимо повчання разом з священником...

— Чим? Різками? — спитав хтось із залу, і по рядах прокотилася іронічний смішок.

— За пропуск уроків — разом з старостою штрафуюмо батьків, — продовжував ветеран басити, наче й не чув запитання. — А коли під час перерви зчиниться бійка, то ставимо і винного, і не винного у куток біля груби...

— І скільки вони витримують біля груби, поки вчадіють і впадуть? — спитав Калашников під загальний регіт всього залу.

Сивий ветеран, побачивши, яке глузування викликала у вчителів його розповідь, покашляв у кулак і сів. За ветераном виступив один із семінаристів, жваво почав:

— У мене не так. Я нікого сам не б'ю. У мене ображений мстить обидчику, як мовиться, око за око...

— Значить, не ви, а діти самі одне одного різками січуть? Так я вас зрозумів?! — спитав Ілля Миколайович.

— Так, — не зникаючи, уточнив семінарист.

Вихованець бурси був дуже здивований, побачивши, що зал зустрів його розповідь навіть не сміхом, а гнівним обуренням. (Чулися вигуки: «Ганьба! Це не школа, а бурса!») Семінарист злякано покосився на Іллю Миколайовича, шукаючи його підтримки, але, побачивши, що той суворо нахмурився, квапливо сів. Почали виступати учні Іллі Миколайовича. Вони так дотепно й зло висміювали прихильників різок, що ті не знали, куди подітись.

Назар'єв записав: «На закінчення було запропоновано питання про міри покарання у сільських школах. Всі прийшли до одностайного висновку: всіляко підтримувати класну дисципліну, не застосовуючи строгих покарань, які любляють ветерани шкіл. Учителі роз'їхалися, сповнені небувалої енергії, щирого бажання принести якомога більше добра й щастя своїм вихованцям».

6

З тієї хвилини, як Аня й Саша узнали, що восени до них прийде вчитель, у них тільки й розмов було про це. Після того, як Ауновський поїхав до села Порецького, у них в домі бували лише Арсен Федорович Білокрисенко та лікар Іван Сидорович Покровський — дуже хороший спеціаліст з дитячих хвороб. До від'їзду в Казань у домі часто бував Іван Якович Яковлев. Оскільки окремої канцелярії в Іллі Миколайовича не було, то в справах до нього йшло багато людей прямо додому, але на них Аня й Саша дивилися так, як на перехожих на вулиці. А зараз вони кожного, хто заходив до батька, зустрічали з настороженою зацікавленістю: чи не вчитель? Нетерпляча Аня, яка побоювалася зустрічі з учителем, питала:

— Татку, ну коли вже до нас учитель прийде?

— Скоро, Анечко. Як тільки з'їзд закінчиться.

І ось татко повернувся додому радісний, сяючий, сказав мамі:

— Ну, Машо, бог почув твої молитви: з'їзд — така загальна думка — пройшов чудово! У мене наче гора завалилася з плечей. Фу, ось тепер тільки я відчув, як зморився. Після закриття з'їзду я повів усіх учителів на телеграфну станцію й познайомив з законами електрики. Потім відслужили обідню. А після обідні повів їх у фізичний кабінет військової гімназії. Ну, а більше й показувати в нашому місті було нічого.

— Я дуже рада за тебе.

— Спасибі, друже. Так, все це було чудово. Але...

— Без «але» все-таки не обійшлося? — посміхаючись, спитала мама.

— Не обійшлося. Як говорив я, так і сталося: тих п'яти карбованців, що видавались учителям на два тижні; не вистачило. Гроші, які вони взяли з дому, теж потратили на підручники, методичні посібники. Під кінець з'ясувалося, що їм, бідним, нема за що їхати додому. Довелось обходити людей з підписним листом...

— Уявляю, з яким виразом жертвували.

— Так, було дуже неприємно! Але я й радів з того, що так трапилось. Це показало нашим земським діячам, що я мав рацію, коли не просто просив, а благав їх дати вчителям хоч по вісім карбованців. Ну, та все це дрібниці порівняно з тією величезною теоретичною й практичною роботою, котру виконали. Я впевнений, що для багатьох учителів цей з'їзд залишиться в пам'яті на все життя.

— Ну, а як зустріли твою пропозицію про скасування покарань?

— Схвалили! Правда, деякі ветерани голосували за пропозицію без особливого ентузіазму, бо підняти руку проти — означало виставити себе на глум всього з'їзду. А повернувшись до своїх сіл, вони будуть і навколішки ставити учнів, і різками сікти...

Аня перелякано закліпала очима, спитала:

— Татку, то це й нас учитель буде навколішки ставити й різками сікти?

— Ні, Анечко. Це колись так учителі робили, а тепер ні. А коли хтось так робитиме, то, значить, він дуже погана, зла людина. А зла людина, Аню, не може бути вчителем. Учителем мусить бути людина розумна, добра, справедлива. І дуже вимоглива, щоб усі вчителю любили й слухали. Такий вчитель прийде завтра до вас.

— Завтра?! — сплеснула руками Аня. — Сашо, ти чуєш? Завтра до нас прийде вчитель! О, що ж нам робити...

— Аню, заспокойся, — зупинила її мама. — Нічого вам не треба робити. Ідть грайтеся.

Легко сказати: «Ідть грайтеся». А як будеш гратися, коли завтра прийде грізний вчитель.

— Сашо, а признайся чесно, — питала Аня брата, — боїшся ти того вчителя?

— Трохи... — неохоче відповів Саша: неправду він го-

ворити не вмів, а признаватися в тім, що йому теж було страшно, не хотілося.

— А я, знаєш, що придумала? Якщо вчитель буде злий, поганий, то я не захочу з ним навчатися. А ти зробиш так?

Саша не знав, що відповісти. З поганим, злим учителем навчатися, звичайно, буде невесело. Але ж не навчатися теж не можна, бо тоді не приймуть до гімназії. Та головне: як же не послухати татка й маму? Вони ніколи не примушують їх робити щось погане, а тільки добре. І якщо вони говорять, що треба вчитися, то як можна сказати їм — я, мовляв, не хочу. Та Саші й самому цікаво читати книжки, розв'язувати задачі, говорити іноземними мовами. І він сказав Ані, опустивши очі, бо йому дуже не хотілося засмучувати її:

— Ні, я все одно вчитимусь...

— Ну й добре! — спалахнула Аня. — Учись тоді сам! Я й гратися, й дружити з тобою після цього не буду! — додала вона з сльозами на очах.

Завжди було так: як тільки Саша бачив у Ані сльози, він, коли сестра навіть несправедлива була, поступався. Але зараз уперто мовчав. Аня, заспокоївшись, зрозуміла, що Саша не поступиться. Бо навчання для нього дуже дорога справа, щоб міг він піддаватися їй примхам.

— Ну добре, Сашо, — мовила Аня, наче робила йому велику послугу. — Я теж вчитимусь...

Саша полегшено зітхнув. Вони помирилися і стали чекати завтрашнього дня. Ввечері довго не могли заснути, а вранці підхопилися, ледь за вікном засіріло, спитали: чи не прийшов учитель? Та довелося їм потерпіти ще півдня, поки з'явився довгожданий гість. Був він не страшний. І не старий, не похмурий, якими в уяві Ані малювались оті вчителі, що сікли учнів, а молодий, вродливий. Чуб і вуса акуратно підстрижені, очі променисті, веселі.

Перший урок проходив при батьку й матері. Вбіг був до кімнати й Володя, якому теж, дивлячись на Аню й Сашу, не терпілося вчитися, але мама відвела його до няні, що малому дуже не сподобалось. Аня й Саша, підбадьорені тим, що татко й мама поруч, жваво відповідали на запитання вчителя, а по його м'якій усмішці бачили: він задоволений ними. А коли відповіли на всі запитання, учитель сказав:

— Добре! Ну, а тепер я вам розповім дещо і задам урок на завтра.

Татко й мама пішли. Аня й Саша залишилися з учителем самі. Але вони вже не відчували тієї внутрішньої скутості, яка була в перші хвилини. Говорив Василь Андрійович м'яким, трохи хрипливатим голосом. Аня і Саша підмітили — Василь Андрійович, пояснюючи урок, якоє дивно, навіть трохи смішно розтягував слова. Згодом, готуючись до уроку, не знали: чи, відповідаючи, точно так вимовляти слова, як вимовляв він, чи говорити, як говорили раніше. Вони пішли до батька, і той сказав:

— Василь Андрійович навчає чуваських дітей російської мови. Хлопчикам-чуващам важко розуміти його уроки, ось він і говорить повільно. А ви на це не звертайте уваги і розповідайте йому так, як ось зі мною говорите. Ану, покажіть, як ви приготували уроки?

— Ану, покажіть! — завзято повторив Володя, видершись до батька на коліна; коли до вчителя його не допускають, то він хоч у татка послухає, що вони там учать.— Ану, покажіть,— повторив він, гасячи в очах сміхотливі іскорки,— так завжди робив, набираючи серйозного вигляду.

— Татку, хай Володя йде до няні! — попросила Аня.— Він мене збиватиме.

Володя задрів голівку — м'який хвилястий чуб, відкинувшись, відкрив широкий випуклий лобик — і дивився на татка поглядом, у якому було стільки благання, що язик не повертався прогнати його.

— Володю, ти сидітимеш тихо? — спитав татко.

— Сидітиму! — радо запевнив Володя, зрозумівши, що його не виведуть.

— Аню, він не заважатиме,— заспокоїв Ілля Миколайович дочку.— Ну, показуй свої зошити. Так... Помилки немає. Але ось що, доню, старайся гарно писати. Не слід поспішати. Дивись: у тебе літера «Н» і літера «П» — майже однакові. І літера «М» схожа на «Ш». Замість слова «мамі» можна читати «шаші».

— Шаші! — пирхнув Володя, якому це здалося дуже смішним.

— От бачиш! — образилася Аня, прийнявши це за глузування.— А обіцяв тихо сидіти...

Володя збагнув, що порушив слово, і зніяковіло засовався на колінах у батька, міркуючи, мабуть, як виправ-

датись. Але татко, щоб заспокоїти Аню, вже зсадив його з колін, сказав:

— Володя не винний. Він просто повторив моє слово, яке йому здалося смішним. І взагалі він піде до Олі, бо вона вже, мабуть, шукає його.

Володя випурхнув з кімнати, сміючись і приказуючи на бігу:

— Шаша! Шаша!

— Ох, пустун же! — сказав татко, докірливо похитавши головою, а добрі очі його весело сміялися.

Аня теж не витримала, всміхнулась. У Саші татко не знайшов помилок, але, щоб не образити Аню, і йому сказав, що писати можна краще, якщо не квапитись. Взагалі ж він більше зошити перевіряти не буде: на те є вчитель. Якщо їм щось буде неясно, вони можуть тепер звертатись до учителя, і він відповість на їхні запитання. А уроки треба старатись виконувати так, щоб і без його, таткової, перевірки вчитель ставив їм лише п'ятірки. Аня й Саша обіцяли, що саме так і вчитимуться.

Саша вдумливо й сумлінно ставився до занять. А Аня, помітивши, що вчитель ніяковіє, — особливо, коли татко або мама заходили на урок, — користувалася інколи цим, щоб одержати якусь поблажку. Саша помічав ці її витівки. Нічого не говорив, хоч і соромився її хитрощів з учителем. Це мовчазне, сповнене внутрішнього уболівання за неї засудження її вчинку діяло на Аню ще сильніше. Їй було соромно, що вона змушувала Сашу так переживати, і вона стримувалася, бо не хотіла, щоб Саша погано думав про неї.

В ранньому дитинстві Саша з лиця й характером більше був схожий на матір, ніж на батька. А потім малюнок брів і губів — пухких, чітко окреслених — став нагадувати батька. Та то були окремі рисочки, а весь обрис його продовгуватого обличчя і особливо вираз карих очей — були материні.

Саша не міг, як це робила Аня, перестрибувати від одного захоплення до іншого. Якщо вже за щось брався, то віддавався цілком тому заняттю. Тільки після того, як переростав своє захоплення, коли воно вже не відкривало нічого нового, залишав його і брався — з тією ж неквапливістю і вдумливістю — за щось інше.

Проводжаючи батька й матір до театру — а вони не пропускали жодної нової вистави, — Саша завжди прохав:

— Татку, не забудь же мені принести афішу.

У Саші зібралася ціла колекція афіш, які Ілля Миколайович називав жартома історією Симбірського театру. Саша гордився своєю «історією», часто розстилав свої скарби на підлозі й перечитував їх. Він знав прізвища всіх акторів театру, назви вистав і навіть дійових осіб багатьох п'єс. Мріяв про той час, коли виросте й піде до театру. Розклав він якось всі афіші, а Володя, пустуючи, кинувся бігати по тому барвистому килиму. Поки мама забрала Володю, він устиг порвати кілька афіш. Саша лише злякано скрикнув, побачивши, що Володя накоїв. Не лаяв Володю, не плакав. Та в потемнілих очах його пробивався такий відчай, що Аня, дивлячись на нього, ледь стримувала сльози. Аня обурювалась, вимагала, щоб Саша пішов і полаяв Володю, але той, склавши все своє добро, сказав зітхнувши:

— Хай. Він же зовсім малий...

7

У другій половині травня 1874 року почали ходити чутки, що до Симбірська для ревізії учбових закладів приїде принц Ольденбурзький. Хоча принц Ольденбурзький керував навчальними закладами відомства імператриці Марії (жіночі гімназії, притулки, до яких Ілля Миколайович не мав відношення), губернатор Долгово-Сабуров запросив Ульянова до себе, сказав:

— Як мені стало відомо, першого липня до нас зволить прибути його імператорська високість принц Петро Георгійович Ольденбурзький. За останні сімнадцять років це вже п'ятий приїзд до нас його імператорської високості. За прикладом минулих ревізій, проведених його імператорською високістю, відомо, що принц Петро Георгійович зволить оглядати не лише підлеглі йому навчальні заклади, а цікавитиметься й народними училищами. Я просив би вас, пане інспектор, навести порядок у школах на випадок, якщо його імператорська високість побажає побувати в них.

— Дозвольте, ваше превосходительство, з'ясувати одне питання,— сказав Ілля Миколайович так же архієфіційно, як говорив з ним губернатор.

— Слухаю вас.

— Його імператорська високість буде оглядати тільки міські училища чи й сільські?

— На те я не маю поки що ніяких вказівок,— відпо-

вів губернатор,— можу лише сказати вам, що в попередні приїзди, як мені доповідали, його імператорська високість не зволила виїздити за межі міста. Але я прошу вас повідомити всіх голів училищних рад повітів про можливість приїзду до них його імператорської високості. Є у вас, пане інспектор, ще питання?

— Немає, ваше превосходительство.

— Не буду більш затримувати вас.

Останній раз принц Ольденбурзький був у Симбірську за два місяці до приїзду Іллі Миколайовича, але той бачив принца кілька разів ще в Нижньому Новгороді і чув про нього багато анекдотичних історій. Принцу підлягала така величезна кількість всяких установ, що він не міг розібратися (а людина він був досить обмежена) не тільки в специфіці їхньої діяльності, а й навіть у тому, чим вони займались.

Зустріч принцу Ольденбурзькому готувалася не така гучна й багата, як царю, що був у Симбірську разом з спадкоємцем у серпні 1871 року, а все ж пишна. Скільки б анекдотів про принца не ходило, а він був членом царської родини, і всі царські почесті мусили йому віддавати. Після того, як відгрімилі оркестри і було відслужено в соборі молебень, губернатор відрекомендував його високості чиновників, серед них і Іллю Миколайовича.

Ілля Миколайович не міг не посміхнутись, побачивши принца,— такою кумедною була його худа, довга фігура у генеральському мундирі німецького крою, що незграбно висів на ньому. Обличчя теж було зліплене на взірєць якогось добродушного шаржу. Лоб вузький, спадистий, а нижня щелепа висунута вперед. Рідке волосся на голові росло вусібіч і стирчало немов щетина. Праву частину обличчя прикрашала велика волосата бородавка. Під довгим носом стирчали теж рідкі, щетинисті вуса. А маленькі безбарвні очі поклінували з якоюсь наївною добродушністю. Кожному, кого губернатор представляв, принц з поважною усмішкою — від чого обличчя його ставало ще кумеднішим — говорив кілька слів. Але говорив він швидко, та ще гундосив, і мало що можна було зрозуміти, а те дуже бентежило чиновників. Принц вбачав у тому, мабуть, благоговіння, котре він викликав у цих простих смертних, і продовжував велично простувати вздовж шеренг чиновників.

— А-а, пане інспектор...— протягнув він у ніс, зупиняючись біля Іллі Миколайовича і мляво потискуючи йому

руку.— Дуже радий. Ви уже, сподіваюсь, знаєте, що по височайше затвердженому новому Положенню для управління народними училищами в усіх губерніях мають бути створені дирекції?

— Так, ваша високість, я про це читав в журналі, але вказівок поки що ніяких не одержав.

— Чекайте! — не сказав, а наказав принц.— Повеління буде. Я перший подав думку государеві, що на народній школі згубно відбивається недостатність попечительного нагляду. А це може призвести до того, сказав я государеві, що народна школа стане зняряддям морального розбещення народу. Аби цього досягти, нігілісти вже докладають немало зусиль. Я неодмінно хочу побувати в народних училищах.

На другий день принц, оточений почтом, став розїжджати по учбових закладах. Оглянувши жіночу гімназію, притулок, він побажав зайти і в чоловічу. Іван Васильович Вишневський, директор обох учбових закладів, перелякався до смерті. Оскільки совість у нього була нечиста — симбіряк поет Міняєв назвав його бюрократичним проїдисвітом,— то йому спало на думку, що хтось настрочив скаргу, в якій викривались лиходійські махінації, а тому принц так і цікавиться обома гімназіями. Директор добре пам'ятав анекдот, як принц ловив одну начальницю гімназії, яка не годувала, а труїла вихованок. Його високість не посоромився пройти чорним ходом на кухню. Правда, кінчилося тим, що Петра Георгійовича почастивали поміями. Але сам факт такого нестримного бажання піймати лиходія наводив Івана Васильовича на невеселі роздуми. Він зі шкури ліз, аби вислужитись перед принцом. Ілля Миколайович, розповідаючи ввечері дружині про враження, говорив:

— Ні, я дедалі більше переконуюся: чутки про те, що в Івана Васильовича совість нечиста, мають якісь підстави.

— З чого це ти взяв? — поцікавилась Марія Олександрівна, знаючи, як обережно Ілля Миколайович ставився до різних чуток.

— Я ще ніколи не бачив Івана Васильовича таким переляканим, як тепер. Просто не можу дивитися на нього без внутрішньої огиди. Так запобігати, так плазувати — це вже бог знає що. Навіть гімназисти сміються з нього. Якийсь блазень, а не директор. Говорити навіть про це бридко!

— І довго ще принц має намір тут бути?

— Кажуть — день. А взагалі він плани свої і думки міняє так швидко, що передбачити важко. Вчора говорив одне, сьогодні — інше. А забуває все просто на диво. Міркування висловлює такі нечувано наївні, що зрозуміти несила, всерйоз він те говорить чи просто розігрує нас. Я так заморююся від цієї щоденної фальшивої парадності й безглуздої метушні, що ледве на ногах тримаюся.

Здавалосьь, принц уже забув про свій намір оглянути народні училища. Та ні: згадав. Всім, хто давав принцу пояснення під час огляду класів, кабінетів і пансіонів, він ставив одні й ті ж питання: де вчилися, де раніше служили? Причому відповідей майже не слухав, а задавав інші — теж однакові — питання. Та коли Ілля Миколайович сказав йому, що закінчив Казанський університет і служив у Пензі, він, перебивши його на півслові, перепитав:

— У Пензі?

— В Пензі, ваша високість,— повторив Ілля Миколайович, намагаючись зрозуміти, чому принц раптом виявив таку увагу до того, що він служив у Пензі.

— В Пензі... в Пензі...— бубонів принц, і по наморщеному похилому лобові його було видно, що він силкується щось пригадати.— А, згадав! — скрикнув нарешті принц.— У Пензенській гімназії навчався Каракозов, якого ми засудили до страти. Я ще тоді, коли государ просив мене бути членом Верховного суду, сказав: «Фатальний цей постріл!» І що ж? Не минуло й восьми років, а нігілізм, наче епідемія чуми, все більше й більше охоплює нашу молодь. Але про це я скажу у свій час... Так де, ви кажете, служили?

— Потім у Нижньому Новгороді,— відповів Ілля Миколайович, але принц уже не слухав його, а задавав учителям запитання, теж зовсім не дослухаючись до відповідей, наче знав, що йому скажуть.

Та воно так і було: на казенні, одноманітні запитання давались такі ж відповіді. Про те, що Ілля Миколайович служив у Пензі, принц тут же забув, бо потім, на другий день, запитав його вдруге. Іллю Миколайовича це так збентежило, що він якусь мить мовчав, не знаючи, що відповісти принцу. Цього було досить, щоб його високість, забувши про перше запитання, задав нове. Йому вже й самому, мабуть, набридли ці одноманітні огляди й стереотипні питання-відповіді, але він був з тих начальників, які, вбивши собі в голову, уперто продовжували виконувати, як вони

говорили, свій обов'язок, хоча й самі бачили безглуздість такого заняття.

Напередодні від'їзду принц зібрав усіх, кого йому представив губернатор, і висловив своє повне задоволення тим, що він побачив. Всі полегшено зітхнули: цього разу, мовляв, пронесло. А як Вишневський радів, то й передати неможливо. Здавалось, він ось-ось зірветься з місця й палко розцілує колючу лисину його високостві. Та радість Івана Васильовича була передчасною. Принц, сказавши ці загальні слова похвали, круто повернув розмову про те, що змусило його їхати до провінції.

— Панове, все те, що я бачив у ваших учбових закладах, радує мое серце. Це так. Це, панове, наслідок вашої праці, це приємно. Про це я скажу государеві! — говорив принц у ніс і такою скоромовкою, що й половини слів його не розуміли. — І ви повинні постійно молити всевишнього, що уми вашого молодого покоління ще не заражені тим моральним злом, ім'я якого — нігілізм! А погляньте, що діється в Самарській жіночій гімназії? Страшно сказати, до якого безпутства там дійшли! Граф Толстой усунув кількох учителів гімназії за нігілізм. І що ж земство зробило? Воно подало на нього скаргу до сенату! Нечувано! Злочинно! Жахливо! В той час, коли полчища — так, так, панове, страшні полчища! — нігілістів вирушили на села закликати народ до кривавих заколотів, самарське земство подає скаргу на те, що міністр народної освіти заважає нігілістам чинити свою чорну справу. Небачено! Нечувано! Злочинно! Жахливо!..

Довго говорив принц, дедалі більше захоплюючись і збуджуючись, через що лише окремі фрази, здавалось, мали якийсь зміст. Це вже була його біда: чим більше збуджувався, тим важче було зрозуміти, що говорить. Та оскільки він безбожно повторювався і тлумачив те, що всі знали не гірше за нього, то це й допомагало розуміти його. А зводилась промова принца до того, що засоби боротьби проти нігілізму одні — вивчення стародавніх мов. Якби, мовляв, раніше запровадили класичну освіту, яка вимагає серйозної розумової праці, то в тюрмах зараз не сиділи б тисячі молодих людей, прийнявши віру нігілістів.

— Ми, панове, маємо провести такий політичний процес, — сказав на закінчення принц, — якого ще не знала історія Росії. Ми повинні посадити на лаву підсудних тисячі й тисячі молодих людей, що виступили на відкрити

боротьбу проти існуючого порядку. І всі ці люди — вчорашні вихованці наших шкіл. Небачено! Нечувано! Злочинно! Жахливо!..

Але і в Симбірській губернії було не все так благонамірено-ідеально, як здавалося принцу Ольденбурзькому. Весною 1874 року народницькі гуртки Москви й Петербурга, припинивши нескінченні сперечання з питань теорії революційної пропаганди, наче перелітні птахи до різних країв, вирушили до народу. Гурток одного з ініціаторів і керівників цього першого масового походу до народу — Порфирія Войнаральського — місцем своєї діяльності вибрав Поволжя. В Саратові Войнаральський відкрив шевську майстерню, яка стала центром, звідки розходилися народники до навколишніх губерній. До розгрому саратовського центру Войнаральський встиг побувати і в Симбірській губернії. Він вів пропаганду в Сызранському і Карсунському повітах, розповсюджував там нелегальну літературу. А 18 липня в Симбірську був арештований студент Іван Чорнявський — під час арешту він назвався Нікітіним, — що, як з'ясувалося під час слідства, дуже багато розповсюджував нелегальної революційної літератури саме серед гімназистів і семінаристів.

Передбачення великого «пророка» Каткова, який запевняв усіх, що варто запровадити класичну систему освіти — і з нігілізмом буде негайно покинчено, — цим масовим походом молоді до народу явно було спростовано. Почали навіть говорити, ніби саме те, що молодь примушують половину навчального часу в гімназіях зубрити осоружні стародавні мови, й породило таку масу незадоволених. Пригадали всі, що у Франції панувала класична система освіти, проте це не врятувало країну від революції. Навпаки, запевняв дехто, класична освіта й сприяла розвитку республіканських ідей, бо боротьбою проти тиранів, — а царі там, як правило, виставляються тиранами, — пройнята вся грецька класична література. Ті, хто задрив графові Толстому, зловтішалися, що він потерпів крах із своєю ідеєю умиротворення умів. Договорилися до того, що запевняли: якщо цар не усуне графа Толстого від справ, то Росії не минути таких же потрясінь, яких три роки тому зазнала Франція під час Паризької комуні.

І цього літа Ульянови гостювали в Кокушкіні недовго. 11 липня 1874 року Іллю Миколайовича призначили директором народних училищ. Це змусило його повернутися до Симбірська. Якщо до цього часу всіма справами народних шкіл він відав сам, то тепер, після створення дирекції, на підмогу йому давалося кілька інспекторів. Треба було підібрати досвідчених людей, розподілити їх по повітах, простежити за їх роботою, поки вони освоються. П'ять інспекторів — це велика сила, за їх допомогою можна багато зробити для народних шкіл. А справ було — особливо по будівництву приміщень — дуже багато. Хоча селяни за ці роки трохи змінили своє різко вороже ставлення до шкіл, але, щоб добитися від них грошей на будівництво приміщень, доводилось докладати багато зусиль. І головне: листуванням абсолютно нічого не можна домогтися, обов'язково треба їхати в село й жити там кілька днів. Одному Іллі Миколайовичу не під силу було вчасно відвідувати всі села, де необхідно будувати школи. За допомогою інспекторів це, звичайно, легше зробити.

У квітні минулого року Ілля Миколайович писав Яковлеву до Казані про те, як багато труднощів доводиться долати, коли будуєш навіть ті школи, на які вже виділені кошти. «Для мене була б дуже корисна Ваша присутність у Симбірську,— писав Ілля Миколайович.— Будівництво в Кошках ще не почалося, але 75 карбованців Гнат Іванович одержав. Для будівлі шкіл у селах Атяшкіні, Усольї і Печерському необхідно скласти технічний кошторис у губерньському правлінні, про що я клопочуся зараз. Два рази робив торги, і ні разу вони не відбулися. Не знаю, як покінчу з цією справою». Школи в цих селах були побудовані. Але тільки тому, що Ілля Миколайович, взявшись за якусь справу, не відступав, поки не доводив її до кінця. І якщо він щось не міг зробити, то лише тому, що в нього просто не вистачало сил.

Марія Олександрівна не могла залишатися в Кокушкіні з дітьми ще й тому, що в серпні чекала дитину. Довелося, як і минулого року, пожити в селі кілька тижнів і повертатися до міста. Цього разу не тільки Ані й Саші, але й Володі, якому йшов уже п'ятий рік, не хотілося виїжджати з Кокушкіна. Він просив маму й татка ще пожити в селі. Аня й Саша мовчали: їм цієї осені треба жйти до гімназії, тому намагалися поводитися, як дорослі.

4 серпня на квартирі Ульянових не закривалися двері: друзі й знайомі йшли поздоровити їх з сином. Арсен Федорович, міцно потиснувши руку Іллі Миколайовичу, спитав:

— Яке ж ім'я дали новонародженому?

— Дмитро... Митя...

— А як Марія Олександрівна почуває себе?

— Добре.

— Ну, передайте їй мої сердечні поздоровлення і добрі побажання. Радий, дуже радий за вас. Три сини! Та це ж величезний капітал! Майбутня опора для батьків. Допомога й підтримка на старість.

— Е, чи доживемо до того часу...— добродушно посміхнувся Ілля Миколайович.— Хоча б поставити всіх на ноги, і то добре. А то я ось залишився без батька, коли мав сім років, то патернівся. Не дай бог нікому жити сиротою...

9

За що б Саша в цей день не брався, не давала спокою одна думка: завтра йти до гімназії. Як його там зустрінуть? Чи добре там буде? Погано? Він часто ходив гуляти до Карамзінського садочка, навпроти якого була гімназія. Дивився на довгий двоповерховий будинок, і йому якось страшнувало було від думки, що доведеться там навчатися. Цю внутрішню тривогу посилювало ще й те, що, спостерігаючи за гімназистами, які гасали під час перерви по скверику, він бачив: всі вони старші, а значить, і сильніші від нього. Вони весь час борюкаються, а то й б'ються, чого він зовсім не вмів робити. Знайомих хлопців у нього не було в місті, з якими б міг боротись і битися. А в Кокушкіні всі були свої й жили дружно. Його ніхто ніколи не бив, і він не уявляв собі, як це можна ударити когось. А гімназисти тільки те й робили, що дубасили один одного від дзвінка до дзвінка, мов їх силували до цього. А це ж тільки на вулиці, а скільки там, у класі, чекало такого, про що він і не чув? Директора гімназії Саша бачив: Іван Васильович інколи заходив до батька. Він, здається, добрий. Якщо всі вчителі такі ж, як Василь Андрійович, непогано буде. І татко так каже, а значить — нічого хвилюватися. Та це заспокоювання самого себе не тамувало в душі неспокою. І в голові знову

й знову з'являлась думка: «Завтра йти до гімназії»,— змушуючи обдумувати все спочатку...

— Ой, як я боюсь! — відверто зізнавалася Аня.— Всю ніч, мабуть, не спатиму. Коли б хоч разом з тобою навчатись, а то зовсім сама...

Аню віддавали до жіночої гімназії, і їй дуже не хотілося туди йти без свого вірного друга Саші. Вона плакала і — потай від батька — просила маму, щоб та не посилала її до підготовчого класу. Мати готова була поступитись, та батько наполягав на своєму: треба. Дружині він говорив:

— Я розумію, що їм буде нелегко. Та що вдієш, коли, не закінчивши гімназії, неможливо вступити до університету! А мені хочеться дати своїм дітям вищу освіту. Це єдиний капітал, котрий я зможу їм залишити...

В класі Саша був наймолодший. Деякі хлопці зустріли його з відвертим глузуванням. Та коли вчителі почали питати всіх, то виявилось — Саша й німецьку мову знає, й французьку. І книги читав такі, про які більшість учнів і не чули. Хлопці помітили й те, що новий товариш не тільки не хвастає своїми знаннями, а навіть почуває себе незручно від того, що знає більше за інших. І багатьом хотілося ближче зійтися з ним, подружити.

Склад Шашиного класу був дуже неоднорідний. Атмосфера казарменої дисципліни й муштри штовхала старших на грубощі й обман. Сашу, який не терпів ніякого насилля над людиною, хай навіть у кілька разів слабшою од нього, ці витівки товаришів глибоко обурювали. Несправедливість до іншого він переживав так, наче вона торкалась його. З болем і обуренням розповідав Ані — батькові й матері ніколи цього не говорив — про жорстокості товаришів, про грубе й часто несправедливе ставлення вчителів до учнів. Та й Ані розказував це лише тоді, коли вона, помітивши його похмурість, приставала до нього з розпитуваннями:

— Сашо, що там трапилось?

— Нічого...

— Я ж по твоїх очах бачу, що у вас щось трапилось погане. Ну? Ну, Сашо?..

— Нічого особливого... Тільки сьогодні знову ніхто не знав граматики.

— І що ж? Усі одержали двійки?

— Ні. П'ятірки!

— Як же?

— Обманом! Учитель Чугунов — пам'ятаєш, я тобі розповідав про нього: неуважний,— виявилось, погано чує. От він питає: «Якого відмінка це слово?» А вони всі змовились і почали вигукувати лише закінчення «ов-ий!». А він, не розчувши як слід, хитає головою, повторює: «Так, так, родовий». Підло! Я не знав, куди подітися. Хотілось вийти з класу. Лець утримався. Та це не все. Потім почали ще й знущатися над ним...

— Як?

— А ось так. Хтось навмисне говорив фразу дуже тихо, гучно виділяючи ті слова, які — якщо лише їх зрозуміти — надають сказаному безглуздий зміст. І декому вдавалося, як вони висловлювались, «піймати старого на гачок»! Грім реготу! А він дивиться зніяковіло, кліпаючи предобрими очима, не розуміє, чого всі сміються. Ні, Аню, знущатися над людиною злочинно! А коли знущаються над бідою людини, то вже й не знаю, як це назвати. Ну, а як у тебе?

— Ой погано...

— Чому?

— Мені немає чого там робити. Уроки нудні. У мене сьогодні навіть розболілася голова. Повторюємо-повторюємо, і все те, що я давно знаю. Ти втекти хотів, а я розплакалась. І навіщо мене примушують сидіти там і слухати відоме? Я сьогодні знову, мабуть, всю ніч не засну. Я умру в цій гімназії...— зі сльозами закінчила Аня свою розповідь.

— А як же я вчуся?

— У тебе інша справа. Тобі можна буде вступити до університету. А мені навіщо ці муки? Я дома з мамою більше вивчу! Але вредний татко!..

— Аню, як ти можеш так говорити? — строго зупинив її Саша.— Татко наш справедливий і чесний. І прошу тебе... ніколи не говори погано про нього.

В словах Саші був такий глибокий смуток, що вони подіяли на Аню сильніше за найгірші докори. Аня, боячись втратити Сашину дружбу, благально зазираючи йому в очі:

— Сашо, я просто не знаю, як це в мене вихопилось. Я так не думаю. Я більше ніколи так не говоритиму... Ти віриш мені?

— Вірю.

Аня полегшено зітхнула. Їй хотілося обняти й поцілувати брата — єдиного друга, якому довіряла всі нехитрі свої таємниці, — але не зробила цього, бо знала: Саша через виняткову сором'язливість свою боявся виявлення будь-яких ніжностей.

— Сашо, ходімо до Волги! — взявши брата за руку, вигукнула вона і, не чекаючи згоди, потягла за собою.

Тільки-но Аня й Саша прибігли на «вінець», як загриміли замки на залізних воротах тюрми і конвоїри вигнали юрбу арештантів. З вікон в'язниці визирали збуджені обличчя, чулися вигуки:

— Прощайте!

— Тримайтесь!

В'язні опиралися, піднімали закуті в кайдани руки, вимахували кулаками над непокритими напівпоголеними головами. Ланцюги кайданів грізно бряжчали. Саша знав уже, що це каторжники. Їх женуть до далекого Сибіру. З того, як гордо трималися ці закуті в кайдани люди, як гучно їх проводжала вся тюрма, видно було: це ті політичні, про яких у місті говорили тільки пошепки. Це найсмівливіші люди на світі. Вони стріляють у самого царя, не бояться ні шибениць, ні тюрем, ні каторги. І не жалість до цих людей, як було раніше, коли Саша бачив ув'язнених, а почуття гордині охоплювало тепер його душу. Вони крокують з високо піднятими головами, вони роблять те, що хочуть, що велить їм совість, а не те, що від них вимагають. Це до таких ось людей Пушкін писав:

Во глубине сибирских руд
Храните гордое терпенье,
Не пропадет ваш скорбный труд
И дум высокое стремленье.

Весь той вечір Саша був особливо мовчазний, і як Аня не намагалася розважити його, їй це не вдавалося. Залишившись на самоті, Саша ще раз перечитав улюблені поезії Пушкіна. В думках він ставив себе на місце тих закутих у кайдани людей, і серце його починало прискорено битись. Дитяча жадоба подвигів, яка буває в усіх хлопчиків такого віку, збуджувала його увагу; він складав неймовірні плани визволення в'язнів із тюрми. Питав себе: а міг би сам ось так сидіти роками за ґратами, крокувати засніженими довгими шляхами до Сибіру? Чи вистачило б у нього сили вмерти на шибениці, але не відступитись од свого?

Ці й багато інших питань переповнювали його дитячий розум, оповивали ланцюгами нерозв'язаних загадок, і він, прагнучи до всього дійти власним розумом, уперто шукав відповіді на них.

10

З міністерства, з Казанського навчального округу потоком пливли циркуляри. І щораз частіше з позначкою «секретно». З тих циркулярів Ілля Миколайович раніше і незрівнянно краще, аніж з газет, бачив, як у верхах змінюється ставлення до народних шкіл. За 1873 рік циркулярів, в яких були нові й нові обмеження, Ілля Миколайович одержав стільки, що не встигав перечитувати їх. З циркулярів складалося враження, що освіта для народу — зло, з яким треба вести непримиренну війну. Причому вести цю війну, продовжуючи говорити, що народ треба вивести з вікової темряви.

І ось 27 грудня 1873 року в газеті «Петербургские ведомости» з'явився рескрипт Олександра II на ім'я міністра народної освіти графа Толстого. Цар писав:

«Графе Дмитре Андрійовичу!

В постійних турботах моїх про благо мого народу я звертаю особливу увагу на справу народної освіти, бо бачу в ній рушійну силу всяких успіхів і утвердження тих моральних основ, на яких ґрунтується держава...

Та досягнення мети, для блага народу такої важливої, треба передбачливо забезпечити. Те, що у визначеннях моїх повинно служити справі освіти молодих поколінь, може, за відсутністю попечительного нагляду, стати знаряддям морального розтління народу. Зробити це вже були спроби...

Справа народної освіти в душі релігії й моральності є настільки великою й священною, що про підтримання й укріплення її в цьому істинно благому напрямку повинно дбати не одне лише духовенство, але й усі освічені люди країни. Російському дворянству, яке завжди подавало приклад доблесті й відданості громадському обов'язку, переважно належить подбати про це. Я закликаю вірне мое дворянство стати на варті народної школи. Хай допоможе воно урядові пильними спостереженнями на місцях відгородити школи від згубних впливів...»

Ауновський, прочитавши рескрипт, приїхав з Порецького до Іллі Миколайовича, щоб поговорити про це.

Ілля Миколайович зрадів, побачивши Володимира Олександровича, бо рескрипт викликав і в нього багато невеликих роздумів.

— Мене все вразило до глибини душі,— говорив Ауновський,— і зміст рескрипту, і його тон, і, нарешті, його редакція. Не знаю, хто його писав,— граф Толстой чи шеф жандармів Шувалов,— але по стилю його, по неграмотності можна подумати, що написаний він учнем нижчих класів гімназії. Ну, хто отак пише: «Я закликаю вірне моє дворянство стати на варті народної школи»? І потім, наскільки я пам'ятаю, в цьому столітті було лише три таких звернення до дворянства. Коли Наполеон наближався до Москви; коли Микола I, придушивши повстання декабристів, ганив дворянство за погане виховання своїх дітей; коли була дарована воля селянам. Значить, цим рескриптом государ, хоче він того чи ні, визнає: народні школи, не встигнувши з'явитися на світ божий, становлять уже таку ж небезпеку, як і навала Наполеона. Ну що ж може бути сумніше й кумедніше за це?!

— Так, сумно, але факт: рескрипт — це крок назад,— важко зітхнув Ілля Миколайович.— Коли я був минулого року в Москві на учительському з'їзді, то дуже багато чув розмов, що ретроградна партія, котру очолює шеф жандармів Шувалов разом з графом Толстим і Катковим, використовує все для того, щоб змусити государя повернути на шлях реакції. І я відчув, читаючи циркуляри нашого міністра, що назріває щось дуже серйозне. Але я ніяк не думав, що дійшло до такого царського рескрипту. Тепер залишилось сказати дворянству: школи народні треба негайно закрити, бо від них виникають всі наші лиха...

— Навіть голод,— вставив Ауновський.— Бо мужик, мовляв, замість того, щоб землю орати, книжки читає.

— Від багатьох поміщиків я чув, що страшний голод, який спіткав Самарську губернію, виник тому, що мужик занадто грамотний став і занадто велику волю одержав. Звідси висновок: щоб запобігти голоду, треба й реформу дев'ятнадцятого лютого відмінити, і всі народні школи закрити.

— Після введення класичної освіти наші школи, я вважаю, були напівзакриті. Справді, хіба те, що в гімназіях майже половина навчального часу відводиться стародавнім мовам, не означає, що вони напівзакриті? Я безмірно радий, що залишив гімназію і не беру участі в цій гидкій комедії, котру все ще називають навчанням.

Та й чого доброго можна чекати від графа Толстого, коли він робить усе, що Катков велить. До речі, ви чули, які вірші про Каткова ходять по руках?

— Ні.

— О, ви Ілля Миколайович, багато втратили! Послушайте кілька тих рядків, що засіли в моїй пам'яті. Автор починає з питання:

Кто всей Россией управляет?
Министров ставит и сменяет?
Кто нас берег от разных ков?
Михал Никифорыч Катков!
Кто усмирил сепаратистов?
И в грязь втоптал всех нигилистов?
Кто русских спас от поляков?
Михал Никифорыч Катков!
Кто, убоясь естествознанья,
Как страшной гидры отрицанья,
Спас от него нас, дураков?
Михал Никифорыч Катков!

— Оце так рятівник! Ха-ха-ха! — залився нестримним сміхом Ілля Миколайович. — Ха-ха-ха...

Сміявся Ілля Миколайович до сліз. Це була його характерна риса: коли щось кумедне глибоко зачіпало за душу, то сміявся так невтримно, що неможливо було, дивлячись на нього, не сміятися.

— Фу-у, розвеселили ви мене, — витираючи сльози, говорив Ілля Миколайович. — Як точно й дотепно охарактеризована діяльність Каткова. Цього нашого негласного міністра народної освіти. І як це не дивно, але набути такої влади йому допоміг постріл нашого нещасного Миті Каракозова. Пам'ятаєте, які громові статті тоді з'являлись у «Московских ведомостях» проти крамоли? Ох, чує мое серце, Володимире Олександровичу, назрівають якісь великі події...

Передчуття Іллю Миколайовича не зрадило: 1873—1874 роки позначилися такими масовими арештами молоді, яких не знала історія Росії. Тюрми були переповнені революціонерами, які ходили в народ, але арешти не припинялися. Циркуляри, вказівки, застереження, настанови, як треба боротися з крамолою, що охопила молодь, затоплювали канцелярії. Серед потоку цих паперів Ілля Миколайович раптом одержав і послання губернатора Долгово-Сабурова. Уже через те, що губернатор не запросив його,

а вирішив написати (щоб у справах залишилось, яких він вжив заходів), Ілля Миколайович зрозумів: трапилось щось дуже важливе. І не помилився.

«Останнім часом,— писав губернатор,— поведінка деяких вихованців Порецької семінарії почала викликати сумнів (наприклад, Зотов, Агафонов та інші). Чи не зволите визнати за корисне дати вказівки, що, призначаючи на посаду вчителів народних шкіл, треба робити пильний між ними вибір».

Та одним цим посланням губернатор не задовольнився. На другий же день він запросив Іллю Миколайовича до себе. Був губернатор дуже похмурий, всім виглядом своїм показуючи, як він незадоволений Іллею Миколайовичем. Не запросивши навіть сісти, що він завжди робив, губернатор заходився вичитувати:

— Ніяк, ніяк не чекав цього! Те, що заїжджі темні особи плетуть народові бог знає які злочинні ніснитниці, те мені ще зрозуміло. Я не можу поставити варту по кордону губернії, щоб огородити себе від нашестя небажаних гостей. Але ось те, що вихованці семінарії не встигли ще стати вчителями, а намагаються зводити народ із шляхів істинних — цього я вже ніяк не можу зрозуміти. Де ви, пане Ульянов, вишукали таких людей, куди ви дивилися, приймаючи їх до семінарії? За що їм земство стипендії платить? Куди дивиться керівництво семінарії? Чому воно мириться з цим?

— Пробачте, ваше превосходительство, але відповіді на всі ваші запитання я зараз не можу. Треба для цього побувати в семінарії і на місці розібратися, що там скоїлось.

— Дуже шкода, що ви ще нічого не знаєте.

Ілля Миколайович не вважав за потрібне відповідати на це грубе, необгрунтоване звинувачення. Кому-кому, а губернаторові добре відомо, скільки він затратив зусиль, щоб створити для семінарії умови нормального існування.

— Чи, може, все це робиться з вашого дозволу? — продовжував губернатор.

— Що ви маєте на увазі, ваше превосходительство? — спитав Ілля Миколайович, не зрозумівши, на що губернатор натякає.

— А ви хіба не знаєте, що в семінарії наполовину скорочені уроки закону божого? — не приховуючи ехидної посмішки, спитав губернатор.

— Знаю. Директор семінарії вказував на це у своєму звіті.

— І яких же ви вжили заходів? — продовжував з тим же ехидством губернатор.

— Я порадив якомога точніше дотримуватись програмної кількості годин, — відповів Ілля Миколайович.

— А мені здається, що за таке блюзнірське свавілля директор семінарії пан Ауновський заслугоує найсуворішого покарання. А то й усунення з посади! Ви цього, пане Ульянов, не зробили, і ось вам плоди: семінарія готує не вчителів, а нігілістів, крамольників, місце котрим не в народних школах, а в Сибіру, куди вони, як мене запевнили, й будуть відправлені! — Помовчавши, губернатор додав: — І взагалі прошу врахувати: губернія наша все більше наводнюється різними покидьками суспільства. Коли у нас доморослих нігілістів, слава богу, не дуже багато, то їх нам юрбами приганяють! Знайшли місце для заслання, нічого сказати! У Сибір їх!..

У травні 1875 року з'явився циркуляр графа Толстого, де він прямо зазначив: «Революціонери обрали зняряддям своєї пропаганди те, що для кожної чесної й освіченої людини становить собою предмет особливої турботи й охорони, — молодь і школу». Головна думка цього циркуляра була явно провокаційною: Толстой наказував стежити за тим, щоб батьки чинили опір такому впливу, покладаючи тим самим на школу поліцейські обов'язки. Цей циркуляр викликав загальне обурення, навіть в колах, близьких до графа Толстого.

«Надрукований циркуляр міністра народної освіти, — записав академік А. В. Нікітенко в своєму щоденнику, — надзвичайно чудовий за своєю безтактністю. Тут відразу три помилки: перша в тому, що не можна побіжно і голосливо говорити про такі важливі обставини, як поширення в нас революційних ідей. Треба, щоб уряд зробив відкриті судові розслідування. Кажуть, що забрано більше 500 чоловік, а ми, окрім чуток, звичайно, більш або менш гіперболізованих, нічого про те не знаємо. Якщо суспільство в небезпеці, то як же про те знати суспільству? Друга помилка — оголошення війни між школою і сім'єю. По-третє, не може ж не знати міністр народної освіти, що ворожому настрою суспільства проти шкіл він сам багато сприяв крайніми й крутими заходами під час проведення навчальної реформи. Нарешті, тон всього цир-

куляра позначений якимсь презирством до суспільства, що, на думку автора, нічого не розуміє і цілком неосвічене. Скажімо, що так. Та хіба можна освічувати його й керувати ним такими заходами, якими хоче граф Толстой? Хіба можна насильством освічувати уми й створювати переконання?..

Смішно й безглуздо бачити нігілізм у рухові, що охопив 37 губерній. Це — дивне пробудження народного духу, яке шукає виходу з того огидного становища, що панує у нас...»

11

Давно вже Ілля Миколайович бачив, що треба міняти квартиру. П'ятеро дітей, їх двоє, няня, котру взяли до Володі (привезли її з Пензи), потім вона гляділа Олю, а тепер — Митю.

Тісно було. Не подобалось Марії Олександрівні те, що квартира на другому поверсі, що біля будинку немає садочка і діти постійно товчуться на вулиці. Поки Саша й Аня не вступали до гімназії, то можна було ще миритись. А зараз їм зовсім немає де готувати уроки, і Ілля Миколайович почав шукати нову квартиру. Купець Анаксагоров пообіцяв здати одноповерховий будинок. Будинок Марії Олександрівні не сподобався (дуже він був занехаяний), та приваблювало те, що біля нього — просторий дворик, де діти могли гратися, не боячись потрапити під колеса. Але ті мешканці, котрі займали його, ніяк не виїжджали. І коли надійшло літо, то Ульянови не знали, що й робити: їхати до Кокушкіна, а потім уже переселятися, чи спочатку перейти до нового будинку. Оскільки хазяїн обіцяв, що мешканці ось-ось звільнять приміщення, то вирішили переїхати на нову квартиру, а потім уже рушати до Кокушкіна. Так тяглося до середини літа, а потім з'ясувалося — мешканці звільнять будинок лише в сени.

— Як мене підвів той Анаксагоров! — з жалем говорив Ілля Миколайович. — Все літо нам змарнував...

Назар'єв узнав про це і заходився просити Ульянових, — він і раніше їх запрошував, та вони все відмовлялися тим, що їдуть до Кокушкіна, — щоб вони провели решту літа в його Новонікуліні. Валер'ян Никанорович працював над нарисами «Современная глушь», початок яких надруковано в журналі «Вестник Европы» ще в

1872 році. У нових розділах він писав про народну освіту. Ілля Миколайович уже дав йому багато матеріалів для цієї праці: розповідав про свої поїздки до шкіл так цікаво й захоплююче, що Назар'єв наслухатися його не міг. Маючи тонке почуття гумору та гостру спостережливість, Ілля Миколайович особливо майстерно передавав кумедні випадки з шкільного життя. Назар'єв говорив:

— Ілля Миколайович, прошу вас, візьміться за перо! Запишіть все те, що ви мені так чудово розповідаєте!

— Та годі вам! — відмахнувся Ілля Миколайович. — Який з мене письменник?

— Ні, не кажіть! — наполягав Назар'єв. — З ваших листів я бачу, що у вас дуже гарний виклад. Мова стисла, виразна. А розповідаєте ви так, що зримо уявляєш все, про що говорите.

— Ну, скажімо, у мене є якісь здібності, — говорив Ілля Миколайович. — А коли ж мені, дорогий Валер'яне Никаноровичу, займатися літературною працею? Кому-кому, а вам відомо, що школи забирають у мене абсолютно весь час. Я не займаюся справами лише тоді, коли сплю. Виключаючи, звичайно, ті години, — посміхнувся Ілля Миколайович, — коли бачу школи й уві сні. А на літературу я дивлюся як на справу, якій треба віддавати всі сили душі. Я цього, на жаль, зробити не можу. Ну, а вам з великим задоволенням допомагатиму...

Для Назар'єва було дуже бажано позжити кілька тижнів з таким знавцем народних шкіл, як Ілля Миколайович. І Валер'ян Никанорович буквально благав, щоб Ульянови приїхали до Новонікуліна. Запевняв, що зробить усе, аби вони добре відпочили. Марії Олександрівні це не дуже подобалось, бо в гостях у такого багатого поміщика, знала, важко буде позбутися почуття, що вони живуть на становищі бідних родичів. Та Марія Олександрівна бачила, що Іллі Миколайовичу не хочеться відмовляти Назар'єву, і вона погодилась їхати в Новонікуліно.

Всю зиму Аня й Саша планували, що вони робитимуть у Кокушкіні. Аж раптом дізналися, що поїдуть до Новонікуліна. Вони були дуже розчаровані.

— Не журіться, — втішав їх Ілля Миколайович. — Там не гірше буде, ніж у Кокушкіні.

— Ой ні! — мимохіть вирвалось у Ані. — Краще, як у Кокушкіні, не знайти...

Назар'єв приїхав за Ульяновими на своїй башкирській тройці. Побачивши, що Ілля Миколайович сторожко поко-

сився на баских коней, Валер'ян Никанорович розсміявся:

— Пригадали, як ми на цій трійці перекинулись?

— Так. Нам тоді ще повезло,— посміхнувся Ілля Миколайович.— А летіли так, що аж голобля тріснула.

— А мені, знаєте, що засіло в пам'ять на все життя? Клену я долю, а ви мені продовжуєте розповідати про вчителя з того села Грязнушок, куди наш кучер пішов по нову голоблю. До речі, все забуваю спитати: як склалася доля того хворого вчителя, про якого ви розповідали, коли перший раз приїхали до мене? Вилікувався він?

— В лікарню я його влаштував, але... вже було пізно,— з сумом в голосі мовив Ілля Миколайович,— а записати він встиг усе, що мені розповідав...

— А де ж його нотатки? — спитав Назар'єв, і очі його пожадливо спалахнули.— Невже загинули?

— Ні, він віддав їх мені.

— Ілля Миколайович, благаю вас: дозвольте мені використати їх у нарисах.

— Будь ласка! Якщо ви надрукуєте хоча уривки сповіді цього великомученика, то це будуть найкращі квіти на його могилу...

Оскільки Назар'єв був мировим суддею, то він мав канцелярію і «камеру» — так звалася кімната, де відбувався розгляд справ. Все це містилося в будинку Назар'єва, бо до села від його хутора Новонікуліна було більше кілометра. Запросивши Ульянових до себе, Назар'єв переніс засідання суду в приміщення школи, вільне влітку, а гостям віддав канцелярію і «камеру». Кімнати були просторі, але якісь незатишні. Як їх не мили, не прибирали, а казенний дух все одно відчувався. Може, так здавалося ще й тому, що селяни, не знаючи, що «камеру» перенесли до школи, часто стукали в кімнату, питаючи, як подати прошеніє судді. Якщо Валер'ян Никанорович у цей час розглядав у школі судові справи, то Саша одводив до нього селяни. Валер'ян Никанорович не забороняв йому побути в «камері», що Саші дуже подобалось. Цікаво було послухати, як селяни, хрестячись і кланяючись до самої землі, розповідали про прикросці свої. З тих розповідей перед Сашею поставав такий страшний світ, про який він ніколи й не чув.

— Ну що, Сашо,— повертаючись з ним додому, питав Валер'ян Никанорович,— хочеш бути мировим суддею?

— Ні! — рішуче відповідав Саша.

— Розумію тебе. Посада ця не вельми приємна,— погоджувався Валер'ян Никанорович.— Та що вдієш, поки що необхідна. Може, колись настане такий час, що не буде судів, але це не скоро. Ми з тобою, друже мій, того, мабуть, не побачимо...

Вечорами Ілля Миколайович подовгу засиджувався в затишному кабінеті Валер'яна Никаноровича. Говорили вони про все, а найбільше — про народні школи. Назар'єв твердив, що та весна, як він висловлювався, котра відчувалася в справі народної освіти, вже минула. Перший доказ тому — заборона вчительських з'їздів. Ілля Миколайович погоджувався, що працювати стає все важче, але це зовсім не означає, що можна опустивши руки нічого не робити.

— І за цих умов,— відстоював своє Ілля Миколайович,— можна багато що змінити на краще.

— Невиправний ви, Ілля Миколайович, ідеаліст! Я просто заздрю вам. Хотів би теж так непохитно вірити в силу народної освіти, в те, що ніякими рескриптами й циркулярами її вже не придушити, але...— Валер'ян Никанорович безпорадно розвів руками,— не можу. На зміну моему великому широму захопленню справами народної освіти, бачу, йде таке ж розчарування...

— У вас, Валер'яне Никаноровичу, просто поганій настрій. Ви говорите, що я ідеаліст. А що ж ви мені накажете робити? Кинути школи і всі сили свої віддати сільському господарству? Так у мене, по-перше, немає маєтку, по-друге, я так вважаю: не тікати треба від труднощів, а боротися з ними. Я дотримуюсь тієї думки, що за ідеальних умов можна нічого не зробити і за найтрудніших принести чималу користь народним школам. А прагнення людини до пізнання світу, який оточує її, вічне. І я впевнений — наше покоління проживе марно, воно передасть тим, хто буде йти за нами, багато корисного.

Дружина Назар'єва Гертруда Карлівна прийшла кликати до самовара. За столом вона попрохала чоловіка прочитати щось із нових розділів нарису. Валер'ян Никанорович охоче згодився, бо читати свої твори він любив.

— Пригадую такий випадок,— почав Валер'ян Никанорович, взявши зошита, але не розгортаючи його. По тому, як він стримував посмішку, всі зрозуміли, що почують щось кумедне.— Вчитель, помітивши, що я незадоволений його

учнями, попросив дозволу ще їх поспитати. Мені не хотілося засмучувати його, і я згодився послухати.

«Шинчиков! — почав, підбадьорившись, учитель.— На які класи діляться тварини?»

«Тварини діляться на п'ять класів!» — перелякано підхопившись, відповів учень.

«Сідай! Тіптяєв! Розкажи нам про загальну будову ссавців. Шкіра — що?»

«Покрита шерстю».

«Кров?» — натякає вчитель.

«Тепла».

«Дітей?..»

«Родять».

«Кашицин! Поясни нам будову птахів».

«Шкіра вкрита пір'ям, дихають легенями, дітей родять», — ріже Кашицин.

«Богданов! Будову риб!»

«Шкіра покрита лускою, дихають легенями...»

«Метають що?»

«Ікру».

«А живуть де?»

«У воді».

«Добре. Ану ти, Філатов! Розкажи нам про будову дво-
руких мавп».

«Шкіра покрита шерстю, дихають легенями, дітей родять!»

«А ще чим відрізняється мавпа? Хто скаже?»

«Хвостиком!» — пищить хтось.

Учитель ще вище піднімає голову, а сільське начальство стоїть, вирячивши очі і роззявивши рота, бо йому здається, що учні знають неймовірно багато. «Хай обмежені люди,— продовжував Валер'ян Никанорович уже читати з зошита,— і різні фарисеї вказують лише на негативні сторони нової школи та її керівництва, але ми залишимося вірними чуттю глибокої пошани до наших небгатьох хороших учителів народних шкіл, які становлять зовсім новий і дуже симпатичний тип людей тямущих, чесних, діяльних; скромних, непричетних — принаймні в наших краях — до всяких шкідливих напрямків. І в той же час вони приречені на якесь мучеництво, позбавлені будь-якого комфорту, необхідного цивілізованим людям, на постійне самовіддання, на голод, холод, безвихідну відокремленість, а головним чином — на вічну самотність, бо

платять їм так мало, що вчитель, маючи сім'ю, обов'язково стає жебраком».

— Оце точно сказано! — мовив Ілля Миколайович. — За нелегку працю вчителі одержують справді дуже мало.

— «Ще сумніша картина — становище нашої вчительки, оскільки, незважаючи на всі тріскучі фрази «про обдарованих жінок, які виступають в ролі громадських діячок і педагогів», ставлення селян до цих «громадських діячок» залишається неприязним, зневажливим. Спокійне існування вчительки можливе здебільшого лише тоді, коли хтось з сільських впливових осіб підтримує її».

— Теж, на жаль, слушно, — погодився Ілля Миколайович.

— «Крім усього, кожний сільський мешканець неминуче ризикує потрапити під неприємне враження од різних перешкод та неподобств, які зустрічаються в житті села...»

— Поганає завжди видніше, — зауважив Ілля Миколайович і, помовчавши, додав: — А коли того поганого переважна більшість, то воно особливо владає в очі. Але як би там не було, а нам треба працювати...

Відсилаючи продовження своїх нарисів до журналу, Назар'єв писав редактору «Вестника Европы» Стасюлевичу:

«Шановний добродію Михайле Матвійовичу! Спішу подякувати Вам за те, що продовження нарисів моїх будете друкувати в травні. У нових розділах я намагався передати правдиву історію шкільної справи в нашому повіті. А цього не можна було зробити, не сказавши правду про нашого інспектора Ульянова, котрий являє собою виняткове явище серед інспекторів. Це старий студент, що зберігся до цього часу таким, яким сидів на студентській лаві. Це одна з тих осіб, яких колись так майстерно змалював Тургенєв... Це студент у найкращому розумінні цього слова...»

12 .

Принесли пошту. Ілля Миколайович почав переглядати листи й газети. Всі знали, що кореспонденцією він займатиметься години три, а то й чотири. В цей час — так уже було заведено — ніхто до нього не заходив, щоб не заважати. В Іллі Миколайовича було таке правило: прочитавши якого-небудь листа, він зразу ж, не відкла-

даючи, писав відповідь. Канцелярії в нього й після створення дирекції не було, і всі справи вів сам. Це змушувало багато часу витратити на писання різних паперів.

Цього дня Ілля Миколайович, одержавши пошту, вишов із кабінету і схвильовано погукав:

— Машо, де ти?

Йому ніхто не відповів. У дитячій кімнаті цокотіла швейна машина. Ілля Миколайович зрозумів, що дружина, захопившись роботою, не чує його. Відчинивши двері до кімнати, покликав:

— Машо!

— Чого тобі? — спитала Марія Олександрівна, відірвавшись від машинки.

— Що ти робиш?

— Сорочечки шию, — відповіла Марія Олександрівна; їй до пологів залишилось всього кілька днів. — А що таке? — спитала вона, помітивши, що чоловік чимось дуже схвильований. — Я тобі потрібна?

— Ходімо на хвилинку до мене, — глянувши на Володю і Олю, які вже наставили вуха, попросив Ілля Миколайович. І коли вони зайшли в кабінет, продовжував: — Машо, у Петербурзі знову стріляли...

— В царя?

— Ні. Якась дівчина Віра Засулич, як повідомляють ось газети, прийшла на прийом до градоначальника генерала Трепова і вистрілила в нього.

— Прямо в його кабінеті?

— Так. Генерал ще живий, але поранення, як пишуть, досить серйозне.

— За що ж вона стріляла в нього?

— Пам'ятаєш, я читав тобі замітку про те, що за наказом якогось начальника висікли різкими арештанта, який чекав відправлення на каторгу. Та ось, виявляється, того арештанта Боголюбова побили за наказом генерала Трепова. А вина Боголюбова полягала в тому, що він не скинув шапку, зустрівши генерала. Пригадуєш, скільки тоді було чуток і розмов, як обурювалися всі. Та потім, як це в нас водиться, всі забули про цю ганебну історію. А друзі Боголюбова, виявляється, не забули і не простили Трепову його мерзенного насильства над беззахисною людиною.

— Ну, і що ж тій бідній дівчині тепер буде?

— Та що ж... — зітхнув Ілля Миколайович. — Те, що й всім, кого судили за минулий рік...

У 1877 році «Правительственный вестник» не встигав друкувати звіти про політичні процеси. В січні на лаві підсудних сиділо двадцять п'ять осіб — серед них і Боголюбов,— які були заарештовані за участь у демонстрації на Казанському майдані. Їх звинуватили в тім, що вони «зухвало засуджували встановлений державними законами спосіб правління». Вирок був суворий: від десяти до п'ятнадцяти років каторги. Тільки закінчився цей процес, почався другий. Цього разу судили п'ятдесят юнаків і дівчат за «утворення протизаконного товариства і поширення злочинних творів». Вирок був ще суворіший. А в жовтні суд розглядав справу 193 пропагандистів, заарештованих під час їх ходіння в народ. Слідство тривало майже чотири роки. За цей час багато підсудних померли в страшних казематах фортець-тюрем, збожеволіли, тяжко захворіли.

— До всіх цих процесів наша публіка уже звикла,— говорив Ілля Миколайович,— внутрішньо примирилася з ними. Але цей постріл, як мені здається, багатьох розбудить. Пам'ятаєш, що було після пострілу Каракозова? А це ж перший постріл після нього...

В двері кабінету постукали.

— Зайдіть,— обірвавши себе на півслові, сказав Ілля Миколайович.

На порозі кабінету стояв Саша, який тільки-но повернувся з гімназії, щоки його були червоні від морозу, вії запушені інеєм. З виразу очей помітно, що він чимось дуже схвильований.

— Татку, я хочу тебе про щось дуже важливе спитати! Можна?

— Звичайно. Я слухаю.

— Татку, скажи мені: хіба тих, що сидять у тюрмах, можна сікти різками?

Ілля Миколайович здогадався, чому Саша задав йому це запитання,— він уже, значить, чув про постріл Віри Засулич. Батько помовчав, розмірковуючи, як краще повести з сином розмову, щоб перевірити свою здогадку. Потім, дивлячись Саші просто у вічі, спитав:

— А чого в тебе виникло таке питання?

— Хлопці старших класів розказували, що одна революціонерка стріляла в генерала за те, що він прийшов до тюрми і висік різками її друга. Шкода, кажуть, що вона тільки поранила, а не вбила такого ката!

— Чула? — повернувся Ілля Миколайович до дружини. — Чула, про що діти в гімназії говорять? Ось що, Сашо, стріляти в людей, а тим більше убивати, ніхто не має права. Але й сікти різками, та ще в'язня, дуже ганебно для всякого, хто поважає себе. Зрозумів?

— Зрозумів, татку, — відповів Саша похмуро.

— Ну, йди роби уроки.

Коли Саша вийшов з кабінету, Ілля Миколайович заговорив, наче думав уголос:

— Не знаю, що з ним далі буде. Немає йому ще й дванадцяти, а міркує, як доросла людина. І цікавить його те, що й дорослих. Пам'ятаєш, скільки питань він задавав мені в минулому році, коли відбувалися ті політичні процеси. Та яких запитань! Інколи я просто не знав, що відповісти. Казати неправду — не можу, а всю правду йому знати ще рано. І він, мабуть, відчувши, що я багато чого не доказую, став менше питати мене. Але з того, як він почав читати твори Чернишевського, Добролюбова, Некрасова, Писарева — особливо останнього! — я бачу, що він уперто дошукується відповіді на питання, які не дають спокою нам усім...

— Так, але ж ти сам давав йому вірші Некрасова, ти дозволив йому читати Чернишевського, Добролюбова, Писарева, — сказала Марія Олександрівна.

— Так. Любов до цих письменників прищепив йому я. І це мене не тільки не хвилює, а навіть радує. Боюсь тільки, щоб «вражда к бичам страны родной», яку заронили в його душі ці письменники, не штовхнула на ті крайності, за які так жорстоко розплачуються молоді люди...

— Думаю, цього не трапиться, — мовила Марія Олександрівна, — Саша надто спокійний і врівноважений. Він не зробить якийсь крок, не подумавши, до чого те приведе.

Чекали суду над Вірою Засулич. Ніхто не мав сумніву, що її жорстоко покарають. Якщо лише за читання забороненої літератури або поширення її людям давали п'ятнадцять років каторги, то за постріл у генерала шибениці не минути. Суд призначили на 31 березня.

В цей день Саші минуло дванадцять років. Він вважав себе вже дорослою людиною. Та й батьки, траплялося, радилися з ним, як з дорослим. Коли недавно зайшла мова про те, віддавати Володю до підготовчого класу гімназії чи ні, то Саша сказав:

— Йому там абсолютно нічого робити. Володя вже так добре підготувався, що й цієї весни міг би скласти екзамен. Шкода тільки, що йому мало років...

Думка Саші виявилась вирішальною. Володю не послали до підготовчого класу. Він навчався дома, і Саша йому допомагав.

В газеті «Голос» за друге квітня з'явилася стаття про суд над Вірою Засулич. Про цю статтю так багато говорили, що Ілля Миколайович пішов у Карамзінську бібліотеку, щоб прочитати її.

Опис того, що відбувалося на суді,— а справу Засулич розглядав окружний суд при відкритих дверях і за участю присяжних засідателів, що було зовсім новим,— Іллю Миколайовича схвилював до глибини душі. Стаття справляла таке враження, наче він сам побував у залі суду. Ілля Миколайович взяв газету додому, щоб почитати її дружині.

— «Зала переповнена,— читав Ілля Миколайович.— Я бачу суддів на червоних стільцях з високими спинками, нового голову пана Коні, бачу присяжних засідателів, які, кажуть, переважно з чиновників, тобто з «благоннадійного елемента». Позад суддів ціла плеяда сановників: мундири, віцмундири, зірки,— так тісно, як на Чумацькому Шляху...

Але ж де підсудна? На лаві підсудних сидить молода, досить симпатична дівчина. Вона брюнетка, середнього росту, з скромною зачіскою, в скромному чорному вбранні. Розумні чорні очі її світяться сердечністю, добротою. Незвичайна душа іскриться в цьому погляді. Бліді, змарнілі риси її обличчя носять сліди душевних страждань і фізичних злигоднів. Кажуть, це підсудна. Та дивна річ: чим довше триває засідання, чим ширше і докладніше розвивається судова драма, тим більше зникає особа підсудної. Зі мною робляться якісь галюцинації. Мені здається, що не її, а мене, всіх нас, суспільство судять...

Підсудна тихо, скромно, без всякої афектації, без хизування говорить: «Я не хотіла вбивати. Мені було все одно. Я домагалася тільки, щоб не минуло безкарно, щоб звернули нарешті увагу на страшне насильство, щоб таке не повторювалося...»

І обвинувальні чари знову розлетілися. І я вірю їй, і всі вірять.

Але що ж дало право саме Вірі Засулич, чому саме вона, а не хтось інший взяв на себе роль карателя? Обо-

рона з'ясувала це право. Суспільство відняло в неї кращі роки молодості, воно тримало її — зовсім невинну — в тюрмах, воно погнало її в заслання без присуду. Вона знаходила співчуття лише серед тих, хто, як і вона, був ув'язнений або відправлений на заслання. Вона не знайома з Боголюбовим, навіть ніколи не бачила його. Але він був близький їй спільним нещастям, спільною долею, спільним стражданням. Вона кидала навкруги погляди, повні відчаю: чи не захистить, чи не заступиться хто за зневажену справедливість? Їй відповідали тільки байдужістю й безсердечністю. В неї відняли не тільки молодість, але й всяку надію на краще майбутнє. Ми примусили її взяти зброю в руки. Чи маємо ж ми право карати її за це?

Проте, коли присяжні пішли радитися, ніхто не міг напевне сказати, який буде вирок. Найбільш досвідчені пророкували обвинувачення. Минають томливі півгодини. Всі поспішають знову до залу засідання. Всі збилися, затамували подих. Ось повільно повертаються присяжні...»

За дверима пролунав гучний тріумфуючий голос Саші:
— Аню, Аню, суд сказав: «Не винна!»

— Правда? Ой, я така рада за неї!

— Її негайно звільнили. Всі люди, що стояли біля суду, підхопили її на руки і понесли...

— Чула? — відклавши газету, спитав Ілля Миколайович.

— Чула! — відповіла Марія Олександрівна з м'якою по-смішкою.

13

Дзвінок давно вже стих, а вчитель латинської мови Пятницький не відпускає учнів з класу. Єхидно всміхаючись, він продовжує задавати каверзні запитання Валі Умову, який уже хвилин десять пріє біля дошки. Правильні відповіді викликають на жовчому обличчі Пятницького кислу міну, а помилки — злорадну посмішку.

— Так-с... — цідить він крізь гнилі зуби і, витримавши довгу паузу, щоб підкреслити свою владу, ядовито питає: — Ви самі зробили таке відкриття чи, може, у когось запозичили? Гм... Судячи з того, як скромно ви мовчите, треба думати, людство вам зобов'язане. Так чи ні? Дуже добре. Одного лише жаль: ваше відкриття, шановний пане Умов, запізнилося рівно... Волков, може, ви мені допо-

можете підрахувати, на скільки століть запізнилося це відкриття?

— Мені здається, уже дзвоник був,— повільно піднімаючись, говорить Волков.

— Дякую вам. І прошу, будьте ласкаві, пройти разом зі мною до директора. А в журналі я вам ставлю одиницю. Ось так. Сідайте, пане Умов.

— За що? Адже я зробив переклад...

— Добре-с... Щоб ви не зазрили Волкову, ставлю і вам одиницю. До побачення, панове!

Як тільки за Пятницьким зачинилися двері, всі в класі загаласували, висловлюючи обурення. Лише після того, як пристрасті трохи вгамонилися, Саша розібрав, що кричить Волков:

— Побити! Пропоную побити його!

— Освистати!

— Тихше! Друзі...

— Пропоную...

— Побити! — гучніше від усіх кричав Волков.

Всі так ренетували, що не чули, коли й новий учитель зайшов до класу. Заспокоїтися не могли весь урок. І як тільки пролунав дзвоник, знову всі почали говорити про те, як помститься ненависному Пятницькому. Після тривалих сперечань вирішили наступного разу не відповідати на його запитання. Відмовлятися спокійно, чемно.

Саша так добре знав латинську мову, що навіть Пятницький не міг до нього причепитися. І цей виступ йому тільки пошкодив би. Та він підтримав друзів, бо ненавидів кар'єриста й донощика Пятницького.

Перші одиниці й двійки Пятницький вивів з великим задоволенням. Та коли на ногах стояла вже половина класу,— у нього було правило: не знаєш уроку — стій, поки хтось за тебе не відповість,— а ті, кого він ще викликав, відмовлялися відповідати,— Пятницький відчув, що учні затіяли щось недобре. Він злякано оглянув клас, спитав:

— Хто знає урок?

Всі тільки голови схилили.

— Ульянов! Прощу! — забувши про свій ехидно-глузливий тон, крикнув Пятницький.

Саша встав і, не піднімаючи очей, тихо мовив:

— Пробачте, але я... не можу відповідати...

— Що-о?!

— Я не можу відповідати,— тихо, але твердо повторив Саша.

— Чому?

— Так...

— Значить, ви не знаєте уроку?

— Знаю.

— А-а!.. Так ви задумали бунтувати! Чудово! Сідайте! Всім вста-ати! — наливаючись кров'ю, закричав Пятницький.— Сядьте! Встаньте! Встаньте! Встаньте! — репетував, тупаючи ногами, Пятницький, але гімназисти, переможно посміхаючись, продовжували сидіти. Пятницькому залишалось одне — бігти до директора, що він і зробив. Та в цей час його захисник директор Вишневський передав уже справи Керенському, і йому було не до Пятницького. Побачивши, що новий директор неприязно ставиться до нього, Пятницький притих. Та гімназисти не заспокоїлись. Кінчилося тим, що Пятницькому довелося виїхати із Симбірська. Та цей урок не пішов йому на користь, в Саратові він знову повівся так само, і гімназисти відлупцювали його...

Одночасно з розправами над революціонерами посилювалась реакція в усіх сферах громадського життя. У навчальних закладах запроваджували нові статuti, щоб відгородити молодь від «революційної зарази», виганяли вільнодумних учителів.

Гімназії наповнювались кар'єристами й пройдисвітами. В обстановці поліцейського нагляду, який панував у гімназіях, саме такі люди почували себе в своїй стихії, вони не тільки тероризували учнів на уроках, але й стежили за кожним їхнім кроком і поза гімназією, не соромились ритися в скриньках гімназистів, вишукуючи крамольні книги.

В «Інструкції для класних наставників» прямо вказувалось на поліцейські функції вчителів. Вони повинні були не тільки викладати науки, але й виховувати повагу до закону, любов до государя. В цих інструкціях і розпорядженнях постійно повторювалось грізне попередження, що «класні наставники разом з директорами й інспекторами нестимуть відповідальність, якщо молодь візьме участь у якихось злочинних діяннях і ці її вчинки не будуть своєчасно виявлені». Класні наставники мусили відвідувати квартири учнів, знати, хто в кого буває, з ким товаришують, що читають у вільний час. А щоб вільного

часу в гімназистів було якомога менше, їм задавали чортову прірву перекладів з латинської та старогрецької мов.

Про цих наставників вихованець Симбірської гімназії Аполлон Корінфський писав:

От ваших уроков, от вашей системы
Тупели и гасли умы...
О, как глубоко ненавидели все мы,
О, как презирали вас мы...

Дійшло до того, що серед учителів з'явилися психічно хворі люди. Вчитель Сердобов, наприклад, кілька років писав дослідження про «юси», та так і збожеволів, не закінчивши своєї праці. Кожний урок фонетики він починав так: напише на класній дошці зображення юсів, відійде, помилується ними і починає пояснювати, не звертаючи уваги на те, що його ніхто не слухає:

— Це юс великий, а це юс малий. Яка між ними різниця? А ви придивіться уважніше до зображення і побачите: це ось юс великий, а це малий...

Повідавши це, Сердобов сідав біля кафедри, закривав обличчя руками і неспритомнів. Гімназисти свистіли, бігали по класу, стрибали через парти, зчиняли бійки, але він нічого не чув. Хвилин через п'ятнадцять опам'ятовувався, окидав затуманеним поглядом вируючий клас, йшов до дошки, знову повторював:

— Це юс великий, а це юс малий...

Так і минав урок. Траплялось, що він і дзвінка не чув, і гімназисти приводили його до пам'яті. Кінчилося гім, що прямо з уроку відправили його до психіатричної лікарні.

Не меншим оригіналом був викладач німецької мови Штейнгауер. Цей служака ніколи не скидав з шиї свого ордена і страшенно любив, коли його величали «ваше превосходительство», хоч був лише колезьким радником. Приходив до гімназії раніше від усіх, а повертався додому пізніше за всіх. Чиновницький дух у нього був такий міцний, що він і під час вакацій кожного дня приходив до гімназії узнавати, чи не розшукує його начальство. Він склав нудне, безтолкове «Практическое руководство» для вивчення німецької мови. Оскільки воно було в душі часу, тобто не полегшувало, а утруднювало вивчення мови, то й сподобалося навчальному комітетові відомства імператриці Марії. Про це він постійно і з великою гордістю нагадував усім. По-російськи він говорив погано, на уроках кричав, перекручуючи слова:

— Ледар! Дурисвіт! Мой руководств з радість читал її величність імператриць Марія, а твоя голова знову пусто! Іди геть! Одиниць! Нічого не знайт. Одиниць і ще раз одиниць!

А під кінець чверті, згадавши правила додавання, складав ці три одиниці і... ставив трійку.

Були в гімназії й розумні, прогресивно настроєні вчителі, але начальство швидко їх виживало.

— Володю, з чим будеш кашу їсти?

— З тим, що й Саша.

— Володю, підеш до Волги?

— А Саша піде?

— Володю, стрибнеш у колодязь?

— А Саша... Е-е... Що ти сказала?

— Е-е...— передражнявала його Оля і обурювалась.— Ну який же ти! Тільки й знаєш: «Як Саша! Що Саша!» Гратися після цього з тобою не буду!

— Будь ласка!— без всякого ніяковіння відповідав Володя: для нього Саша був абсолютним авторитетом. Малий палко любив свого старшого брата і в усьому наслідував його. Про що б не зайшла мова, він незмінно відповідав одне й те ж: «Як Саша, так і я». Аня і Оля — а інколи й батько — жартували з того, але це не впливало на Володю, він продовжував робити все так, як робив Саша. З роками це наслідування ставало розумнішим — Володя перехоплював у Саші лише те, що відповідало його характерові, його власним пориванням.

Росли й дружили діти сім'ї Ульянових попарно: Аня — Саша, Володя — Оля, Митя — Маняша. Різниця в роках між ними була значна, що й накладало відбиток на спільності інтересів. Аня, наприклад, була старшою від Володі на шість років, а від Миті — на десять. На чотири роки Саша був старший за Володю. В дитячі роки ця різниця дуже помітна, і Володі нелегко було тягтися за братом. Лише дякуючи його незвичайним здібностям, працьовитості й наполегливості, він багато в чому не відставав: майже одночасно з Сашею навчився грати в шахи, жадібно читав усі ті книжки, які Саша приносив з Карамзінської бібліотеки, сперечався з ним, часто висловлюючи досить оригінальні міркування.

Характери у Володі й Саші були досить різні. Саша — тихий, спокійний, завжди зосереджено-вдумливий. А Володя — говіркий, запальний, веселий. Саша зовсім не вмів

гостро, ущипливо жартувати над людьми. Володя ж надзвичайно влучно підмічав смішні риси в характерах людей. Ріднила ж братів кришталева чесність, жага до знань, любов до праці, твердість характеру. Обидва вони вміли вперто й наполегливо йти до поставленої перед собою мети.

14

З 1869 по 1878 рік Ульянови перемінили в Сибірску кілька квартир. Переїзди з великою сім'єю були, як говорила Марія Олександрівна, стихійним лихом. Треба було купувати власний будинок. Про це Ілля Миколайович і Марія Олександрівна давно вже мріяли. Але хоч Марія Олександрівна й дуже ошадливо вела господарство, важко було відкладати гроші на купівлю будинку. Ілля Миколайович одержував всього 73 карбованці 50 копійок на місяць, а інших прибутків у них не було. Сім'я ж росла. 6 лютого 1878 року народилася дівчинка, яку назвали Марією. За навчання Ані в жіночій гімназії платили тридцять карбованців на рік. За навчання Саші Ілля Миколайович не платив тому, що був працівником міністерства народної освіти, якому підлягали чоловічі гімназії. Але в наступному році до гімназії йшли Оля і Володя. За Олю теж треба було платити. Марія Олександрівна ледве зводила кінці з кінцями. І все-таки вона, з дитинства при звичаєна до труднощів,— таку ж велику сім'ю батько утримував теж на сімдесят три карбованці,— ухитрялася відкласти на будинок. За п'ятнадцять років зібралася сума, що, коли трохи позичити, можна було думати про купівлю. Ілля Миколайович довго підшукував будинок, нарешті зупинився на одному: на Московській вулиці, з просторим двориком, невеличким садочком. Марії Олександрівні будинок теж сподобався, і вони його купили.

В серпні 1878 року Ульянови переселилися в свій будинок. Старші — Аня, Саша і Володя — мали окремі кімнати. Правда, кімната Володі була прохідною — через неї ходив до своєї кімнати Саша, але все одно окрема. Малі — Митя і Маняша — розташувалися в одній кімнаті з Олею, через яку вів хід до Ані. Всі ці дитячі кімнати були на антресолях. А внизу — кабінет батька, невеличка вітальня. І найбільша кімната — це їдальня, де збиралася

вся сім'я. Навпроти їдальні — відгороджена тільки ширмою від коридора, де був хід до дитячої й на кухню, — кімната Марії Олександрівни. І ще одна, зовсім маленька кімнатка, де жила няня. Після тісних, незатишних квартир цей будинок здався Ульяновим казковим палацом. І Ілля Миколайович, і Марія Олександрівна, і діти — всі не могли намилюватись будинком, двором, садочком. Та ще й річка Свіяга, куди ходили всі купатися, протікала зовсім близько.

Першу зиму в новому будинку Володя готувався до вступу в гімназію. Займався з ним той же Василь Андрійович Калашников. Разом з Володею готувалась до гімназії й Оля. Різниця в роках між ними була невелика, тому вони особливо дружили. Та й в характерах у них було багато спільного: обоє рухливі, говіркі, невгамовні. Весь день тільки й чути їхні дзвінки, веселі голоси. Вони затівали таку біганину по кімнатах і сходах, так сміялися й кричали, що Ілля Миколайович, траплялось, виходив із свого кабінету і суворо питав:

— Хто тут кричить? Щоб я більше не чув!

Цього, як правило, було досить, щоб знову залягла тиша. Але, бувало, Володя і Оля, розпустувавшись, ніяк не могли вгамуватися. Тоді Ілля Миколайович брав Олю або Володю в кабінет і наказував там щось робити. А оскільки він завжди знаходив якесь цікаве заняття, то покараний забував про все і спокійно грався, не заважаючи батькові працювати.

Наступних екзаменів Володя трохи побоювався, хоча нікому про те не говорив. Лише все частіше розпитував Сашу про гімназію. У березні в гімназії сталася подія, яка схвилювала всіх, — приїхав новий директор — Керенський Федір Михайлович. Вишневського, при якому панували грубість, неuczтво, лицемірство і підлабузництво, нарешті звільнили. Саша радів. Дивлячись на нього, радів і Володя. Лише Аня ледь не плакала — Вишневського залишали директором жіночої гімназії. Саша втішав її: не хвилюйся, мовляв, його й від вас попросять.

— Стривай, Аню! Які вірші мені сьогодні хлопці дали про Вишневського. Написав Дмитро Мінаєв. Висміяв усіх — навіть губернатора і єпископа! Але я переписав тільки про Івана Васильовича. — Саша хотів прочитати, та, глянувши на Володю, сховав зошита. — Я пізніше прочитаю.

— Якщо мені не можна слухати, то я піду! — ображе-

но сказав Володя, зрозумівши, чому Саша відмовився читати.

Аня і Саша презирнулися, але нічого не сказали. Це явно означало: так, мовляв, іди. Володя зітхнув і вийшов. Саша, погортавши зошита, найшов вірш, сказав тихо:

— Я й про єпископа переписав. Тільки при Володі не хотів про це говорити, а то в нього, знаєш, яка пам'ять,— раз почує і буде повторювати. Так слухай про єпископа Євгенія:

Пою тебе, святой владыка,
За то, что кистью всей руки
В обедню, близ святого лика,
Дьячкам ты ставишь синяки.

— Дай, Сашо, я перепишу і завтра ж покажу всім дівчатам.

— Візьми. Та дивись тільки, щоб вірш цей не потрапив до рук Івана Васильовича, а то перепаде нам.

— Ну що ти! Я його тільки прочитаю, я переписувати не дам. Або навіть так: вивчу і розкажу. Це буде краще. Ох, коли вже ми здихаємося того пройдисвіта? Я дивитись не можу на його нахабну, тупу пику!

Ані недовго довелося чекати. На одному урочистому обіді, де була присутня вся губернська влада, починаючи від губернатора і кінчаючи єпископом, учитель малювання, ображений Вишневським, попросив дозволу виголосити тост. Хоч помітно було, що він добряче випив, але йому не відмовили. Піднявши келих, учитель, замість похвали на адресу начальства, раптом виголосив:

— А Іван Васильович грабував, грабував, грабував...

Це був удар грому серед ясного дня, від якого Вишневський не міг уже очухатись. Довелося йому розпрощатися з директорством і в жіночій гімназії.

В кінці березня погода видалася мінлива: то тепло, то холодно. Ілля Миколайович пішов якось з дому в легкому пальті й простудився. Лікар наказав кілька днів полежати в постелі. Друзі й знайомі, знаючи, що він погано почуває себе, старалися не турбувати його. Увечері лише приходив Володин хрещений батько Арсен Федорович зіграти партію в шахи. 31 березня був день народження Саші. Ілля Миколайович встав з постелі, щоб посидіти за столом з сім'єю. Після того йому знову стало погано і довелося лягти. Аж ось другого квітня прибігає Саша з гімназії і, не роздягаючись,— прямо до батька. Говорить, ледь переводячи подих:

— Тату, знаєш, яка новина?

— Нічого не чув.

— В царя стріляли!

— В царя?! — здивовано протягнув Ілля Миколайович, підвівшись на лікті.— Хто тобі сказав?

— Всі в гімназії про це говорять.

— Ну й що?

— От і все. Говорять, той стріляє, а цар тікає...

— І цар живий?

— Так, утік. А того, хто стріляв, схопили.

— Ось що, Сашо: поки ти не роздягнувся, біжи до Арсена Федоровича і скажи, що я прошу його зайти на хвилинку.

— Добре, татку.

Саша побіг. Ілля Миколайович постукав у стіну — він чув, що за стіною, в їдальні, дружина щось шила. Марія Олександрівна почула стук і зайшла. Побачивши, що він дуже схвильований, заклопотано спитала:

— Тобі погано?

— Ні, мені значно краще. Але знаєш, яку новину щойно приніс Саша?

— Ні, я його ще не бачила.

— Знову хтось стріляв у царя. Після того, як терористи вбили самого шефа жандармів Мезенцева, всього можна було чекати. І все-таки якимось не віриться. Адже государ завжди з охороною. Та ще з якою! Постріли в нього Каракозова і Березовського не зробили його обережнішим, а охорону пильнішою. Мабуть, є люди, які бажать, щоб на престол швидше сів царевич Олександр. Я два рази бачив його, і він на мене справив гнітюче враження. Ідуть чутки, що він погано підготовлений для керування державою, бо вся увага зверталася на царевича Миколу, який помер. І коли вже такий цар, як Олександр Миколайович, неспроможний відгородити себе від пострілів, то що ж буде робити його син? Взагалі все дивно: з турецької війни, хоча й з великими труднощами, а все ж ми вийшли переможцями. Місто наше, до речі, готується до урочистої зустрічі Калuzького полка, який воював під Ловчею і Плевною. А війна терористів з урядом не тільки не вщухає, а дедалі більш розгортається. Чим все це закінчиться — лише богу відомо...

Прийшов Арсен Федорович і розповів, що трапилось. Стріляв у царя якийсь Соловйов.

— Кажуть, п'ять куль випустив,— говорив Арсен Фе-

дорович.— І воістину лише промисл божий врятував государя. Страшно навіть подумати, що було б, якби злочинець убив государя.

— У важкий час ми живемо,— зітхнув Ілля Миколайович.

— І коли вже кінчиться цей кошмар? Стільки років триває терор, і щось не чути, щоб проти нього були вжиті якісь радикальні заходи. Скрізь тільки й чуєш: крамола так посилилась, що тільки шибеницями можна щось збити...

— А хіба мало було смертних вироків? — заперечив Ілля Миколайович.— Хіба мало молодих людей померло у в'язницях, не дочекавшись навіть суду? Хіба мало їх зараз в тюрмах та каторгах? Неймовірно багато. До того ж винних і не винних. Пригадайте, що змусило Віру Засулич стріляти в генерала Трепова? Прагнення помститися за Боголюбова, показати, що за насильство буде помста! От і пішло з того фатального пострілу: уряд вішає терористів, а терористи стріляють у представників влади. А тепер ось підняли руку й на государя...

— І що ж, по-вашому,— припинити переслідування всіх цих нігілістів? Дозволити їм робити все, що вони забажають? — сердито спитав Білокрисенко.— Цього ви хочете?

— Арсене Федоровичу, а ви серйозно вірите в те, що всі ці хлопчаки, які ходили в народ з брошурками, підняли б мужика на такий бунт, який очолював Пугачов?

— Думаю, що ні.

— Отож. Постає питання: чого ж усі так налякалися? За що так суворо покарали всіх тих молодих людей? Пам'ятаєте: суд просив государя пом'якшити вирок, а шеф жандармів Мезенцев наполіг, щоб залишилося найсуворіше покарання. Та ще й усіх тих, кого суд виправдав, як кажуть у нас, адміністративним порядком погнав на заслання. Пам'ятаєте, як усі були цим обурені? І коли терористи вбили Мезенцева, то не чути було, щоб за ним хтось дуже шкодував. Може, я тут міркую як педагог, і все це не можна застосувати до суспільства, а тільки до школи,— помовчавши, продовжував Ілля Миколайович,— але ненависть і жорстокість учителя породжують ненависть і жорстокість учнів. І якщо вчитель не знайде в собі сили й розуму вчасно зупинитись, то він кінчить, як правило, дуже сумно...

У жовтні 1880 року Іллі Миколайовичу вдалося відкрити в Симбірську два приходських училища. Вірі Василівні Кашкадамовій він запропонував місце вчительки в жіночій училищі. Знайомі говорили їй:

— Ульянов — суворий, вимогливий начальник. Йому важко догодити. Він сам працює з віддачею всіх сил і іншим потачок не дає. Хоча, з другого боку, — він уміє захистити своїх учителів. Звичайно, тих, кого поважає. Але заслужити його повагу вдається небагатьом. Та що вам говорити. Ось почнете з ним працювати, самі побачите...

Наслухавшись таких розмов, Кашкадамова з острахом в серці йшла до Іллі Миколайовича. Розшукавши на Московській вулиці будинок Ульянових з веселими, заставленими квітами вікнами і зеленим, як весняна трава, дахом, вона кілька хвилин стояла біля хвіртки, перш ніж відчинити її. В дворі її зустріла невисока, просто одягнена жінка з красивим, привітним обличчям. Вона м'яко і, як здалося Вірі Василівні, доброзичливо посміхнулася, спитала, йдучи їй назустріч:

— Ви до Іллі Миколайовича?

— Так...

— Будь ласка. Я проведу вас...

— А може, він зайнятий, то я після...

— Ні-ні, він говорив, що чекає на вас.

— Чекає?! — злякалась Віра Василівна. — Давно?

— Ні. Він тільки-но повернувся з училища. Прошу вас, — продовжувала Марія Олександрівна, пропускаючи Віру Василівну до вітальні. — Я зараз скажу йому. — Вона легкою тихою ходою підійшла до дверей, обережно постукала. — Ілля Миколайович, до тебе прийшли. Можна?

— Будь ласка! — почувся з кабінету глухуватий басок, і в дверях з'явився Ілля Миколайович. — Прошу вас, Віро Василівно...

Кашкадамова глянула на сувору зморшку поміж брів, зустрілася з пильним поглядом карих очей і зовсім розгубилася. Як і говорили знайомі, Ілля Миколайович почав розмову холодно, офіційно. Вона сиділа біля столу, в чорному м'якому кріслі, і почувала себе так, немов учениця, яку поставили в куток. Після перших загальних питань Ілля Миколайович спитав, яку педагогічну літерату-

ру вона читає. Віра Василівна назвала кілька книг і з виразу обличчя Іллі Миколайовича зрозуміла, що дуже мало читала. Думала, що Ілля Миколайович почне дорікати їй за це, але він нічого не сказав. А під кінець бесіди зауважив:

— На вчителя покладається велика відповідальність, яка потребує постійного і наполегливого навчання.

— Розумію... І боюсь, що в мене не вистачить ні знань, ні сил...— почала Віра Василівна.— Я, мабуть, зовсім не підготовлена для такої праці...

— Будете працювати і вчитися,— сказав Ілля Миколайович.— А труднощі...— Він з доброю посмішкою подивився їй в очі, спитав якимось просто, щиросердно: — В кого їх немає?

Довго Ілля Миколайович розмовляв з Вірою Василівною, і пішла вона від нього заспокоєна, рада, що їй доведеться працювати з ним. Ілля Миколайович якимсь непомітно переконав її, що праця в школі цікава, що нічого на світі немає благороднішого за труд учителя. В перші місяці заняття Ілля Миколайович майже щодня заходив до неї на уроки. Та присутність його не тільки не заважала їй, а допомагала, бо він поведився не як начальник, що прийшов перевіряти, а як старший товариш. Уважно слухав урок, говорив, що вона зробила добре, що погано. Причому найсерйозніші зауваження вмів робити так, що це не ображало, а лише примушувало замислитись над помилкою, шукати шляхів до її виправлення.

Віра Василівна так звикла до постійних порад Іллі Миколайовича, що, коли він не приходив кілька днів, сама йшла до нього. Часто запитання її були незначні, а то й просто дріб'язкові, але Ілля Миколайович завжди терпеливо вислухував її, хоч вона й зловживала його часом. З'явився підручник Петушевського. Віра Василівна, прочитавши його, побігла до Іллі Миколайовича, щоб з'ясувати все те, що їй здалося незрозумілим або суперечливим. Прочитала цікаву статтю в журналі — знову до Іллі Миколайовича, бо знає, що він уже теж прочитав статтю і, як завжди, значно краще, ніж вона, розібрався в поставлених автором питаннях.

Годинами можуть сидіти вони в затишному кабінеті Іллі Миколайовича, говорити, сперечатися. Та ось тихо відчиняються двері в кімнату, і Марія Олександрівна, м'яко посміхаючись, питає:

— Ілля Миколайович, скоро ви кінчите?

— Зараз, зараз!

— Самовар уже на столі.

— Дуже добре! Ще хвилину, і ми йдемо...

І тут закон: як тільки вийшли з кабінету — ділові розмови припиняються. І хоч би й як Віра Василівна відмовлялася, все одно її посадять пити чай. За столом, де збиралася, як правило, вся сім'я, Ілля Миколайович наче перемінявся: він жартував, весело сміявся, розповідав кумедні історії з життя школи, яких знав дуже багато. Помітивши, що старшого сина немає за столом, він питав:

— А де ж Саша?

— В своїй лабораторії, — доповідав Володя. — Зачинився і якісь спроби робить.

— Дим з вікна шугає, як з димаря! — доповнює Оля.

— Істинний алхімік, — з добродушною посмішкою зауважує Ілля Миколайович. — Але чай, наскільки я знаю хімію, ніяким спробам не завадить. Ану, хто покличе його?

— Я! Я! — кричали в один голос Володя й Оля і, переганяючи одне одного, бігли нагору, до кімнати Саші. Чулося тупотіння їх ніг на східцях, стукіт у двері. Через хвилину-дві вони з'являлися, тримаючи за руки свого улюбленого брата. Саша, побачивши Віру Василівну, зніяковіло кланявся їй. Ілля Миколайович м'яко жартував з того, що Саша так захоплюється наукою. Саша мовчки, серйозно слухав його і лише деколи вибачливо посміхався. В загальній розмові він майже не брав участі. По зосередженому виразу на обличчі було видно: думки його зайняті перерваною роботою.

— Ну як — скоро золото видобудеш? — питав Ілля Миколайович, добродушно усміхаючись.

— Скоро, — в тон йому, теж з добродушною усмішкою, відповів Саша.

— І багато?

— Та пудів зо три!

— Ого! — радів Митя, який всю цю розмову сприймав всерйоз. — Що ж ти з ним робитимеш?

— Два пуди віддам жебракам, а пуд — тобі.

— Мені цілий пуд золота? — здивовано кліпав очима Митя. — Та ти жартуєш! Я ж його й не підйму!..

Останні слова Митя так кумедно вимовив, що всі мимоволі засміялися. А Саша, скориставшись з цієї веселої хвилини, встав з-за столу:

— Пробачте, мені треба йти... Спасибі, мамусю, за чай...

— Випий, Сашенько, ще чашечку,— просила мати, підсуюючи до нього вазочку з варенням.

— Спасибі, але я вже ситий.

— І не сиди, будь ласка, весь день у кімнаті. Від того, що ти мало буваєш на свіжому повітрі, в тебе, мабуть, і апетиту немає.

— У мене, мамо, дуже хороший апетит,— говорив Саша, ласкаво дивлячись у вічі матері.

Мати зітхнула, а він, ще раз усміхнувшись, вийшов. Ілля Миколайович, явно заспокоюючи дружину, сказав:

— Нічого. Влітку поїде до Кокушкіна. Там повітря чудове...

16

Збиратися до Кокушкіна починали з ранньої весни: готували вудочки, кошики, папки для гербаріїв, десятки інших речей, конче необхідних для села. Кожний планував, що він зробить за літо. І чим ближче підходив час від'їзду, тим повільніше минали дні, тим більше хвилювалися. Та ось нарешті Саша й Аня склали екзамени, речі спаковані, час вирушати. З веселим гамом, з радісно сяючими обличчями старші перебігали по трапу на пароплав. Пароплав доведе до Казані, а там до Кокушкіна близько.

Траплялося, Ілля Миколайович, вибравши кілька вільних днів, теж навідувався в село. Настрій святкової радості, який охоплював дітей, передавався і йому. Поїздка по Волзі, Казань — все це було наче мандрівкою в молодість. У студентські роки він дуже любив мандрувати. Мріяв багато куди поїхати, та не було за що. І їздив він лише додому, в Астрахань. Коли тепер йому доведеться там побувати? 12 квітня ось помер брат Василь, сестру Марію поховали минулого року. Залишилась в батьківському будинку сама сестра Феодосія...

З радістю їхала до Кокушкіна і Марія Олександрівна. Хоч, вийшовши заміж, жила весь час у містах, а ніяк не могла звикнути до їх тісноти. Весь час її тягнуло на сільське привілля. З Симбірська, на вулицях якого влітку здіймалися хмари пилюки, вона завжди виїжджала, полегшено зітхнувши. У місті в неї не було друзів, тут вона почувала себе самотньою, а в Кокушкіно з'їжджалися

сестри, з якими можна було про все поговорити. Та особливо раділа вона за дітей. На чистому повітрі вони набиралися сил і поверталися до міста зміцнілими, засмаглими.

В Казані Марія Олександрівна зупинялась у сестри Анни. Відпочивши трохи з дороги, Ілля Миколайович наймав коней, і знову починалася метушня з укладанням речей на вози, з вибором місць. Володя, випереджаючи всіх, сідав спереду, коло візника, і, весело сміючись, починав жартувати:

— А що, дядьку Юхиме, був би батіг, а коні підуть?

— І овес допомагає,— нюхаючи тютюн, поважно відповідав візник.

— Навіщо ви ото тютюн нюхаєте?

— А е-е... Апчхи-и! А це, сказати правду, мозок прочищає...

— Сашо, чув? — повертаючись до брата, кричить Володя, весело поблискуючи карими очима.— Чхання мозок прочищає! Чудово, правда?

Після цього, коли хтось плів нісенітниці, Володя говорив: чхни, що означало — прочисть мозок. Моторний, веселий, Володя у метушні переїзду почував себе наче риба у воді. Він заразливо сміявся, говорив дотепи, пустував. Не встиг віз зупинитися, як він кинувся до двоюрідної сестри, що їх зустрічала, і, вхопившись руками за живіт, попрохав:

— Анюто, я захворів! Полікуй мене...

— А що в тебе болить? — поблажливо всміхаючись, запитала молода лікарка, врозумівши, що Володя жартує.

— Ніяк не можу наїстись: скільки не їм, все голодний.

— Піди на кухню,— ледь стримуючи усмішку, порадила Анюта,— відріж кусень хліба, посоли гарненько і з'їж...

— Я вже пробував, не допомагає.

— Спробуй ще раз, допоможе!

— Спасибі, лікарко,— вклонився Володя так, як це роблять селяни.— Дай бог тобі здоров'ячка...

— Жартівник!.. Апч-хи!..— витираючи сльозу, яка виступила від тютюну, вертів головою дядько Юхим.— Пустун...

Відпочивати, щоб марно витратити час, Саша не вмів. Звільнившись від стародавніх мов, Саша поринув у свою улюблену науку — природознавство. Читав він суворо за планом. В Кокушкіно приїжджав із своїми книгами, вста-

вав рано і кожного ранку, ніколи не відступаючи від цього правила, проводив заняття. Читання книжок доповнював експериментами: препарував жаб, збирав і вивчав під мікроскопом різних жучків. Робив все це настільки серйозно, з таким захопленням, що ніхто не наважувався глузувати з цього. Навпаки, всі приставали з розпитуваннями, дивувались, як багато Саша знає цікавого.

— Професор! — з ноткою гордості говорив Ілля Миколайович і радив йому: — Влітку, Сашо, треба все-таки відпочивати.

— Ти ж сам не раз говорив: улюблена праця — найкращий відпочинок.

— Вірно. Але все має міру. От сьогодні ти коли встав?

— О четвертій годині. І переконався, що можна вставати ще раніше. Тихо вранці. Лише зозуля куче. І всі таємниці природи здаються якимись ближчими, зрозумілишими...

Ілля Миколайович слухав сина, дивився на його бліде обличчя, у великі чорні очі, які світилися тим глибшим сійвом, що властиве тільки людям, здатним фанатично віддаватися улюбленій справі, й все більш переконався: Саша має все, щоб стати ученим. Пригадалося своє захоплення фізикою, і трохи сумно стало на душі: він теж міг би присвятити себе науці. Недаремно ж йому, а не комусь іншому, довірив геніальний Лобачевський метеорологічні спостереження, коли він їхав до Пензи. Не вдалося... Лише каторжна праця батька, самовідданий труд брата, тяжкий труд його, Іллі Миколайовича, — тобто труд трьох поколінь, був потрібний, щоб дати Саші змогу присвятити себе власному покликанню...

Кожного разу, під'їжджаючи до Кокушкіна, дядько Юхим говорив:

— Дивлюся я на ваше сільце і думаю: що за диво — таке воно маленьке, а таке веселе. Назад навіть повертатися не хочеться. Йй-богу, правду кажу.

Кокушкіно й справді було гарне. Стояло воно на високому березі річки Ушні. Біля урвища височів старий будинок, а недалеко від нього — флігель, оточений садом. Від млина до будинку тягнувся замулений ставок, з якого Саша тягав жаб для своїх дослідів. І не тільки ставок був занедбаний, а й усі будівлі. У будинкові груби диміли, дах протікав, і коли надходила гроза — всі кімнати заставлялись мисками й відрами. Прогнілі містки до купальні провалювалися, дірявий човен притоплювався. Все гнило

Й валилося, бо не було коштів на ремонт. Але всі ці незручності не помічались, і «веселе сільце» з чистою, мов крапля роси, річечкою, з глибокими ярами, що стояло, наче острів, серед неозорого степу, над яким дзвеніли в густій блакиті неба жайворонки, а в місячні ночі співа-ли солів'ї, було для Саші найкрасивішим куточком на землі. І якщо хто-небудь починав хвалити інші місця, він недовіриливо й ревниво питав:

— Невже там краще, ніж у нашому Кокушкіні?

Люди з села часто ходили у ліс по ягоди й гриби. Та коли народу збиралося багато, Саша не приставав до компанії: він не любив гамору й метушні. Він навіть прогу-лянки використовував для своїх занять — то гербарії зби-рав, то колекції ячок. Коли ж старші, разом з батьком, збирались до Черемиського лісу, він теж відкладав книги. Прогулянки з батьком завжди були цікаві: батько тоді співав студентські пісні. Одна з них Саші особливо подо-балась, і як тільки вони відходили далі від села, просив:
— Тату, заспіваймо: «По чувствам братья мы с то-бой...»

І коли батько, м'яко гаркавлячи, затягував хриплува-тим баском свою улюблену пісню, Саша гучно і часто не зовсім до ладу підспівував:

По чувствам братья мы с тобой,
Мы в искупление верим оба
И будем мы питать до гроба
Вражду к бичам страны родной.

Когда ж пробьет желанный час
И встанут спящие народы —
Святое воинство свободы
В своих рядах увидит нас.

Співав Саша і відчував, що серце його прискорено б'ється, що він, як батько, буде «питать до гроба вражду к бичам страны родной». Потім прохав батька співати но-вих пісень, і Ілля Миколайович охоче згоджувався, а Са-ша за це ще дужче любив його, гордився ним, в усьому намагався наслідувати його. Ніколи не було випадку, щоб батько за щось нагримав на нього. І чим більше дорослі-шав син, тим міцніша духовна близькість зв'язувала його з батьком.

Як рано не прокинеться Саша, а дядько Карпо вже на річці. Човна не видно, тому здається: він не пливе, а повільно йде по воді. Це враження посилюється ще від того, що Карпо більше схожий на пророка, ніж на сільського рибалку: в нього довгий хвилястий чуб з густою сивиною, високий лоб, розсічений глибокою зморшкою, очі сумно-скорботні й завжди дивляться кудись у далечинь...

Саша обережно спускається з кручі до річки. Йому хочеться поговорити з цим схожим на філософа рибалкою, але дядько Карпо пропливає, не помітивши його. Саші раптом спадає на думку: і життя цієї незвичайної людини схоже на його примарний рух у тумані. І тут постає питання: а чому? Чому ця людина поетичного складу душі, глибокого розуму, напрочуд чулої совісті приречена на таке жалюгідне животіння?

Цей рибалка Карпо жив у сусідньому селі. Його стара хата часто стояла пустою: господар тижнями пропадав то на полюванні, то десь на заробітках. Злиденний, сиротливий вигляд хати, що заросла по самі вікна бур'яном, краще будь-яких слів промовляв за те, як незатишно живеться її господареві. Саша часто заходив — спочатку з батьком, а потім сам — до Карпа, який йому дуже подобався. З Карпом можна було поговорити про все. Він знав безліч різних історій і розповідав так цікаво, що Саша слухав його, боячись поворухнутися. Мова Карпа була щедро пересипана всякими приказками. І робив він це не заради красного слівця, він вкладав у них ті думки, яких не можна висловити прямо. Навіть на традиційне Сашине запитання, як ідуть справи, відповідав зі своєю незмінною лагідно-іронічною посмішкою:

— Живу, наче млинець на поминках: і масла багато, і з'їсти можуть...

Після кожного вдалого полювання чи риболовлі заявлявся в Кокушкіні зі своєю здобиччю. Просив за рибу і дичину копійки й страшенно ніяковів, коли Ілля Михайлович примушував його брати більше.

— Куди стільки? — лякався він, задкуючи до порога. — Мені тільки б на порох. Його треба купити... Е-ха... — скрушно зітхав, помітивши, що вже не відмовиться, й, сором'язливо жмакаючи гроші, філософськи закінчував: — Од них усе горе...

І не так потреба продати рибу вела Карпа до Кокуш-

кіна, як бажання поговорити з привітними людьми. Ілля Миколайович, побачивши Карпа, як правило, запрошував його до свого кабінету, і вони годинами розмовляли там. На долю Карпа випало важке, повне злигоднів життя. Будучи людиною волелюбною, він не терпів ярма і кілька разів утік від пана, але його ловили, повертали назад і, жорстоко відшмагавши батогом, змушували тягнути ту ж ненависну лямку. У Саші кров закипала в серці від обурення, коли він слухав розповідь Карпа.

— А зараз що? — говорив, хмурачись, Карпо. — Одне тільки змінилося — тоді продавали душі нашого брата за мідну копійку, а тепер їх за ту ж копійку купують. От і виходить: хоч верть-круть, хоч круть-верть, а все одно в черепкові смерть. А яка сила гине! Подумати страшно! Людині, щоб вона могла зробити те, заради чого на світ божий з'явилася, потрібна повна воля в усьому. А в нас що — одне дають, друге відбирають, а третє й зовсім забороняють. Або й ще гірше, — добавив після паузи Карпо, натякаючи на арешти. — Все в нас можна робити з дозволу начальства, наче розумнішого від нього нікого й на світі не було. Але всім же відомо — за дозволом людина не може бути ні вільною, ні сміливою. І я дуже розумію тих, кому воля дорожча за життя.

З дитинства Саша любив природу, милувався її красою. Тепер він навчився в Карпа добре правити човном і, траплялось, днями пропадав на річці. Якось Аня впросила його, щоб він і її взяв з собою. Саша не міг відмовити, і вони попливли вдвох. Ранок був теплий, сонячний. День розгорався гарний. Та в обід налетів вітер, небо затягли хмари, став накрапати дощ. Ні плаща, ні парасольки з дому Аня не захопила. До Кокушкіна було далеко, і Саша, боячись, щоб Аня не застудилася, запропонував:

— Давай зупинимось біля Татарського і зйдемо до Карпа.

— Давай, — погодилась Аня. — Я давно хочу подивитись, як він живе. Вчора, коли він пішов од нас, тато сказав мені: «Карпо справжній поет і філософ». Так оце його хата? Дивно, але я чомусь її такою й уявляла...

— О, яких гостей гроза мені пригнала! — здивовано вигукнув Карпо. — От уже справді, мов у казці: «І послали цар-вогонь та цариця-водиця на землю-матінку диво-крапельок — доньок своїх. І запалахкотіли на землі крапельки ті квітами-красунями...» О, як ви, панночко, кашляете! Сідайте ближче до вогню, — підставляючи Ані єдину

табуретку, говорив Карпо.— А я тільки-но з рибної ловлі повернувся, юшку зготував. І таку, наче на замовлення: з йоржків, з окунків. Чуєте, як пахне? Зараз вас почастую.

Тарілок у Карпа не було, і він насипав юшку для Ані й Саші в глиняну миску — одна була в нього, а сам присів коло чавунця.

Аня тремтіла від холоду — вона дуже намокла, і гаряча юшка здавалася їй надзвичайно смачною.

— Дивлюся як ось на вас, і мені пригадалося,— почав розповідати Карпо.— Давно це було, а й досі у мене перед очима стоїть. Ходив я з батьком до Казані на ярмарок. Це було ще за царя Миколи. Коли повертались назад, нас дощ, як-от і вас, напав. Ну, завернули ми до одного знайомого мужика. Заходимо в хату. Що за оказія: повно хлопчаків у солдатських шинельках. Всі мокрі, брудні, замучені. І по обличчях видно — не росіяни. «Дети, Матвію,— питає батько,— їх назбирав?» Матвій тільки рукою махнув. Що ж виявилось: то гнали до Сибіру дітей, насильно відібраних у батьків на якусь службу. Зайшов тут і солдат-конвоїр з сухарями. Поділив на всіх. Взяли вони сухарі, дивлюся — ой господи! — у багатьох навіть сили нема відкусити того сухаря. У мене й серце кров'ю облилося. «За які гріхи смертні на них така кара накладена?» — питаю солдата. «А про те начальству,— мовляв,— краще знати». — «Та вони ж помруть усі», — кажу йому. «Мабуть, так,— відповідає солдат,— ми вже половину поховали, а дорозі й кінця не видно...»

Схвильований страшними спогадами, Карпо встав, пройшовся кілька разів з кутка в куток по тісній кімнаті. Далі знову заговорив, і в голосі його чувся вже не біль, а гнів:

— Не встигли ті мученики відігритися й сухарі згризти, як хтось постукав у вікно й крикнув, щоб виходили. Дощ сів, грязюка була непролазна, а ті маленькі каторжники, затиснувши сухарі в руках, брели прямо у могили свої. Ми з батьком, самі не знаючи чому, теж побрели за ними. Уже на виході з села упав один в рівчак і почав борсатися, мов сліпе кошеня. Батько кинувся піднімати його. А тут другий упав, третій...

Аня схлипнула, витираючи сльози, а Саша, закусивши губу, дивився у вікно. По склу котились краплини. А Саші здавалося: то не дощові краплі, а сльози загиблих маленьких мучеників, сльози тих, хто й зараз змагає за ґратами тюрем, хто волочить кайдани до лютого Сибіру.

Десь там, у заваленому снігом Вілюйському острозі, живцем похований улюблений письменник Чернишевський. Його роман «Що робити?» Саша прочитав за одну ніч і ніяк не міг зрозуміти: чому цю розумну, благородну й світлу, як весняне сонце, книгу царські чиновники вважають крамольною? У цій книзі кожний рядок, кожне слово одухотворене жагучою, палкою любов'ю до свого народу.

Гроза відступила до Черемиського лісу. Глянуло сонце, і краплини на вікні заіскрилися. За річкою величезною підковою здіймалась веселка. Трава, кущі, дерева — все так іскрилося, що боляче було дивитись.

— Благодать яка! — дихнувши на повні груди, радісно вигукнув Карпо.— Люблю! І грозу, і веселку... Коли дивлюся на оцю красу господню, так тут ось,— він обхопив руками свої широкі груди,— ворухиться щось таке, а слів не вистачає, щоб висловити... Тож заходьте, коли ще будете тут...

— Дякую,— відповів Саша і міцно потис Карпові руку.

Всю дорогу Саша замислено мовчав і лише тоді, коли причалили в Кокушкіні, сказав:

— Яка людина!

— Дивна! — захоплено мовила Аня, котрій давно хотілося висловити своє міркування.— Я закохана в нього! І дуже шкода, що життя його склалося так важко...

— А чому? — з невластивою йому різкістю вигукнув Саша.— Хто винний? Хто в тюрми кидає найсміливіших людей? Хто до Сибіру їх жене? Цар — ось хто! І недаремно в нього стріляють!

— Сашо! — з подивом крикнула Аня.

— Так, недаремно,— вже спокійно, але твердо повторив Саша, мовби підкреслюючи тим, що це його глибоке переконання, а не слова, які вириваються в хвилини обурення...

Розділ п'ятий

1

Того дня Саша затримався в гімназії: треба було допомогти друзям підготуватися з латинської мови. Перекладали до одуріння, а потім всією компанією пішли до Волги подихати свіжим повітрям, в якому вже відчувалися

пахощі весни. Саша відмовився йти з усіма — йому не терпілося закінчити цікаві досліди з хімії. Після багатьох невдач йому пощастило зробити такий порох, який вибухав, мов фабричний. Та не встиг Саша добратися до своєї Московської вулиці, як у всіх церквах міста загули дзвони. Що таке — пожежа? Ні, диму ніде не видно, пожежники не летять по місту. А міщани поводяться якось дивно — злякано перешіптуються, ревно хрестяться. Що ж трапилось? Саша зупинився, думаючи, де б можна про все довідатися. Звичайно, в гімназії.

Тільки-но повернув назад, як до нього підлетів Володя Волков.

— Фу-у, я тебе по всьому місту шукаю!

— А що таке?

— Страшна новина...— Волков перевів подих, озирнувся і, стишнвши голос, закінчив: — Царя вбито...

— Хто вбив?

— Не знаю. Кажуть, бомбою. Першою промахнулися, а другою на шмаття розірвало... Я це чув біля самої канцелярії губернатора. Сашо, що ж тепер буде?

Саша мовчав. Він і сам не знав, що тепер буде, але що цей вибух багато чого змінить, був упевнений. Все зло, все горе народне в нього, як і в багатьох молодих людей, що вболівали за страждання народу, пов'язувалися з діяльністю царя. А з цього переконання — прямий висновок: після вбивства царя народ заживе краще. Значить, оце гудіння дзвонів сповіщає народові про те, що настав нарешті час справжньої волі! Настав той час, про який мріяли, за який віддавали життя кращі люди Росії. І не помилився Писарев, який сказав, що світле майбутнє не так незмірно далеко, як про це всі звикли думати!

— Сашо! То що ж тепер буде? — повторив своє запитання Волков.— У мене просто... голова паморочиться.

Саша, поговоривши з Волковим, не пішов додому. В його уяві раптом постало худе, з палаючими очима обличчя за ґратами, юрба людей в арештантському одязі, яку бозна-куди гнали жандарми. Це за наказом царя їх тримали в тюрмі, а тепер... Саша бігом кинувся на той «старий вінець», де минули його дитячі роки. Був абсолютно впевнений, що залізні ворота тюрми вже розчинені і в'язні з криком: «Воля!» — обіймаються з своїми рідними й близькими. Та ні, залізні ворота були замкнені, а в похмурій тюрмі панувала та ж могильна тиша. І тільки

вартові не грізно-похмуро, а злодійкувато оглядали перехожих.

Довго Саша маячив на «старому вінці», позираючи на ворота тюрми, але замки на них висіли нерухомо. То певже й цей вибух виявився безсилим, невже і він не зруйнує тюремних стін? Ні, не може цього бути!

Два дні по місту ходили неймовірні чутки про те, як і хто вбив царя. Лише 3 березня «Симбирские губернские ведомости» надрукували маленьке повідомлення: «1/III о 9.30 годині вечора начальником губернії одержана від пана міністра внутрішніх справ телеграма такого змісту: «Сього 1 березня о першій годині 45 хвилин, коли государ імператор повертався з розводу, здійснено було замах на священну особу його величності за допомогою двох кинутих вибухових снарядів». В «Правительственном вестнике» всі прочитали й те, що перший снаряд «пошкодив скіпаж його величності. Вибух другого наніс тяжке поранення государеві. Повернувшись до Зимового палацу, його величність причастився і потім в бозі почив о 3 годині 35 хвилин пополудні. Одного злочинця затримано».

В кафедральному соборі, переказали Іллі Миколайовичу, сам єпископ Євгеній читатиме маніфест нового царя. Коли Ілля Миколайович прийшов до собору, там уже, на чолі з губернатором Долгово-Сабуровим, були всі чиновники. Єпископ Євгеній — сухий, жовчний — відправив літургію, почав читати маніфест таким голосом, наче то було святе писання:

— «Божію милостію Ми, Олександр III, імператор і самодержець всеросійський, цар польський, великий князь фінляндський і таке інше...

Оголошуємо всім нашим вірним підданам: господу богу бажано було в несповідних шляхах своїх поразити Росію згубним ударом і раптово відізвати до себе її благодійника государя імператора Олександра II. Він загинув од святотатственої руки вбивць, які неодноразово вчиняли замах на його дорогоцінне життя. Вони посягли на це дорогоцінне життя тому, що в ньому бачили оплот величчя Росії і благоденствія російського народу. Схиляючись перед таємничими веліннями божественного промислу і молячи всевишнього про упокій чистої душі небіжчика, батька нашого, ми вступаємо на прабатьківський престол Російської імперії і невіддільного од неї царства Польського та князівства Фінляндського...»

Слухав Ілля Миколайович цей маніфест, і душу його

охоплював неспокій. З усього видно: буде ще гірше, ніж було. І коли після маніфесту почався молебень за нового государя і всю його родину, то Ілля Миколайович просив бога, щоб все залишилося хоч би так, як було. Він не знав, що в цей самий час автор маніфесту, обер-прокурор найсвятішого синоду Победоносцев, писав новому цареві:

«Ваша імператорська величність!

Замучив мене неспокій. Сам не наважуюсь з'явитись до Вас, щоб не потурбувати, бо Ви на велику висоту стали. І я знову пишу, тому що пора страшна і час не жде. Або тепер рятувати Росію, або ніколи.

Якщо будуть Вам говорити про те, що треба заспокоїтись, треба продовжувати в ліберальному напрямку, треба уступити так званій громадській думці — о, ради бога, не вірте, Ваша величність, не слухайте. Це буде загибель, загибель Росії і Ваша; це ясно для мене як день. Безпека Ваша від цього не стане кращою. Безглузді злочинці, які занастали батька Вашого, не вдовольняться ніякою поступкою і тільки розлютуються. Їх можна приборкати, лихе насіння вирвати тільки боротьбою з ними не на життя, а на смерть, залізом і кров'ю. Хоч і загинути в боротьбі, аби перемогти. Перемогти не важко; до цього часу хотіли уникнути боротьби і обдурювали покійного государя, Вас, самих себе, всіх на світі, тому, що то були не люди розуму, сили і серця, а німічні євнухи і фокусники.

Нову політику треба заявити негайно й рішуче. Треба покінчити відразу, саме тепер, всі розмови про свободу друку, про дозвіл сходок, про представницькі збори. Все це вигадки пустих і кволих людей, все це треба відкинути.

Ми люди божі й повинні діяти. Доля Росії на землі — в руках Вашої величності».

Олександр III відповів своєму вчителеві й наставнику, без якого не міг кроку ступити: «Дякую Вам від усієї душі за щирого листа, якого я цілком поділяю».

З 3 по 21 березня в «Правительственном вестнике» з'явилися такі повідомлення:

«Затриманий на місці катастрофи Рисаков кинув під імператорську карету перший металевий снаряд.

У невідомому, що кинув, мабуть, другий металевий снаряд і сам був тим вибухом смертельно поранений, Рисаков,

коли йому показали труп померлого, пізнав свого однодумця.

Квартиру, де Рисаков і його товариш одержали металльні снаряди, знайшли вночі 3 березня. Хазяїн, побачивши, що прийшли представники влади, застрелився. Жінка, яка жила разом з ним, заарештована.

Об 11 годині ранку до тієї ж квартири прийшов юнак, якого негайно заарештовано. Під час затримання він зробив п'ять пострілів, якими поранив трьох поліцейських. Особа, яка вчинила опір поліції із зброєю в руках, як з'ясувалося,— Тимофій Михайлов. Він брав участь, як встановлено слідством, у підготовці замаху.

10 березня заарештована в С.-Петербурзі Софія Перовська, яка переховувалася з 1878 року. Вона зізналася, що керувала, після арешту Желябова, змовою 1 березня.

Цими днями справа про злочинний замах 1 березня поступила на розгляд сенату. Подальше розслідування обставин справи, які торкаються ще не притягнених до суду учасників злочину, привело до викриття сина священика Миколи Кибальчича, який на допиті повністю признався і показав, між іншим, що металльні снаряди; які кинуті 1 березня, а також і знайдені під час обшуку квартири на Тележній вулиці, зробив він».

Від боротьби терористів Саша був у захопленні, хоч бачив, що ні батько, ні мати, ні Аня (Володя й Оля були надто малі) не поділяють його симпатії до терористів. За таких обставин йому лишалось одне: відмовчуватися, що він і робив. Та коли батько, запросивши до свого кабінету, повів розмову про вбивство царя, Саша, вислухавши його, сказав:

— Вони правильно зробили.

— Почекай...— явно спантеличено сказав Ілля Миколайович, пильно придивляючись до строго нахмуреного обличчя сина.— Ти добре подумав, перш ніж... дійшов до такого висновку?

— Так,— твердо відповів Саша.

— Гм...— Ілля Миколайович провів долонею по лобі — жест, яким він виявляв крайню розгубленість свою.— Цього я не сподівався почути. Може, ти мені поясниш, що привело тебе до такого переконання?

— Проста логіка. Вони зробили з царем те, що він робив з їхніми друзями по боротьбі. Чи ти думаєш, вони не мали права помститися?

Це сміливе, рішуче схвалення терористів показало Іллі Миколайовичу сина зовсім з іншого, не відомого йому до цього часу боку. Виявляється, цей спокійний, захоплений наукою юнак виробив уже не тільки моральні й етичні, але й політичні переконання, в яких відчувався і його, Іллі Миколайовича, вплив. Адже він перший дав йому книжку віршів Некрасова, порадив прочитати «Размышления у парадного подъезда» і «Песню Еремушки». Він, гуляючи з ним по полях Кокушкіна, співав заборонені революційні пісні. Від нього почув Саша палкі слова: «И будем мы питать до гроба вражду к бичам страны родной». І хоча він ніколи не говорив про це, але з того, як він співав ті пісні, Саша не міг не відчутти, що вони для нього — «святая святых». Значить, уже з раннього дитинства в глибокому ясному Сашиному розумі, в його чуйній душі почало вироблятися негативне ставлення до заходів влади. Поліцейські порядки в гімназії, зубрячка стародавніх мов, жорстоке придушення найменшої спроби учнів відстояти якісь свої права — все це не могло не посилити у волелюбного Саші його ненависті до сваволі. І, знаючи ставлення Саші до порядків у гімназії, розуміючи, що він має рацію, Ілля Миколайович уникав розмов про це. А якщо вже й заходила мова, то він починав порівнювати гімназію з сільськими школами, і виходило: Саша був у значно кращих умовах, ніж селянські діти. Це, мовляв, слід цінувати, а не гудити.

— Я ось що тебе попрошу,— на закінчення розмови, сказав Ілля Миколайович,— не говори нікому про своє ставлення до терористів.

— Добре.

Минали дні, а в ворота тюрми гнали все нових і нових в'язнів. З Петербурга надходили суперечливі чутки. Та одне було ясно: революціонери заарештовані, їх незабаром судитимуть.

2

Нового царя і обер-прокурора синоду Победоносцева зв'язувала давня дружба. Победоносцев був його вчителем. Консерватор, панікер і боягуз, він лякався всього нового, як вогню. З упертістю маніяка Победоносцев, готуючи свого вихованця до влади верховної, вбивав йому думку: треба Росію повернути до того, що було за часів Миколи I. «Не вірте, коли хтось говоритиме Вам,— писав

він майбутньому цареві ще в 1878 році,— що все піде само собою в державі і що на тім або іншим становищі або законі Ви зможете заспокоїтись. Це неправда. Прийде, може, час, коли облесливі люди — ті, що люблять заспокоювати монархів, говорючи їм лише приємне,— почнуть запевняти Вас, що варто лише дати Російській державі так звану конституцію, на зразок Заходу,— і все піде гладко, розумно і влада може зовсім заспокоїтись. Це брехня, і не дай бог істинній російській людині дожити до того дня, коли брехня ця може збутися».

Через два роки Победоносцев уже відкрито осуджує Олександра II. Його ім'я він, звичайно, не називає, а всі лиха приписує урядові. Наче міністри на свій лад керують державою, а не роблять те, що цар наказує. «Уряду немає такого, яким він повинен бути: з твердою волею, з розумінням того, що він хоче. Люди кволі, з розколотою надвоє думкою, з роздвоєною волею, з жалюгідним уявленням про те, що все піде само собою. Ледачі, байдужі до всього, окрім свого спокою і користі. Середини немає. Або такий уряд повинен прокинутися, або він загине. А що загине разом з ним, про те й подумати страшно».

А ще через рік — у 1879 році, того дня, коли народо-вольці підготували аварію царського поїзда під Москвою, але через іспередбачений випадок під укіс полетіли вагони з царським почтом, а не з царем,— Победоносцев ще виразніше висловлюється про діяльність уряду, тобто — Олександра II. «В теперішні смутні часи,— пише він,— у всіх добрих російських людей душа хворіє. Від усіх чиновних і вчених людей душа у мене наболіла, наче в компанії недоумних людей або покалічених мавп. Чую звідусіль одне заучене, фальшиве, прокляте слово «конституція». Побоююсь, що це слово вже високо проникло і пустило коріння. Краще вже революція російська і огидна смута, ніж конституція. Першу ще можна побороти і навести порядок, остання ж є отрутою для всього організму, яка роз'їдає його постійно, якої російська душа не сприймає. І повинен вам сказати, Ваша високість, ось що: народ глибоко впевнений, що в уряді самі зрадники, котрі тримають безсило царя у своїй владі. Всю надію покладаю в майбутньому на Вас. Бо у всіх в душі ворухиться страшне питання: невже й царевич може коли-небудь за своїти думку про конституцію?»

5 лютого 1880 року Зимовий палац потряс вибух, підготовлений Степаном Халтуріним. Олександра II врятува-

ла випадковість: цар запізнився на півгодини вийти до ідальні обідати, бо зустрів на станції принца Гессенського. «Чи буде кінець жажів? — питає Победоносцев. — Сьогоднішня страшна подія дивовижна, а її можна було передбачити. Можна було заздалегідь побоюватися, що в Зимовому палаці ховаються злочинці і зрадники, — пророкує він заднім числом. — Скрізь літає одна думка, одне слово: царя оточили зрадники. І народ дивиться на сановників державних, як на зрадників. Душа болить і чує нове лихо».

В той день, коли було вбито Олександра II, Победоносцев і зрадів, що влада перейде нарешті до рук його вихованця, і перелякався, щоб безголовий вихованець його не наробив якихось дурниць. Він пише йому: «Пробачте, Ваша величність, що не можу втерпіти і в ці скорботні часи звертаюсь до Вас зі своїм словом: ради бога, в ці перші дні царювання, котрі будуть мати для Вас вирішальне значення, не пропускайте нагоди заявити свою волю, щоб усі чули і знали: «Я так хочу або не хочу і не дозволю». Якби в Олександра III, який тільки-но вийшов на трон, була в голові хоч крапля свого розуму, то він би збагнув, що йому наказують, і поставив би такого радника на своє місце. Але Олександр III не тільки не образився, а так відповів: «Від усієї душі дякую Вам за Вашого душевного листа. Молюсь і на одного бога надіюся». Який новий цар був твердий і рішучий, видно з другого листа до того ж душеприкажчика свого Победоносцева: «Так страшенно важко часом буває, що, якби я не вірив у бога і в його безмежну милість, звичайно, не залишалось би нічого іншого, як пустити собі кулю в лоб».

День і ніч Победоносцев строчить листи Олександрові III про те, що треба робити. Від його всевидящого ока ніщо не ховається. «В міністерстві народної освіти, — значає він, — найважливіше й найтрудніше — це питання про університети! Треба зосередити владу в твердих руках і припинити сходки. З університетів смута починає проникати в гімназії. Зупинити її не важко. Варто лише дати тверду опору людям порядку, котрих зараз багато, але вони скрізь дезорієнтовані діями міністерської влади, яка звертається через якесь дивне осліплення не до кращих, а до гірших людей. Влада попечителів скрізь підірвана. Необхідно відновити і зміцнити цю владу. Необхідно звернути увагу на питання про створення таких середніх шкіл, в яких би люди нижчого класу мали змогу

одержати нехитру освіту, потрібну для життя, а не для науки.

Народні школи — предмет великої ваги. Тут теж колишне міністерство йшло навряд чи вірним шляхом. Збільшуючи мережу шкіл і наповнюючи їх учителями, підготовленими в учительських семінаріях, воно не мало змоги стежити за тими вчителями, котрих само штучно відірвало від селянського середовища. Вчительські семінарії — установи дорогі і навряд чи потрібні. Міністерству народної освіти необхідно шукати головної опори в духовенства. Сама ця думка була заявлена і прийнята на останньому засіданні комітету ради міністрів, і обер-прокуророві синоду запропоновано розробити питання про церковноприходські школи».

Про всі плітки, всі чутки обер-прокурор синоду довідувався перший і починав бити на сполох. Не встиг суд оголосити смертну кару Желябову, Перовській, Кибальчичу, Михайлову, Рисакову і Гельфман, як Победоносцев уже строчить Олександрю III: «Сьогодні пущено думку, яка викликає у мене жах. Люди так розбестились у думках, що дехто вважає можливим звільнення засуджених злочинців від смертної кари. Вже поширюється поміж російськими людьми побоювання, що Вашій величності можуть навести перекручені думки і переконати Вас помилувати злочинців. Чи може це трапитися? Ні, ні і тисячу раз ні — цього бути не може, щоб Ви перед лицем всього народу російського в таку хвилину простили тих, хто вбив Вашого батька, російського государя, за кров котрого вся земля (крім небагатьох заслаблх розумом і серцем) вимагає помсти, і якщо таке може трапитися, вірте мені, государю, це буде сприйнято за гріх великий і похитне серця всіх Ваших підданих. Я росіянин, живу серед росіян і знаю, що відчуває народ і чого вимагає. В ці хвилини всі жадають відплати. Злочинець, який уникає смерті, буде знову умишляти зло. Ради бога, Ваша величність, — хай не проникне до серця Вашого голос лестощів і мрійливості».

Олександр III, як і належить слухняному учневі, відповів: «Заспокойтеся, з такими пропозиціями до мене ніхто не наважиться прийти. І що всі шестеро будуть повішені, за це я ручаюсь».

«Смію думати, — пише Победоносцев, розвиваючи нову думку, що осяяла його мудру голову, — що для заспокоєння умів зараз необхідно було б від імені Вашого зверну-

тися до народу з твердою заявою, що виключала б будь-які сподівання. Це підтримало б усіх благонамірених людей. Перший маніфест був занадто короткий і невиразний. Часто посилаються тепер на чудові маніфести імператора Миколи від 19 грудня 1825 і 13 липня 1826 року».

На другий же день в Гатчину, де сидів, наче в фортеці, Олександр III і колов дрова, бо більше нічим було зайнятись, летить новий лист: «Спішу представити Вашій величності вироблену мною редакцію маніфесту, де кожне слово мною зважене. Я впевнений,— хвалить сам себе обер-прокурор,— ця редакція цілком відповідає потребам часу. Вся Росія чекає такого маніфесту і прийме його з захопленням, певна річ, окрім безглузвих людей, які чекають конституції. Благовольте помітити, що тут навмисне сказано про тверду волю зберігати самодержавну владу — найістотніше, після чого повинні вже припинитись розмови, що сьогодні чи завтра з'явиться конституція. І за кордоном цей маніфест повинен справити добре враження. Я знаю, що й там чекають з нетерпінням і дивуються, чому нічого немає до цього часу. Таке слово Вашої величності буде мати вирішальне значення...

Разом з тим продовжую думати, що Вашій величності необхідно навідатись до Петербурга. Безвізне перебування ваше в Гатчині викликає у народу безліч чуток найнеймовірніших, але їм вірять. Дехто з народу вже питає: чи правда, що государя немає і що це приховується від народу? Розповсюдження і посилення таких чуток може бути дуже небезпечним для Росії, і люди злонамірені, яких тепер так багато, користуються ними, щоб баламутити народ».

І його величність, немов школяр, якому дозволили прогулятися, з'явився у Петербурзі. А точніше сказати, його перевезли під посиленою вартою з Гатчинського палацу до Анічкового, круг якого за цей час було все перекопано в пошуках мін. У Зимовий палац новий цар не зважився зазірнути. Палац лякав його, як привид смерті. Сидів Олександр III в Анічковім палаці під охороною, якій позаздрив би кожний начальник тюрми, а Победоносцев продовжував свою невтомну діяльність. Він пише, коли обнародувати маніфест і як все це треба зробити. «Благоволіть покликати до себе міністра юстиції і вручить йому папір для виготовлення маніфесту на ваш підпис».

Цареві, який не тільки без обурення, а з вдячністю приймав такі нахабні поради, залишалось одне: вмочити

перо в чорнило і підписати зречення або пустити кулю в лоб, як це йому з переляку хотілося зробити. Але обер-прокурор синоду міцно тримав за руку свого слабоумного учня і примушував його виводити на своїх маніфестах тільки одне слово «Олександр». Цар покійно це робив, прикрашаючи свій вінценосний підпис химерними закарлюками. З таким підписом з'явився й маніфест, де, крім цього підпису, не було ні слова, породженого царським розумом. У маніфесті тім, який на багато років визначив внутрішню політику країни, обер-прокурор синоду косноязычно віщав устами царя: «Та посеред великої народної скорботи глас божий велить нам стати бадьоро на справу правління в упованні на божий промисл, з вірою в силу й істину самодержавної влади, котру ми покликані затвердити і охороняти для блага народного від усяких на неї замахів». Маніфест цей не справив того враження, яке пророкував Победоносцев, посилаючи його на підпис цареві. Через кілька днів він сам змушений був донести, боячись, щоб хтось не випередив і не настроїв проти нього царя:

«В колах тутешнього чиновництва маніфест зустрінуто похмуро і з якимось роздратуванням; не міг я чекати такого безглузлого осліплення. Всі кажуть, що партія, яка бажала волі й блага, програла і що настає, хоча й тимчасово, період реакції».

І в цих словах, почутих десь всюдисущим обер-прокурором синоду, була істина: наступала розгнuzдана реакція...

3

В березні погода весь час мінялась: то сонце по-весняному гріло й радісно дзвеніли струмки, то раптом з півночі налітала хуртовина й землю знову покривало снігом. Та й події цього місяця були схожими на погоду — то летіли чутки, що всіх учасників замаху суд виправдає, як виправдав у свій час Віру Засулич, то стверджувалось, що царевбивців — вірнопіддані обивателі лише так звали їх — буде страчено. Новий цар, мовляв, уже підписав наказ, і суду залишилось тільки виконати його волю.

З газет важко було збагнути справжній хід справи, всі вони в один голос проклинали царевбивць, всі крокодилячими сльозами оплакували загиблого государя, зачислю-

ючи його до святих. Як велось слідство, що вияснилось на ньому, точно ніхто не знав.

У гімназії весь час існували два табори: вірнопіддані і вільнодумні. До першого березня ці табори не мали чіткого розмежування. Зараз же, коли питання стало прямо — за кого ти? — табори настільки визначились, що суперечки між ними часто закінчувались бійками.

Березень здавався Саші нескінченним. Минали дні, тижні, одна чутка змінювала іншу, а ворота тюрми лишалися замкнені на той самий замок. Біля губернаторського будинку стоять ті ж карети, сновигають ті ж чиновники. Все стоїть так нерушно, як і лід на Волзі. Аня липне з запитаннями, але що він їй може сказати, коли й сам нічого не знає? Висловлювати здогадки, тобто плодити нові чутки, не міг. Аня обурювалась, а Саша мовчав, і тільки з надто похмурого вигляду його можна було зробити висновок, що в нього на душі. Володя, якому було вже одинадцять років, теж не давав йому спокою. Чому так довго немає суду? Як їх судитимуть? Хто їх зрадив? Адже заарештували спершу тільки того, хто кинув бомбу. Чи він виказав усіх? Та який же тоді він революціонер, коли своїх товаришів виказав?

— Сашо, їх помилюють! — радісно повідомила Аня, повернувшись одного разу з гімназії. — Це точні відомості. Кажуть, сам Лев Толстой написав на ім'я царя листа з проханням помилувати. Бачиш, яка то людина! Він один з усіх письменників не побоявся відкрито виступити на захист. Я впевнена: точно так би зробив і його П'єр, але не Долохов, котрий тобі подобається.

Тепер залишалось чекати суду. Проте що з того, що їх помилюють, що їх не стратять. Справа, заради якої вони ризикували своїм життям, так і залишилась не зрушеною з місця. Хіба, крім заарештованих, в партії ще є сила? Але якщо так, то чому ж не чути їхніх голосів? Чому вони не виступають на захист своїх соратників по боротьбі? І раптом нова звістка: революціонери звернулися з листом до царя, в якому заявляють про припинення своєї діяльності. (Ця чутка, як і всі інші, перекручувала справжній зміст справи). Це було вже зовсім бог знає на що схоже! Хіба вся їхня діяльність зводилася тільки до вбивства Олександра II? Ні, тут щось явно не те.

Аж ось і офіційне повідомлення в газетах: 26 березня — суд. Минають дні, а в газетах більше ні слова. Що ж трапилось? Невже не писатимуть про суд, а оголо-

сять лише вирок? Не може такого бути! Адже їх судить не військовий трибунал. Правда, тепер Сашу нічим не здивуєш, він переконався, що закони писані далеко не для всіх. Нарешті з'явилися газети з промовою прокурора Муравйова. Саша кілька разів прочитав обвинувальний висновок. Він не міг зрозуміти, як же це трапилось: Рисаков не побоявся кинути бомбу, а вистояти перед слідчими в нього не вистачило духу! Іуда! Якби він тримав язик за зубами, партія не була б обезглавлена, партія «Народна воля» діяла б! Її виконавчий комітет примусив би нового царя рахуватися з нею. І як вони могли прийняти до партії людину з такою підлою, продажною душею!

«Якби я хотів охарактеризувати особу підсудного Желябова,— читав Саша промову прокурора Муравйова,— якою вона виступає зі справи, з його зізнань, з усього того, що ми бачили й чули про нього на суді, то я прямо сказав би, що це типовий конспіратор. У розумі, жвавості, спритності підсудному Желябову, певна річ, відмовити не можна. Він створений для ролі ватажка...»

Не встигли до Симбірська дійти подробиці суду, як ось уже й вирок. Желябова, Перовську, Кибальчича, Михайлова, Рисакова, Гельфман — до смертної кари.

— Невже цар і жінок не помилує? — з нервовим тремтінням у голосі питала Аня. — Ще ж ні один російський цар не посилав жінок на ешафот.

— Історія не повторюється,— похмуро сказав Саша.

— Ні, все одно... Це було б жахливо! Адже одна з них, кажуть, чекає дитину.

Їх стратили. Тільки Гесю Гельфман цар звелів не вішати, поки вона народить дитину.

Коли Саша йшов до гімназії, їх везли вулицями Петербурга на ганебних колісницях. Всього кілька годин тому ще билися їхні серця. Важко, неможливо було повірити, що вони загинули, що з ними загинуло і все те, за що вони боролися. Стільки зусиль, стільки жертв... І невже це марно?

На ці й багато інших подібних запитань Саша не знаходив відповіді. Але він серцем відчував: боротьба не закінчена! Ні! Вона тільки розпочинається...

В останні роки навчання в гімназії Саша був уже цілком самостійною людиною, першим у класі.

Цієї першості в сім'ї і в класі Саша досяг спокійно, зовсім непомітно. Ніяких зусиль для того, щоб підкорити собі інших, він не робив. Це виникло якимось само собою, бо йшло від властивої йому привабливості, а не від гонору. Він, як і всі багаті душею люди, не тільки не користувався своїм становищем, але явно соромився його.

Він не терпів, коли хтось намагався не переконанням, а силою вплинути на нього, і ніколи сам так не робив. Він свято поважав людську особистість і був згоден з Писаревим, який говорив, що людина щаслива лише тоді, коли її природа розвивається в повній своїй оригінальності й недоторканності. Втручатися в чуже життя, нав'язувати власні переконання, смаки було для нього таким же диким, як і підкорятися іншим.

«Тільки той, хто переварив ідею, здатний стати діячем або змінити умови свого особистого життя під впливом засвоєної ним ідеї, тобто лише така людина здатна служити ідеї і видобувати з неї для себе користь». Ця думка Писарева дуже точно визначала процес розумового і духовного формування Саші. З самого дитинства він відзначався великою вдумливістю. Схопити якусь ефектну думку на льоту лише задля того, щоб похизуватися десь своїми знаннями, а потім забути, він не вмів. Він про все намагався мати власну думку і коли вже засвоював якусь ідею, захоплювався нею, то віддавався їй з усією пристрасною душею. Його совість не знала компромісів як у великих, так і малих справах.

Строге ставлення Іллі Миколайовича до виконання свого громадського обов'язку мало на дітей більший вплив, ніж тисячі розумних порад. Постійна трудова напруга батька, його невичерпна життєрадісність і оптимізм були чудовим прикладом для наслідування. І коли строгий і скупий на похвалу батько відзначав когось, то це було подією.

У Марії Олександрівни, грубо кажучи, не було особистого життя: всі сили розуму й душі вона безроздільно віддавала дітям. Помічаючи погані риси в характерах дітей, вона терпляче й наполегливо боролася з ними. І хоч ніколи не вдавалася до суворих покарань, навіть голосу ніколи не підвищувала, а діти беззаперечно слухали її.

Діти любили свою матір, вчилися в неї ставитись до всього спокійно й витримано. Марія Олександрівна вміла повестися з ними так, що вони постійно відчували биття її люблячого серця, ласкаве тепло її невтомних рук. Вона все життя захоплювалась музикою і охоче грала. Вечері, коли вона сідала за фортеп'яно, весь будинок немов оживав. У такі хвилини Саші здавалось, що кожний звук несе сонячне тепло маминого серця — так затишно ставало на душі від її гри.

Саша ніколи не чув, щоб батько й мати сперечалися, не знаходили спільної мови. Якщо це навіть і було, то діти про це не знали. Постійна згода батьків, їх ніжна дружба й створювала ту обстановку загального душевного спокою, в якій так гарно жилося й працювалося всім.

Аня якось запитала:

— Сашо, а які, по-твоєму, найгірші вади?

— Брехня і боягузтво! — відповів той.

— А які треба мати якості, щоб принести велику користь людям?

— Чесність, залізну силу волі, любов до праці.

Ці думки — як жити, щоб бути корисним людям, — дуже рано почали хвилювати Сашу. На це питання він шукав відповіді в житті і в книгах. Писарева він читав з такою пожадливістю саме тому, що той показував не тільки шляхи, котрими повинна йти людина, яка цілком віддалась служінню одній ідеї, але й розглядав нових людей, підкреслюючи і виділяючи в них те, що різнило їх від усіх смертних. Рахметов, Базаров, Лопухов, Віра Павлівна Кірсанова — ось ті люди, в яких треба вчитися жити!

В одному з гімназичних творів Саша на питання, що треба для того, щоб бути корисним суспільству, відповів так:

«Щоб принести користь суспільству, людина повинна бути чесною і приученою до наполегливої праці, а щоб праця її приносила якомога більші результати, для цього людині потрібні розум і знання своєї справи. Чесність — необхідна якість людини, якого б роду діяльності вона не присвятила себе: без неї праця навіть розумної і трудолюбивої людини не тільки не принесе користі суспільству, а навіть може шкодити йому. Чесність і правильне ставлення до своїх обов'язків, до навколишніх людей повинні бути виховані з ранньої молодості, оскільки від переконань залежить і те, яку трудову ділянку вона

вибере для себе і чи буде вона керуватись при цьому виборі загальною користю, чи егоїстичним чуттям власної користі.

Але чесності і бажання принести користь суспільству не досить людині для плідної діяльності; для цього вона повинна ще вміти працювати, тобто їй потрібні любов до праці і твердий, наполегливий характер...

Щоб стати справді корисним членом суспільства, людина повинна настільки привчитися до наполегливої праці, щоб не зупинятися ні перед якими труднощами й перешкодами: ні перед тими, що викликані зовнішніми обставинами, ні перед тими, які викликані власними вадами й слабостями, для цього треба вміти керувати своєю волею...

Людина повинна потурбуватися про те, щоб вибрати собі ту галузь праці, до якої вона має найбільше здібностей і яка здається їй найкориснішою, а також про те, щоб праця її приносила по змозі більші наслідки...»

Зрілі роздуми Саші про місце людини в житті, про її служіння суспільству, людям (в ті часи це означало — народові) не були належно оцінені директором гімназії Керенським. Він вивів в кінці сторінки своїм акуратно чиновницьким почерком «4» і розписався. А повертаючи твір Саші, виголосив таку повчальну тираду:

— Ваші міркування, Ульянов, досить зрілі, але в них є один істотний недолік, котрий і примусив мене занизити бал. Ви скрізь пишете — служіння суспільству, людям — і не тільки не підкреслюєте про необхідність служіння державі, але навіть ні разу не згадуєте цього слова. А я у визначенні теми ясно вказував: «Щоб бути корисним суспільству і державі». Не знайшов я у вашому творі також думок про вірність престолу й вірі, без чого, як відомо, неможлива ніяка корисна діяльність. Обминаєте ви мовчанням і виховання любові в людини до його імператорської величності, про готовність кожного смертного віддати життя своє, коли це буде потрібно, за государя. Саме оці ось якості головні, саме їх повинна виховати в собі людина, яка дійсно хоче правдою і вірою служити престолу! Саме без цих якостей людина може потрапити на невірний, згубний для неї шлях. Запам'ятайте це!

Обережний Керенський сказав далеко не все, що він думав про цей твір. Він читав і Чернишевського, і Писарева, тож бачив, під чий безпосередній впливом формувались погляди Олександра Ульянова. Він не міг не помі-

тити, що ця програма ставить усі ті вимоги, які характеризують нових людей. Він зрозумів, що мав на увазі Олександр Ульянов, говорячи про «зовнішні обставини», які створюють труднощі для діяльності, корисної людям, тобто народові. То було царське самодержавство, яке нещадно знищувало революціонерів, що самовіддано боролися за полегшення важкої долі свого народу. Саме для такої діяльності людина повинна навчитися володіти своєю волею, що означало: і перед загрозою смерті не відступати у боротьбі за свої ідеали.

В людях Керенський розбирався непогано і знав: Олександр Ульянов належить до тих цільних натур, у котрих слова не розходяться з ділом. В його характері уже зараз було багато тих рис, які названі в цій, без сумніву його власній, програмі життя: твердість, чесність, працьовитість, самобутність мислення, жага знань. Своім розумовим розвитком він, безумовно, був на голову вище своїх однокласників. І якщо він пише, що чесний погляд на обов'язки щодо людей повинен виховуватись у людини з ранньої молодості, то абсолютно ясно: на формування цих високих громадських ідеалів мали вплив не стільки книги, як сім'я.

5

Коли поїздка Іллі Миколайовича по селах була вдалою, він повертався додому веселий і щасливий. Весь час сміявся, жартував. Не помічаючи, що повторюється, розповідав, як йому пощастило зламати опір місцевої влади і домогтися, щоб виділили гроші для нової школи. Саша слухав батька, і йому здавалося: немає на світі важливішої справи, ніж будівництво сільських шкіл. Він радів за батька, за дітей, що навчатимуться в тій школі.

— Я обов'язково буду вчителькою,— запевняла Аня.— Це зараз найголовніше! Найважче! Мені розповідали про одну вчительку. Вона не тільки навчала дітей, а збирала селян вечорами, читала їм книжки, розповідала про все. Але хтось доніс на неї. Приїхали з обшуком, заходилися допитувати переляканих селян. І хоча всі тільки хвалили вчительку, її все-таки заарештували. Коли її забрали, то все село плакало! Ну хіба це не героїня? Обов'язково піду працювати народною вчителькою!

Після вечері Ілля Миколайович запросив Сашу до свого

кабінету, щоб зіграти партію в шахи. Розставляючи фігури, запитав:

— Як іде навчання?

— Добре, — коротко відповів Саша.

— Що читаєш? Все ще Пушкіна студюєш?

— Ні. Пушкіна вже не читаю.

— Чого це? А-а, розумію, — весело примружився Ілля Миколайович, — ти засвоїв погляд Писарева на Пушкіна.

— Так, трохи, — зніяковіло, мовби соромлячись зміни свого захоплення під чужим впливом, відповів Саша і зробив небезпечний хід, щоб відвернути батька від цієї розмови.

Улюбленим поетом Саші в перших класах гімназії був Пушкін. Він без кінця міг перечитувати його поезії і взято сперечався з Анею, яка любила Лермонтова. Та після того, як він прочитав Писарева (твори Писарева були заборонені, але він дістав їх), любов до Пушкіна значно охолола. Це й зрозуміло: за вдачею своєю Саша був більше реалістом, ніж поетом. Раніше його невизначеним мріям про волю, про служіння народові дуже імпонував заклик Пушкіна:

Пока свободою горим,
Пока сердца для чести живы,
Мой друг, отчизне посвятим
Души прекрасные порывы!

З роками на бажання присвятити вітчизні «души прекрасные порывы» він почав дивитися як на головну справу свого життя. Перед ним все з більшою гостротою поставало питання: як треба жити? Що треба робити для того, щоб не залишитися прекраснодушним мрійником, а принести хоч якусь користь людям? На ці і багато інших питань він знайшов відповідь у романі Чернишевського «Що робити?». Захоплений відгук Писарева про цей роман Саша прочитав як величезне відкриття. Він був такий схвильований, що не міг залишатися в кімнаті і, хоча вже було пізно, пішов до Ані з книгою.

— Аню, ти відпочиваєш? — постукавши в двері, спитав Саша.

— Ні, читаю! А що трапилось? — побачивши незвичну схвильованість брата, злякано спитала Аня.

— Послухай! — не відповідаючи на її запитання, сказав Саша з тією урочистістю, з якою підносять незвичайні відкриття. — «Всім друзям і ворогам цього роману однаково відомо, що він справив на суспільство таке глибоке

враження, якого не справляв до цього часу ні один витвір патентованих поетів». Як це гарно сказано! Я не міг втриматись; щоб не прийти до тебе. А які тут точні думки про пристрасну, безмежну, навіть безумну любов до ідеї. Через таку любов до ідеї Джон Говард все життя просидів у тюрмах, Броун пішов на шибеницю, лікар Старк довів себе до виснаження, проводячи спроби над собою про живлющі якості цукру, і помер. І далі слухай: «Взагалі, коли ви хочете зібрати найвидатніші приклади тих дивних стосунків, які можуть існувати між людиною і ідеєю, то ви повинні звернутись не до художників, а до дослідників або політичних діячів. До честі людської природи взагалі і людського розуму особливо треба сказати, що досі, здається, ні одна людина не пішла на смерть за те, що вона вважала красивим. І навпаки — безліч тих людей, які з радістю віддавали життя за те, що вони вважали істинним або загальнокорисним. У мистецтва не було і не може бути мучеників. Наука і громадське життя вже втратили лік своїм мученикам».

— Як це в мистецтві немає мучеників? — палко заперечила Аня, яка не переставала мріяти про поетичні лаври.— А Чернишевський? А сам Писарев? А Вольтер? А Гюго?

— Вони були перш за все політичними діячами.

— Так, але висловлювали свої думки через літературу, через мистецтво.

— Правильно. Але мистецтво було для них лише формою висловлення своїх ідей. Та й вірші є різні! Одні звучать, як віщі дзвони, а інші заколисують, присипляють громадянську совість. І той же Гейне, котрого ти так боготвориш, говорив, що його зовсім не хвилювало те, хвалять чи лають його пісні, але він завжди бажав, щоб на його могилі лежав меч, бо вважав себе солдатом, який воює за благо людства. А як точно Писарев говорив про Рахметова! Слухай. «Такі люди, як Рахметов, лише тоді й там бувають у своїй сфері і на своєму місці, коли вони можуть бути історичними діячами: для них тісне і мілке найбагатше особисте життя; їх не задовольняє ні наука, ні сімейне щастя; вони люблять всіх людей, страждають від кожної несправедливості, переживають у своїй душі велике горе мільйонів і віддають на тамування того горя все, що мають».

— Чудово! — захоплено вигукнула Аня.— І взагалі: відмовляюся ходити на уроки музики. У мене, може,

справді більше здібностей шити черевики, ніж грати на фортеп'яно. І в Москву на виставку я не поїду — досить того, що й так сиджу на шиї у татка. Не знаю тільки, як мені це лихо подолати, — не можу перечекувати щодня по п'ятдесят сторінок, а Писарев каже: той, хто не читає щодня до ста сторінок, ніколи не буде освіченою людиною.

Творами Писарева Саша і Аня так захопилися, що відчули глибокий сум, коли була перегорнута остання сторінка. Відчуття було таке, наче вони розлучилися з незвичайно мудрою і чарівною людиною, котра допомогла їм багато чого побачити в іншому, бажаному, світлі. Багато з того, над чим вони міркували, в чому не були впевнені, наче одфільтрувалося: одне відкинулось, інше — лишалось законом для подальшого життя.

— Всього за якихось сім років Писарев так багато зробив! — захоплено говорила Аня, гуляючи з Сашею у саду. — Та ще стільки років просидів у Петропавлівській фортеці.

— А Чернишевський? Хіба він не в тій же фортеці написав роман «Що робити?»? Страшно подумати: всіх тих, хто з найбільшою силою і сміливістю говорить правду народові, тримають у тюрмах, засилають до Сибіру. Кажуть, жандарм, який наглядав за Писаревим, бачив, що він тоне, але навмисне нікого не покликав і сам не допоміг йому.

— Яке варварство! — гнівно вигукнула глибоко обурена Аня. — Який жахливий злочин!

Саша дав собі клятву — не йти ні на які компроміси, ніколи не миритися з пануючим злом, віддавати всі сили душі своєї і розуму на боротьбу за перемогу тих ідеалів, за котрі, не шкодуючи життя, боролись кращі люди його нещасної вітчизни. Він перестав ходити до церкви, хоч батько цим був явно незадоволений. Весь вільний від навчання час він проводив у своїй маленькій лабораторії, де робив досліди з хімії. З аскетичною строгістю ставився до себе, тренуючи силу волі, витримку. Він працював з завидною впертістю і усидливістю. У нього ні хвилини не пропадало марно. Коли вийшли всі домашні запаси банок і пляшечок, він почав купувати всілякі пристрої для своїх хімічних дослідів. І хоча все це коштувало не так уже й дорого і батько міг би дати йому потрібні гроші, він вважав за краще заробляти їх уроками, хоч знаходити

час для цього було нелегко: в старших класах гімназії задавали багато роботи.

Влітку 1882 року Ілля Миколайович заходився ремонтувати дім. Вся сім'я мешкала в маленькому флігелі. Саша в цей час самостійно вивчав хімію по книзі Менделєєва. Він почав просити батька, щоб той дозволив йому влаштувати лабораторію в маленькій кухні. Ілля Миколайович згодився. Саша так захопився хімією, що батько й мати почали боятися за його здоров'я. Мати посилала то Аню, то Володю, то Олю, щоб вони витягли брата на прогулянку. Та хоч він не вмів відмовляти, коли його про щось прохали, відірвати його від занять було нелегко. І часто траплялось, що й той, хто йшов кликати Сашу, захоплений його справами, «пропадав» у лабораторії.

Василь Андрійович Калашников кілька років не був у Сибірську. І як тільки доля занесла його туди, пішов провідати Ульянович. Хотілося йому подивитись на своїх колишніх учнів — Аню, Сашу і Володю. Ульянови зустріли його як дорогого гостя. Поговорив з Іллею Миколайовичем, розпитав Аню, як у неї йде навчання, де вона хоче продовжувати освіту, похвалив дівчину за те, що вона збирається стати народною вчителькою. Спитав:

— А де Саша? Поїхав до Кокушкіна?

— Ні. Дома. Чаклує на кухні,— тоном ласкавого жарту сказав Ілля Миколайович.— Ходіте, я вас проведу до нього. Не певний, правда, що він нас прийме, але спробуємо.

— То, може, й не турбувати?

— Ходіте, ходіте...— У кухні Ілля Миколайович потягнув носом повітря.— Чуєте? Цілими днями дихає цими газами. Я починаю непокоїтись за його здоров'я. А з другого боку: як же заборонити те, до чого лежить душа? Сашо, можна до тебе? — обережно постукавши в двері, спитав Ілля Миколайович.

— Будь ласка.

Саша стояв серед кімнати і дививсь на пробірку, з якої валив густий жовтий дим. На столику поблискував синій вогонь спиртівки, на підставці стояла колба, в якій кишіла синя рідина. Маленьке ліжко, полиці з свіжоструганих дощок, заставлені книгами, столик з ретортами, колбами і пакунками — ось і вся обстановка. Дарма що в кімнаті стояв густий дим і гостро тхнуло сіркою й ще чимсь, тут було чисто і все стояло в гарному робочому порядку. Побачивши Василя Андрійовича, Саша привітно

всміхнувся, швидко поставив пробірку в реторту і міцно потис руку.

— Радий. Дуже радий вас бачити,— сказав він своїм м'яким ламаним баском.— Сідайте, будь ласка,— запросив він і, відчинивши вікно, продовжував: — Ми з Анею часто згадували вас. Особливо в перші роки навчання в гімназії.

— І особливо Аня,— підкреслив з усмішкою Ілля Миколайович.

— Так, їй було ще важче, ніж мені, звикати до порядків гімназії. Це вірно. Проте нічого — вчимося. От уже залишився один рік.

— А потім куди? — спитав Василь Андрійович.— В університет?

— Так.

— У Казанський?

Саша подивився на батька і, помовчавши, мовби збирався з духом, сказав:

— Ні. Думаю в Петербург. Там ось,— він показав на розкриті книги, яка лежала на столі,— і Менделєєв, і Сеченов, і Бутлеров, а в Казані — що? Звичайно, в студентські роки тата, коли там був Лобачевський, Казань славилася...

— І довго ще буде славитись! — ревниво зауважив Ілля Миколайович.— З Казанського університету вийшов у світ не один учений, який звеличив славу Росії.

Помітивши, що Василь Андрійович цікавиться його дослідями, Саша почав розповідати йому про свої заняття хімією. Вчитель слухав Сашу і непомітно розглядав його. Молочно-біде обличчя. Широкий, бугристий коло надбрів'я лоб, красиво повитий густим хвилястим чубом. Чорні, трохи сумні очі світились глибокою, напруженою думкою. Голос тихий, наче Саша прислухався до того, що говорив, рухи спокійні, розмірені. А в тоні голосу, в погляді відчувалась така непохитна віра в свої сили, що Василь Андрійович мимоволі подумав: «Майбутній вчений. Він досягне поставленої перед собою мети».

У Іллі Миколайовича так і не було канцелярії. В двері його кабінету постійно стукали розсильні, вчительки, селяни. Приходили відвідувачі не лише вдень, але й уночі. Одного разу Саша засидівся з батьком за шахами.

Годинник у ідальні пробив уже одинадцять, як раптом хтось постукав у двері.

— Я гляну, хто там,— підвівся Саша.

— Ні-ні,— зупинив його батько.— Я сам. Це, мабуть, до мене, щось термінове.

Він пішов і повернувся з телеграмою. Надів окуляри, прочитав, заклопотано нахмурився.

— Мда-а...

— Що трапилось?

— Захворів учитель Волков. Тиф. Посилали в Покровське по лікаря, а той відмовився їхати. Прсять допомогти. Мда-а... Ось воно, Сашо, життя народного вчителя! Нікому до нього немає діла. Одержує копійки, живе в гнилих, наскрізь промерзлих сторожках, воює з старшиною, попом, писарем, з глитаями навіть за право пісні співати з дітьми в школі. Саме за цю любов до справи на нього повстають усі, хочуть всіма правдами й неправдами позбутися його.

— Куди ти? — побачивши, що батько, промовляючи це, вдягається, спитав Саша.

— На телеграф. Треба зараз же повідомити, що я зроблю все, щоб допомогти йому.

— Давай я піду.

— Ні, я сам. Можливо, мені пощастить з кимось із земства переговорити. Справу ж не можна відкладати. Я знаю Волкова, а тому впевнений, якщо він вирішив звернутися по допомогу, то, значить, справи його погані.

— Я проведу тебе.

— Гарзд.

Ніч стояла тиха, тепла, така темна, що за два кроки нічого не було видно. Взявшись за руки, Ілля Миколайович і Саша ледве добралися до телеграфу. Побачивши Іллю Миколайовича, телеграфіст, який дримав, сполохано заметушився.

— Даремно ви хвилювалися, ваше превосходительство,— улесливо посміхаючись, заговорив він.— Уночі там все одно ніхто телеграми не понесе. Це я точно знаю. Доставлять її тільки завтра.

— Тільки завтра...— повторив ніби сам до себе Ілля Миколайович.— А коли ж до нього лікар добереться? Ні, доведеться все-таки сьогодні потурбувати начальство.

Довго Ілля Миколайович і Саша стояли біля будинку голови земської губернської управи. Нарешті з-за дверей почувся заспаний голос швейцара:

— Хто тут товчється?

— Відчиняйте.

— Ілля Миколайович? — упізнавши по голосу, здивувався швейцар, відчиняючи двері.— Пробачте, ваше превосходительство... Ніяк не думав. Ніяк не сподівався, що в таку пізню годину... Проходьте, ради бога... Як накажете доповісти?

— Що трапилось, Ілля Миколайович? — застібаючи на ходу халат, злякано спитав голова управи.

— Один учитель захворів на тиф...

— І все? — здивовано звів брови голова.— А я, пробачте, подумав, що знову місто горить.

— Він у тяжкому стані,— не звертаючи уваги на іронію голови управи, вів далі Ілля Миколайович,— а лікар відмовився поїхати до нього. Прошу вас, дайте розпорядження, щоб лікар негайно поїхав до хворого.

— Добре,— сухо відповів голова.— Я завтра ж дам телеграму.

— Я буду вам дуже вдячний, якщо ви зробите це сьогодні,— м'яко, але вимогливо заперечив Ілля Миколайович.

— Якщо ви так наполягаєте, будь ласка! Никифоре, подай мені папір і чорнило! — голова швидко написав текст телеграми, сердито ткнув її швейцару.— Віднеси зараз же на телеграф!

— Якщо не заперечуєте, то я сам це зроблю,— сказав Ілля Миколайович.— Мені це майже по дорозі...

— Як хочете!

— Прошу пробачення, що потурбував. На добраніч!

Повернувшись додому, Ілля Миколайович довго не міг заспокоїтись. Саша, вже засинаючи, чув, як він ходив важкими кроками по кабінету, кашляв. Уранці Саша прокинувся, коли ще ледь світало, але батька дома вже не було. Повернувся він тільки ввечері, зморсний, але задоволений. Лікар поїхав до хворого Волкова і тепер через день відвідуватиме його.

Волков видужав...

На глухий заштатний Симбірськ у Петербурзі дивились як на місце заслання. Сюди відправляли під нагляд поліції тих, кого висилали з політичних центрів країни в адміністративне заслання. Так потрапили до Симбірська

революціонери Кадьян, Соловійов, Горбунов — засновник друкарні «Народної волі». Повернулася з Сибіру дружина Соловійова Сердюкова, яка сиділа в Ішимському острозі. Разом з чоловіком вона почала збирати біля себе революційно настроєну молодь. Цю діяльність подружжя помітила поліція. Агент, котрому доручили нагляд за ними, доповідав жандармському управлінню: «Як тільки приїхав до Симбірська її чоловік, відразу ж його перевідали люди неблагонадійні з політичного погляду. Їхні знайомства складаються виключно з людей політично неблагонадійних».

В цьому ж доносі агент повідомляв своє начальство, що Соловійов відкрив слюсарню тільки для маскуванню своїх революційних справ. Бачив агент крамолу і в тому, що до сина Соловійова ходили гімназисти. Він просив «при корені присікти» цей розсадник крамоли.

Багато революціонерів відбувало заслання в повітах Симбірської губернії.

Коли до Симбірської гімназії прийшов активний учасник «Чорного переділу» вчитель Муратов, то за його ініціативою були створені політичні гуртки. В них брали участь передові вчителі, лікарі, гімназисти старших класів, семінаристи. Володимир Іванович Муратов викладав російську мову й словесність. Він чудово знав літературу, історію, умів, не відступаючи від програми, подавати матеріал так, що завжди відчувався революційний дух. Гімназисти палко любили свого вчителя і охоче пішли в створені ним революційні гуртки.

Безпосередньої участі в роботі гуртків Саша не брав. Але він знав про їх існування і через свого друга Володимира Волкова діставав ті книги, які вивчали гуртківці. Допомогав йому діставати заборонені книги революційних демократів і сам Володимир Іванович Муратов, який ставився до нього з великою повагою. В умовах поліцейського розшуку й доносів діяльність учителя Муратова не могла довго залишатися в секреті. Він не попрацював і двох років, як його звільнили з роботи і примусили покинути Симбірськ. Та якщо поліція вислала Муратова, то гуртки, які він створив, не тільки не припинили існування, а й активізували свою діяльність.

Якось уранці Саша йшов до гімназії і помітив біля паркана натовп людей, серед них було кілька гімназистів. Саша подумав, що там лежить п'яний, і хотів пройти мимо, але його схопив за руку Володя Волков, який стояв там, і загадково шепнув, підштовхуючи до паркана:

— Підійди почитай!..

— А що там?

— Сам побачиш. Ану, ану, дайте глянути! — розштовхуючи плечем юрбу, рушив до паркана Волков.

Саша протовпився за ним і побачив на паркані приліплений аркуш паперу, списаний від руки великими літерами. Схопивши очима перші рядки, зрозумів: листівка. З усіх сил натис на тих, що стояли попереду, і, просунувшись до самої листівки, почав швидко читати.

— Оце, оце ось місце прочитай,— говорив Волков, показуючи пальцем на рядок. «На руїнах теперішньої цивілізації дармоїдів пролетаріат побудує новий світ — світ праці». — Ну? Здорово?

— Стривай, я сам,— зупинив його Саша, продовжуючи читати.

Пролунав свисток городского. Волков схопив Сашу за руку, крикнув:

— Тікаймо!

Друзі перебігли через вулицю, шмигнули в ворота саду Карамзіна і сховалися за «бабою» (так називали гімназисти пам'ятник Карамзіну). Вони бачили, як два городових обережно, наче то була бомба, заходилися здирати листівку, покрикуючи на роззяв:

— Панове, проходите!..

Хлопці перелізли через невисоку огорожу саду й побігли до гімназії. А коли під час перерви вони підійшли до паркана, там було тільки кілька клаптиків паперу.

— Чисто зробили! — сказав Волков і весело засміявся. — Уявляю, який зараз там переполох! По всьому місту тепер, мабуть, шукають бомби. Дуже гарно там сказано! Саме так треба робити: зруйнувати! А потім уже будувати своє.

— Хто б це міг написати? — спитав Саша.

— Є люди,— загадково відповів Волков. — До речі, я тебе можу познайомити з ними. І книжок дістати...

— Де?

— Добре. Скажу. Адже ти не з тих, хто любить базикати. Ми з Авер'яновим почали збирати бібліотеку заборонених книг. Нам пощастило вже дістати багато цікавої літератури! Щоб фараони нас не накрили, ми вирішили так: книжки триматимемо не в одному місці, а в різних!

— А що ви мені можете дати? — спалахнувши очима, спитав Саша, якому страшенно хотілося прочитати книж-

ки, про які він тільки чув.— «Анти-Дюрінг» у вас, наприклад, є?

— Є. Але тільки в переказі журналу «Слово».

— Слухай, Волков, будь другом — дай хоч на одну ніч. Я не залишуся в боргу.

— Добре. Сьогодні ж одержиш!

— Чудово! Я тебе ждатиму. Чи, може, до тебе зайти?

— Ні. Я принесу.

Волков дотримав слова: ввечері він з'явився у Саші з журналом. Сховав його під матрац, порадив:

— Там і зберігай,— весело засміявся.— Один мені повернув книгу, а вона вся в сажі. В димарі груби лежала. Ага, ти чув, якого переполоху наробила та листівка? В гімназії якісь суб'єкти тинялися, у пансіоні наші фараони все перевернули. Добре, що хлопці задалегідь все поховали, а то пропало б багато цінних книжок. До речі, ти не будеш проти, якщо ми тобі принесемо дещо переховати?

— Навіщо ти про це питаєш? — образився Саша.— Неси!

— Та ми, признатись,— посміхнувся Волков,— уже принесли їх.

— Де ж вони?

— У сад кинули, під кущі акації. А біля типу Авер'янов чекає.

— То що ж ти мовчиш? Ходімо! Я їх у кухні, в своїй лабораторії сховаю. Туди без мене ніхто не заходить.

Друзі пішли стежкою саду до хвіртки, яка виходила на Покровську вулицю. Саша заглянув до альтанки — чи немає там когось. Волков тихо свиснув. На його свист миттю відгукнувся Авер'янов. Саша хотів відмикати хвіртку, але Авер'янов зупинив його:

— Я й так перелізу!

Саша сховав за грубою книги і пішов провести друзів. Авер'янов десь довідався, що директора гімназії Керенського запрошував начальник жандармів фон Брадке, і завтра, звичайно, буде всім жарко.

— Городові бачили,— говорив Авер'янов,— гімназистів біля листівки і, мабуть, думають, що це справа наших рук. Так що треба пильнувати.

Повернувшись додому, Саша зачинився в кухоньці і заходився переглядати книги, які принесли хлопці. Тут були: «Прогресс в мире живом и растительном», «Происхождение видов», «Рикардо и Маркс», «Кому принадле-

жит будуще», «Теория и практика прогресса»... У нього серце забилося від такого багатства. Він погортав усі книги, любовно склав їх на місце і почав читати «Анти-Дюрінга».

Авер'янов не помилився: після ранкової молитви — на неї з'явилося начальство гімназії — директор зібрав усіх в актовому залі і почав читати мораль. Говорив він довго, нудно, повторюючи на різні лади одне й те ж:

— Ви повинні підкорятися начальству, старшим. Ви повинні стежити за поведінкою своїх товаришів і, коли треба, поправляти їх, утримувати від негарних вчинків. Ваш святий обов'язок — виконувати вимоги релігії і церкви...

Законовчитель, протоієрей Юстінов, вдоволено захитав своєю широкою бородою: мовляв, так-так.

— Ну, завів — «повинні, зобов'язані», здохнути можна, — шепнув Саші Авер'янов, ледве стримуючись, щоб не позіхнути.

— Ви повинні поважати чужу власність, — продовжував віщати Керенський, — охороняти її від всіляких зазіхань. Наша гімназія гордиться тим, що ні один її вихованець не був замішаний у політичних злочинах, які нині все частіше порушують громадський порядок. Вчора поблизу гімназії було знайдено приліплену до паркана листівку крамольного змісту. Дехто з наших учнів бачив її, проте ніхто не підняв тривоги, не повідомив мене. Більше того: всі намагалися, не розуміючи, чим це загрожує, прочитати листівку. Ганебна це, злочинна цікавість! Я суворо попереджую: всі, кого помітимо в чомусь подібному, будуть покарані...

Після Керенського довго й нудно повчав гімназистів протоієрей Юстінов, погрожуючи обрушити на їхні голови небесні кари. Потім заходився ганити їх інспектор Христофоров. А за ним почали виступати і вчителі, котрі більше всього на світі боялися, щоб їх не занесли до списків неблагонадійних. Та все це було лише початком антикрамольної кампанії. З цього дня часто посеред уроку відчинялися двері і з'являлась червона пика помічника класного наставника:

— Волкова до директора! Ульянова до інспектора!

В пансіоні і на квартирах гімназистів почастишали обшуки. Одну книгу журналу «Современник» з заборонею статтею Добролюбова знайшов десь сторож. Зчинився страшенний переполох. Почали знову викликати всіх до начальства, але так і не дізнались, хто приніс до гімназії журнал.

Граф Дмитро Андрійович Толстой сів у крісло міністра народної освіти дякуючи пострілові Каракозова. А викинув його з того нагрітого крісла вибух у Зимовому палаці, який підготував Степан Халтурін 5 лютого 1880 року. Отже, граф Толстой за допомогою Каткова і Победоносцева 14 років викорінював крамолу. Але старогрецька і латинська мови явно підвели його: революційний рух у країні не тільки не затихав, а з кожним роком розгортався все більше. Катков почав доводити Толстому, що це діється тому, що вони й досі не реорганізували університети. Це, мовляв, треба зробити якомога швидше. Катков скомпонував проект нового статуту. Граф Толстой передав статут у Державну раду. І тут пролунав вибух у Зимовому. До влади прийшов Лоріс-Меліков. Всім стало ясно, що зірка графа Толстого заковчується,— людина, яка «була створена, щоб служити знаряддям реакції», явно не підходила Лорісу-Мелікову з його «диктатурою серця». Потрібен був лише привід, щоб усунути Толстого. І він знайшовся — Толстой звинуватив міністра внутрішніх справ Макова в тому, що його підкупили розкольники. Маков викликав Толстого на дуель. До дуелі справа не дійшла, але цар після цього сказав:

— Я тебе підтримував скільки міг. А тепер, коли проти тебе навіть твої товариші, вже не можна залишатися міністром...

«Після двомісячних зусиль,— писав в одному з своїх листів Лоріс-Меліков,— удалося нарешті усунути графа Толстого, злого генія російської землі. Радість була в державі загальна. В Зимовому палаці цілувалися, як на заутрені, вітаючи одне одного словами: «Толстой усунутий, воістину усунутий!»

Так Толстой і пішов у відставку, не встигнувши провести в життя написаного Катковим університетського статуту. Міністром народної освіти Лоріс-Меліков узяв Андрія Олександровича Сабурова, котрий був попечителем Дерптського навчального округу п'ять років і, як ішли чутки, ворогом Толстого. Сабуров, як і Лоріс-Меліков, запроваджував політику батога й пряника. 8 лютого 1881 року, коли міністр Сабуров прийшов в університет на урочистий акт, студент Подбельський дав йому ляпаса. А студент Коган-Бертштейн, забравшись на хори, виголосив промову, пояснивши, що цей ляпас — «подяка» мі-

ністрові за його клопоти про новий університетський статут.

Ілля Миколайович в цей час переживав важкі дні: Сабуров не погодився залишити його після вислуги 25 років ще на п'ять років, як це завжди робилось, щоб досягнути до пенсії. Він несхвально ставився до прогресивної діяльності Іллі Миколайовича, а тому дозволив йому попрацювати на посаді директора народних училищ всього рік. Це явно говорило, що все те, що зробив Ілля Миколайович для освіти народу, не тільки не вважалось його заслугою, а навіть провинною. А якщо зважити, що на утриманні Іллі Миколайовича була велика сім'я, то не важко уявити, в якому становищі він опинився.

— Тату, а ти знаєш, що міністрові Сабурову студент дав ляпаса? — спитав Саша.

— Ні. Вперше чую.

— Дав. І знаєш за що? За повний університетський статут, за яким, як сказали мені хлопці, дозволено буде начальству навіть різками сікти студентів...

— Я того статуту не читав, але не думаю, щоб там був такий пункт,— зауважив Ілля Миколайович.— І взагалі, Сашо, ця історія не робить честі студентам. Я це кажу тобі тому, що бачу: ти схвалюєш вчинок того студента. А уяви собі на хвилину: я заходжу до вас у клас, а якийсь гімназист встає і б'є мене по обличчі.

— Тебе ніхто й ніколи не посміє вдарити! — з незвичною гарячковістю відповів Саша.— Я тобі ніколи про це не говорив, а тепер скажу, щоб ти знав,— тебе всі товариші мої, всі гімназисти, взагалі всі учні дуже поважають. Коли б ти знав, як усі обурені, що тобі дозволили служити директором лише один рік. І тепер усі кажуть: так тому міністрові й треба. Це ляпас йому і за Іллю Миколайовича, за тебе тобто...

— Я радий, Сашо, що твої друзі добре ставляться до мене,— сказав з усміхом Ілля Миколайович, розчулений цією незвичною відвертістю сина,— але бити по обличчі людину, особливо старшу за тебе віком, справа все-таки дуже негарна, вона принижує чуття людської гідності і того, кого вдарили, і того, хто вдарив.

— Згоден. Але що ж робити, коли всі інші форми протесту зовсім неможливі? Адже ні одна газета не погодиться надрукувати листа студентів міністрові з протестом проти цього варварського статуту. Студенти могли б влаштувати демонстрацію. Та ти знаєш, як жорстоко по-

платився Боголюбов, котрий був учасником демонстрації на Казанській площі. Мало того, що дали п'ятнадцять років каторги, його ще й висікли різками. І хто скаже, що стріляти в людей справа хороша? Ніхто! Але ж суд виправдав Віру Засулич, хоч вона й поранила генерала Трепова? Виправдав! І цей ось ляпас, коли хочеш, татку, як постріл Віри Засулич, всі виправдують. Одне лише кажуть: шкода, що граф Толстой пішов у відставку без ляпаса. А йому б за все те, що він накоїв, не тільки ляпаса, а й кулі не шкода. От, татку, які розмови викликав цей ляпас міністрові. Думаю, ти не будеш сердитись, що я з тобою, як завжди, говорив відверто.

— Ні, Сашо, за це тобі спасибі. Я буду з тобою теж відвертим і скажу, що мене найбільше схвилювало з твоєї розповіді.— Ілля Миколайович помовчав і продовжував: — Я помічаю, що ти схвалюєш постріли, демонстрації, селянські заколоти. Чи, може, я помиляюсь?

— Ні, тату, ти не помиляєшся. У мене люту ненависть викликає всяке насильство. І коли на страту відповідають пострілами — не можу зрозуміти, де тут несправедливість, проти якої так обурюються газети? Якщо прийняти цю офіційну логіку, то й турки під час трьох штурмів Плевни не мали права стріляти в наших солдатів. Ні, війна є війна, як ти й сам це не раз говорив.

Ілля Миколайович тільки зітхнув: що ти тут заперечиш. Саша, він це добре бачив, з багатьох питань уже має власну думку. Думку, яка стає переконанням, бо Саша не з тих, хто легко сприймає якісь думки і легко відмовляється від них. Не з усіма тими переконаннями Ілля Миколайович погоджувався, але й воювати проти них теж не міг. Він розумів, що авторитету батька в даному разі вже не досить для того, щоб Саша прислухався до його порад. Він розумів, що такий тиск Саша сприйме як моральне насильство і замкнеться в собі. А при його характері це буде зовсім погано. От Саша весь час ходив з ним до церкви. А вчора Ілля Миколайович спитав:

— Ти, Сашо, підеш до всеношної?

Саша довго мовчав, наче вирішуючи, що відповісти, потім сказав коротко, але твердо:

— Ні.

Це «ні» прозвучало з такою внутрішньою непохитністю, що Ілля Миколайович більше не питав його, піде він до церкви чи ні. Було ясно: з релігією Саша порвав раз і назавжди. Ілля Миколайович міркував так: у шіст-

надцять років людина досить доросла для того, щоб вирішити, що сприймає її душа, а чого — ні. Такого правила Ілля Миколайович дотримувався і щодо своїх дітей. Він їх навчав, він їх переконував, але він ніколи не нав'язував силою того, чого вони не сприймали. Саме за це діти не тільки любили його, а благоговіли перед ним.

Ляпас від студента, а слідом за тим — убивство Олександра II примусило Сабурова подати у відставку. Победоносцев, який взяв кермо влади в свої руки, писав Олександрю III: «Керівництво Сабурова міністерством народної освіти залишиться пам'ятним надовго. Воно посіяло таке отруйне насіння, що бог знає, коли ми заглушимо його».

Тут, як і в усіх листах перших днів царювання Олександра III, Победоносцев згустив фарби: Сабуров не стільки посіяв отруйного насіння, як йому приписували. Победоносцев пі перед чим не зупинявся, щоб звільнити всі місця в урядові і влаштувати туди своїх людей. «Ці люди — вороги ваші», — пише він царю про Лоріса-Мелікова і всіх тих, хто підтримував його, і вимагає негайного увільнення їх, боячись, щоб вони не перетягли царя на свій бік. Він гарячково шукає людей, котрі могли б сісти у звільнені міністерські крісла. В крісло міністра освіти Победоносцев садовить старого обмеженого барона Ніколаї. «Дозволю собі доповісти Вашій величності, — пише він Олександрю III, — що я, по совісті й розумінню своєму, не знаю нікого іншого, окрім барона Ніколаї. Як не перебираю в пам'яті — нікого немає». Победоносцев на півслові обриває думку, але її не важко продовжити: «Нікого немає, хто б поділяв мої погляди на народну освіту».

Почувши про призначення барона Ніколаї міністром народної освіти, Ілля Миколайович сказав Яковлеву, який саме зайшов до нього в справах будівництва чуваських шкіл:

— Думаю, Іване Яковичу, що це останні наші будови.

— Чому? — здивувався Яковлев. — Вас не хочуть залишити ще на п'ять років?

— То, Іване Яковичу, півбіді. Не буду я — буде хтось інший. Біда ось у чому: новим міністром нашим призначено барона Ніколаї.

— Того, що керував навчальною частиною на Кавказі?

— Того. Рік він був товаришем міністра народної освіти. Читав я в свій час його статті, чув, як він запроваджу-

вав освіту на Кавказі... Гірше, все буде гірше, ніж було. В цьому я вже переконався...

Та й барон Ніколаї не влаштував Победоносцева, — старий виявився дуже впертий, вразливий. А Победоносцеву потрібний був такий міністр народної освіти, який умів би робити одне: запобігливо дивитися йому в очі, на льоту ловити його думки і беззаперечно виконувати його веління. Такого знайшли теж, — то був Іван Давидович Делянов, який багато років вертівся у міністерстві.

Після падіння Сабурова Іллі Миколайовичу було дозволено залишитися на своїй посаді ще п'ять років. Трапилось це не тому, що розібралися в тім, що він зробив для народної освіти губернії, і оцінили його труди. Ні. Відіграла роль проста випадковість. Барон Ніколаї, сівши у крісло міністра, анулював всі розпорядження Сабурова, — так просив Победоносцев, — дотримуючись одного принципу: якщо це зробив Сабуров — значить, не так, значить, треба скасувати. Але в ці роки Іллі Миколайовичу не раз спадало на думку, що, мабуть, краще було б, якби він залишив свою посаду. Бо на його очах руйнувалося, згідно з новими законами Победоносцева, усе те, що він з таким трудом будував. Його дітища — земські школи — знищувались, а насаджувались церковноприходські. Єпископ Євгеній і вся його церковна братія оголошували анафему всьому тому, що було запроваджено Іллею Миколайовичем у сільських школах.

Ілля Миколайович говорив дружині:

— Якби ти знала, Машо, як важко, як нестерпно важко стало працювати. І головне: ніяких надій на краще.

— А може, все-таки...

— Ні. Доки Победоносцев буде при владі, про це й думати годі. В сільських школах незабаром робитимуть одне — співатимуть молитви. А як багато було зроблено! Доведеться визнати: все добре, що зробив покійний государ Олександр Миколайович, скасовується його сином...

А коли Ілля Миколайович почув, що до влади повернувся граф Толстой, — його Победоносцев посадив у крісло міністра внутрішніх справ, — то й зовсім занепав духом.

— Ніколи я не думав, що повернуться часи Миколи Першого, — говорив він. — І ось самому довелось дожити. А що копія завжди гірша за оригінал, то не важко уявити, яке життя нас чекає. Про дітей я вже й не кажу — на їх долю випав важкий хрест...

Перший тост був за закінчення гімназії. Всі з сяючими усмішками цокнулись, розхлюпуючи вино, і в урочистій тиші випили.

— Хай живе воля! — піднімаючи другу чарку, крикнув Валя Умов. — Ура!

— Ур-ра!

Тост виголошували за тостом. Пив Саша так багато вперше в житті й почав відчувати: хміль паморочив голову. Не пити зовсім не міг — намагався не відставати від інших. Гамір стояв неймовірний, ніхто вже нікого не слухав, компанія розбилась на кілька груп, так було легше кожному проголошувати свої тости.

— Панове!..

— Друзі! Пропоную! За упокій душі злої мачухи латині!..

За цей тост неповажливі пасинки «злої мачухи латині» випили з гучним радісним реготом. Маленький Льоня Саушкін кілька разів намагався виголосити тост, але його тоненький голосок тонує у загальному гомоні. Нарешті він скористався хвилиною тиші, став на стілець і крикнув:

— За того, хто працював за весь клас...

Усі відгукнулися:

— За Ульянова!

— Сашо, за тебе!

Всі кинулися до Саші, випили і почали просити, щоб він щось сказав.

Схиливши голову, Саша мовчав, збираючись з думками. Потім обвів усіх пильним поглядом і, витримавши велику паузу, почав тихо:

Покорись, о ничтожное племя,
Неизбежной и горькой судьбе!
Захватило вас трудное время
Не готовыми к трудной борьбе.

Вы еще не в могиле, вы живы,
Но для дела вы мертвы давно,
Суждены вам благие порывы,
Но свершить ничего не дано...

Але, як у вічне життя, вірю: «Пламя юности, мужество, страсть и великое чувство свободы» не погаснуть у наших серцях! Ми ніколи не скоримося «неизбежной и горькой судьбе»!

— Не скоримося! — хором, мов клятву, виголосили всі. Промайнули дев'ять років навчання в гімназії. В атестаті зрілості Олександра Ульянова зазначалося: за відмінні успіхи він нагороджується золотою медаллю...

У Саші було таке почуття, наче він з ув'язнення ви-йшов на волю. Тепер не доведеться зубрити стародавні мови, а можна вивчати природознавство, хімію. Вибір факультету був для Саші справою вирішеною. Рідні теж схвально поставились до цього, хоч дуже не хотілося їм відпускати Сашу до Петербурга. Мати прохала його:

— А ти гарненько подумай. Казань же ближче. І жити там будеш у своїх.

— Ні, мамо,— м'яко, але рішуче відповідав Саша.— Мені треба їхати до Петербурга. Я відчуваю, що тільки там зможу працювати на повну силу. Ну, подумай сама: там же всі наші пайкращі вчені.

— Дуже боляче мені з тобою розлучатися,— признавалася мати.

Те, що Саша вибрав природничий факультет, багатьох здивувало. Це було зрозуміло: всі намагались одержати таку спеціальність, яка б дозволяла швидше зробити кар'єру. А Саша любив науку і ненавидів чиновництво: чиновник мусить служити царю вірою і правдою, про що Саші огидно було навіть думати. Віддати ж усі сили на-уці — це зовсім інша справа...

10

Крім Ульянових, у Кокушкіно з сім'ями приїжджали й сестри Марії Олександрівни. Дітей збиралось багато. Ділились вони на три групи: старші, середні й малі. Саша, Аня і кузина Маруся утворили свій маленький гурток. Вони майже не брали участі в загальних іграх, а ховалися в якийсь затишний куточок і декламували вірші, говорили про книги, які прочитали. Ані подобався Андрій Болконський, кузині — П'єр, а Саші — Долохов, Аня й Маруся не могли зрозуміти, як це скромний, со-ром'язливий Саша бере собі за ідеал протестанта, бешкетника, дуеліста Долохова.

— Ти просто жартуєш,— гарячкувала Аня.— Ти просто хочеш подратувати нас.

— Ні,— серйозно відповідав Саша.

— Адже Долохов злий! Жорстокий!

— З своїми ворогами,— відповів Саша.— А пригадай,

як він ставився до матері. Як він ніжно любив її. Та й злість його спрямована проти кого? Проти тих, хто слабший від нього? Ні, він ненавидів тих, хто хизувався, що народився князем. А хто з ним міг позмагатися сміливістю?

Найбільше сперечалася з Сашею Аня, і, коли Марусі надокучало їх слухати, вона, з посмішкою глянувши Саші в очі, питала:

— Як далі? «В их поцелуях крылся путь к изменам...»

Перервавши сперечання на півслові, Саша продовжував вірш:

От них я пьян был виноградным соком,
Но смертный яд с ним выпил ненароком
Благодаря кузинам и кузенам...

Не встигав Саша закінчити вірш, як Маруся загадувала новий рядок. Аня ображалась, що брат швидко переключав свою увагу на Марусю, ревнувала його до неї. Саша відчував себе винним перед Анею, але що вдіеш, коли говорити з Марусею, чути її веселий сміх, зустрічати погляд її гарячих очей йому було так радісно. Розмовляє Маруся поряд, сміється, і на душі в нього світло й спокійно. Немає її, і наче не вистачає чогось найдорожчого, бажаного. Він почав ніяковіти при Марусі навіть у присутності Ані. Їх все частіше бачили вдвох. Аня зрозуміла: це не тільки дружба...

Човен тихо пливе за течією. Вечоріє, і на густій синяві неба миготить вечірня зоря. Вона іскрою блищить у воді, і здається, що весь час біжить поперед човна. У густих кущах на березі Ушні скрикує якийсь птах, на поверхні скидається риба.

— Сашо, тут дуже глибоко? — тихо питає Маруся, боїчись поворухнутись.

— Ні, тут веслом можна дістати дно.

— А вода така темна, наче під човном безодня.

Саша мовчить. Він по тону й голосу Марусі вгадує, що вона зараз скаже. І не помиляється. Зірвавши лілею, Маруся раптом питає:

— А як ти думаєш, Аня дуже образилась, що ми на весь день втекли від неї?

— Побачимо, — ухильно відповідає Саша і дивується, як це він за весь час навіть не згадав про Аню.

— Я думаю, вона дуже образилась, — після тривалої паузи робить висновок Маруся. — Але.. Сашо, що це?

— Мабуть, пугач...

— Боюся я його...

— Ти ще хотіла щось сказати,— тихо, обережно нагадує Саша.

— Не пам'ятаю... Сашо, а скажи — тільки, будь ласка, відверто! — які ти бачиш вади в моєму характері?

— Я не замислювався над цим. А ось уже й наша купальня,— поспішив перевести на інше розмову.— Сиди спокійно, а то перекинемось.

Допомагаючи Марусі вибратися з човна, Саша мимохит'я обняв її. Маруся не відсахнулася, а тільки злякано озирнулася: чи не побачив хтось? У Саші лунко закалатало серце. Маруся м'яко вислизнула з його обіймів і побігла хиткою кладкою на берег. Саша не ворухнувся, доки не затихли її кроки. Довго стояв біля купальні, прислухаючись до серця, в котрому народжувалось якесь нове, невідоме почуття. Йти додому, зустрічатися з усіма й пояснювати, де був, тобто вести буденні розмови, маючи таке в душі, здавалося святотатством. Він знову сів у човен, переплив на той берег і пішов лугом до копиць сіна, що маячили в тумані. З лугу добре було видно будинок. Ось спалахнуло світло в її вікні. У Саші боляче стиснулося серце: чого він сюди забрався? Адже він міг би зараз бути поруч з нею! Він міг би чути її голос. Що вона Ані сказала? Як пояснила те, що він кудись зник? А то вони ще підуть шукати його, і тоді, звичайно, Аня бог знає що подумає. Як же йому ця проста думка тільки тепер в голову прийшла? Він побіг до човна...

З тієї пам'ятної прогулянки на човні між Сашею й Марусею виникли нові стосунки. Вони обое, не змовляючись, поводитись так, наче знали якусь велику таємницю, яка належала тільки їм. Вони розуміли одне одного з півслова. Вони вміли кожному слову відтінком голосу, поглядом надати іншого, лише їм одним зрозумілого змісту. Від Ані це не приховалося, і вона відчула себе просто нещасною: їй не вистачало тепер Саші...

Розділ перший

1

В домі тихо. Чути тільки цокіт годинника. Край неба, що видніється у вікні, вже порожевів, а Марія Олександрівна ще очей не зімкнула. Завтра — ні, тепер уже сьогодні — Саша від'їжджає. І не в Казань, а в Петербург. Розум її погоджувався, що так повинно бути, а серце... Як він там житиме сам? Правда, слідом за ним туди поїде і Аня, але на її допомогу нічого розраховувати. Навпаки, Саші доведеться підтримувати Аню, допомагати їй в усьому, як це він і дома робив.

Звичайно, Марію Олександрівну, як і кожную матір, яка передає своїх дітей чужим людям, хвилювало те, що в Петербурзі нікому їх доглянути, що вони будуть позбавлені домашнього затишку, батьківського тепла. І все-таки не це головне. Марія Олександрівна добре знала: з Петербурзького університету найбільше студентів пішло на шибениці, в тюрми, на заслання. А що дали ті жертви? Тільки посилили реакцію. Вона боялася, щоб і Сашу не спіткала така ж доля. Заспокоювало одне — він настільки захоплений наукою, що в нього не буде часу на інші справи. Хоча... Не побоявся ж він виступити проти вчителя Пятницького, ризикуючи нашкодити собі. Ні-ні. Адже то була дрібниця. Там йому довелося бути разом з друзями, щоб уникнути їх глузувань. А коли справа стосуватиметься чогось серйознішого, то Саша все зважить, перш ніж щось робити.

Вранці Ілля Миколайович помітив по блідому обличчю дружини, що вона не спала всю ніч, спитав:

— Ти нездужаєш?

— Неспокійно щось на душі, — відповіла Марія Олександрівна, тяжко зітхнувши. — Все здається, що в Казані Саші було б краще. — І, помітивши, як нахмурився Ілля Миколайович, квапливо додала: — Я не дорікаю тобі, що ти відпустив його до Петербурга. Мені зараз просто важко звикнути, що він так далеко буде від нас.

— Що вдієш: час робить своє. Та за Сашу я мало хвилююся: він цілком самостійний. А от Аня... Їй важко буде. До речі, на мене всі дивляться косо за те, що ми відпускаємо і її на курси.

— А чого вони хочуть? — сердито спитала Марія Олександрівна, пригадавши, як вона не мала змоги одержати освіти.— Щоб навчання для жінок обмежувалося тільки гімназіями? Чи вже є проект і до гімназії не приймати?

— Проекту такого немає, але... Государ, як сказали мені, незадоволений жіночими курсами.

— Государ...— Марія Олександрівна гірко усміхнулась.— То він — перший серед царів Росії — визнав рівноправність жінок лише в однім — умирати на ешафоті разом з чоловіками.

— Так, важкий час... І, як ти пам'ятаєш, коли вбили Олександра Другого, я говорив — буде гірше. Все тепер у народних школах визнається зайвим: і роз'яснення того, що читають діти, і розповіді про навколишній світ. Скоро, мабуть, і самі школи будуть визнані зайвими.

До Нижнього Новгороду Саша міг допливти на пароплаві. Відти — поїздом, через Москву, до Петербурга. По Волзі йому доводилося плавати, а залізниці він ще не бачив. Якось батько хотів його з Ансю взяти до Москви на всеросійську виставку. Та Аня, знаючи, що це пов'язано з великими витратами, відмовилась їхати. Саша підтримав її, і поїздка не відбулася.

— Заздрю тобі, Сашо,— по дорозі до пристані говорив Володя.— Ти Москву побачиш, Петербург. Вивчатимеш улюблені науки.

— І ти вивчай хімію. Я ж лабораторію свою залишаю.

— Спробую. Але мене не дуже приваблюють твої пробірки.

— А що ж тебе в'абить?

— Поки що...— Володя пустотливо примружився,— поки що тільки шахи. До речі, зіграємо листуванням?

Саша не підтримав жарту, та й розмови більше про це не заводив, зрозумівши, що Володя не хоче бути відвертим. Відчував Саша й інше: Володі сумно розлучатися, і він жартує, щоб приховати свій справжній настрій.

З від'їздом Саші Володя втрачав кращого свого друга, до котрого він приходив з будь-якими питаннями. Брат умів працювати з таким захопленням і наполегливістю, що неможливо було не наслідувати його. І якщо Володя,

подорослішавши, не говорив: «Як Саша, так і я», — то це зовсім не означало, що він не навчався у старшого брата. Навпаки! Від наївного дитячого наслідування він перейшов до свідомого засвоєння того, як треба працювати, домагатися поставленої перед собою мети.

На палубі пароплава Саша прощався з усіма. Оля плакала. Аня і мати заспокоювали її. А батько просив, недоволено хмурячи брови:

— Годі тобі, Олю...

Нарешті пролунав гудок, і всі заспішили до трапа. Володя різко повернувся до Саші і міцно обняв його. Такий несподіваний і щирий порив брата дуже схвилював Сашу. Він радісно і водночас винувато усміхнувся, сказав тремтливим голосом:

— Влітку зустрінемося.

— А на Новий рік?

— Роботи буде багато...

— Зрозуміло.

— Пиши, які книжки тобі потрібні.

— Спасибі... Просто не віряться, що цілий рік тебе не буде... — Володя хитнув головою, мовби відганяючи сумні думки, продовжував: — Ну, це так... прощальний настрій! А взагалі — дуже радий за тебе!

З берега пролунали схвильовані голоси:

— Володю, трап!

— Трап прибирають!..

Володя кинувся до трапа, ледве встигнув зістрибнути на брег. У нього було таке відчуття, наче він не сказав Саші чогось дуже важливого, а чого — ніяк не міг збагнути. З цим почуттям він і повернувся додому. Сів читати книжку, але ніяк не міг зосередитись на тому, що читав. Підійшов до Сашиної книжкової полиці, і серце знову стиснулося. Тепер тут він уже не знайде нових цікавих книжок. Не буде з ким і посперечатися. А як гарно було! Прочитає книгу, а ввечері, коли Саша, пропахлий їдким димом, повертається зі своєї лабораторії, вони говорять про неї. І Володя часто з радістю відзначав: він звернув увагу на ті ж думки, що й Саша. Але траплялось і так, що вони по-різному розуміли прочитане. Тут Володя, при всій повазі до авторитету брата, гаряче відстоював свою думку. Здіймався такий гамір, що матері доводилося заспокоювати їх. Вранці Оля питала:

— Володю, про що ви сперечалися? — І журилася: — Ох, як я заздру, що твоя кімната поряд з Сашиною!

В цей день і Оля блукала, мов щось загубила. Вона кілька разів заходжувалась грати на роялі. Весь будинок наповнювався якимись відчайдушно-бурхливими звуками, і раптом рояль стихав, наче струни обривалися. Під час вечері всі були сумні. Навіть Митя й Маняша, підкоряючись загальному настрою, тихо сиділи за столом. І про що б не починалася мова, якось непомітно вона звертала на від'їзд Саші. А коли згодом поїхала й Аня, дім, здавалося, зовсім спорожнів.

2

Грошей у Саші було мало, і він їхав у третьому класі. У вагоні тісно, душно, брудно. Недогарок свічки, мов у тумані, ледь виднівся в густому тютюновому диму. В своїй хімічній лабораторії Саша звик до неприємних запахів, до зіпсованого повітря. І все-таки у вагоні йому просто нічим було дихати. Він злазив з полиці і виходив у тамбур. Тут дихалося легше, але на кожній зупинці між кондуктором і мужиками розігрувались такі дикі сцени, що краще було дихати тим смородом, аніж дивитися на все це.

Саша пильно придивлявся до життя селян, коли бував у Кокушкіні й околицьніх селах. Карпо, з яким ходив на полювання, теж багато дечого розповідав йому, і Саші здавалося, що він знає, як живе народ. Але, виявилося, знає далеко не все. Так, народові тяжко живеться. Землі у селян так мало, що вона не забезпечує їм і хліба насущного. І все-таки, виявляється, є ще більш обездолені люди.

— Відрізали нам, значить, той дарчий наділ,— розповідав худий згорблений дід з якоюсь жовчною іронією.— І що ж то, люди добрі, за земля була? Солончаки! На них і будяки не ростуть! От і вийшло: подарували нам те, що ніхто й даром не брав. Ну так. Мужики почухали потилиці — і до пана! Що ж це, мовляв, таке? А він дістає якусь книжечку та й каже: «Ось положення, підписане самим государем імператором, в якому зазначено...» І почав читати. У мене ось тут,— мужик ударив себе в груди,— все закипіло. Я не витримав і крикнув: «Брехня! Не може бути для мужика волі без землі! Давай нам землю!» Тут мужики й спалахнули, мов солома на вітрі: «Давай землю!» А пан у відповідь: «А шомполів не хочете? То я зараз солдатів викличу». Загомоніли обурено всі: «Що ж це

таке? Цар волю оголосив, а він, падлюка, он що говорить! Та не буде ж по-твоему! Бий! Пали!» Ну і рознесли мужики все просто-таки озвіріло...

— І його теж?..— спитав парубок, який слухав діда, роззявивши рота.

— Все згоріло,— старий зітхнув, горблячись.— Та й його слова збулися. І шомполів ми покуштували, і вошей у тюрмах та на етапах погодували, і на каторзі помучились. Та мужик — він як черв'як: на шматки його, грішного, ріжуть, а він звивається, а він лізе...— Старий перехрестився й урочисто закінчив: — І пригадаєте моє слово, православні,— долізе!..

Довго в купе панувала тяжка, гнітюча тиша. Чувся лише стукіт коліс.

— Ну, а як же там, у Сибіру тому? — порушив мовчанку той же парубок.

— Живуть...— неохоче відповів старий. Він, мабуть, зрозумів, що трохи захопився і сказав зайвого, а тому й почав закругляти розмову якимось іншим, простодуш-но-покірливим тоном.— Бог скрізь є. Він і карає, він і милує... Я ось милістю його та подаянням добрих людей пробиваюсь додому. Пожити не довелося, так хоч на спокій в землю своєю ляжу. Ці два аршини поки що ні в кого не відібрані...

І так весь час: про що б мова не зайшла, вона незмінно переходила на те, що мужик сидить без землі. «Немає землі,— скрушно зітхали мужики,— нема й хліба». А за вікном вагона простилалися неозорі лани. Мимохіть думалося: «Чия ж це земля? Кому йдуть плоди її? Певна річ, не тим, хто кривавим потом добуває їх. І чи довго так ще буде?»

— Все люд їв: і собак, і кішок, і кору дерев,— розповідала стара, ледь стримуючи сльози,— та і це не врятувало, всі вимерли. Одне ось хлоп'я залишилося,— вона показала на худого обірваного хлопчика.— А куди його тепер подіти?

Неважко було уявити Саші, яка доля чекала сироту. А скільки таких, як оцей хлопчисько, голод погнав по світу? Саша згадав слова улюбленого поета:

В мире есть царь, этот царь беспощаден,
Голод названье ему.
Водит он армии, в море судами
Правит, в артели сгоняет людей,
Ходит за плугом, стоит за плечами
Каменотесцев, ткачей.

Душу Саші завжди хвилювала «Железная дорога» Некрасова, та зараз він з новою силою відчув її страшну правду. Враження були такі яскраві, що він й уві сні бачив юрбу мерців, яка обганяла чавунку. Попереду біг той дід, що з каторги повертався, і кричав: «Бий! Пали!» Юрба мерців навалилась на поїзд, стало темно, затих стукіт коліс...

Саша прокинувся. У вагоні тихо. Та що це? Справді чути спів, чи йому тільки здається? Ні, таки хтось тихо тягне тужливий похоронний мотив.

Що ж думає цей чоловік? Звідки він їде? Теж з каторги? Чи, може, дорогу цю будував? І його саме тут ось сікло начальство, голод давив.

Ані він сказав, коли вона приїхала до Петербурга:

— Казали, що залізницею гарно їхати. А мені це здалося просто карою.

— Я теж дуже замучилась.

— Все, абсолютно все робиться так,— вів далі Саша,— що воно обертається карою для народу. Волю оголосили — землі не дали, залізницю будували на кістках народних, а возять народ, мов тварин. Я стільки наслухався всього, поки їхав, що постарів, мабуть, років на десять. Того чиновники пограбували, того в тюрмі ні за що все життя гноїли, того до смерті засікли... Я просто збагнути не можу, яке у царя повинно бути серце, щоб всього цього не бачити й не чути?

3

У Петербурзі жила Сашина двоюрідна сестра Катерина Песковська. А оскільки в місті, окрім Песковських, Саша нікого не знав, то й поїхав з вокзалу до них, щоб залишити речі й розпочати пошуки квартири за адресами, якими він запасся в Сибірську. У родичів йому не хотілось жити, бо знав, що це буде обмежувати його волю. А він, у свою чергу, постійно почуватиме себе в неоплатному боргу перед ними. Песковські зустріли його привітно. Чоловік сестри Матвій Леонтійович, відомий уже на той час журналіст, набивався показати Саші місто. Але той відмовився од його послуг: Матвій Леонтійович дуже любив говорити, не помічаючи, що безбожно повторюється. В тоні його весь час відкрито чулося менторське повчання (він писав статті з педагогічних питань), і це Саші не подобалося. Він вирішив сам почати знайомство

з містом, про яке так багато читав і про яке так часто думав, мріяв. Взяв візника — для першого проїзду не гріх було й потратитися — і поїхав до університету.

Ні, сто років можна вивчати місто по книгах, картах і малюнках, але все те ніщо у порівнянні з однією лише поїздкою по ньому. Будинки, вулиці, мости — великі й маленькі, нарешті, пам'ятники — очі розбігаються, а душу все більше проймає почуття захоплення від одного усвідомлення, що все це створено руками людей, що все це він бачить, що тут він буде жити й навчатися. А коли візник виїхав до Зимового палацу, Саша попросив його зупинитися. Заплативши за провіз, пішов через Двірцеву площу до Александрійського стовпа, мимохить пригадавши рядки вірша Пушкіна:

Я памятник себе воздвиг перукотворный,
К нему не зарастет народная тропа,
Вознесся выше он главою непокорной
Александрийского столпа.

Ось тут, на цій площі, Володимир Соловйов стріляв у царя, а той, перелякавшись, тікав від нього. Як сповіщали газети, «його величність квапливо віддалявся», бо писати «тікав» було принизливо для царя, хоча він і летів, петляючи, мов заєць. Тут цар вперше в житті показав, що недаром з пелюшок носить военний мундир, уквітчаний бойовими орденами, — тікати від «ворога» він умів.

Ось і Зимовий з застиглими статуями богів і богинь. Тут гримнув оглушливий вибух, в якому, наче в далекому ударі грому, чулося наближення грози. Через рік після цього вибуху в Зимовому Олександра II з цього ж палацу везли на катафалку до Петропавлівської фортеці. Он, за Невою, горить на сонці її золотий шпиль.

Саша вийшов на набережну, до Двірцевого мосту, глянув ліворуч і побачив колони біржі, білий будинок Академії наук, а за ним — червоний університет. Серце його прискорено закалатало: ось його alma-mater! * Швидше туди! Десь тут, за Адміралтейством, як він знав з книжок, пам'ятник Петру I і Сенатська площа, де пролилася кров декабристів. Та все це він потім роздивиться. А зараз — в університет!

На мосту Саша кілька разів зупинявся і розглядав Зи-

---

* Дослівно — мати-годувальниця (лат.).

мовий палац. І дивна думка вертілася в голові: Олександр II, мабуть, тримав ворогів своїх у казематах Петропавловської фортеці тому, що тюрму цю видно було йому з вікон палацу. Значить, він сам був першим і невсипущим їх стражем. Ці високі, одягнені в сірий камінь мури фортеці з іграшковими вежами на кожному розі для вартових, з бастіонами за мурами, з постійно закритими величезними залізними воротами комендантської пристані діяли, мабуть, на Олександра II заспокійливо: вороги його сидять під надійною охороною. Олександр III, побачивши, як помилювся батько його, покладаючись на замки цієї фортеці, не міг, мабуть, дивитися на неї без почуття страху, а тому їй залишився жити в Анічковому палаці, щоб не бачити її.

Коли Саша пройшов половину мосту і глянув у бік круглого купола Ісаакіївського собору, то побачив біля самої Неви і Мідного вершника, який ось-ось відірветься від глиби граніту й перелетить Неву. І знову пригадалися пушкінські рядки:

И, озарен луною бледной,
Простерши руку в вышние,
За ним несется всадник Медный
На звонко скачущем коне...

Саша уже перейшов міст, як раптом у Петропавловській фортеці почувся вибух.

Від несподіванки аж спіткнувся: що таке? Та, почувши бій курантів на вежі фортеці, згадав: це ще Петро Перший наказав стріляти з гармати, щоб мешканці міста знали, що настав уже полудень.

Біля парадного під'їзду університету Саша зупинився, перейшов вулицю і став на набережній, щоб заспокоїтися, бо серце так калатало, що важко було дихати. І радісно і страшно було переступати поріг цього храму науки. Адже про нього він стільки мріяв. Заспокоївшись, ретельно витер ноги і, відчинивши неподатливі двері, зайшов у приміщення. Поклонився високому бородатому швейцарові, який зовні нагадував маститого вченого,— старий ледь помітним кивком відповів на його уклін,— пройшов кілька кроків і зупинився біля сходів, не знаючи, куди йти: наверх чи вздовж по коридору. Вирішив піти наверх. Піднявшись на другий поверх, Саша пройшов двоє дверей і раптом потрапив у залитий сонцем коридор, який був заставлений книжковими шафами і бюстами вчених.

Це, власне, був навіть і не коридор, а величезна зала, довжиною, як здалося Саші, з верству.

— Новак? — з поблажливою посмішкою спитав бородастий студент, не зупиняючись. — Дивись не заблудися.

Справді, у такому приміщенні можна й заблудитися. Це не Симбірська гімназія. Зазираючи в ті аудиторії, двері яких були відчинені, Саша дійшов до кінця коридора і потрапив прямо в бібліотеку. Він переходив від однієї книжкової шафи до іншої і дивився на них так, як дивляться глибоко віруючі люди в храмах на ікони святих. «Яке це щастя, — думав він, — що я тут навчатимусь. Як добре, що я поїхав сюди, а не в Казань. Тільки знайду квартиру, зараз же почну працювати тут».

Найшов кімнату Саша на Пісках. Але квартира виявилась незручною, ходити до університету було далеко, і він перейшов на С'езженську вулицю (Петербурзька сторона), де селилась демократична частина студентства. Тут і до університету було не дуже далеко, і — головне — хазяйка виявилась доброю жінкою. Вона по-материнському ставилася до Саші. Ані хотілося поселитися разом з братом, але у хазяйки не було вільної кімнати. Та й Саша, готуючись до серйозного навчання, без особливого ентузіазму поставився до бажання Ані жити в одній квартирі. Він з перших же днів увів залізне правило — працювати на добу не менше як по шістнадцять годин, і строго дотримувався його. Він не чекав, поки розпочнуться лекції, а днями сидів у бібліотеці й читав Дарвіна та інші книги з природознавства. У Ані не було свого плану читання, вона не знала, куди подіти вільний час, і йшла до Саші.

Він м'яко, але досить рішуче відмовлявся од частих прогулянок з нею. Одного разу, провівши Сашу до бібліотеки, Аня спитала:

— А можна там нові журнали брати?

— Думаю, що можна, але не знаю. Я ними не цікавився.

У відповіді Саші не було іронії — він не вмів підсміюватися з інших, — та Аня зніяковіла. Вона заздрила Саші, котрий ніколи не метушився, ніколи не сушив голову над тим, що йому треба робити. У нього завжди на черзі стояли десятки книжок для перечитування. Аня бачила, як брат неохоче відривався від своїх занять, коли вона заходила до нього. Послухавши новини і коротко розповівши

про свої враження, він, як правило, знову брався за книгу. Так і відбувалися побачення з ним: він сидів за своєю книгою, а вона — за своєю.

4

Після гімназії Саші багато що здавалося дивним. Ніхто не примушував відвідувати лекції, ніхто не вимагав вчасно складати екзамени. Можна було курс одного року, як говорили студенти, «жувати» п'ять років, і нікого це не хвилювало.

Одне тільки непокоїло всіх — від ректора й до швейцара, — щоб студенти поводитися благопристойно. І коли в перший день занять всі новачки зібралися в актовому залі — в тому самому залі, де дано було ляпаса міністрові освіти Сабурову, — на кафедрі піднявся невисокий сивенький ректор університету Іван Єфремович Андрієвський. Простягаючи руки до студентів, наче він хотів їх усіх по-батьківськи обняти, ректор говорив якимось добродушно-благально:

— Панове студенти! Дуже, дуже прошу вас: з першого ж дня, з першого ж кроку твердо запам'ятати, що ви сюди прийшли не руйнувати, а створювати. Пошуки наукової істини в усій її чистоті й досконалості, святе, самовіддане, натхненне служіння їй — ось ваше головне і єдине покликання. Університет відтепер ваш рідний дім. А це означає, панове, що ви повинні оберігати порядки в цьому домі...

Вся промова ректора зводилася до однієї думки: завдання студентів не виступати проти влади, а підкорятися їй. Безпорядки — це величезне лихо для університету, яке, він сподівається, ніколи вже не повториться. Саша, який з благоговінням ставився до всього, що оточувало його, уважно слухав ректора. Але промова його не задовольнила. Не того він чекав від ректора. Він сподівався, що почує в цьому величезному актовому залі, який бачив Чернишевського і Писарева, щось особливе, а ректор говорив про те, що їм багато років повторював директор гімназії Керенський. Незабаром він почав помічати, що у нього й волі не так вже багато, як це здавалося! Тут хоча й не те, що в гімназії, але все одно багато своїх обмежень, заборон на кожному кроці...

В гімназії Саша не вивчав хімії, вона вважалася предметом крамольним. Але він купив книгу Менделєєва «Основи хімії» і студіював її. Йому в цьому допомагав батько, що непогано знав хімію, бо слухав у свій час лекції професора Бутлерова. І бажання побачити великого Менделєєва, послухати його лекції, а може, й попрацювати в лабораторії під його керівництвом (про це Саша думав, як про велике щастя) і було зерном, з котрого виросло тверде рішення їхати тільки до Петербурзького університету. І тут оголосили: завтра у сьомій аудиторії — лекція Менделєєва. Саша майже всю ніч не спав, так не терпілося швидше побачити й послухати всесвітньовідомого вченого.

Лекція розпочиналася о дев'ятій годині ранку, а Саша прийшов о восьмій, коли в університеті нікого ще не було. Довелося погуляти по набережній.

Сьома аудиторія була порівняно з іншими велика. Саша сів ближче до кафедри. Серед студентів він ще не завів добрих знайомих, і ні з ким було навіть словом перекинутися. Дивився на лаборанта, який розставляв колби і штативи з пробірками, перевіряючи, чи так він це робив у своїй кухні-лабораторії.

Студентів набивалося в аудиторію дедалі більше. Були тут, як помітив Саша, не тільки першокурсники, але й старшокурсники. Причому з усіх факультетів. З'явилось й кілька курсисток, перевдягнених у чоловічі костюми (жінок не пускали до університету), це викликало усмішки й перешіптування студентів. Цим маскуванням курсистки могли обманути тільки підсліпуватого старого швейцара, який стояв у напівтемному коридорі: таке не природно кумедне було їхнє вбрання.

— Олександрє Іллічу, біля вас не знайдеться місця? — спитав земляк Чоботарьов, котрий на рік раніше Саші закінчив Сибірську гімназію і навчався вже на другому курсі того ж фізико-математичного факультету, тільки не на природознавчому, а на математичному відділі.

— Прощу вас, Іване Миколайовичу, — сказав Саша, посунувшись, скільки міг. Коли Чоботарьов, потіснивши трохи й сусіда, всівся, Саша спитав: — А ви хіба в минулому році не слухали цього курсу?

— Слухав. Але сталося так, що саме на першій лекції я не був. От і вирішив прийти. Дмитра Івановича ходять слухати всі факультети. Ця аудиторія, як побачите, завжди буде повна: Я, наприклад, деякі лекції — особливо

з періодичного закону — думаю послухати ще раз. Бо це не просто лекції, а розповідь генія про те, як він зробив відкриття, котре стало революцією в хімії. Таке щастя випадає на долю небагатьох студентів... А ось і Дмитро Іванович...

Аудиторія загула, наче потривожений вулик, і завмерла. Не злякано, як це було в гімназії, коли в клас заходив грізний директор, і навіть не шанобливо, а урочисто. Саші хотілося оглянутися, бо не терпілося побачити Менделєєва. Але він боявся ворухнутися, щоб не порушити цієї урочистої тиші. Та ось з-за щільної стіни студентів з'явився невисокий кремезний чоловік з великою головою і золотавим чубом, що лев'ячою гривою спадав на трохи сутулі плечі. Спитав щось лаборанта, кивнув йому: дякую, мовляв, і піднявся на кафедру. Саша побачив крупне чоласте обличчя з золотавими вусами і бородою, які, здавалось, були мовби продовженням його лев'ячої гриви: так все це гармонійно поєднувалось. А коли Дмитро Іванович, похапцем окинувши поглядом аудиторію, глянув і на той ряд, де сидів Саша, хлонцю здалося, що Менделєєв навіть зупинив на ньому свій погляд, і він на мить відчув себе замороженим. Такими незвичайними були ці великі мудрі очі, які мовби світилися зсередини.

Саші вже розповідали студенти, що коли говорить Дмитро Іванович, то мов каміння перевертає, бо могутня думка його весь час напружено працює.

І це було справді так: Дмитро Іванович то змовкав, то розтягував слова, підшуковуючи для своєї думки найбільш точний і в той же час образний вислів. Інтонації його глухуватого голосу від цього теж постійно мінялися,— то він говорив на високих нотах, то низьким баритоном, то скоромовкою, наче ледь встигав за думкою, яка блискавично народжувалась в його голові.

В ці хвилини він вдоволено тряс своєю гривою, і зморшка між широкими бровами трохи розходилась, мовби фіксуючи паузу думки.

І так протягом усієї лекції — розкриваючи таємниці хімії як науки, Дмитро Іванович говорить про покликання кожного, хто переступив поріг університету, хто прийшов до цієї ось аудиторії і слухає його. Дерзати, відкривати за допомогою «ліхтаря науки» нові закони природи, нові багатства.

— Істина не схована від людей. Вона серед нас. Вона по всьому світові розсіяна,— підвищуючи голос і приско-

рюючи темп, говорить Дмитро Іванович.— Її скрізь шукати можна: і в хімії, і в математиці, і в фізиці, і в історії, і в мовознавстві. До цього часу майже всі багатства країни, які вже розвідані, починаючи від золота, міді, заліза, кам'яного вугілля, нафти, знайдені лише тому, що виходять на поверхню.— Дмитро Іванович помовчав, гнівно продовжував: — Чи так повинно бути? Крім того, що виступило на земну поверхню, є ще багато всього в надрах землі. І треба мати «ліхтар науки» для того, щоб освітити ті глибини, побачити в темряві. І якщо ви цей «ліхтар знання» внесете в Росію, то ви зробите те, чого вона від вас чекає!

Закінчилась лекція під бурхливі оплески. Але Дмитро Іванович виходив з аудиторії так, наче і не чув цього гарячого вияву почуттів,— спокійно, неквапливо пробірався він до дверей, замислено похиливши голову. Здавалося, розум його уже зайнятий іншими дуже важливими думками. І Саші було якось навіть прикро, що всі аплодують і шумлять, заважаючи цьому дивному вченому думати, робити нові й нові відкриття в науці.

До наступної лекції було дві години вільного часу, і Саша, щоб обдумати наодинці все те, що він тільки-но почув, пішов погуляти по набережній.

Було вогко і холодно. Вздовж Неві з моря поривчасто налітав пронизливий вітер. Та Саша не помітив цього, він знову душею і пам'яттю переживав лекцію Менделєєва. І шкодував, що на першому курсі немає практичних занять.

Дім Боткіна, в якому містилися Вищі Бестужевські курси, де навчалась Аня, був далеко від університету. На тій же Сергєєвській вулиці, де були курси, Аня найняла собі кімнату. Хазяйка попалася не така добра, як у Саші. Вона дорого брала за маленьку кімнатку, погано годувала та ще й поїдала все, що Аня приносила для себе. Таке харчування привело до того, що Аня захворіла. У неї був катар шлунка в дуже гострій формі. Аня і так нудьгувала за домівкою, а після того, як захворіла, і зовсім занепала духом. Лікар, оглянувши Аню, сказав, що лікування одне: добре харчування. Треба було їхати додому. Аня не хотіла цього робити. Саша якось пішов до неї, щоб поговорити про це. Путь була неблизька — добрих кілометрів три. Падав сніг упереміш з дощем. Саша промерз до кісток і, повернувшись додому, відчув себе погано. Думав, що простудився, а тому, не звертаючи уваги на слабкість,

пішов в університет, бо з першого ж дня завів залізну дисципліну — відвідувати всі лекції, на які записався.

Чоботарьов, зустрівши його біля університету, спитав з подивом:

— Олександр Іллічу, що з вами? Чи не захворіли?

— Пусте. Трохи, мабуть, простудився. Піду ось нап'юся чаю, відісплюся гарненько, і все як рукою зніме...

Прийшовши додому, Саша відмовився від обіду, запропонованого хазяйкою, попросив лише чаю. Стара напоїла його липовим чаєм, але це не допомогло. Вранці у Саші був такий жар, що він починав навіть марити. Перелякана хазяйка найняла візника і помчала до Ані. Ледь розшукала її на курсах, і вони, взявши лікаря, поїхали назад. Виявилось, що то не простуда, а поворотний тиф. Аня хотіла дати телеграму додому, але Саша сказав:

— Не роби цього! А то мама надумає їхати сюди. Допомогти вона нічим не зможе, а тільки перехвилюється та гроші потратить. А ми, як ти знаєш, і так забираємо половину того, що батько заробляє.

— Ой, боюсь я за тебе, Сашо...

— Нічого. Все буде гаразд,— говорив Саша так, наче не він, а Аня хворіла і її треба було заспокоїти.

— Тоді я, поки ти видужаєш, не писатиму додому, щоб не говорити неправду.

— Добре,— погодився Саша.— А коли одужаю — тоді про все й напишемо. Розкажи краще, які новини в тебе?

— Ой, не питай! — зітхнула Аня.— Мені вже, мабуть, на роду написано до самої смерті латинь зубрити. До чого ж вона набридла мені — передати неможливо. Просто не знаю, як складатиму екзамени...

— Я допоможу тобі,— пообіцяв Саша.

— Та де ж ти час візьмеш? Хіба я не бачу, що ти дуже зайнятий.

— Нічого. При бажанні дві години на тиждень можна викроїти. Ми ж домовились, що ти до мене приходиш у середу, а я до тебе — в неділю. Ну от. Перш аніж піти гуляти — годину відводимо латині. Поки я ось лежатиму, децю й зробимо...

Але в ці дні було не до занять латинню. Саша так погано почував себе, що Аня навіть додому не ходила, а дні й ночі сиділа біля його постелі. З великою, справді материнською, турботою ставилась до Саші — та й до Ані — в ці дні хазяйка. Вона старалася й приготувати

смачніше, й Аню заспокоїти, яка плакала, приховуючи це від Саші.

Після того як поїхали Саша й Аня, Марію Олександрівну не покидала тривога. Як вони там улаштувалися? Як живуть? З нетерпінням чекала від них листів. Та Саша писав не дуже часто, і листи його були короткі, сухі. Ні скарги, ні натяку на те, що йому чогось не вистає. Все його влаштовувало, все було добре. Як і в житті, так і в листах не любив говорити про свої почуття, а тому й не писав, чи скучив за домівкою, чи тоскно йому серед чужих. Аня ж писала довгі, траплялось, сльозливі листи, скаржилась, що дуже нудиться, що не може дочекатися, коли повернеться додому. І якщо Саші скрізь було добре — і в університеті, і на квартирі, — то у Ані, навпаки, скрізь негаразд. Марія Олександрівна, читаючи ці панічні послання Ані, не відала, що й робити. Знаючи, яке слабе здоров'я у Ані (вона хворіла часто), Марія Олександрівна боялася, щоб донька не занедужала. Пригадала, як усі знайомі косо дивилися на неї і на Іллю Миколайовича, коли довідались, що вони відпускають Аню на Бестужевські курси. З Симбірська на курсах не було жодної дівчини, і Аня їхала туди першою. На курсисток взагалі всі дивилися як на завершених нігілісток. Вони одягалися не так, як усі, стриглися коротко, в чому благонамірені обивателі вбачали «спробу повалити існуючий лад». А тут ще чутка почала ходити, що курси доживають останні дні, що їх закриють. Ілля Миколайович, який не звертав уваги на всі ці пересуди, заспокоював дружину:

— Не бери ти, Машо, все близько до серця. Це просто перша реакція молодої дівчини, котра ніколи не жила серед чужих людей. Мине небагато часу, і вона заспокоїться, втягнеться в навчання, полюбить усе. Думаю, що й Саша зі своєю витриманістю благотворно вплине на неї.

— Це так. А чому ж листів довго немає? Те, що Саша не пише, зрозуміло. І мене це не дуже хвилює. А чому від Ані ось уже три тижні ані слова немає? Ось цього я ніяк збагнути не можу. Мені здається, там щось трапилося. Треба, мабуть, написати Песковським.

— Але ж Аня пише, що вони з Сашею зовсім не бувають у Песковських. Тут, мабуть, позначилось те, що вони — люди різні за віком. А взагалі, судячи з його статей, людина він, мабуть, цікава.

Володя дуже нудьгував за Сашею. Кожного разу, повернувшись з гімназії, він питає:

— Мамо, від Саші є лист?

— Немає, Володю,— зітхала Марія Олександрівна, відриваючись від роботи.— Я вже не знаю, що й думати...

— Причина його мовчанки, я гадаю, одна: в університеті стільки цікавого, що ніколи вгору глянути, а не те щоб листи додому писати. Уявляю, як він там блаженствує, і заздрю, страшенно заздрю йому. Та не хвилюйся,— ласкаво продовжував Володя, помітивши, якими сумними очима мати дивиться на нього,— і листи прийдуть, і на зимові вакації вони прийдуть...

— Мене хвилює те, що й Аня не пише. Ох, хоча б не захворіла вона...

В кімнатах Ані й Саші ніхто не поселявся, там було все так, наче вони не поїхали за сотні верст, а пішли до гімназії на заняття. В хвилини, коли Марії Олександрівні було дуже сумно, вона заходила в ці кімнати, і на душі ставало легше: здавалось, знизу, знадвору, ось-ось долинуть їх голоси. Володя й Оля, ставши дорослішими, не так бігали й шуміли, як раніше, і від того після від'їзду Саші й Ані в домі стало зовсім тихо.

Тільки й чути веселі голоси Миті та Маняші. Хоча різниця в роках між ними була значна — Миті було дев'ять, а Маняші п'ять, але вони дружно жили.

Після від'їзду Саші батько все частіше запрошував Володю до себе в кабінет, щоб зіграти з ним партію в шахи і поговорити по ширості.

— Ну, як твої, Володю, справи? — питає батько, входячи до їдальні, де ввечері, після того, як були підготовлені уроки, збиралися всі.— Які новини?

— Тільки п'ятірки! — коротко, з усмішкою відповідає Володя.— А новина така: вчитель-чуваш Охотников, якого ти добре знаєш, вирішив складати екстерном за гімназію. З математики у нього непогані успіхи, а стародавні мов він не знає. Шукає, хто б йому безкоштовно допоміг, бо одержує всього тридцять карбованців, а на руках сім'я. До мене він ще не звертався, та якщо зробить це, то я не відмовлюсь допомогти. Думаю, що ти, тату, не будеш заперечувати.

— Звичайно, ні. При умові тільки, що це не позначиться на твоїх успіхах. Ну, ходімо зіграємо партію. Сьогодні я настроений дуже по-бойовому.

— Побачимо, побачимо...— усміхнувся Володя: вчора

він виграв підряд три партії у батька і був упевнений, що й сьогодні переможе його.

Молодий організм Саші переборов хворобу без всяких ускладнень, хоча лікар і висловлював побоювання, що вони можливі, бо хворий ліг у постіль, коли вже й кроку не міг ступити. Додому написали докладного листа, і життя знову ввійшло в свою колію. Але ці дні, які Аня провела біля постелі брата, багато чого перевернули в її душі. Турботи про Сашу, постійна тривога за нього — все це витиснуло з душі Ані нудьгу за домівкою. Зникло й почуття самотності, яке так довго не полишало її. А смачні страви, якими годувала її Сашина хазяйка, допомогли їй і власний шлунок підлікувати. І якщо до хвороби Саші Аня тільки й думала про те, коли поїде додому, то зараз, заспокоївшись, з енергією взялася за навчання.

5

У Франції помер Тургенев. Його смерть всі сприйняли як тяжку втрату. І раптом Катков у своїх «Московских ведомостях» надрукував лист Тургенева до Лаврова. В листі тому Тургенев повідомляв, що він згоден давати гроші на видання журналу «Вперед». Лист Катков надрукував, щоб показати, що Тургенев не тільки у своїх книгах співчував революціонерам, але — ось виявляється — і матеріально підтримував їх.

Революційно настроєна молодь раділа, читаючи цього листа, благонамірні ліберали кричали, що це брехня, підробка, що цей провокаційний лист інспірований охранкою. А директор департаменту поліції телеграфував губернаторам: «Вживати всіх заходів, щоб не робилося урочистих зустрічей на станціях труни з тілом Тургенева». Але юрби народу збиралися на станціях, щоб поклонитися останкам великого сина Росії. Псковський губернатор відповів на цю телеграму: «Тепер нема ніякої змоги заборонити зустріч на залізничній станції під час провозу тіла Тургенева через Псков. Постановою думи доручено міському управлінню відслужити на вокзалі під час провозу тіла Тургенева урочисту панахиду й покласти вінки на його труну. Такі ж вінки мають намір покласти деякі навчальні заклади й газети. Я пораджу утриматися від промов, але заборонити покладення вінків — я вважаю тепер уже не своєчасним...»

Пристрасті навколо похорону Тургенева, який ось-ось мав відбутися, розпалювались дедалі більше, в міру того як труна з його тілом наближалася до Петербурга. «Пам'ятні для мене були ці три дні,— писав М. М. Стасюлевич, який супроводив труну з тілом Тургенева,— складається враження, що я везу тіло Солов'я Розбійника! Буду на станціях відчиняти двері й допускати до покійника, якщо цього не заборонять робити, бо схоже на це. Через 20 років не повірять, що все було так».

Ось як департамент поліції збирався ховати Тургенева: «Окремий наряд на вокзал від поліції і жандармів. Частина цього наряду буде супроводити процесію. Крім того, на шляху проходження — посилений наряд поліції. Волкове кладовище зранку буде очищене від публіки, посилені наряди поліції займуть пости біля двох вхідних воріт і біля Нової церкви, де викопана могила. В процесії буде йти 100 агентів, а на кладовищі стоятиме 134 агенти. На випадок необхідності посилення наряду в приміщенні Ямської команди буде знаходитися резерв поліції. Щоб уберегти огорожу кладовища, яка може повалитися від натиску публіки, котру не буде допущено на кладовище без квитків, навколо стануть козаки. Заборонено вивішувати траурні прапори і убирати трауром будинки. Виголошувати промови на кладовищі заборонено. Біля могили посилений наряд поліції залишиться доти, поки не розійдеться вся публіка. Крім того, потім два дні буде туди посилатися наряд поліції і агенти».

В сім'ї Ульянових всі любили Тургенева, всі читали й перечитували його твори. Образ Базарова, створений письменником, був особливо близький Саші. Під його впливом Саша захопився природознавчими науками.

І ось Тургенева не стало...

В той день (це було 27 вересня) Саша пішов з Анею гуляти по місту. І раптом вони побачили,— рухається похоронна процесія, оточена козаками й городовими. Дивилися на цю дивну процесію і очам не вірили: невже це Тургенева ховають? Того самого Тургенева, який так палко любив Росію, так натхненно оспівував і красу природи її, і могутню силу духу народного? Так, цар в усьому залишається вірний собі, він показує свою деспотичну владу не тільки над живими, але й над мертвими.

— Яка підлість! — говорив Саша, приєднуючись разом з Анею до процесії.— Нічого на світі немає страшнішого за необмежену владу тупої жорстокої людини...

Похоронна процесія рухалась, наче юрба арештантів під посиленням конвоем. Саші було не тільки боляче, але й соромно. Він не міг зрозуміти, чого ж боїться цар, оця людина з обличчям мопса і тупим, немов осклянілим поглядом? Хто його налякав? Труп? Але треба ж бути абсолютним ідіотом — не розуміти, що це ганебний страх, який його самого принижує.

Саша глянув на похмурі обличчя людей, які йшли за труною, і зрозумів: вони почувають себе так само, як і він. Пригадалися повні прикrostі й болю за долю своєї нещасної батьківщини слова Тургенева: «Як не вдатися у відчай, дивлячись на те, що коїться дома...»

На кладовище поліція їх не пустила, і Саша з Анею залишились стояти біля огорожі. Повертались засмучені, пригнічені. Саша ще й ще раз питав себе: доки це буде? Коли настане час — та чи й настане він взагалі? — тієї волі, за котру віддано так багато жертв? І що ж він повинен зробити, щоб той бажаний час якомога швидше прийшов?

Саша належав до тих людей, яким нещастя інших завдає більше страждань, ніж власне. Придушення волі особи викликало в його душі нестерпний біль. Необхідність говорити тільки так, як дозволено, була для нього страшнішою за всі тортури...

Уже з дороги Саша почав писати Марусі Веретенниковій про те, що він бачив, яке враження все справило на нього. Писав він їй більше й докладніше, ніж додому, але теж досить стримано. Та все ж крізь рядки пробивалося те світле почуття, яке зародилося в душі до неї. Кузина Маруся була першою дівчиною, яка так обворожила його. В останнє літо, проведене разом з нею в Кокушкіні, Саші нелегко було приховати від усіх це своє почуття до Марусі, а особливо — від неї самої. По наївності своїй він думав, що це йому все-таки вдалося. І, звичайно ж, помилився — від Ані це не приховалось. Та й старші — мати, батько, тітки — помітили, що трикутник Аня — Саша — Маруся явно розпадається, бо Аня все частіше виявлялася зайвою...

Маруся була на чотири роки старша від Саші, і вона, певна річ, бачила, що він в неї закоханий. Це їй подобалось: Саша був красивий, розумний і дуже добрий. З ним цікаво поговорити, приємно й покомандувати, помічаючи, як він слухняно робить все те, що вона йому наказує. І в

той же час Маруся вважала його хлопчиськом, але приховувала це, бо їй не хотілося втрачати його дружбу. Та як тільки він робив хоч крок на більше зближення, вона м'яко, грайливо, боячись, щоб він не образився, зупиняла його. Саша скоро відчув ту невидиму стіну, яка стояла між ним і Марусею, але через недосвідченість свою не міг збагнути, чим це пояснити. Він думав, що причиною є звичайнісіньке кокетування, притаманне всім дівчатам. Коли Саша виїжджав з Кокушкіна, він спитав:

— Марусю, я можу тобі писати?

— Обов'язково! — вигукнула Маруся. — Я з нетерпінням ждатиму твоїх листів! Адже ти там стільки цікавого побачиш! Я страшенно заздрю тобі! І Ані ще більше, — мені, мабуть, так і не судилося вчитися на Бестужевських курсах. Але я все одно буду вчителькою. Це я вже твердо вирішила. Бачиш, он сестра моя Анюта закінчила медичні курси, поїхала до башкирів у якийсь Белебеевський повіт і щаслива тим, що лікує людей з народу. Я так далеко, звичайно, не поїду, але трудитися теж буду.

Вони мовчали. Маруся лукаво, — тим особливим поглядом, який дуже любив Саша, бо бачив, що так вона дивиться тільки на нього, — глянула і, мов злякалась, щоб він не сказав того, що світилося в глибоких карих очах, простягнула йому руку, скоромовкою сказала:

— Щасливої дороги тобі!..

— Спасибі, — тихо відповів тоді Саша, відчуваючи, як від її погляду перехопило подих. — Я... я ждатиму твоїх листів...

— Жди... — м'яко звільняючи свою руку з його руки, мовила. — Жди, — повторила вона, відступивши на крок.

Так вони й роз'їхалися.

Саша сподівався, що в листах — адже на папері це легше зробити — буде домовлено те, що залишилось неказаним. Але ось вони вже обмінялися кількома листами, а невидима стіна, котра розділяла їх там, в Кокушкіні, стоїть непорушна. Він кілька разів, правда, намагався завести відверту розмову, але Маруся вперто не помічала того, що було написано між рядків. І Саша розумів, що вона робить це навмисне. І, мабуть, для того, щоб позлити його, показати свою владу над ним. Йому й на думку не спадало, що Маруся може ставитися до нього не так, як він до неї. Та минав час, і в душу Саші починав закрадатися сумнів. Він перечитував її короткі, безтурботні

листи, перебирав у пам'яті все те, що вони говорили в Кокушкіні, і в серці все більш укорінявся сумнів. Він розумів, що перевірити все це зможе лише тоді, коли зустрінеться літом з нею в Кокушкіні. Нудьга охоплювала душу від того, що до літа так багато часу. Та він не впадав у розпач, у нього вистачало сили волі наполегливо працювати, не гаючи марно ані хвилини.

Літературу Саша дуже любив. Але він ніколи не пробував щось писати. А Аня уже в старших класах гімназії почала писати вірші. Ця любов до поезії трохи пригасла, коли вона, закінчивши гімназію, почала вчителювати. А в Петербурзі виявилось багато вільного часу, і пристрасть до літературної творчості спалахнула з новою силою. Вона писала вірші, оповідання, перекладала. Саша був єдиною людиною, котрій вона читала свої літературні спроби. Він уважно вислуховував і відверто говорив, яке враження справили на нього її твори. Коли Аня прочитала йому переклад вірша Гейне про юнака, який питає море, в чому сенс життя, Саша зневажливо посміхнувся й нічого не сказав. Аня зрозуміла, що вірш Саші не сподобався, сказала хвилюючись:

— Добре! Послухай ще один.

— Читай,— погодився Саша, хоча піднявся вже з місця, збираючись іти.— І не переживай, будь ласка, може, я помиляюсь у своїх оцінках.

Розчервонівшись від хвилювання, Аня почала читати свій переклад вірша «Адам перший», стежачи за тим, з яким виразом обличчя Саша слухає її, і з кожним новим рядком голос її дедалі міцнів: вона бачила, що цей переклад справляє на Сашу гарне враження. Радіючи, вона останні чотири рядки вимовила з особливою силою:

Мне рай лишь там, где свобода моя
Во всем неприкосновенна.
А рай, где есть хоть малейший запрет,—
Темница и геенна.

— Дуже добре! — похвалив Саша, полегшено зітхнувши від того, що йому не треба говорити Ані прикре.— Ось такі вірші й вибирай для перекладів.

Аня засяяла. Вона закоханими очима дивилася на брата, ледь утримуючись, щоб не кинутися йому на шию. І не зробила вона цього тільки тому, що знала — Саша не

любить таких ніжностей. Примусила вона Сашу послухати й маленьке оповідання «З життя дівчинки».

— Це твоє?

— Так,— ледь чутно відповіла Аня, з острахом чекаючи, що він скаже.

— Цікаво. Думаю, що це могли б і надрукувати.

— Правда? — щасливо зашарілась Аня.

— Ну, а тему де ти взяла?

— На вулиці побачила таку дівчинку. Ну, додумала багато чого.

— Добре. Ти, Аню, явно робиш успіхи. Кажу це тобі цілком щиро. Ну то як: підеш мене проважати?

— Обов'язково!

6

Цієї осені в університеті тільки й розмов було, що про новий статут. Чекали всі його, як страшного суду. Про цей новий статут розмови точилися майже десять років. Та все щось заважало Каткову провести в життя своє дітище: то Толстого увільнили з посади, то царя Олександра II убили народовольці, а Олександрові III на перших порах було не до університетського статуту; він не наважувався навіть коронуватися, боячись, щоб і його не вбили. Але Победоносцев робив свою чорну справу, він повертав до влади всіх своїх клеветів. І коли вони усілися в крісла, то зразу ж заходилися діставати з архівів і всі ті творіння свої, котрі, здавалось, були поховані на віки вічні.

Михайло Никифорович Катков, як і годиться «архіпринциповому» публіцистові, десятою вулицею обходив графа Толстого після того, як той вилетів з міністерського крісла. Дружба, мовляв, дружбою, а служба цареві службою. І той, хто полетів з цієї служби, Михайлові Никифоровичу вже не друг. Толстой проклинав Каткова за зраду, скаржився всім, що це він, Катков, підбив його запровадити класичну систему освіти, сам залишився осторонь, а йому доводиться розплачуватись. Але не тільки Катков, а й усі, кого Толстой облагодіяв, тобто дав посаду лише за те, що вони лакействували перед ним, теж не відповідали навіть на його візити.

Та ось всемогутній обер-прокурор синоду Победоносцев посадив графа Толстого в міністерське крісло, і вся та

братія, яка зовсім недавно шарахалася від нього, як від прокаженого, знову почала плазувати біля його ніг. Одним з перших кинувся обнімати його сам Михайло Никифорович Катков з тією ж каменюкою за пазухою — з проектом нового університетського статуту. Хоча граф Толстой сидів тепер у кріслі міністра внутрішніх справ, але Катков добре знав, що в його руках — разом з Победоносцевим — кермо влади. Іван Давидович Делянов та інші міністри тільки виконували волю цих двох «стовпів» Росії.

В кінці листопада пронеслися по університету тривожні чутки: з Москви для проштовхування статуту приїхав Катков. Обуренню студентів не було меж. Сашин однокурсник Лукашевич говорив, що коли вже когось і слід вбити, то це Каткова.

— До чого ж підла людина! — лаяв Лукашевич Каткова з помітним польським акцентом.— Мало того, що вихваляв Муравйова-вішателя, котрий карав на горло мій нещасний народ; мало того, що з гімназій зробив бурси, він ще хоче й університети перетворити в штрафні роти. Тисячу дяблів на його голову! Убити, убити його за це мало!

А Катков у цей час строчив довге послання Победоносцеву: «Реформа університетів була б першим органічним заходом теперішнього царювання, за котрим повинні настати інші. Невдача цього законодавчого заходу,— лякає він Победоносцева, знаючи, що той панікер і боягуз,— відіб'ється не лише на університетах, а й на всій нашій державній справі». Саме так: «На всій нашій державній справі», бо Михайло Никифорович всі державні справи ще з часів придушення польського повстання вважав своїми особистими, йому підвідомчими.

В університеті панував сум; всі розуміли, що цього разу нового статуту не минути, бо всі, хто обстоював його,— Катков, граф Толстой, Победоносцев і їх лакей Делянов,— знову захопили владу.

Одержавши посаду міністра внутрішніх справ, граф Толстой, який вважав себе великим ученим,— колись він надрукував компілятивну «Історію фінансових установ Росії з часів заснування держави до смерті імператриці Катерини II»,— не вагаючись, сів у крісло президента Академії наук. Дякуючи його «турботам», в Академії наук були відсутні вчені, яких знав світ: Менделєєв, Сеченов, Столетов, Ковалевський. Лише тому, що граф Тол-

стой вороже ставився до їх громадської діяльності. Від одного граф Толстой, незважаючи на своє владолюбство, уперто відмовлявся — від командування поліцією. Шефом жандармського корпусу було призначено генерала Оржевського — людину честолюбну, жовчну й задрісну. Граф Толстой, задоволено потираючи руки, говорив:

— Хай генерал Оржевський відповідає за всі карні заходи. Хай у нього стріляють, а не в мене.

І всім стало ясно, що Толстой відмовився командувати корпусом жандармів не тому, що ніколи не був військовим. Він просто боявся, щоб і його не спіткала та ж доля, що й вікопомного Мезенцева, якого революціонери серед білого дня вбили кинджалом на вулиці. І перший рік все у графа Толстого було гарно. Він уже почав частіше доповідати Олександрові III, що крамольники переловлені, що їх не слід боятися. Можна, мовляв, готувати маніфест про коронацію. І раптом жахлива новина: убито начальника петербурзької охоранки полковника Судейкіна. Кур'єр тут же прискакав до Толстого з листом від Победоносцева.

«Вельмишановний графе Дмитре Андрійовичу!

Вбивство Судейкіна — дуже сумна подія. Але я більш за все побоююсь, щоб воно не викликало надмірного переляку. Боже борони падати духом у цій справі, як і в усіх інших. Ми ведемо боротьбу, котра нині відбувається не лише у нас. Вбивство поліцейського сищика в політичних справах тепер стало звичайним. Змови й листівки — речі буденні. Що з Судейкіним трапилось подібне, цього треба було завжди побоюватися. Сам він на це йшов і розумів це. Немає його — треба діяти іншим, хто є під рукою, і не зупинятися.

Особливо треба подумати про виправлення зіпсованого ладу наших державних і громадських установ.

До таких подій, як це вбивство, ми завжди повинні бути готовими.

18 грудня 1883 року».

«Цілком згодний з Вашими поглядами й думками, вельмишановний Костянтин Петровичу, — відповів граф Толстой, — але признаюся, що бідний Судейкін не виходить у мене з голови. Чим би я не займався — він переді мною. Мені прикро й гірко, що ці розбійники зуміли обдурити таку досвідчену в поліцейській справі людину. Мені жаль людину й незамінимого сищика. Падати духом не в моєму

характері. Навпаки, чим трудніші обставини, тим більше посилюється енергія. Але ще раз повторюю, ця подія мене страшенно потрясла. Дай бог, щоб вона не відбилась на моїй фізиці...

Тепер ці мерзотники замишляють убити мене. Звичайно, мої наближені вживають запобіжних заходів. Та оскільки за успіх їх ручитися не можна, коли маєш справу з подібними розбійниками, то мені здається, що на випадок нещастя зі мною слід уже тепер подумати про особу, котра могла б замінити мене. Це буде розсудливо й забезпечить правильний хід справ».

— Пане Ульянов, хочете знати першорядну новину? — спитав Лукашевич.

По тому, як сяяли його блакитні очі, який на щоках був рум'янець, Саша зрозумів, що пан Юзеф дізнався про щось дуже цікаве.

— Звичайно,— одриваючись від роботи, сказав Саша; в лабораторії вони були тільки вдвох, що траплялось часто, бо, крім них, ніхто з першокурсників не тратив скільки часу на дослідження всіляких черв'яків і тарганів.

— Мені це, звісно, довірили по секрету. Але я не можу не сказати про це вам.— Лукашевич озирнувся на двері, спитав, понизивши голос: — Ви чули про хворобу царя?

— Так, я читав у газеті.

— То — обман! Цар не з саней упав на полюванні, як пишуть, а в нього стріляли! Куля попала в руку! Ну, що ви скажете на це, пане Ульянов?

— Таке могло бути...— відповів Саша; йому не хотілося говорити відверто з цим високим рожевощоким поляком, котрого він мало ще знав.

— А я впевнений, що так і було! Вбивство мерзотника Судейкіна прямо пов'язане з цим. Але у нас же давно всі взяли за правило — говорити правду лише тоді, коли її уже ніяк неможливо приховати!

«Мені здається,— дає вказівку Победоносцев графу Толстому,— що варто б надрукувати в «Правительственном вестнике» коротке повідомлення про хворобу государя. Після раптової відміни параду пішли вже гуляти тривожні й безглузді чутки, котрі використовуються неблагонадійними людьми. Я знаю, в усіх установах повідомля-

ють один одному на вухо, що в государя стріляли. Легко уявити собі, в якому вигляді чутки ці будуть повторюватися по всій Росії».

Та цього разу в царя ніхто не стріляв. Його імператорська величність на полюванні зволила випити над всяку міру, вивалитися з саней і вивихнути праву руку. Кілька днів довелося підписувати папери лівою рукою; для підлеглих було все одно — хоч і лівою ногою, аби царською. Ставили ж його вірнопіддані замість підписів хрести. Мабуть, в оці саме дні в голові царя й укріпилася остаточно думка, що народові не потрібна освіта: досить тільки його навчити розписуватися та читати молитви, визубривши їх під диктовку попа.

«Маю честь представити Вашій імператорській величності,— пише Победоносцев,— правила про церковноприходські школи. Якщо вашій величності бажано буде затвердити оні, благоволить позначити зверху тексту підписом «згоден» або «затверджую».

І цар слухняно вивів «згоден». А Ілля Миколайович, прочитавши їх, за голову схопився,— ці правила були смертним вирокom усім тим школам, які він створював з такими труднощами.

— Боже мій! — говорив він Марії Олександрівні. — Яке це велике нещастя, коли цар — людина не лише малограмотна, але й зовсім безвільна. Задушить, знищить цей оберпрокурор синоду Победоносцев усе, що ми тут робили, що роблять такі, як ми, по всій Росії. Не думав, ніколи не сподівався, що до цього дійде...

7

Якось Саша, збираючись з Анею на прогулянку по місту, сказав:

— Сьогодні я хочу зайти в фортецю.

— В яку?

— У Петропавловську.

— Як? Хіба туди пускають? — здивувалася Аня.

— Пускають.

— Жартуєш. Я ж чула: тим, хто там сидить, не дозволяють навіть побачення з рідними.

— Пускають до собору фортеці. Адже там могили царів. Але для того, щоб потрапити до собору, треба пройти через двір, повз тюремні вікна.

— Де це ти вивідав? — здивовано спитала Аня.

— Там уже були наші студенти.

— Не розумію... Як же це начальство наважується пускати туди?

— Поки що воно дивиться на це, як на патріотичне паломництво до могил імператорів. Та ходять уже чутки, що скоро будуть на тюремному замкові й ці ворота. Так що треба, не відкладаючи, побувати там.

Поки йшли містом, Саша розповідав:

— За всі часи свого існування біля стін цієї фортеці не було жодного бою. З неї почалося будівництво міста, вона й стала його головною тюрмою. А зараз і все місто перетворили на всеросійську тюрму. Страшно подумати, скільки людей було живцем поховано в могильних казематах фортеці. Радіщев, Писарев, Чернишевський, Желябов...

Чоловік, який проходив повз них, почувши ім'я Желябова, зупинився і з підозрою покосився на Сашу. Аня, помітивши це, притисла його лікоть — тихо, мовляв! — і прискорила ходу. Повертаючи за ріг, вона непомітно оглянулася. Незнайомець продовжував дивитися їм услід, навіть не приховуючи, що він стежить за ними. У Ані стислося серце: який же Саша необережний. Адже так можна й лиха нажити.

— Шпиг? — тихо спитала Аня.

— Схоже. Та ти звикай. Петербург не Сибірськ. Тут вони на кожному кроці. Тут, кажуть, і стіни вуха мають.

— Жахливо! — з відчаєм вигукнула Аня. — Як тут жити?

— Час покаже, — тоном роздуму відповів Саша. — Ось і прийшли...

Дванадцятиметрові, одягнені в граніт мури фортеці, наче скелі, піднімалися прямо з дна Неви. День був вітряний, на річці здіймалися важкі сіро-чорні хвилі. Та вони, здавалось, у безсилій люті билися об ці мури, бризкаючи піною. Мимоволі Саші спало на думку, що так і хвилі повстань розбиваються об фортецю самодержавства.

— За рік до повстання декабристів була найбільша повінь, — сказав Саша, зупиняючись на мосту перед Петрівськими ворітьми, — вся фортеця стояла у воді.

Як тільки Аня й Саша зупинилися на мосту, до них підійшов якийсь дивний чоловік і став поруч. Аня, побачивши його, знову смикнула Сашу за рукав. Чоловік,

помахуючи паличкою, посилено удавав, що розглядає ангела на золотому шпилі собору.

А рушили вони з місця, і він поплентався за ними. Під аркою воріт раптом почувся тупіт копит і крик:

— Стере-ежись!

Аня й Саша ледь встигли відскочити вбік, як повз них з гуркотом промчала чорна тюремна карета.

— Проходьте там! — почувся строгий наказ вартового.

Не встигли Аня й Саша вийти з-під арки, як за спиною знову загуркотіла карета. На вежі собору глухо, наче церковні дзвони, ударили куранти: раз, два, три... одинадцять. На подвір'ї, оточеному височенними стінами, бій курантів звучав наче похоронний дзвін. І якщо не було видно хрестів і могил, то лише тому, що кладовище це незвичайне — тут людей ховали живцем.

Під підозріливо-пильним поглядом вартових Аня й Саша пішли до собору з невеликим гуртом відвідувачів. За ними невідступно, наче конвоїри, йшли вартові з гвинтівками. Зловісна тиша тюремного двору, яку порушували тільки брязкіт зброї та вигуки вартових, відразу ж гнітюче подіяла на всіх. Люди брели через двір, опустивши голови, з тим виразом на обличчях, з яким йдуть за труною. В соборі стояла ще більш гнітюча, могильна тиша. Хриплий, глухий голос оповідача чувся, наче з того світу:

— Тут почиває прах государя імператора Петра Великого. Почив у бозі великий государ в ту пору, коли собор ще будувався. Труна з його прахом шість років стояла посеред собору — ось на цьому місці, — і тільки після того, як будівництво закінчили, государя поховали...

Саша слухав ті слова, переходячи від однієї могили до другої, і думав: «А скільки ж ці государі поховали тут кращих людей Росії? Скільки їх у фортеці зараз умирає? І який дивний курйоз історії: всіх государів привозять ховати на те ж кладовище, де вони ховали в казематах ворів своїх».

Виходячи з собору, Саша пильним поглядом окинув тюремні мурі, за якими страждали, божеволіли, вмирили мученицькою смертю відважні борці за волю. Йому стало дуже сумно: адже ці люди віддали — і віддають! — життя за його волю! А що ж він зробив за своє життя? Чим він допоміг їм у цій нерівній, самовідданій борні?

— Проходьте! Проходьте! — наступаючи на Сашу, грізно командував вартовий, який невідступно супроводив усіх до воріт.

Це був перший зримий, а не вичитаний з книг подих тюрми для Саші й Ані. Почуття це було таким гострим ще й тому, що вони не звикли до нового міста, котре порівняно з Симбірськом здавалося їм просто тюрмою. Вони відчували себе в ці хвилини мовби запертими в одному з бастіонів самодержавства.

Вийшовши з воріт, Саша зупинився й оглянувся. Шпиль собору, здавалося, торкався низького сірого неба. Сіялась осіння мряка, від різких поривів вітру, який налітав з Неви, чорний ангел на золотому яблуці повертався і так скрипів, наче тяжко стогнав. Здавалося, він теж в'язень, прикутий ланцюгом до шпиля...

— Дивно... Мов людина стогне,— сказала Аня.— А де в'язні сидять? В тому казематі, повз який ми проходили? Жахливо! — вона взяла Сашу під руку.— Ходім звідси...

Дощ посилювався. Об залізну огорожу Літнього саду, мимо якого вони проходили, якимось безпорадно й жалісно билися голі гілки дерев. Аня кілька разів пробувала заговорити, але Саша так відповідав, що видно було: йому не хочеться говорити, і Аня теж замовкла.

8

Аня не могла дочекатися зимових вакацій, щоб поїхати додому і побачити своїх. На Новий рік вона запросила до себе Сашу. Частувала його пилипівськими пиріжками, які розігрівала в грубці. Саша їв пиріжки, хвалив:

— Дуже смачні! Боюся тільки, що ти скоро вся будеш, мов сажотрус!

— Пусте! — весело сміючись, відповідала Аня, розмазуючи сажу по розчервонілому обличчі.— Головне, що смачно! А сажу я зараз змию. Це в мене така вже хазяйка: у неї ні до чого неможливо доторкнутися, щоб не замуззатись. Треба мені на іншу квартиру переходити, та не хочеться робити цього до вакацій. А їхатиму додому — відмовлюся від кімнати. До речі, я давно хочу тебе спитати: коли ти звільнишся від лекцій?

— Одночасно з тобою.

— От добре! Значить, ні мені тебе, ні тобі мене не доведеться чекати. Закінчимо лекції і в той же день поїдемо! Так чи ні?

— Бачиш, Аню,— після тривалої мовчанки почав Саша, не зводячи з неї очей, немов те, що він збирався

сказати, було його провиною перед нею.— Я, мабуть, не поїду додому...

— Як?! — здивувалася Аня.— Хіба ти не скучив за мамою, за татком, Володею, Олею, Митею й маленькою Маняшею?

— Скучив. І мені дуже хочеться поїхати, але... Книг треба багато прочитати. Підігнати те, що я пропустив, поки хворів. Та й головне: уроків приватних — знову ж через хворобу,— як ти бачиш, я не знайшов, а витратити на поїздку батьківські гроші мені якось...

— Тоді й я не поїду! — спалахнула Аня.— Тоді й я залишусь...

— А що ж ти робитимеш тут?

— Латинь вивчатиму.

— Ну, якщо так, то... ти маєш рацію. Але я, на твоєму місці, все-таки поїхав би.

— Ні, коли сказала: не поїду, значить — все. Крім всього іншого, мені треба, як ти сам говорив, навчитися дотримуватися слова.

Розмова ця зіпсувала настрої Ані. Щоб якось загладити це, Саша запропонував погуляти по місту.

— До речі, Аню, ми ще не були в Ермітажі. Та й виставку картин художника Верещагіна про турецьку війну треба б подивитися. Вона нещодавно відкрилася, як пишуть газети, у залах Товариства заохочування художників. На всіх, хто бачив картини Верещагіна, вони справили надзвичайне враження. Чутки йдуть, що цар — адже він теж командував якимсь загоном під Плевною — давно не любить Верещагіна, і виставку можуть закрити. Так що треба, не відкладаючи, оглянути її. Підемо?

— Добре,— погодилась Аня без того особливого ентузіазму, з яким вона завжди йшла гуляти з Сашею,— вона уже шкодувала, що відмовилася їхати додому, але взяти слово назад було соромно.

На Сашу дивляться тисячі людських черепів порожніми очними ямами, зяючими ротами, на яких закляк смертний крик. Над курганом цих черепів в'ється гайвороння. По чорній тіні видно, який високий цей страшний курган, що виріс на недавньому полі битви. «Апофеоз війни»,— читає Саша підпис під картиною. В пам'яті спливають слова вірша, якого нещодавно йому дав переписати Лукашевич:

Там, где Плевна дымится, огромный курган —
В нем останки еще не догнили:
Чтоб уважить царя, в именные его
Много тысяч «своих» уложили...

«Після атаки» — біля шпитальних палаток корчаться в передсмертних муках і вмирають поранені, бо нікому подати їм допомогу. На полі, засіяному трупами, що вже розклалися, служити панахиду по вбитих священик. Знову пригадуються рядки з того ж вірша:

Именинный пирог из начинки людской
Брат подносит державному брату;
А на родине ветер холодный шумит
И разносит солдатскую хату...

На посту, обнявши рушницю, стоїть вартовий, марно намагаючись зігрітися. Вирує хуртовина, замітає снігом вартового. Та його не йдуть змінити: офіцери за п'яною гульнею забули про нього.

І ось з кучугури снігу виглядає тільки башлик та багнет рушниці. Поки начальство розважалося, хуртовина поховала вартового в сніговій могилі.

— «На Шипці все спокійно!» — прочитала Аня вголос підпис під цим триптихом. — Жах! Мені самій навіть зробилося холодно...

Коли йшла турецька війна, Саша був ще малий — йому ледь минуло дванадцять років, — щоб зрозуміти, яка то трагедія.

До далекого Симбірська долітало тільки: штурмують, перемагають, відзначаються в боях. Як і всі хлопчики, Саша заздрило героям Плевни, захоплювався подвигами генерала Скобелева, ім'я якого знали буквально всі. І Саша не розумів, чому це батько, читаючи про геройський штурм Плевни, тяжко зітхав і докірливо похитував головою: що, мовляв, тільки діється на білому світі. І маму зовсім не радували всі оті штурми й перемоги. Він бачив, як місто зустрічало Калузький полк, що повернувся з турецької війни. На спеціально побудованих триумфальних воротах було написано: «Слава героям Ловчі й Плевни». Коли полк під оглушливий гуркіт барабанів наблизився до воріт, генералові піднесли хліб-сіль на срібному блюді. Всі кричали «ура!» й засипали офіцерів та солдат букетами квітів.

А потім п'ять днів у місті гримів духовий оркестр, валялися попід тинами п'яні...

От і все, що залишилося в пам'яті Саші від турецької війни. Та зараз, коли оглянув картини Верещагіна, його охопило таке почуття, наче сам побував на тій страшній війні. Пригадалось: точно такий настрої був, коли він читав оповідання Гаршина «Чотири дні». Перегорнувши останню сторінку гаршинського оповідання, він, як ось зараз, покидаючи виставку, відчував не просто біль, а страшну муку. В голові, плутаючи всі інші думки, вертілися слова: «На Шипці все спокійно!» І бачилось: весь неокраїй Сибір покритий сніговими могилами. Тільки з них стирчать не багнети рушниць, а кайдани. А священник, який стоїть серед трупів, відспіває не солдатів, що загинули в бою, а страчених, закатованих, похованих живцем революціонерів. Цар же, дивлячись на те кладовище трупів закатованих ним людей, радісно вигукує хрестячись: «У Росії все спокійно!..»

Катков у своїх «Московских ведомостях» до того добалакався, що обвинуватив Верещагіна в співчутті турецькій армії. Лаяв художника за те, що він, на його думку, перестав бути російським патріотом. Президент Академії мистецтв брат царя Володимир назвав Верещагіна «божевільним». Сам Олександр III, ще не будучи на престолі, писав, що йому «було огидно» дивитися на картини Верещагіна. І не дивно: коли б зібрати всі ті солдатські голови, якими заплатили за безглузді дії заgonу, яким командував Олександр III на турецькій війні, то виросла б не одна піраміда черепів. «Чи знаєте ви,— писав Верещагін критику Стасову,— що під час моїх відвідин Пітера городовий стояв на варті біля мого будинку? А Михайло Миколайович скрізь говорить, що я очолюю нігілізм». Дядько царя Михайло Миколайович, як усі знали, повторював слова Олександра III. Німецький військовий аташе генерал Вердер радив Олександрові III спалити всю серію картин Верещагіна про турецьку війну.

В обставинах такого цькування виставка протрималась тільки до 15 січня 1884 року і була закрита.

9

Настав квітень. Лід на Неві здувся, зачорніли ополонки. Тепер уже небезпечно було ходити до центру міста через річку, а тільки по Двірцевому мосту.

Наближалася весна, і все більш поширювались чутки, що готується закриття журналу Салтикова-Щедрина

«Отечественные записки». Згідно з новими цензурними правилами, які були введені за вимогою Победоносцева, це робилося просто: збирались три міністри, обер-прокурор синоду і постановляли припинити видання. Журнал «Отечественные записки» був єдиним органом революційно-демократичної літератури, який протримався до цього часу. Дехто говорив — це, мовляв, тому, що граф Толстой навчався разом з Салтиковим-Шедріним у лицей. Але то була неправда: граф Толстой ненавидів «Отечественные записки», котрі, як доповідали йому (міністру, звичайно, ніколи було читати журнал), займались «проповіддю соціалізму і користувалися великою повагою серед найзапекліших ворогів існуючого ладу». Але він попервах боявся закрити журнал, бо за це можна було й життям заплатити. Та коли, дякуючи провокаторові Дегаєву, — він же потім, щоб реабілітувати себе, вбив обер-сищика Судейкіна і зник, — були арештовані останні з могикан грізної «Народної волі», граф Толстой вирішив, що настав час діяти. Мав розпочатися суд над 17 народовольцями. Звісно, їх присудять до страти. Але не повісять, а будуть тримати заложниками до закінчення коронації Олександра III. Думка ця прийшла в голову Победоносцеву і дуже сподобалася цареві, який ніяк не міг дати згоди на коронацію, боячись, щоб його під час поїздки до Москви не вбили. 10 лютого, за доносом Дегаєва, була заарештована Віра Фігнер — останній член виконавчого комітету партії «Народна воля». Олександр III ладен був розцілувати графа Толстого, коли той доповів, що Фігнер уже замкнута в камеру Петропавлівської фортеці.

— Слава богу! — перехрестився цар. — Дякую вам, Дмитре Андрійовичу. Арешт Віри Фігнер зі всією компанією і заложники... думаю, цього буде досить, щоб коронація пройшла спокійно...

— Цілком слушно зволили зауважити, ваша величність.

— І не тягніть з судом! Місяців за два до коронації вся ця навалоч повинна бути засуджена до смертної кари. І треба всім оголосити, що вони сидять заложниками.

— Міністр юстиції обіцяє, ваша величність, що на початку квітня перша група заарештованих стане перед судом. А Фігнер з її компанією, оскільки там є і офіцери, я думаю, ваша величність, варто судити військовим судом.

— Цілком схвалюю. І надалі справи всіх цих мерзотників передавати тільки до військового суду!

— Смію думати, ваша величність, що ці два процеси терористів будуть останніми в історії нашої багатостраждальної Росії.

— Дай боже, щоб так було.

— Ваша імператорська величність,— по паузі продовжував граф Толстой, намагаючись надати м'якості своєму старечому скрипучому голосові.— Я уже доповідав: під час обшуку у терористів, анархістів й інших нігілістів серед заборонених творів, як правило, знаходили й книжки журналу «Отечественные записки», котрий видається відомим вашій величності Салтиковим-Щедріним. У революційних виданнях, які з'являються за кордоном, постійно передрукуюються статті цього журналу. Співробітники Салтикова — нині заарештовані Михайловський і Кривенко — друкували свої твори в нелегальних нігілістичних виданнях. Там же друкувалися твори і Салтикова, які наша цензура заборонила. А ті нігілісти, що втекли за кордон, як нам відомо, друкують у журналі свої мерзотні статті, ховаючись за вигадані імена. Нарешті, сама редакція журналу, з відома Салтикова, перетворена в кубло запеклих нігілістів. Михайловський, котрого ми вислали з Петербурга ще наприкінці минулого року, як було доведено покійним Судейкіним, їздив до Харкова на побачення з шні заарештованою Фігнер. Співробітник журналу Кривенко, як з'ясувало слідство, підтримував зв'язок з Лавровим, Бакуніним та іншими верховодами нігілістів. Смію думати, ваша величність, що зараз, після того, як ми заарештували майже всіх терористів, котрі діяли в межах Росії, настав час знищити і їх гніздо — заборонити видання «Отечественных записок».

— Цілком слушно,— сказав цар, підіймаючись з крісла.— Прошу, Дмитре Андрійовичу, пообідати зі мною.

— Дякую, ваша величність,— вірнопіддано схиливши лису голову, мовив граф Толстой: відмовитися від царського запрошення він не смів, хоча з жахом думав про те, що доведеться багато пити за обідом, а значить — потім кілька днів хворіти. Цар пив горілку, як воду, а «фізика» графа Толстого вже не витримувала й двох чарок.

20 квітня в «Правительственном вестнике» з'явилося повідомлення, що нарада міністрів (Толстой, Делянов, Набоков і, звичайно, обер-прокурор синоду Победоносцев) прийняла постанову припинити видання журналу «Отечественные записки», який не тільки «відкривав свої сторінки поширювачам шкідливих ідей, але й має серед сво-

їх співробітників людей, які належать до таємних товариств».

— Сашо, ти вже знаєш страшну новину? — спитала Аня, коли брат прийшов до неї.

— Так. Один чесний, правдивий голос лунав, і той задушили...

— Але вони не тільки журнал закрили. І Салтикова-Щедрина, кажуть, заарештували.

— Це страшенний деспотизм!

— Курсистки наші десь дізналися, що заарештована Віра Фігнер і її, як учасницю майже всіх замахів на Олександра II, чекає смертна кара. А тих шестеро революціонерів, яких недавно засудили до страти, є чутка, триматимуть у камерах Петропавлівської фортеці, поки не відбудеться коронація...

Аня розповідала ще багато новин, але Саша мовчав. Так він і пішов, не сказавши ні слова. Та незабаром з'ясувалося, що чутки про арешт Салтикова-Щедрина невірні. Сам Михайло Євграфович, почувши, що про нього говорять, сказав:

— Може, так воно й буде. Перед арештом Чернишевського, пригадую, теж ходили такі ж плітки...

10

Прощаючись з Сашею, батько говорив:

— Я буду висилати тобі на місяць сорок карбованців.

— А що ж вам залишиться? Ні, мені вистачить і тридцяти карбованців.

— Друже мій,— посміхнувся Ілля Миколайович,— я дуже зворушений турботою про нас. Але ти не жив ще сам, не знаєш, що це означає. А я з свого досвіду знаю: погано наука в голову йде, коли людина голодна. Сорок карбованців (з них десять, якщо не більше, треба віддати за квартиру) не бог знає які гроші! Тобі їх вистачить тільки на хліб та на чай. А треба ж і книги купити.

— Я візьму уроки.

— Ось цього я прошу не робити. В перший рік, як працювало, дуже багато лекцій.

— Все це так. Але тридцяти карбованців мені все-таки вистачить.

— Сашо, не переч,— втрутилась до розмови мати.— Батько сам учився і добре знає те, що радить тобі. У мене й так серце болить, що ми більше не можемо вислати, а ти й від цього відмовляєшся.

Саша не сперечався. Але й думки своєї не змінив. Одержуючи з дому сорок карбованців, він тут же відкладав десять і не витрачав їх, яка б потреба в них не була. А спокус було багато: книжку хотілося купити, в театр сходити. Та він не робив цього, бо знав: мама береже кожну копійку, щоб звести кінці з кінцями.

Коли Саша вступив до університету, йому було всього сімнадцять років. Він ніколи не жив сам, і йому нелегко було. А тут ще захворів. Доводилось витрачати на лікарів і ліки. І все-таки Саша не відступив від свого: крім обіду, який давала хазяйка, його їжею був хліб та чай. Коли доводилось дуже скрутно, він говорив собі: «А хіба тим, хто на каторзі, легше? Ні! Мое життя порівняно з їхнім справжній рай. То чому ж я повинен потурати собі? Ні, щоб витримати характер у великому, треба починати з малого».

На різдвяні канікули Саша вирішив не їхати в Симбірськ. Це була зайва трата часу і грошей. А поїхати додому дуже хотілося: він, як і Аня, відчував себе в Петербурзі досить самотньо. З людьми він завжди сходився повільно, а тут роботи було стільки, що зовсім не залишалося часу на знайомства, на встановлення ближчих стосунків з товаришами по навчанню. Аня, дивлячись на нього, теж не поїхала додому, але страшенно нудьгувала і вирішила більше ніколи не залишатися на вакації в Петербурзі.

Приїхавши до Симбірська влітку, Саша зайшов у батьків кабінет, поклав на стіл вісімдесят карбованців.

— Звідки це? — здивувався Ілля Миколайович.

— Я тобі казав: тридцяти карбованців мені цілком вистачить,— спокійно пояснив Саша.— Це лишок з того, що ти присилав.

Ілля Миколайович пильно подивився на сина. Як він виріс за цей неповний рік, як змужнів! Цей вчинок Саші зворушив його до сліз, що з ним рідко траплялося. Він обняв сина, сказав тремтячим голосом:

— Спасибі, Сашо... Приймати такі ось рішення надовго і не відступатися від них важче, ніж хапатися за якесь героїчне рішення на одну мить. Ну, сідай, розповідай, як там жилося? На листи ти скупий...

— Не вмію я довгі листи писати,— винувато всміхнувся Саша,— не виходить якось... Університетом я задоволений. Одна тільки біда: часу мало. А більше шістнадцяти годин працювати не можу.

— Шістнадцяти? — здивувався Ілля Миколайович.

— Так.

— І ти вважаєш, що це мало? Ну, друже мій...— Ілля Миколайович тільки головою похитав та зітхнув.

В перші дні канікул Володя ні на крок не відступав від Саші, і Оля ревниво говорила:

— Чому ти напосівся на нього?

— Я не напосівся! — відповідав Володя.— Мені просто треба багато дечого довідатися.

— Ну, відкриття зробив. А мені хіба не треба? — обурювалась Оля.— Сашо, ходімо до нас, мені треба дещо показати тобі.

— А Володі можна? — посміхаючись, питав Саша.

— Ні,— відповідала Оля, але, побачивши, як насупився Володя, міняла гнів на милість.— Добре, хай іде.

— Та я й сам не хочу! — ображено відповідав Володя.

— Добре,— сміючись, говорив Саша.— Бери, Володю, мене за праву руку, а ти, Олю,— за ліву.— за ліву. Хто перетягне до себе, до того й піду.

Починалась весела тяганина, прибігали Митя й Маняша, кидались допомагати Олі, помітивши, що Володя перетягає Сашу на свій бік. Володя кричав, що це нечесно, гарячкував. Кінчалось все тим, що Саша йшов грати в крокет.

Награвшись, ішли на Свягу купатися. Якщо у Іллі Миколайовича був вільний день, він теж приєднувався до компанії. Повернувшись з річки, вони з Сашею сідали за шахи. Всі діти оточували їх. Перемога Саші — а він легко вигравав у батька — зустрічалась загальною радістю. Ілля Миколайович, зніяковіло кахикаючи, поступався місцем Володі, просив:

— Ану, візьмись ти за нього.

Володя сідав замість батька, зосереджено хмурачись, довго думав над кожним ходом, але Саша давав йому мат ще швидше. Оля радісно плескала в долоні. Володя, сердито поглядаючи на неї, питав:

— Ну, чого радієш?

— Це тобі не мене обігравати! Ага! — І скаржилась Саші: — Він зовсім уже не хоче зі мною грати.

— Тому, що ти вмєш тїльки фігури пересувати,— зачеплений за живе, говорив Володя.— Давай, Сашо, ще одну партію!

Цього разу Олі не довелося радіти: Володя виграв. Він розчервонївся від напруги. Жмурячи карї очї, цитав з ви-кликом:

— Ну, ще одну?

— Досить,— сказав Саша, не бажаючи, мабуть, псувати йому настрою наступним виграшем.— Ти краще граєш, нїж ранїше.

Якщо зайти в будинок з двору, то, відчинивши дверї, потрапиш до маленького передпокою, з якого крутї вузькї сїдї ведуть наверх, на антресолї.

Володя і Саша мешкали на антресолях, у сумїжних кїмнатах. Щоб перебраться на другу половину антресолей — там теж двї маленькї кїмнати,— доводилося спускати-ся вниз, переходити через кїмнату мами і підніматись по сїдцях. Був туди й інший, заборонений, але, як здавалося хлопцям, найзручніший шлях. Кїмнати Анї й Сашї з'єднувались балкончиком. Та дверї на той балкончик були тїльки з кїмнати Анї. А щоб потрапити від Сашї на нього, треба було лізти через вікно. Коли малї засинали, до вікна Сашї підходила Аня, пошепки говорила:

— Досить читати, давай посидимо...

— А менї можна? — питав зі своєї кїмнати, куди все було чути, Володя.

— Іди,— дозволяв Саша.

Хлопцї вилазили через вікно на балкончик і тихо, щоб не чула мама — її вікно було під балкончиком,— розмовляли. Володя розпитував про Петербург, про університет. Відверто заздри-в Сашї й Анї, лаяв своє гімназичне начальство, вчителїв. Особливо глузливо ставився до викладача французької мови Пора.

— Це не вчитель, а пройдисвіт,— обурювався він.— Підлабузник, донощик! Зарозумїлостї на тисячу карбованцїв, а розуму на копійку. Та що найкумедніше: він раптом вирішив учити нас гарних манер. Це така смїховинна дурниця, що нїякими словами не передати, треба показати.

Володя встав, набрав фертикуватого вигляду і почав показувати, як треба кланятися на вулицї, заходячи до кїмнати, як треба сїдати, розмовляти з дамами... Виходило в нього це так кумедно, що Аня й Саша нестримно реготали.

— Якось зайшов я в клас і так ось зобразив його, а він, виявилось, стояв за дверима і слухав. Ну, після того і почалось: весь час викликає мене, шукає, до чого б прискіпатися.

— Це ж дякуючи йому ти за поведінку одержав не п'ятірку, як завжди, а четвірку,— зауважила Аня.

— Оля вже сказала! Ну й що ж? Це зайвий раз говорить про те, яка у нього мерзена душа.

— А ти все-таки будь обережнішим,— порадила Аня.

— Та історія з Пором — це дрібниця. У нас ще не таке було. Хтось до пансіоні гiмназії приніс збірник революційних пісень і сховав в умивальнику. Сторож знайшов його, віддав начальству. Ну й почався переполюх! Повірите, всі бігали з таким виглядом, наче найшли не книжку, а пекельну машину. Директор зібрав усіх старшокласників і вимагав, щоб виказали тих, хто читає заборонені книжки. Нічого у нього з цього, певна річ, не вийшло. Але яка все-таки підлота — відверто вимагати зрадництва! Невже й у вас в університеті до цього дійшли?

— Майже! І кроку не ступиш, щоб за тобою хтось не стежив! Двірник, хазяїн, сусід — всі дивляться на студентів, як на злісних порушників їх сонного і ситого спокою.

— А коли б ти, Володю, бачив, як Тургенева ховали...— сказала Аня.— Це було таке кощунство, що й передати неможливо. Я, повернувшись додому, весь вечір проплакала...

Довго в той вечір Саша сидів з Володею й Анею на балконі і говорив про все, не боячись, що хтось підслухає. За минулий рік Володя так виріс, був таким начитаним, що говорити з ним доводилось як з рівним, дарма що йому минуло лише чотирнадцять років.

Розділ другий

1

З кожним роком коло знайомих Олександра Ульянова розширювалось. Крім земляків, з якими підтримував тісні зв'язки, він здружився зі своїми однокурсниками: Шевирьовим, Лукашевичем, Говорухіним. Спілкування з цими людьми, суперечки з ними, читання нелегальної літератури ще більше розпалювали бажання боротися проти існуючого ладу. Та коли Говорухін починав його агіту-

вати, щоб він вступав до якого-небудь гуртка, Саша питав:

— А що там робити?

— Як що? Я не розумію тебе. Всі починали з гуртків.

— Тільки не з таких, які я знаю.

— Та чим же тебе не задовольняють наші гуртки?

— Тим, що базикають багато, вчаться мало. Про кінцеву мету своєї роботи не думають і не уявляють її собі.

— Як? А кухмістерські хто організував? А студентські каси? А бібліотеки? Сам ти де дістав нелегальну літературу? В тих же гуртках земляцтва.

— У вас, Оресте Макаровичу, є дуже дивна риса: ви можете палко доводити те, проти чого я ніколи не заперечував. Я не кажу, що гуртки абсолютно нічого не дають. Я кажу, що в них багато ведеться всіляких розмов, але ніхто не замислюється над тим, як подолати головне зло нашого життя!

— О-о... О, чого ти захотів! Від гуртків ти цього ніколи не дочекаєшся! На це є революційні організації. Вступай в їх ряди!

— Не можу!

— Чому ж? — допитувався Говорухін.

— Я ще не вирішив багатьох питань, які стосуються мене особисто. Я маю на увазі наукове розв'язання соціальних питань. А вирішити їх необхідно громадському діячеві. Смішно, більш того, аморально профанові в медицині лікувати хвороби; ще смішніше і аморальніше лікувати соціальні хвороби, не розуміючи їх причин. Ну хіба наші знайомі революціонери мають ясне уявлення про всі ті проблеми, які беруться розв'язувати?

— Ні,— погодився Говорухін.

— Ну от. А таких революціонерів зараз хоч греблю гати. Декому здається, що це добре. Та я переконаний, що це погано; я переконаний, що два справжні революціонери більше можуть зробити, ніж двісті отаких скоропілок.

Серйозне ставлення Ульянова до революційної діяльності явно здивувало Говорухіна; він вперше в житті зустрів людину, котра так міркувала. Революціонер-початківець, як правило, рвався до практичних справ. І лише після того, як зустрічав труднощі на своєму шляху або зазнавав поразки в чомусь, починав дошукуватися причин, беручись за вивчення теорії. Говорухін сказав якось Шевирьову:

— Загадковий Ульянов.

— У нього розуму на десятьох вистачить,— зауважив Шевирьов.— От і вся тобі загадка. А ми звикли: перемовився з людиною двома фразами, і вона вже вся перед тобою, як склянка на блюдці. Наскрізь усе видно. Я особисто не люблю таких прозорих людей.

— Так, Ульянов не з прозорих. І вдача у нього незвичайна — з ним посваритися просто неможливо. Він якось дивно вміє поважати в людях почуття їх власної гідності. Він ніколи не іронізує навіть з того, хто цього заслуговує, не говорить різкостей. Більш того — він сердито насуплюється, коли чує це від інших. І в той же час зовсім не цікавиться питаннями політики.

— От я й ще раз переконався: в людях ти розбираєшся так же добре, як в китайських ієрогліфах!

— Знаєте що, Петре Яковичу,— спалахнув Говорухін,— я прохав би вас...

— Пояснити, чому я так думаю? Будь ласка. Але я спершу вас питаю: невже ви ні разу не чули, як Ульянов сперечається? Як він відстоює свої переконання? Невже ви не помічали, що перед його залізною логікою зовсім неможливо встояти? А мені не раз доводилося спостерігати, як він вас, друже мій, розбивав ущент! Було таке?

— Було,— зітхнув Говорухін.

— Спасибі вам, мій друже, за відвертість. І не будемо більше сперечатися. Час покаже, хто з нас помилявся. Але за одне я зараз можу головою поручитися: Ульянов належить до тих людей, які довго обмірковують, та вже коли щось вирішать, то на все життя.

— Але ж так можна і все життя потратити на обмірковування. А боротися коли? — роздратовано спитав Говорухін.— Втім вся й трагедія, що ми надто багато думаємо, зважуємо та оглядаємося: ну, мовляв, хто там перший? Ми організуємо кухмістерські, клопочемося про каси взаємодопомоги, тобто робимо вигляд боротьби. А коли до всього цього підійти серйозно, то це звичайнісінька метушня!

— Можливо,— відповів Шевирьов.— Але ж з цього, друже мій, зовсім ще не витікає, що справжній революціонер той, хто тільки говорить про високі матерії. Навіть найбільша справа завжди починається з маленької. Ось так. А по цьому бувайте здорові: я поспішаю. А до цієї розмови, гадаю, ми ще повернемося.

В рік приїзду Саші до Петербурга революційно настроєна молодь ще мала надію на те, що партія «Народна воля» відродиться. Та після арешту Германа Лопатіна, який повернувся з-за кордону, щоб налагодити революційну роботу, всі зрозуміли: партія старих бійців знищена. Поновити її неможливо. Треба, отже, створювати нову організацію. І питання боротьби вирішувати теж по-новому, бо необґрунтованість поглядів народників на розвиток суспільства була — після прочитання праць Маркса — очевидною... Але, як і у всі перехідні періоди, в передових лавах відбувався процес бродіння: від народництва чистої води з вірою в общину більш-менш відірвалися, а до марксизму не пристали. І виходило — навіть ті, хто стояв за терор, тобто визнавав тактику народовольців, у питанні про долю капіталізму в Росії, про розклад общини і роль пролетаріату в боротьбі народних мас за своє визволення стояли ближче до соціал-демократів, ніж до народників.

Уцілілі залишки ще зовсім недавно грізної «Народної волі» існували без всякого взаємозв'язку і єдності дій. Реакція торжествувала, святкуючи свою повну перемогу над революціонерами. Цар і його посіпаки все більш нахабніли. Були закриті передові журнали, створювались все нові й нові комісії по перегляду інших демократичних завоювань. Скасування політичних свобод, завойованих народом у боротьбі з самодержавством, йшло поряд з посиленням економічного утиску. Уряд запроваджував нові податки. Хвиля зневіри й песимізму нахлинула на передові шари суспільства.

На всі питання була одна відповідь: наш час — не час широких завдань. Нам не потрібні герої, нам необхідні скромні, маленькі трудівники.

Студентська молодь завжди дуже чутливо реагувала на зміни в настрої суспільства. Серед неї теж з'явилися прихильники «малих справ», толстовці, культурники і просто скиглії та песимісти. Реакційно настроєна частина студентства, відчувши за собою силу, заходила встановлювати свої порядки. Шпигунство й доноси стали процвітати, як ніколи. В революційні гуртки проникали провокатори й виказували їх охоранці. Це ще більше посилювало розгубленість, підозру й невіру. Думки свої студенти наважувались висловлювати тільки у вузькому колі дру-

зів, та й то з обережністю. Воістину виходило: слово дане людині для того, щоб приховувати свої думки.

В Сибірську Саші здавалося — з тих чуток, які долітали туди, — що в Петербурзі політичне життя іде зовсім по-іншому. Але виявилось, що тут все ще складніше: тут слова ніхто не скаже не озирнувшись. Саша не міг говорити неправди, а висловлювати свої справжні думки і переконання було нікому. Він мовчав, з усіх сил намагаючись заглушити потребу політичної діяльності посиленням заглибленням у науку. Спершу, коли перед ним відкрились кращі лабораторії і він міг читати ті книги, яких у Сибірську не можна було дістати ні за які гроші, це забирало всі його сили.

Діяльність земляцтв не влаштовувала Сашу — надто дрібні завдання вони ставили перед собою. Але оскільки земляцтва були єдиними студентськими організаціями — та й то забороненими, — то він почав працювати в них. Він так міркував: коли десь є революційні організації, то члени їх не можуть не брати участі в роботі земляцтв, які були кращим резервом для поповнення їх рядів. А коли це так, то рано чи пізно, а він зустрінеться з справжніми революціонерами.

Звичайної вечірки студенти не мали права провести без дозволу поліції. А дозвіл давався лише в тому випадку, коли були на те серйозні мотиви. Найневідмовнішими доводами поліція вважала заручини. Але тут знову біда: не завжди можна було знайти надійного (з точки зору поліції) жениха.

Дикунство цього порядку визнавалось навіть поліцією, для котрої не було секретом, що заручини фіктивні. Але вона дотримувалася всіх формальностей, тобто вимагала заяви, посидала на вечірку свого представника. Нерідко весь цей поліцейський фарс призводив до курйозів.

Якось вирішено було зібрати вечірку, щоб поповнити касу земляцтв. Почали думати, кого «женити». Перебрали кілька кандидатів, все не те: той на підозрі у поліції, той університету ще не закінчив. Кінець кінцем вирішили зупинитися на Маркові Єлізарову. Він уже закінчив університет і служив у Петербурзі. І коли Марко зайшов до Саші, той кинувся до нього:

— Марку Тимофійовичу, так ви згодні одружитися?

— Пробачте, але я... — зніяковів Єлізаров: він давно упав за Анею і подумав, що Саша, говорячи це, мав на увазі саме її. — Я ще не знаю, як Аня...

— Це її ідея!

— Та що ви?

— Цілком серйозно! Ось вам папір, ось перо. Пишіть заяву до поліції. Вашою нареченою буде Калайтан.

— Хто-хто? — здивовано звів брови Єлізаров.

— Калайтан.

— Я вас не розумію. Яке відношення я маю до цієї Калитної! Чи як там її!

— Калайтан.

— Ага, Калайтан. То яке ж відношення я маю.. Фу ти! Знову прізвище забув!

— Марку Тимофійовичу, годі вам жартувати! — з усмішкою сказав Саша, знаючи, як Єлізаров любить гумор.— Нам сьогодні треба все оформити, а то вечір зірветься. Ви ж погодилися взяти на себе роль «жениха».

— А-а,— розсміявся Єлізаров, збагнувши нарешті, про що йде мова.— З великим задоволенням, але — клянусь вам! — я про це вперше чую!

— Як? Хіба Аня не говорила з вами? — здивувався й зніяковів Саша, зрозумівши, як він мимоволі розіграв Єлізарова.— Вона ж обіцяла мені, що сьогодні піде до вас. Я був впевнений, що ви після розмови з нею і прийшли сюди.

— Шкода, але ми, мабуть, розминулися,— з добродушною усмішкою продовжував Єлізаров.— Та якщо земляцтво бажає, щоб я негайно одружився,— давайте папір! А взагалі-то, Олександрє Іллічу, до чого ми дожились? — написавши заяву, сумно мовив Єлізаров.— Без дозволу поліції кроку ступити не можемо. Скоро доведеться, мабуть, писати такі прошенія: «Батьки наші й добродійники. В ноги вам кланяється раб ваш і просить дозволу кохати таку ось дівчину. Якщо ж я не смію навіть і мріяти про неї, то чи не zvolите ви наказати, кому я повинен віддати своє серце?»

— А хіба давно молоді плазували в ногах у пана? А що роблять ці слуги царя зараз у глухих закутках Росії, коли тут їм дозволено абсолютно все? — сказав Саша.— Знаєте, Марку Тимофійовичу, інколи мені здається, що скоро у нас на кожного обивателя буде по два поліцаї. Один стежитиме за нами удень, а другий — вночі. Тільки за таких ідеальних умов цар зможе спокійно спати. А коли вдуматися в усе серйозно, то виходить вельми жалюгідна картина. Люди, в чіх руках влада, армія, бояться студентської вечірки! Мені якось навіть збагнути важко,

що це — ідіотизм? Боягузтво? Чи просто якась душевна хворість? Сидить цар на троні в оточенні багнетів та шабель, і у нього не вистачає духу навіть триматися з поцуттям власної гідності. Жалюгідна, нікчемна істота!

Клопоту з цим дозволом на заручини виявилось більше, ніж Єлізаров чекав. Під час першого приходу в участок йому сказали, що начальство прийматиме тільки завтра. Прийшов на другий день — відповідь: залишіть, мовляв, прошення, ми розберемося.

— Коли ж прийти за відповіддю? — ввічливо поцікавився Єлізаров.

— Важко сказати.

— Дякую. Але ж дозвольте зауважити, справа моя не терпить зволікань.

— А що там у вас?

— Хочу одружитися.

— Хо-хо! Одружитися! Ех, юначе, послухайте мене, не поспішайте хомути одягати. Це від вас не втече. Повірте моему досвідові.

— Спасибі за добру пораду, — відповів Єлізаров. — А відповідь усе-таки я прохав би зараз.

— Гм!.. Добре, — здався писар. — Хай буде так, завтра доповім вашу справу. Хоча ще раз раджу: не поспішайте!

— Завдали ми вам клопоту, — сказав Саша, дивлячись, яку тяганину затіяла поліція з цим дозволом.

— Нічого, — жартував Єлізаров, — любов вимагає жертв.

Нарешті начальство зволило прийняти Єлізарова. Читаючи прошення, пристав спитав:

— Як прізвище вашої нареченої?

— Ка-тай... Ка-лай...

— Як? — грізно насупилось начальство. — Ви прізвище своєї нареченої не знаєте?

— Калайтан! — глянувши в прошення, одним духом випалив Єлізаров. — Калайтан! Я, знаєте, інколи заїкаюся.. Калайтан!

— Мда-а... Ну, молодь пішла... — пристав докірливо похитав головою і, тяжко зітхнувши, вмочив перо в чорнильницю. — Роблю виняток. І майже протизаконний. Тільки попереджаю: не починати заручин, поки не прийде наш представник.

— Добре, — запевнив Єлізаров начальство, щоб одержати дозвіл.

Охоронця порядку не довелося чекати, він з'явився раніше за всіх. Це був худий, високий, мов кілок, поліцай. Він зняв шинелю і всівся ближче до столу. Пив чарку за чаркою, пожадливо їв, якось кумедно рухаючи великими вухами, з підозрою оглядав усіх. Спалахне де-небудь сміх — він сторожко озирнеться. І важко було зрозуміти, злякався він чогось чи зреагував на незвичний для його казенного слуху шум?

Споювати охоронця порядку завжди брався Василь Генералов і з успіхом справлявся з цим обов'язком. Поки компанія танцювала, він не відходив від поліцейського і все підливав йому й підливав. В охоронця порядку починав заплітатися язик. Він уже не реагував на те, де і хто сміявся, і не чекав, поки йому Генералов налле, а сам тягнувся до пляшки. Хміль вимагав висловити комусь те, що в нього було на душі, і поліцейський, сторожко озираючись — професійна звичка! — питав, прихильно переходячи на панібратське «ти»:

— То ти козак?

— Кубанський!

— Син генерала?

— Ні, це таке моє прізвище...

— А-а... Ну, то все одно, я... козаків е-е... люблю. У них ловко: шаблі вихопили і полетіли... І по-орядок! Муху чути! Знаєш що! Думаєш, я з поганої сім'ї? Ні. Хоча мій батько й не генерал, але я... Знаєш що? Я — Дрюпін! Зрозумів, га? Знаєш що? Думаєш, я те... Я нічого не чую й не бачу? Е-е, не знаєш ти Дрюпіна! Я й сплю з одним лише заплющеним оком! Я наскрізь бачу кожного! Знаєш що? Думаєш, як я оце випив, так ти мене можеш навколо пальця? Ні, вибачаюсь! Знаєш що? Я — Дрюпін. Знаєш що? У мене теж душа у відповідному місці! Знаєш що? Хочеш — я заплáчу?

— Навіщо ж? — удавано лякався Генералов, наливаючи ще чарку. — Чим же ми вас образили, ваше превосходительство?

— Як ти сказав? Образили? — раптом вдався в амбіцію Дрюпін. — Це мене, представника влади? Та знаєш що? Я — Дрюпін! Я кожного з вас на порох... Що?

— Нічого. Мені тільки доведеться, мабуть, сходити до вашого начальства й попросити, щоб прислали іншого представника, — спокійно пояснив Генералов, підіймаючись зі свого місця.

На Дрюпіна це подіяло, мов холодний душ: вмить

утратив войовничий запал і, випивши ще кілька чарок, почав доводити, що він теж з гарної сім'ї.

А в другій кімнаті в цей час Саша і його друзі говорили про те, як вести боротьбу з коронованим деспотом. Всі розбіжності зводились до питання, який характер повинна мати ця боротьба — бойовий, тобто політичний терор, чи підготовчий, тобто пропаганда своїх ідей, збирання сил для відкритої боротьби за політичну перебудову Росії.

Коли набридало сперечатися, декламували вірші. Починав, як правило, Андреюшкін. Родом він був з Кубані, з української сім'ї. Він і ходив завжди у вишитій сорочці, і говорив з помітною українською вимовою. Шевирьов і Шмідова були родом з України. Всі вони боготворили Тараса Шевченка, і як тільки мова заходила про вірші, то Шмідова просила Андреюшкіна почитати щось із Шевченка. Той напам'ять знав не тільки весь «Кобзар», але й заборонені поезії, котрі ще з гімназії переписав до своєї зошити.

— Пахоме Івановичу, дуже прошу, прочитай «Кавказ» Шевченка.

— Та я вже вам кілька разів читав,— відповів Андреюшкін не тому, що йому не хотілось ще раз прочитати, а щоб почути, як до цієї просьби Шмідової поставляться інші.

— Олександрє Іллічу,— повернулась Шмідова до Ульянова.— Ви хочете послухати заборонені вірші Шевченка?

— З великим задоволенням!

— От бачиш! — зраділа Шмідова.— Читай!

Виждавши, поки всі утихомирились, Андреюшкін кашлянув у кулак, почав читати своїм глибоким співучим голосом:

За горами гори, хмарою повиті,
Засіяні горем, кровію політі.
Споконвіку Прометей
Там орел карає,
Що день божий довбе ребра
Й серце розбиває.
Розбиває, та не вип'є
Живущої крові,—
Воно знову оживає
І сміється знову.
Не вмирає душа наша,
Не вмирає воля.
І неситий не виоре
На дні моря поле.
Не скує душі живої
І слова живого...

Після Шевченка читали Некрасова, Никітіна, Надсона, Курочкіна, революційні вірші невідомих авторів. Потім почали співати. Андреюшкін, щоб догодити Ульянову, загнув його улюблену пісню:

Много песен слышал я в родной стороне,
Не про радость, про горе в них пели,
Но из песен одна в память врезалась мне,
Это песня рабочей артели.

Хор молодих голосів підхопив:

Эх, дубинушка, ухнем!
Эх, зеленая, сама пойдет!
Подернем, подернем!
Да ухнем!

Пісня розбудила Дрюпіна, який, схилившись на стіл, спав. Він підняв голову і обвів кімнату посоловілим поглядом. Прислухався, покліпуючи очима, ледь видавив:
— Припиніть пісні!

Та його ніхто й не чув, бо всі співали:

Но настанет пора — и проснется народ,
Разогнет он могучую спину.
И на бар и царя, на попов и господ
Он отыщет покрепче дубину...

3

Все літо 1885 року Саша посилено готував матеріал для своєї наукової праці. Вставав рано, збирав свої банки, вудочки, сачки і разом з Володею вирушав на річку. Там вони сідали на човна і, петляючи по протоках, збирали жуків та черв'яків. Повернувшись додому, Саша все ніс до своєї кімнати і вивчав під мікроскопом. Аня заглядала в банки з черв'яками й питала:

— Невже у них є навіть органи дихання?

Саша відкладав роботу й починав пояснювати будову черв'яка. Володя слухав його і думав: «Ні, не вийде з Саші революціонера. Революціонер не може приділяти стільки часу вивченню кільчастих черв'яків». До такого висновку Володя дійшов ще й тому, що Саша, вважаючи його малим, ухилився від розмови на революційні теми. А він уже прочитав немало нелегальної літератури, йому хотілося з кимось поділитися своїми думками.

Хотів якось відверто поговорити з одним гімназистом, котрий, як йому здалося, був революційно настроєний. Але з того нічого не вийшло: приятель почав говорити про те, яку професію вибрати, котра допомогла б краще

влаштуватися, швидше зробити кар'єру. «Кар'єрист якийсь, а не революціонер»,— подумав Володя і більше з ним про це не розмовляв.

Цього літа Володя остаточно порвав з релігією. Було це так. До батька приїхав один сільський учитель. Був він з семінаристів, а тому і вважав: головний предмет у школі — це закон божий. Він скаржився, що нова молодь заражена нігілізмом і байдуже, а нерідко й зневажливо ставиться до релігії.

Від цього, на думку вчителя, й поширюється крамола. Цей учитель доводив, що людина, яка не буває в церкві,— небезпечна для суспільства. Її треба гнати до Сибіру. Ілля Миколайович м'яко заперечив:

— Це не зовсім так. Мої діти теж рідко відвідують церкву, але я ніколи не чув від учителів скарг на них. Та й головне, коли в самому серці людини немає віри, то як же ви накажете вселити її туди?

Гість з єзуїтською усмішкою подивився на Володю, який сидів за книжкою, повчально прорік:

— Різками сікти треба...

Обурений до глибини душі, Володя окинув цього апостола різок гнівним, зневажливим поглядом, вибіг надвір, рвонув з шиї хрестик так, що нитка до крові врізалась в тіло, кинув його на землю. Саша, побачивши це, сказав:

— Давно пора.

— Ханжа! — гнівно говорив Володя.— Як я несправді всіх оцих святенників! Мені краще тридцять стародавніх мов вивчати, тільки б увільнили від закону божого. Я тупію від зубріння безглузких, нікчемних, принизливих молитов. Коли я чую, як наші гімназисти, лягаючи спати, хрестяться і шепчуть: «В руці твої, господи Ісусе Христе, боже мій, передаю дух мій; ти ж мя благослови; ти мя помилуй і життя вічне даруй мі. Амінь»,— я ледве стримуюсь, щоб не сказати: йолопи!

— Ти читав Дарвіна?

— Ні. Хотів дістати, але не вдалося.

— Я ось привіз одну книжку. Візьми. Прочитаєш, я тобі ще дещо дам. Тільки ж не залишай її на столі.

— Добре,— пообіцяв Володя.

«Походження видів» Чарлза Дарвіна Володя читав з захопленням, обговорював найцікавіші місця книжки з Сашею, дивуючись з того, як глибоко брат розумів закони природи. Ця книга примусила Володю по-іншому подивитися на весь неосяжний світ.

Восени 1885 року виникла ідея об'єднання розрізаних земляцтв у єдиний союз. На одних зборах союзу земляцтв Саша познайомився з Сергієм Никоновим. Никонов і Саша відчували те внутрішнє довір'я один до одного, яке менш за все можна пояснити словами чи фактами. На Никонова Ульянов справив враження людини діла. Хоч він і мало говорив, але все сказане ним було таке переконливе, що відчувалося: це йде з самої душі.

Після засідання вони почали говорити про все, і обидва помітили — їх погляди багато в чому збігаються. І не тільки в питаннях, пов'язаних з діяльністю союзу земляцтв. Никонов в цей час брав участь у заняттях економічного гуртка і вирішив запросити туди Ульянова.

— Олександр Іллічу,— сказав він якось під час зустрічі,— як ви дивитесь на роботу гуртків?

— Яких саме?

— Ну, наприклад, тих, де вивчають питання економіки.

— В них можна цікаво налагодити заняття, якщо всі поставляться до своїх обов'язків серйозно.

Никонов сказав, що такий гурток є, і запропонував Ульянову взяти участь в його роботі. Саша погодився.

Коло людей у цьому гуртку було невелике, всі довіряли один одному, а тому й говорилося про все досить відверто. Саша, як завжди, більше слухав, ніж говорив. Тільки деколи він подавав репліки. Та до цих коротких, але доречних його зауважень всі ставилися уважно.

В цьому гуртку Саша ближче зійшовся з Лукашевичем і Говорухіним. Через них і Никонова він дістав нелегальні видання народників. Деякі книги він давав і Ані. Якось вона взяла в нього одну нелегальну брошуру, прочитала і принесла, не загорнувши навіть в газету. Сашу це здивувало, він спитав:

— Ти їй так ось і по вулиці несла?

— Хто ж у мене в руках міг прочитати?

— Ніколи не бачив, щоб нелегальні книжки так носили,— мовив Саша усміхаючись.

— А як же їх носять? — не здавалася Аня, хоча вже зрозуміла, що припустилася помилки.— Скажи мені...

— Ти сама вже все зрозуміла,— відповів Саша.

Ані не було чого заперечити.

Ілля Миколайович боявся за сина, пам'ятаючи, як Саша поставився до вбивства Олександра II. Кожну звістку про виступ студентів зустрів з тривогою, думав: «Чи не потрапив у біду Саша?» Саша, знаючи, як його батько й мати хвилювалися, у листах своїх заспокоював їх. Ілля Миколайович знав: обманювати Саша не вмів і якщо писав, що в Петербурзі все спокійно, то, значить, так воно і є.

До літа 1885 року Саша багато прочитав політико-економічної літератури, і в нього виробилося своє ставлення до тих питань, які хвилювали всіх. Збираючись на канікули, він узяв «Капітал» Карла Маркса, про який потім з захопленням сказав Говорухіну:

— Жодна книга в світі не може зрівнятися з цією.

Для батька не було таємницею, що Саша негативно ставився до існуючого ладу. Ілля Миколайович бачив, які книжки читає син, що його найдужче цікавить. Цього літа в Іллі Миколайовича був поганий настрій. Він часто розповідав Саші про те, як важко стало працювати, які неймовірні труднощі переживають народні школи. Він був незадоволений політикою уряду в галузі народної освіти й не приховував цього.

— Що ж, по-твоєму, робити? — питав Саша.

— Сам не знаю, — відверто признавався батько. — Треба, мабуть, усунути від управління державою Победоносцева і всіх його прибічників. Міністр освіти все робить під диктовку обер-прокурора синоду.

У Іллі Миколайовича виходило так: треба в міністерствах реакціонерів замінити на прогресивних людей, і все стане на своє місце.

Він був упевнений, що в рамках існуючого ладу можна багато зробити для народної освіти. Саша розумів, що батько помиляється, що справа не в гарних чи поганих міністрах, а в іншому: доки буде самодержавство — ніщо не зміниться. Він говорив батькові:

— Ти завжди несхвально ставився до терору. Але ж уряд примусив інтелігенцію взятися за бомби, позбавивши її всякої можливості мирно боротися за свої ідеали! Уряд ігнорує потреби громадської думки, жорстоко переслідує будь-які спроби інтелігенції впливати на громадське життя. І що ж виходить? Інтелігенція на посилення реакції відповідає посиленням терору, як єдиної можли-

вої форми боротьби за свободу слова, за участь народного представництва в управлінні державою. І якщо ти хочеш знати мою думку про те, як треба вирішити питання народної освіти, то ось вона: початкова освіта повинна бути загальною і безкоштовною.

— Сашо, ти говориш про неможливі речі! — вигукнув Ілля Миколайович. — Про це можна тільки мріяти!

— Тату, ти добре пам'ятаєш, що Писарев говорив про мрію. Розходження між мрією й дійсністю не завдає ніякої шкоди, якщо тільки серйозно вірити у мрію... І сам ти писав в одному своєму звіті, що лише на пожертвування справу народної освіти з місця не зрушити. Щоб провести корінні зміни на краще, уряд повинен цю справу взяти під свій контроль. Я з тобою згоден, але переконаний: цього наш уряд з доброї волі ніколи не зробить. А проте, якби уряд хоча соту частину тих коштів, які витрачає на утримання охоранки й поліції, віддав народним школам, можна було б побудувати тисячі й тисячі шкіл. Ні, тату, серйозні питання можна вирішити, тільки знищивши головне зло нашого життя — деспотизм.

— Як то знищити? — здивовано підняв брови Ілля Миколайович.

— Поки що важко визначити. Одне тільки я знаю з історії революції: жоден деспот не віддав своєї влади добровільно. Завжди це супроводжувалось боротьбою. Так було у Франції, так було в інших країнах. Не виключена можливість, що так буде й у нас. І якщо зараз усі мовчать, то — запевняю тебе — це явище тимчасове. У людей, як відомо, є межа терпінню. І мені здається, що це ось-ось дасть себе знати.

— Я не зовсім розумію тебе.

— У нас, як знаєш, довго йшли сперечання, піде Росія шляхом розвитку капіталізму чи ні. Тепер у цьому мало хто сумнівається. І коли Росія в економічному розвитку повторить, скажімо, шлях тієї ж Франції, то де гарантія, що на вулицях Петербурга не буде барикад?

Так вони годинами сперечались, гуляючи в саду. І коли до них підбігав маленький Митя, Ілля Миколайович, перервавши розмову, питав:

— Що тобі?

— Я так...

— Іди гуляй. У нас ділова розмова.

Митя не міг збагнути, що трапилося? Раніше ніколи

такого не було, щоб татко не дозволяв йому слухати те, про що він говорить з Сашею.

Коли Аня від'їжджала до Петербурга, батько, прощаючись з нею, просив:

— Скажи Саші, хай він береже себе хоч задля нас... І пиши, будь ласка, частіше. Зараз такий час...

— Я все розумію...

Помітив Митя й інше: листи від Саші мама не розпечатувала, поки не приходив батько. І тільки після того, як вони вдвох, у батьківському кабінеті, переглядали лист, мама читала його всім. Листи Ані мама розривала при всіх і тут же читала вголос.

Того літа Митя знайшов кристал гіпсу біля села Тимінок і віддав Саші, той пообіцяв показати знахідку в університеті. Тепер Митя з нетерпінням чекав, що брат напише йому. Якось надійшов лист від Саші. Всі зібралися в їдальні, і мама сказала:

— Слухай, Митю. Тут Саша і про твоїй гіпс пише.

Митя завмер. Що ж вчені сказали про його знахідку?

— «Недавно,— читає мама,— ми їздили з Анею і одним товаришем до Кронштадта. Але прогулянка ця була не зовсім вдалою. Ми не встигли подивитися ні на фортецю, ні на морські пароплави. Та й на пароплаві було тісно і холодно. Передай Володі, що я не дістав тієї книжки, яку він просив надіслати... Миті передай, що той гіпсовий кристал, який він знайшов, з задоволенням взяли до нашого мінералогічного кабінету».

— Все?— спитав Митя.

— Так.

Митя ображено засопів: такий великий кристал, і так мало Саша про нього написав! Мама, помітивши це, заспокоїла:

— Не ображайся. Влітку він приїде і все тобі розкаже. А пише він завжди коротко...

6

В першій половині грудня 1885 року Ілля Миколайович перевіряв школи Карсунського і Сизранського повітів. Зима була холодна, хуртовинна. Шляхи замело. Мороз проймав Іллю Миколайовича до кісток, а в школах теж доводилося сидіти в шубі, бо нічим було топити. І він тільки ввечері, за склянкою чаю, зігрівся. Від чаду постійно боліла голова. А од свого правила він не відступав: нотатки про свої враження велися на свіжу пам'ять.

Ще перед від'їздом з дому Ілля Миколайович одержав листа від Ані, в якому вона повідомляла, що канікули проведе вдома. Він написав, що зустрине її в Сизрані і вони разом повернуться додому. Розпрощавшись з учителем Жадовського двокласного училища Кириловим, у якого він ночував, Ілля Миколайович поїхав на станцію Нікуліно. Тут його зустрів інспектор Красев і попросив дозволу супроводити залізницею до Сизрані. За два тижні постійних переїздів від однієї школи до другої та сперечань Ілля Миколайович так стомився, що, коли сіли в вагон — їхали в третьому класі,— не помітив, як заснув. Випроставши ноги, перегородив прохід. Побачивши це, кондуктор грубо штовхнув його, сказав:

— Підбери ноги, старий! Весь прохід загородив.

Ілля Миколайович розплющив очі, але зі сну відразу не міг зрозуміти, що від нього вимагають. Інспектор Красев сказав:

— Ваше превосходительство, ви прохід загородили...

Побачивши золоті гудзики на синьому сюртуці,— Ілля Миколайович саме повернувся так, що пола шуби відгорнула,— і почувши титул, кондуктор витягся в струнку і став вибачатися.

Ілля Миколайович зупинив його м'яко:

— Нічого, нічого... Проходьте, тепер можна пройти...

— Ні, ви пробачте мені,— торочив своє кондуктор.

— Та за що ж? — говорив Ілля Миколайович.— Мені вибачте... Адже я загородив прохід...

Коли кондуктор нарешті відчепився, Ілля Миколайович сказав Красеву:

— Ось він, дух рабства! Знає, що не винний, а все одно принижується. Втомився я щось і дуже промерз...— кутаючись у шубу, мовив Ілля Миколайович.— І взагалі останнім часом почуваю, що вже сили не ті. Зовсім не ті. Та що ж робити, роки беруть своє.

— Ілля Миколайович, що вам на роки скаржитися! Ваш батько скільки прожив?

— Більше семи десятків. Та батько мій людина була особлива. Він одружився майже в моєму ось віці. У мене так він і залишився в пам'яті: вічно сидить біля столу, сутулячи широку спину. А лікоть правої руки, як човник ткацького верстата, рухається, рухається... Що це — ми вже під'їжджаємо?

— Здається...

Настрій у Іллі Миколайовича після цього об'їзду шкіл був дуже поганий. Реакція пішла в наступ на все те, що було завойовано народними школами з такими великими труднощами. Зі шкіл під всілякими приводами виганялися найчесніші, віддані справі вчителі. Ілля Миколайович захищав їх, але це не завжди вдавалося. Вільнодумним вчителям приклеювались ярлики «неблагонадійних», проти них висувалися нісенітні обвинувачення.

В офіційних постановках зазначалось: «Духовно-моральний розвиток народу, що становить наріжний камінь всього державного ладу, не може бути досягнутий, якщо духовенство не матиме повної переваги у керівництві народними школами». Попи, проти яких стільки воював Ілля Миколайович, таким чином офіційно визнавалися головними керівниками народних шкіл. І взагалі народні школи під всіляким приводом скорочувались. А відкривалися жалюгідні однорічні школи писемності та дворічні церковноприходські, які підлягали тільки єпархії. Ілля Миколайович воював проти цього. Йому вдалось, наприклад, відстояти школу в селі Зеленці, Сенгілевського повіту. Але реакція наступала все більше й більше.

Ілля Миколайович зустрів на станції Аню, і вони вдвох поїхали додому.

— А що ж Саша? Чому він не приїхав? — перше, що спитав він. У тоні його був такий смуток, що в Ані боляче стиснулось серце.

— Він закінчує свою наукову працю. Хоче подати її на конкурс, а часу залишилось обмаль.

— Ну, а як він там живе?

— Добре. Працює тільки дуже багато. Чоботарьов говорив мені, що професор Вагнер хоче забрати його після закінчення університету на кафедру зоології, а професор Бутлеров радить Саші, щоб він присвятив себе вивченню хімії.

— Он як!

— Так. І ця наукова праця, яку Саша готує на конкурс, дуже для нього важлива.

— Тоді ясно,— повеселішав Ілля Миколайович.— Так, з Саші напевно вийде гарний вчений. От тільки його здоров'я мене непокоїть. Як він себе почуває?

— Непогано. Я його часто витягувала на прогулянки. Він регулярно займається гімнастикою. Ну, а що дома? Як твої справи?

— Погано,— зітхнув Ілля Миколайович.— Навіть дуже погано.

— А що таке?— захвилювалась Аня і тільки зараз, пильно придивившись до батька, помітила, як він постарів за ці кілька місяців. Очі глибоко запали і мовби навіть потьмяніли. Вираз обличчя безнадійно сумний, чого з ним майже ніколи не траплялось.

Диміла поземка, коні ледь пробивалися крізь замети. Ілля Миколайович, кутаючись в енотовий комір своєї чорної шуби, мляво говорив:

— Гинуть всі труди мого життя. Тільки за останні чотири роки кількість церковноприходських шкіл у нас збільшилась у чотири рази, а законвчителів — удвоє. Серед моїх вихованців з'являються перебіжчики. Микола Лук'янов пішов у духовну семінарію, Іван Суров — дяком у церкву Маріїнської гімназії. Хіба це не ганьба?

Помовчавши, Ілля Миколайович продовжував:

— Школи переходять під владу обер-прокурора синоду Победоносцева. Нові методи викладання Ушинського, Корфа, Водовозова й раніше не дуже схвалювались, а тепер зовсім не визнаються. Для народної школи, твердят в синоді, нічого не потрібно, крім закону божого. Земства лякливо задкують, приймають ухвали про те, що навчання в школах повинно проводитися строго в церковному дусі...

— Ти не змерзла? — звернувся Ілля Миколайович до Ані після довгого мовчання.— А то сідай сюди, бо там на тебе поземка б'є.

— Ні, мені й тут добре.

Підїхали до татарського села з мінаретом, який ледь виглядав з-за дахів хат. Село розкинулося в яру і замечене було аж під вікна. До саней кинулися худі, злі собаки, в замерзлих вікнах з'явилися розплюснуті дитячі носи.

— Бачиш, які злидні? Здається, гірше за татар і чувашів ніхто на світі не живе. Темнота безпросвітна. Та нашою урядові й цього мало, він хоче закрити і ті кілька шкіл, які ми тут створили. Ти, мабуть, пам'ятаєш священика Богоявленського з Городищенського училища?

— Це той, що учнів бив і вчителів життя не давав?..

— Так. Я тоді захистив учителя Перепьолкіна. Після тривалого листування — мені довелося звертатися навіть до єпископа — священика вигнали зі школи. І діти, і вчитель, і селяни — всі полегшено зітхнули. А тепер його

знову призначили законовчителем, і він ще жорстокіше знущався над дітьми.

— І ти нічого не можеш зробити?

— Я роблю все можливе. Але... багато чого просто не в моїх силах. Керівництво школами тепер насправді передане міністерству внутрішніх справ. Ну, а які в поліції вихователі, це всім відомо. У них розмова коротка: неблагонадійний — геть! А ця неблагонадійність нерідко полягає в тому, що вчитель просто не порозумівся з священником. В губернській училищній раді я кілька разів наполягав на тому, щоб характеристики на вчителів писалися не поліцією, як це зараз робиться, а дирекцією народних училищ. І слухати мене ніхто не хоче. Я вже інколи думаю: навіщо всі ці земства, ради, якщо за них все вирішує поліція? — Ілля Миколайович пригадав розмову з Сашею минулого літа саме на цю тему, спитав: — Ну, а що там Саша? Чим він займається, крім навчання? До нас дійшли чутки, що студенти організували демонстрацію на роковини скасування кріпацтва. Чи так це?

— Так.

— І поліція дозволила?

— Ні. Але поліція пізно про це довідалась.

Помовчали. Ілля Миколайович, мабуть, чекав, що Аня скаже, чи брали вони з Сашею участь у тій демонстрації. Та Аня не говорила, а йому незручно було розпитувати. З цієї мовчанки Ані він зрозумів, що дочка не все розповідає йому, і трохи образився. Потім сказав те, що часто повторював, спостерігаючи за наступом реакції:

— Як ти пам'ятаєш, я після вбивства Олександра II говорив: гірше буде. І, на жаль, так воно й є. Зараз насправді діється те, що було в роки моєї молодості. А дещо робиться ще й гірше.

В кінці року в Іллі Миколайовича завжди багато роботи по складанню звіту. 6 січня в Ульянових був вечір, і Ілля Миколайович так добре почував себе, що навіть танцював польку в колі своїх друзів. 11 січня він відчув себе погано, Марія Олександрівна занепокоїлась і послала Володю по лікаря. Завжди до Ульянових кликали лікаря Жадьяна, засланого до Симбірська по «процесу 193-х».

Але саме в цей час він кудись поїхав, і довелося запросити іншого лікаря. Той оглянув Іллю Миколайовича і сказав, що немає нічого серйозного.

— Гастритний стан шлунка,— заспокоїв він Марію Олександрівну.— В цьому немає ніякої небезпеки.

Ілля Миколайович ніколи нічим не хворів. Замориться в дорозі, відпочине вдома і знову бадьорий, веселий. Марію Олександрівну, яка ніколи не бачила чоловіка в такому стані, охопила якась несвідома туга. Увечері вона покликала Володю, сказала:

— Збігай, синку, ще до лікаря. Батько хоча й каже, що почуває себе непогано, та в мене якось дуже неспокійно на душі.

Лікар прийшов, але повторив те саме, що й раніше. Марія Олександрівна попросила його все-таки навідатися вранці. Ніч на 12 січня Ілля Миколайович майже не спав. Аня звечора читала йому папери, але, помітивши, що він забалакується, попросила припинити роботу й відпочити. Вранці з'явився лікар і сказав, що хворому покращало. Сам Ілля Миколайович, дивлячись, як дружина хвилюється, теж запевняв, що йому вже значно краще. Але обідаючи в ідальному не вийшов, сказавши, що нема апетиту. А коли всі сіли за стіл, він підійшов до дверей і, постоявши мовчки на порозі, пішов до свого кабінету. Дивився на всіх так, наче прощався.

— Тобі погано? — спитала Марія Олександрівна, побачивши, що він ліг у постіль.

— Чогось дуже стискає груди...

Через дві години після цього він здригнувся всім тілом і затих. Марія Олександрівна думала, що він знепритомнів, покликала Аню й Володю. Володя побіг по лікаря. Коли той прийшов і оглянув Іллю Миколайовича, то дуже зніяковіло сказав:

— Здається, крововилив у мозок.

Марія Олександрівна не повірила лікареві й продовжувала думати, що це тільки непритомність.

Віра Василівна Кашкадамова про смерть Іллі Миколайовича почула лише на другий день. Вона не повірила, побігла до Ульянових і побачила: Ілля Миколайович лежить у своєму звичайному віцмундірі і мовби посміхається. Дивилася на нього, і їй здавалося — він ось-ось встане, засміється і скаже, що пожартував...

Марія Олександрівна спокійно, без сліз і скарг, похиливши голову, стояла біля труни. Володя — поруч з нею.

— Мамо, як же бути з Сашею? — питала Аня.— Може, телеграму йому надіслати?

— Ні. Напиши листа Песковським. Хай вони підготують його...

— Я теж так думаю,— підтримав Володя матір.

8

Всі канікули Саша вдень працював у лабораторії, вночі — вдома. У нього був розрахований не тільки кожний день, але буквально кожна година. Траплялось навіть, що він три ночі підряд не спав.

— Олександрє Іллічу,— говорив йому вранці Чоботарьов,— так ви погано кінчите. Треба хоч годину, хоч дві поспати.

— Спасибі за добру пораду,— встаючи з-за столу і розминаючись, говорив Саша,— та де ж ви раніше були! Зараз уже ранок.

Коли Саша зовсім вибивався з сил і лягав спати, він залишав Чоботарьову записку з проханням, щоб той розбудив його. Слав він так міцно, що підняти його можна було тільки одним способом: стягти з ліжка.

— Довго будили? — питав Саша.

— Майже годину.

— Якщо таке повториться, лийте на голову холодну воду.

Робота над науковою працею підходила до кінця. І раптом прилетіла страшна звістка: помер батько. Тут Сашині нерви не витримали, він кілька днів метався по кімнаті, наче в тюремній камері. За ці дні він, здавалося, навіть постарів. Він мовчав, але в глибоких темних очах тлів вираз такої муки, що Чоботарьов не міг зустрітися з ним поглядом.

Найбільше Сашу пригнічувало те, що він один з усієї сім'ї не провів батька в останню путь.

— А як Аня просила мене хоч на кілька днів поїхати,— говорив він Чоботарьову,— наче передчувала, що нещастя наближається.

Та хоч як важко було Саші, силою волі примусив себе продовжувати роботу. Не минуло й тижня, як він знову працював день і ніч.

Чоботарьов, повернувшись додому і побачивши його за столом, очам не повірив. А коли Олександр здав твір на конкурс, захоплено сказав:

— Дивна ви людина! Я просто заздрю вам. У мене ніколи б не вистачило духу примусити себе працювати в такому стані.

Аня прислала газету «Симбирские губернские ведомости» з описом похорону батька. «Винос тіла Іллі Миколайовича і поховання,— читав зі сльозами на очах Саша,— відбувалися 15 січня о 9-й годині ранку. Всі друзі покійного, учениці й учні міських народних училищ, всі шанувальники його пам'яті і величезна кількість народу заповнили вулицю біля квартири покійного...

Труна з останками покійного була прийнята на руки його другим сином і друзями...

Попереду процесії вінки від усіх: «Від приходських учителів і учительок міста Симбірська, вражених передчасною втратою керівника й батька», «Від Симбірського трикласного міського училища незабутньому начальникові».

Всім відома в Симбірську чудова сім'я Іллі Миколайовича. Допоможи господь дружині його, яка користується заслуженою славою зразкової матері, виконати з успіхом велику справу виховання й освіти залишених на її піклування дітей...

Некролог займав всю газетну сторінку. Саша кілька разів прочитав його і все-таки йому ще не вірилося, що він ніколи вже не побачить батька.

Третього лютого було прийнято рішення журі конкурсу. «Твір студента VI семестру Олександра Ульянова,— значилося в протоколі засідання,— на тему «Про органи сегментарні і статеві прісноводних Annelata» нагородити золотою медаллю».

Мати, довідавшись про такий великий успіх Саші, гірко плакала, говорила:

— Як шкода, що батько не дожив до цього дня...

9

Після смерті Іллі Миколайовича сім'я залишилась буквально без копійки. Справа про визначення пенсії затягувалась, і важкі матеріальні обставини змусили Марію Олександрівну просити допомоги. «Пенсію, до якої я з дітьми моїми представлена за службу покійного чоловіка мого,— пише вона попечителю Казанського навчального округу 24 квітня,— я одержу, мабуть, нескоро, але ж треба жити, повертати гроші, які я брала в борг на похорон

чоловіка, виховувати дітей, утримувати в Петербурзі дочку на педагогічних курсах і старшого сина, який, закінчивши курс Симбірської гімназії з золотою медаллю, тепер вчиться в Петербурзькому університеті на 3 курсі факультету природознавчих наук. Вчиться добре, за написаний нимвір нагороджений золотою медаллю. Я сподіваюсь, що він буде опорою мені й меншим братам і сестрам своїм, але зараз він, як і всі мої діти, ще не може існувати без моєї допомоги, йому потрібні кошти, щоб закінчити курс. І ось за цією допомогою я звертаюсь до Вас...»

Аня, дивлячись, як матері важко діставати кожную копійку, не знала, що робити: їхати до Петербурга чи залишатися вдома. Марія Олександрівна говорила, щоб вона продовжувала навчання. Але Ані важко було залишати матір саму після такого нещастя. Боялася Аня, що дома не зможе підготуватися до екзаменів, хоч Саша обіцяв висилати всі потрібні книжки, та й Володя — хоч у самого було багато уроків, а крім того, він ще готував до екзаменів на атестат зрілості учителя чуваської школи Охотникова,— взявся їй допомогти з латині. Ані не дуже подобалося, що їй доводиться звертатися по допомогу до молодшого брата-гімназиста, але Володя так цікаво вів уроки, що вона скоро зовсім по-іншому почала ставитись до «огидної латині». Коли Аню брав сумнів, що за такої короткої термін вона не пройде всього гімназичного курсу, Володя говорив:

— То в гімназіях, з безглуздо поставленим викладанням, витрачається на курс латині вісім років, а доросла, свідомо людина може пройти його за два роки...

Саша радив Ані залишатися дома, але в кінці листа з притаманною йому делікатністю дописав: «Звичайно, все це не може мати великого значення для тебе, бо головне — наскільки зручно залишати маму,— тобі там значно видніше». Після довгих вагань Аня вирішила зробити те, що їй так хотілося,— їхати. Але як тільки вона опинилася в Петербурзі, в своїй кімнаті, на самоті з книгами, зрозуміла, що зробила помилку. Не вона потрібна була матері для підтримки, а їй необхідна її близькість, близькість всієї сім'ї. Заняття не йшли на душу, мучила думка, що вона не витримала характеру й залишила матір одну з її горем.

Кінчилось це тим, що вона не склала двох останніх екзаменів і попросила перенести їх на осінь, щоб поїхати

разом з Сашею додому. Грошей у них ледь-ледь вистачало на дорогу, і вони вирішили не відкладати від'їзду.

Вдома Саша нічого не впізнавав, так тут все змінилося після смерті батька. Матеріальні труднощі примусили матір віддати половину кімнат квартирантам. Там, де стільки років Саша жив з Володею, поселилися чужі люди. Мама перебралась наверх, до Олі й Маняші, а Володя й Митя зайняли її кімнату. Вікно цієї кімнати виходило в двір, літом воно було затягнуте залізною сіткою. Тут часто Саша грав у шахи з Володею. Якось підбігла до них дівчинка, яка гуляла з Маняшею, і, побачивши в освітленому вікні дві нерухомо застигли постаті, крикнула:

— Сидять, наче каторжники за ґратами!..

Саша й Володя швидко озирнулися і пильними поглядами провели дівчинку, яка щодуху тікала од вікна.

10

Крізь сон Саша чув: хтось обережно стягує з нього ковдру. Він підвів голову й побачив усміхнене обличчя Володі.

— Вставай, сонько. Швидко збирайся. Даю тобі рівно п'ять хвилин.

Саша мерщій натягнув старі мисливські штани, куртку, чоботи, підперезався натронташем і, взявши рушницю, вийшов у двір. Побачивши, що сонце ось-ось має зійти, сказав з досадою:

— Як же я проспав!

— Встигнемо! Якби тільки пощастило, а качок там — хмарами літають. Ну, а якщо по-серйозному підійти до справи, то треба переночувати в човні десь в очеретах біля самого плеса. Качки почнуть прилітати на годівлю, ми й прокинемося. Боюсь тільки, комарі не дадуть нам поспати. Їх там сила-силенна!

Протоки річки Свіяги густо поросли очеретом. В очеретах тих було багато качок. Брати сіли в човен і рушили до великого плеса. Володя гнав човна, а Саша стояв на носі з рушницею наготові. Ранок був тихий, і хоч як Володя намагався обережно гребти, качки ще здалеку чули плескіт. Вони зривалися з місця, пролітали над очеретом і знову плюхалися у воду. Інколи Саша не витримував і стріляв. Зітхав, перезаряджаючи рушницю:

— Далеко...

— А ти почекай,— радив Володя,— я ось ближче підберусь... Хоча, правду сказати, важко сьогодні: вітру немає, вони чують нас за верству. А коли вітер, то очерет шумить, і вони близько підпускають... Е-е! Он! Дивись!

«Гах! Гах!» — вистрелив Саша дуплетом. Качка повернулась і впала. Володя, зачерпнувши бортом воду, з усієї сили погнав човна до того місця, де впала качка. Більше години кружляли вони по очерету, а качки так і не знайшли.

— Ти її, мабуть, тільки поранив,— висловив припущення Володя.— А підранка в таких хащах удень з вогнем не знайдеш. Тут собака потрібен. Попливли далі.

— Давай ще пошукаємо,— наполягав Саша.— Вона ж все одно загине. Шкода залишати.

— Тоді треба роздягнутись і лізти у воду,— запропонував Володя,— так буде швидше.

Але як не шукали, качки не було. Довелося залишити пошуки і пливати далі. Качки знову злітали, Саша з азартом, явно ризикуючи впасти у воду, стріляв по них. Одного разу він так крутнувся з лівого борту на правий, що човен ледь не перекинувся.

— Замри! — злякано крикнув Володя і обережно заходився вихлюпувати воду.— Ледь-ледь не скупалися... Ти все-таки, Сашо, трохи обережніше, а то тут досить глибоко.

— Давай, Володю, я пожену човна, а ти постріляй. Може, тобі поталанить, а то незручно повертатися додому з порожнім ягдташем.

— Я стільки харчів набрав, що тиждень можна до берега не причалювати. Тільки б не замочити їх...

За весь ранок Саша підбив ще одну качку, але її теж не знайшли. Брати вирішили перекочувати на інші протоки і вибрати там місце для полювання увечері. День був теплий, в блакитному прозорому повітрі, на очереті, на білих як сніг квітах лілей — на всьому блищали тонкі нитки павутини. І здавалося, павутина обплела все, зв'язала міцно, а тому і стоїть така дивна тиша. І раптом відкілясь з густої блакиті неба долинуло журавлине курликання. Серце Саші від туги защеміло. Птахи летіли невисоко, зморено помахаючи крилами. Саша проводжав їх очима, поки вони не зникли вдалині, потім сказав сумно й тихо:

— Чудові птахи... Я заздрю їм. Підійшла сувора по-

ра — знялися й полетіли. А людині нема де подітися. Йї треба все терпіти: і холод, і голод, і неволю. А воля для людини — це її крила, її небо, її сонце, її життя! І той, хто відбирає в людини все це,— найлютіший ворог її. Адже лише тут, на річці, можна бути впевненим, що до тебе не підійде поліцейський і не скрутить руки.

— Це так,— відгукнувся на відвертість брата Володя.— Чесно признаюсь: інколи просто яюсь моторошно стає. За що не візьмись, все не можна! А що було б, якби я міг говорити те, що думаю? Революція? Та ні! Одними словами, як відомо, революцію ніхто ще не робив! То чого ж вони бояться? Адже в їх руках вся сила!

— Я теж цього збагнути не можу. Я навіть не знаю, чим пояснити це бузувірське переслідування інакомислячих. Важко яюсь повірити, що цілком здорова, а не божевільна людина може дійти до такої ідіотської тупості і тваринної жорстокості. Вішати людей, гнати в тюрми, заковувати в кайдани, десятиліттями мучити на каторгах! І за що? Тільки за те, що люди ті думають по-своєму, не хочуть жити в рабстві.

Багато про що переговорили в той день брати. І як було хороше, що не треба озиратися на двері, як це робив Саша і в університеті, і на петербурзьких квартирах. Там доводилось боятися не тільки поліцейського, двірника, просто незнайомої людини, а й свого брата — студента.

Поверталися додому пізно вночі. В ягдташі Саші була одна качка, а Володя нічого не уполював. Але настрої в обох був такий, наче вони поверталися з мандрівки до іншої країни. З країни, де людині дано головне, заради чого вона народжується на світ,— воля. Повна, нічим не обмежена воля! Влягаючись спати, Володя спитав:

— Завтра тебе, Сашо, будити?

— Обов'язково!

11

Дома все нагадувало про смерть батька. Саша, взявши рушницю, поїхав до Кокушкіна. Крім бажання побути наодинці, йому ще хотілося побачитися з Марусею. В останні роки в їх стосунках помітно відчувався холод. В характері Марусі з'явилися такі риси, з якими Саша ніяк не міг миритися. Він хотів відверто сказати їй все те, що думав.

Зустріла його Маруся з помітно нещирою радістю.

Відразу ж завела розмову про те, що найбільше цікавило її,— як Саша ставиться до неї, які вади помічає в характері.

— Оцінюючи людину,— почав Саша здалеку, щоб зібратися з думками,— я цікавлюся тим, наскільки вона вибрала в собі громадські ідеали, наскільки слухні й прогресивні її переконання і наскільки енергійно і самовіддано вона веде боротьбу за перетворення своїх ідеалів у життя.

— Це загальні слова,— заперечила Маруся.— А ти скажи саме про мої недоліки.

— Ти мало думаєш про народ, про свої обов'язки перед ним. Не помічаєш його страждань. А від цього один крок до егоїзму...

— Ти вважаєш мене егоїсткою? — спалахнула Маруся.

— Марусю, я розумію, який вплив матиме ця розмова на твоє ставлення до мене. Але я не можу кривити душею.

— У тебе дивна здатність бачити в людині перш за все негативне!

— Я можу не говорити далі...

— Ні-ні! Я хочу знати все, що ти про мене думаєш! Я хочу знати, чому ти мені приписуєш такий жахливий недолік, як егоїзм?

— Егоїстом я вважаю таку людину, котра не бореться за те, щоб народові краще жилося.

— Значить, по-твоєму, я здатна купити своє щастя ціною нещастя інших? Так?

— Свідомо — ні.

— І ти нічого не знаходиш позитивного в моєму характері?

— Чому ж? Мені подобається твоя непоступливість перед чужою думкою. У тебе сильний розум. І не тільки синтетичний, який звичайно буває в жінок, але й аналітичний, критичний.

— А хіба це погано?

— Марусю, я все сказав, що думав. Більше мені немає чого додати. Я вважаю, що все мною сказане справедливе. Розумію: говорив різко. І не гнівайся,— робив я це лише тому, що не вистачило вміння по-іншому висловити свої думки...

Маруся сказала, що не гнівається на нього. Та Саша по очах бачив: все те, що він сказав, зачепило її за живе.

І, звичайно, ця відверта розмова не тільки не знищила холодок у їхніх стосунках, а ще посилила його. Було боляче, але він не шкодував, що так зробив. На недомовках нічого міцного не побудуєш, а тішити себе нездійсненними надіями — не в його характері.

Повернувшись до Петербурга, Саша писав їй: «Дорога Марусю! Пробач мені, будь ласка, за те, що довго мовчав. Я, звичайно, дуже завинив перед тобою. Я не хотів писати «кілька рядків», а вирішив разом виконати і дану восени обіцянку. Хоча я й висилаю тобі тепер загальну характеристику, але я зовсім не задоволений нею: вона вийшла дуже неповною і, мабуть, поверховою. Але в мене не було часу (а може, й сил) написати щось ґрунтовніше.

І головне — пробач, будь ласка, якщо характеристика ця буде різкою і, може, несправедливою. Не дуже гнівайся за це.

Я ніскільки не приховую від себе того впливу, який матиме цей лист на наші стосунки, але цей недолік моєї характеристики (дуже хочеться, щоб ти повірила цьому) залежить тільки від різкості мого характеру і від здібності бачити перш за все і ясніше за все негативне в людині. Отже, прощай. Твій О. У.».

В цій характеристиці Саша повторив багато того, що говорив Марусі в Кокушкіні. Болчись, мабуть, щоб характеристика не потрапила в чужі руки, він зашифрував ім'я Марусі літерами Н. Н. Саша писав: «Коли розглядають або характеризують яку-небудь особу, то дотримуються звичайно однієї з двох точок зору. Або розглядають діяльність людини, її мету й наслідки, або обговорюють її сили й здібності незалежно від їх застосування. Я думаю, що характеристику кожної людини треба починати з об'єктивного аналізу її здібностей, відсуваючи на другий план суб'єктивну оцінку їх застосування.

Цей вступ я роблю тому, що, починаючи характеристику Н. Н., мені перш за все доведеться указати на її сильний розум і взагалі дуже великі здібності. Але підтвердити це чимось значним, зовнішнім фактом її життя, я зовсім не можу.

Більше того: я не думаю, щоб і в майбутньому вона зробила щось серйозне, істотно корисне для суспільства або взагалі чимось наочно виявила свої здібності...»

Далі Саша повторював те, що вже говорив Марусі, і закінчив: «На останній стороні характеру — великій силі волі — слід було б зупинитися докладніше, бо це одна

з головних рис характеру Н. Н. Та оскільки значних, яскравих фактів у мене немає, то довелось би перебирати масу дрібних спогадів і вражень або говорити надто абстрактно. Тому краще я залишу твердження голосливим і попрошу в тебе, Марусю, пробачення, що моя характеристика вийшла такою стислою і, може, невдалою...»

Цей лист-характеристика був останнім. Маруся не відповіла на нього, і Саша теж більше не писав їй.

Розділ третій

1

Заборонивши «Отечественные записки», самодержавство відібрало в революційній демократії її останню трибуну. На цей реакційний акт передова студентська молодь відгукнулася листівками. Було вирішено послати привітальний адрес Салтикову-Щедріну. Студенти московських учбових закладів почали збирати підписи під адресом. За кілька днів — це, звичайно, робилося нелегально — під адресом стояло більш як шістсот прізвищ. Вибрали делегатів, котрі й поїхали до Салтикова-Щедріна. Але ця депутація, як і багато інших, не тільки не допомогла письменникові, а завдала йому шкоди. Саме ці адреси ледь не привели його на лаву підсудних. Після арештів серед студентів, які готували йому адрес, московський обер-поліцеймейстер запитував директора департаменту поліції: «Як бути з Салтиковим? Допитати його тільки як свідка чи провести в нього обшук і діяти потім згідно з наслідками?»

В листі до Анненкова Михайло Євграфович, через кілька днів після закриття журналу, скаржився: «Невже я, хворий, конаючий, переживу цю нісенітницю! В місті ходять різні чутки: одні кажуть, що я втік за кордон; другі — що я застрелився; треті — що я написав казку «Два віслюки» і заарештований... Стільки я в ці дні й тижні пережив, скільки за цілі роки не переживав...»

— Кажуть, що Салтиков-Щедрін дуже хворий, — розповідала Аня.

— Я теж чув. І не дивуюсь: від такого цькування

можна й померти. Аню, а знаєш що? — раптом пожвавішав Саша.— Давай і ми піднесемо йому адрес!

Так і вирішили.

Зібрались у Ані. Першими прийшли Саша і Шевирьов. Обидва були в гарному настрої, сміялися, жартували. Шевирьов розповідав:

— Коли убили шефа сищиків Судейкіна, до редакції зайшов один земський діяч і спитав: «Михайле Євграфовичу! Чутки йдуть, що революціонери вбили якогось Судейкіна. За що вони його вбили?» — «Сищик він був»,— відповів Щедрін. «То за що ж вони вбили його?» — «Кажуть вам по-російському: сищик він був».— «Ах, боже мій,— продовжував земець,— я чую, що він був сищик, але за що ж вони вбили його?» — «Повторюю вам ще раз,— гнівно хмурачись, відповів Щедрін,— сищик він був».— «Та чую, чую, що він сищик був, але поясніть мені, за що його вбито?» — «Ну, якщо ви цього не розумієте, то я вам краще розтлумачити не можу. Зверніться до когось іншого. Прощайте!» Так земський діяч і пішов, нічого не зрозумівши.

Прийшов студент юрист Мендельштам. Домовилися, що він скаже вітальне слово. День був ясний, з морозцем, і вся компанія вирішила пройтися пішки. Коли вийшли на Невський, всіх охопило те особливе збудження, яке викликає сліпуча білизна снігу на вічно брудних вулицях міста і те зимове повітря, яке так бадьорить. Всі жартували, сміялися, зовсім забувши, що йдуть до хворої людини. Не помітили, як підійшли до квартири Салтикова-Щедріна. Шевирьов подзвонив настирливіше, як здалося Саші, ніж належало. Двері не відчинялися. Шевирьов хотів ще раз подзвонити, але Саша зупинив його:

— Почекаємо...

Пройшла ще хвилинка, і в дверях з'явилась дівчина, схожа на ляльку, здивовано і сторожко глянула на несподіваних гостей. Шевирьов підійшов до неї, сказав:

— Делегація студентів. Нам необхідно бачити Михайла Євграфовича.

Дівчина нічого не сказала, зникла. Всі завмерли: чи прийме? Може, він справді такий хворий, що з ліжка не встає. Про те, що стан його здоров'я погіршав, писалося навіть у газетах. Саша хотів уже запропонувати піти геть, як у дверях з'явилась та ж дівчина, тихо сказала, мовби попереджаючи, що в домі хворий:

— Прошу...

Шевирьов і Мендельштам пішли першими, Саша — останнім. Дівчина провела їх через кілька кімнат, потім зупинилася перед дверима і, оглянувши всіх строгим поглядом, відчинила їх. Саша побачив: посеред кімнати стояв високий худий чоловік у потертому сукняному халаті вишневого кольору і дивився прямо на нього великими очима. Саша здригнувся, зустрівши цей погляд, така в ньому була нелюдська туга і тяжке страждання хворої, замученої людини. Саша не міг витримати його погляду, повів очима по кімнаті. Великий письмовий стіл завалено книгами, рукописами, ліками. Склянки й пляшечки стояли скрізь на етажерках, книжкових полицях, на столику біля ліжка. Постіль не прибрана. Михайло Євграфович, мабуть, тільки-но підвівся з ліжка. Запах у кімнаті — наче в палаті лікарні. Саша зрозумів, що прийшли вони невчасно. Те ж саме відчували, мабуть, і інші, а тому й стояли всі кункою біля дверей, не знаючи, що робити. Після тривалої мовчанки Михайло Євграфович спитав хрипло й глухо:

— Чим можу бути вам корисним?

Саші хотілося вибачитися, що вони потурбували його. Але Мендельштам, виступивши вперед, сказав так гучно, що Салтиков-Щедрін скривився:

— Михайле Євграфовичу! Дозвольте поздоровити вас... Нашого улюбленого письменника, невтомного борця за прогрес, вірного друга молоді... Гм... Поздоровити вас від імені всього студентства Росії з днем ангела й побажати вам доброго здоров'я, довгих років життя, неугасного творчого горіння! Ми прийшли сьогодні до вас... Гм... Ми прийшли до вас, щоб засвідчити свою глибоку...

Салтиков-Щедрін глухо, надривно почав кашляти, здригаючись худим тілом. Кашляв він довго й нестерпно, притримуючись за спинку ліжка. Саші боляче й соромно було, що вони підняли хвору людину з постелі, що Мендельштам, втративши всяке почуття міри, заходився виголошувати свою стандартну, зовсім не потрібну промову...

Відкашлявшись, Михайло Євграфович поправив тремтячою рукою свій скуйовджений чуб, пригладив довгу бороду і підняв на всіх повні сліз очі. Важко дихаючи, він витер хусткою з високого лоба піт, сказав хрипло, з натугою:

— Бронхіт замучив... — помовчав, не маючи сил подолати задишку, подав Мендельштаму руку.

Коли він підійшов до Саші, той так міцно потиснув йому руку, що Михайло Євграфович забурчав:

— Ой-ой! Хіба ж можна так міцно! Я старенький, мені боляче...

— Пробачте, — почервонів Саша. — Я...

— Думали, що в мене залізна рука? — повеселів Михайло Євграфович. — Ну, нічого, нічого. Ви ж тиснули руку від імені студентів всієї Росії. Чи не так? Передайте тоді їм, — з доброю усмішкою закінчив старий, — що ви добре це зробили.

Це трохи розрядило натягнутість. Всі відчули себе вільніше, веселіше, побачивши, що Михайло Євграфович усміхається й жартує. Але це не могло вже загладити незручність від невмілого, непотрібного привітання Мендельштама. Саша досадував на нього і, коли поверталися додому, сказав Ані:

— Така щаслива можливість була поговорити з Михайлом Євграфовичем, а ми не використали її. А тепер коли вже доведеться. Та чи й доведеться? Я ось перечитав його казки. У всій світовій літературі немає нічого подібного. І як він надзвичайно точно визначає головні вади нашого життя. Наше покоління, як той премудрий пічкур: і живе — тремтить, і вмирає — тремтить...

2

Коли Саша повернувся в Петербург, то почав шукати заробітків. Якимось він почув, що через Хренкових, з якими був трохи знайомий, можна дістати роботу. Хренков був людиною дуже м'якою й надзвичайно обережною. Він, наче папуга, завжди твердив одне й те ж:

— Прощення вище помсти.

У нього часто збиралися однодумці, й розмови з дня на день повторювались ті самі. Саша посидів у них вечорів зо два, послухав та й перестав до них ходити. І тепер ось, побачивши його, дружина Хренкова Софія Германівна здивовано спитала:

— Як це ви наважились зайти? Я вже думала, ви й адресу нашу забули. Чи, може, образилися на нас?

— Ні. Я просто не мав часу, — зніяковіло усміхаючись, відповів Саша.

— Вірю, вірю. І поздоровляю: мені розповідали, з якою урочистістю вам вручали золоту медаль.

— То вже давно було, — ще більше зніяковів Саша,

помітивши, як пильно дивиться на нього красива Софія Германівна.

Коли він зайшов до вітальні, там було повно людей. На столі стояв самовар, і розмова, як завжди, йшла на відому вже тему.

— Чого народники домоглися своїм терором? — кричав фейлетоніст Арсен'єв.— Лише одного: непотрібного кровопролиття й взаємного озлоблення. Парадоксально, але факт,— вони утвердили те, проти чого боролися: чорну реакцію! Ні й ні! Страта Желябова і його компанії показала повну неспроможність терору. Тепер потрібні інші методи боротьби.

— А саме? — спитав густим басом кремезний сибіряк.

— Треба рішуче покласти кінець підпіллю...

— А що ж поліція буде робити? — так наївно й простодушно спитав той же сибіряк, що всі зареготали.

Не чекаючи, доки затихне сміх,— він явно боявся, що його переб'ють,— Арсен'єв продовжував викладати свою програму:

— Всі сили необхідно направити на культурну роботу. Йти в земство, вчити, лікувати. Тобто боротися з темнотою народною не бомбами, а книгами...

Зчинився неймовірний гамір. Всі говорили, й ніхто нікого не слухав.

— Статистика страшніша від динаміту! — кричав один.

— Агрономія — ось головне завдання,— твердив другий.

Саша, ледь стримуючи іронічну посмішку, мовчав, слухаючи цей різноголосий гамір. Він не міг зрозуміти, навіщо ці люди витрачають стільки часу на подібні розмови. Адже вони ніколи не наважаться взяти участь в боротьбі проти реакції. Власне благополуччя для цих людей дорожче за всі людські ідеали. Про долю народу вони говорять так само за звичкою, як і питають своїх знайомих про їх здоров'я. А проте тільки й чути: революція... еволюція... боротьба.

Коли ця буря в склянці води трохи вщухла, Хренков затагнув таким голосом, наче молитву читав:

— Не шукайте мудрості, а шукайте покірності. Перемагайте зло в собі, не буде зла й у ближніх ваших, бо зло живиться злом...

У Саші урвався терпець. Він сказав, ні до кого прямо не звертаючись:

— Шкоринкою хліба людство не ошчасливите...

Хренков повернувся до нього, м'яко спитав:

— Що ви сказали, колего?

— Не можу зрозуміти, через що сперечаються люди. Агрономія, статистика, земство, непротивлення злу. А народ як гине у злиднях і темряві, так і гине.

— А, по-вашому, що ж треба робити? — з відтінком поблажливості спитав Хренков.

Саші дуже хотілося сказати цим людям все те, що він про них думав. Та він не хотів ризикувати: тут можна було й на шпигуна нарватися.

— Це довга історія,— відповів він,— а мені пора йти. Іншим разом поговоримо...

— Ви куди ж? — захвилювалася Софія Германівна, побачивши, що Саша задкує до дверей.

— У мене зустріч призначена...

— Якщо з гарною дівчиною, то відпущу,— граючи очима, мовила Софія Германівна.

— Скажімо, ви вгадали,— посміхнувся Саша.

— Ой, хитруєте! — мило посварилася на нього пальцем Софія Германівна.— Ну, хай буде так — відпускаю. Тільки з однією умовою: ви частіше заходитимете до нас. Домовились?

— Боюся твердо обіцяти...

— А може, вам щось було треба?

— Ні,— відповів Саша, якому тепер було особливо неприємно звертатися по допомогу цих людей.— Я просто так...

3

З першої ж зустрічі Говорухін не сподобався Ані. Не подобалося в ньому все: і дивна зачіска — густий рудуватий чуб він зачісував на лоб, потім робив невеликий проділ,— і тонкі, якось жовчно стиснуті губи, і притаманна кубанцям некваплива говірка з наголосом на «о». Він здався їй грубим, нецікавим, нещирим. Її злило те, що він міг, розвалившись на дивані, годинами сидіти у Саші, хоча й бачив, що заважає їй поговорити з братом. Аня не могла зрозуміти, чого він сидить, мовби вичікує, коли вона піде. Що в нього може бути спільного з Сашею? А коли він починав говорити, то Аня за кожним словом відчувала нещирість. Якось вона не витримала й сказала:

— Хитрий ви, Оресте Макаровичу!

— Я хитрий?! — здивовано підняв руді брови Говорухін. — Що ви? Спитайте ось Олександра Ілліча, є в мене ця риса чи ні!

— Ні, він не хитрий, — відповів Саша й спитав Аню: — Ти завтра зайдеш до мене?

— Не знаю, — з образою в голосі відповіла Аня, зрозумівши, що вона заважає їм.

— Куди ти, посидь ще! — явно заради пристойності говорив Саша, подаючи їй пальто.

— Ні, я піду, — відповіла Аня, ледь стримуючись, щоб не заплакати, так їй було боляче відчувати, що Саша щось приховує від неї, не довіряє їй.

З думкою брата Аня завжди рахувалася. Вона уважно придивлялася до Говорухіна, намагаючись збагнути, що ж хорошого знаходить Саша в ньому, але відкривала тільки нові неприємні риси. І антипатія її до Говорухіна не тільки не меншала, а все більше росла. Він їй платив тим же. І коли вони десь сходились, то розмова не в'язалася. Говорухін питав Сашу:

— Чого ти не хочеш посвятити сестру в наші справи?

— Я проти накидання кому б то не було своїх поглядів. Людина повинна сама політично визначитися.

— Та якщо сестра твоя не цікавиться політичними питаннями, то це зовсім ще не означає, що ми не повинні... Ну, як би точніше висловитись. Ну, скажімо, впливати на неї. Адже й тебе досить довго довелося агітувати...

— Ти плутаєш різні речі. Я внутрішньо був готовий до боротьби і шукав тільки шляхів. А про сестру цього не можна сказати.

Після цієї суперечки — тон Саші був якийсь незвичайно різкий — Говорухін більше не заводив розмови про Аню. А Саша ще старанніше почав приховувати від Ані свої справи. Повернувшись із вакацій до Петербурга, він відмовився оселитися разом. Аню це дуже образило, бо вона не знала, яка тому причина. Своему землякові Іванові Чоботарьову, з котрим Саша поселився в одній квартирі, він сказав:

— У неї немає ніякого інтересу до громадської діяльності. Мої ж знайомі можуть скомпрометувати її.

Аня, помічаючи, що Саша все більше відходить од неї, губилася в здогадах, силкуючись зрозуміти, чому він так змінився.

Студентським науково-літературним товариством керував професор Орест Федорович Міллер. Він терпимо ставився до найпротилежніших думок у питаннях науки й літератури. Ульянов відразу ж оцінив це і почав брати діяльну участь у роботі товариства. Це була єдина дозволена владою організація студентів. Збиралися досить часто, засідання тяглись довго, оскільки доповідей-рефератів на літературні й громадсько-політичні теми готувалося багато, дебати розгорталися бурхливі.

Восени 1886 року під час перевиборів президії в секретарі товариства була висунута кандидатура Олександра Ульянова. Після того, як він одержав золоту медаль, його начитаність і неабиякі здібності визнавалися всіма студентами.

— Ульянов цікавився не лише зоологією та хімією,— говорив студент Водовозов, закликаючи голосувати за його кандидатуру,— у нього значно ширші наукові плани. Ось чому я вважаю, що він стане справжнім секретарем нашої товариства.

Олександра Ульянова одноголосно обрали головним секретарем товариства. Цій роботі він віддався з ентузіазмом, і товариство під його впливом стало більше уваги приділяти суспільно-політичним питанням. За порадою Олександра Чоботарьов підготував доповідь про діяльність учительки-народоволки свого села.

Особливо схвилювало всіх те місце доповіді, де розповідалося, як гарно ставилися до вчительки селяни. Адже це було явним підтвердженням того, що народ співчуває революційній діяльності інтелігенції.

Студенти хмарою сунули в товариство. Незвичайне позжвавлення роботи в товаристві помітила й охранка. В рапорті, який було направлено в департамент поліції 31 грудня 1886 року, повідомлялось, де Ульянов живе, хто його рідні, з ким він веде знайомство. Вкінці зазначалося: «Політична благонадійність знайомих Ульянова, як і його самого, досить сумнівна».

Роковини смерті Добролюбова студенти вирішили відзначити так: зібратися на Волковому кладовищі і покласти вінки на його могилу.

17 листопада погода видалася похмура, дощова. Студенти — хто пішки, хто конкою — прямували до кладовища. Та раптом виявилось, що поліція випередила їх.

Ворота кладовища було замкнуто, біля огорожі стояли городові. Ще більше їх сховалося за ворітьми кладовища: студентам добре було видно, як вони обережно визирали відтіля. Юрба росла. Приїхали студенти з вінками. Городові розводили руками, повторювали:

— Наказано не пускати.

— Хто наказав? — підступали до них студенти.

— Не можемо знати, але наказано...

Зрозумівши, що від городових важко щось дізнатися, студенти пішли в участок, щоб подзвонити градоначальнику генералу Гресеру. По дорозі хтось сказав:

— Не пустить Гресер на кладовище.

Так і сталося: хоч як студенти вмовляли генерала Гресера, він не дозволяв їм зайти на кладовище. Лише коли генерал переконався, що студенти не злякались його погроз, він, боячись скандалу, дозволив пропустити до могили Добролюбова делегатів з вінками.

Невеличка група студентів у супроводі посиленої варти городових понесла вінки до могили. Ті, що залишилися біля воріт, кричали:

— Варвари!

— Для них нічого немає святого!

— Шакалі! Всіх жеруть: і мертвих, і живих!

Після того, як шум обурення затих, почали радитися, що робити. Одні пропонували розійтись, інші — силою прорватися. Миша Драніцин пробився до Олександра, спитав:

— Сашо, що ж робити?

— Давайте в якійсь церкві відслужимо панахиду.

Пропозиція сподобалася всім, і юрба дружно рушила до Невського.

Миша Драніцин захоплено говорив:

— Гарно ти це придумав! І вінки на могилу поклали, і панахиду відслужимо... Просто навколо пальця обведемо проклятих фараонів!

Проте радість була передчасною. Не встигли студенти вийти на Невський, як назустріч їм на коні летів генерал Гресер. Той самий Гресер, котрий виграв у житті один лише бій — примусив міську думу скасувати ухвалу щодо асигнувань грошей на похорон Івана Сергійовича Тургенева. Тоді про нього говорили з презирством: хоробрий же цей генерал, коли він не побоявся виставити своє ім'я на загальний глум! Гарцюючи перед студентами — грязюка з-під копит його жеребця летіла на тих, хто стояв

попереду, і юрба задкувала від нього, — він «по-батьківськи» радив:

— Панове, прошу розійтись...

— Чому? — спитало кілька голосів.

— Тому, що маніфестації влаштовувати заборонено!

— І молитися без дозволу поліції не можна? — спитав Ульянов з явною іронією.

— Не можна! — відрізав Гресер і наказав козакам зупинити студентів. Козаки перегородили вихід на Невський проспект, і юрба потрапила в пастку: ліворуч був Ліговський канал, праворуч — двір поліцейського участку, а спереду і ззаду — ряди козаків, які войовничо розмахували шаблями. Юрба зупинилася, оскільки прохід був один — у ворота участку.

— Ловко! — похмуро зауважив Ульянов.

Два козаки врізались на конях в юрбу, схопили студента, який щось сказав, і потягли до участку. Потім вхопили ще кількох чоловік. Всі зрозуміли — справи погані. Поліція хапала тих, хто вже був у неї на приміті. У багатьох заарештованих була нелегальна література. Якщо поліція зробить обшук на квартирах, то цей арешт дорого обійдеться. Демонстранти збиралися в невеликі групи і радилися, що ж зробити, щоб звільнити товаришів. Одні говорили — треба порозумітися з Гресером. Інші пропонували зайти до участку і стояти там доти, поки всіх не відпустять.

До Ані і Саші підійшла курсистка Вінберг зі своїм знайомим, молодим кандидатом у професори, розгублено спитала, показуючи на ряди козаків:

— Куди ж іти?..

Ульянов глянув на козака, який стояв недалеко, і на обличчі його з'явився вираз відчайдушної рішучості. Аня, помітивши це, міцно притисла Сашину руку, вона знала, що в такі хвилини брат готовий на все. І дійсно: весь якось підібравшись, Саша різко відчеканив:

— Вперед!

— Іти вперед? На козаків, на шаблі? — злякалась Вінберг.

Саша, не бажаючи говорити щось різке, вирішив краще змовчати. Справді: топчуться на місці, охають, замість того, щоб рушити всією масою на козаків і прорвати їх кільце. Шаблі вони в хід не пустять. А якщо й пустять, то всіх не порубають. А звістка про розправу над студентами, які хотіли вшанувати пам'ять Добролюбова, обле-

тять всю країну і примусить обурено забитися не одне чесне серце.

Холодний туман пронизував до кісток. Та й голод давався взнаки, а поліція все тримала юрбу. На другому боці Ліговського каналу зібрався народ. Чулися голоси:

— За що їх приперли до участку?

— По професору своєму панахиду служити хотіли...

— Оце так! А якщо я по батькові захочу відслужити, мене теж в участок?

— Якщо твій батько професор, то там тобі й бути.

— Тю!..

— Ей, друг! Чи немає там чого поїсти? — питали студенти.

— Лови булку!

За першою булкою, кинутою через канал, у юрбу студентів полетіла друга, третя. Козачий старшина посварився шаблею, крикнув:

— Ей там! Не кидайте хліба!

Але народ, відгороджений од козаків і городових каналом, продовжував висловлювати студентам співчуття. Ульянов уважно слідкував за настроєм людей, ловив кожне їх слово. Адже то був саме той народ, про який він весь час думав, чув багато сперечань у гуртках. Кажали, що народ байдужий до діяльності революціонерів, що він не підтримає їх. Ні, брехня це! Народ мовчить тому, що він забитий, придушений. Він мовчить тому, що бачить: цар всесильний. Та варто похитнути трон, як народ скаже своє слово.

Вечоріло, і юрба демонстрантів рідшала, бо тих, хто хотів повернутися додому, пропускали. Коли вже зовсім стемніло і студентів залишилось небагато, Саша з Анею і Говорухіним теж вийшли з оточення. Серед заарештованих були два одпокурники Ульянова — Мендельштам і Туган-Барановський. Треба було негайно «очистити» їхні квартири.

5

Всі були збуджені, а тому дома не сиділося. Хотілося довідатись про долю заарештованих товаришів. Поліція не зуміла випередити студентів, і квартири заарештованих були «очищені». В Ульянова зібралися демонстранти. Всі, обурені, схвильовані, чекали нових арештів.

Говорухін спитав, наче подумав уголос:

— Чому ж забрали саме тих? Треба було, якщо так, всіх заарештувати.

— Цього можна чекати,— відповів Ульянов.— Раз таким людям, як генерал Гресер, все дозволено, то від них всього можна й ждати.

— Але тоді доведеться їм забирати добру тисячу.

— І що ж? У Сибіру знайдеться місце для сотень тисяч.

Раптом з'явився Мендельштам, а потім й інші затримані. Виявилось: поліція відпустила всіх. Пригнічений настрій змінився радістю. Посипались жарти, розповіді про те, що говорили в участку.

— Сидимо,— розповідав Мендельштам,— аж заходить Гресер. Падає на стілець і говорить з тяжким зітханням: «Ох, заморився!» Один студент поспівчував: «Так, ваше превосходительство, робота у вас незавидна».

— І що ж Гресер?

— Чортом подивився на нього, але нічого не сказав.

Довго в той вечір не розходилися студенти, коли, здавалось, все уже переговорили. Навіть на душі у всіх було радісно.

Наступного дня в аудиторіях університету тільки й розмов було, що про цю перемогу. Дехто почав складати плани нових виступів. І раптом уночі поліція налетіла з обшуками. Пішли арешти. Цього ніхто не чекав. Крім забраних до участку під час демонстрації, поліція заарештувала ще багатьох, хто, мабуть, давно значився у списках неблагонадійних.

Заарештованих — їх було близько сорока — поліція вислала з Петербурга. Університет вирував. В Ульянова зібрався гурток ініціаторів демонстрації. Почалися суперечки, що ж тепер робити, як виявити протест. Одні радили зібратися на Казанському майдані або біля самого Зимового палацу і зажадати повернення висланих; інші пропонували підірвати жандармське управління. Чулися голоси і за підготовку замаху не тільки на Гресера, але й на самого царя. Жоден з цих планів був не під силу студентам.

— Ми повинні показати урядові,— гнівно говорив Ульянов,— що не схиляємо покійно голови! Ми повинні дати відчуття, що не можна безкарно ображати почуття людської гідності. За всяку ціну мусимо довести — всьому є край. І якщо для цього потрібні жертви, хай уряд знає: ми не зупинимось і перед жертвами. Серед нас завжди

знайдуться люди, які не пошкодують свого життя, коли це потрібно.

Після добролюбовської демонстрації у Олександра остаточно дозріло рішення активно боротися з самодержавством за людські права. Але як вести боротьбу, він не знав. На цю тему у нього відбулися запеклі суперечки з товаришами.

— Питань, питань безліч,— говорив він,— а, не розв'язавши їх, я не можу братися за діло, це було б аморально. Я повинен визначити своє ставлення до терору і тоді тільки братися за нього.

— Як? Ти й тепер твердиш те саме, що рік тому! — запально кричав Говорухін.— Тепер, коли уряд хапає за горло твоїх товаришів та й до тебе добирається? Ти й тепер будеш об'єктивно вирішувати, що тобі робити? Помоему, тепер аморально не братися за діло і аморально не протестувати проти деспотизму. Питання може йти лише про те, яка форма боротьби дійовіша. Я вважаю — терор. Вигадай ти іншу форму.

— Я саме цим і займаюся! — відповів Олександр.— І коли я прийду до висновку, що треба боротися терором, я без вагань візьмуся за нього. Але зараз я не вірю в терор. Значення несистематичного терору нікчемне. З його допомогою нічого не можна домогтися, що доведено історією. А якби народовольці слідом за Олександром II убили й Олександра III, якби вони прибрали тих, хто стоїть біля трону,— о, тоді їх виступ мав би зовсім інші наслідки.

Никонов лежав хворий і на демонстрації не був. Про те, що поліція вчинила з демонстрантами, розповіла йому курсистка Москопуло. Вона ж сказала Никонову — після того, як почалися арешти і висилки студентів,— що має намір убити царя. Никонов уже два роки думав про це і тепер бачив: ситуація склалася сприятлива для підготовки замаху.

Як тільки Ульянов зайшов до нього, він прямо сказав:

— Олександр Іллічу, у мене до вас дуже серйозна розмова. Я не знаю, як ви до цього поставитесь, але мені хочеться знати вашу думку. Ви вже, мабуть, самі помітили: ідея царевбивства зараз, як кажуть, носить пряму в повітрі. Політична атмосфера настільки стала нестерпно тяжкою, що просто дихати нічим. І багато хто ставить питання: невже не знайдуться люди, які б убили деспота?

— Я теж про це думав,— після тривалої мовчанки почав Саша.— Момент справді вигідний, але де організація? Де потрібні люди? Де, нарешті, кошти? Не знаю, як ви,— після паузи продовжував він,— але я переконаний: це дуже важка справа! Тільки за умови, коли замах буде ретельно підготовлено, він закінчиться перемогою. Навіть тоді, коли знайдуться люди, кошти, перед нами постане багато дуже важких перешкод. Лише добути відомості про життя царя вимагає бог знає скільки зусиль, а можливо, й жертв. Адже наш владика живе як той пугач: чути тільки його зловісне ухання, а де він сам — ніхто не знає.

— Дуже точно сказано! І з тим, що замах приготувати буде дуже важко, я теж згоден. Та хіба у Желябова і його друзів труднощів було менше? Мабуть, ні. Давайте позондуємо ґрунт, пошукаємо потрібних людей.

Якось увечері до Олександра зайшов Шевирьов. Він, як завжди, повів розмову про студентські каси, про кухмістерські. Та якщо до арештів і висилки студентів всі ці розмови його й мали якийсь значення, то зараз вони здавалися зовсім уже дитячим лепетом.

— І охота вам, Петре Яковичу, витратити енергію на такі дрібниці? — спитав Олександр.— З вашим талантом організатора можна було б зробити щось важливіше.

— А що, наприклад? — з ехидністю в голосі спитав Шевирьов, дивлячись на Олександра поверх окулярів.

— Ну, наприклад, замах,— сказав Олександр,— гарний би терорист з вас вийшов.

— Та куди вже мені! — голосно розсміявся Шевирьов.— Мене й кухмістерська задовольняє. Ви ж так про мене думаете?

Олександр нічого не відповів, але з того, як мовчав, було видно: він саме так думає про нього. Шевирьов ще гучніше зареготав. Та раптом, різко обірвавши сміх, озирнувся і, понизивши голос, спитав:

— Це що — так собі сказано чи якийсь діло є?

Ульянов сказав, що розмова цілком серйозна, але конкретного діла поки що немає. Шевирьов, витримавши багатозначну паузу, мовив урочисто:

— Ну, а тепер я вас питаю, панове: бажаєте ви взятися за терор? Кістяк бойової групи вже є.

Ні Ульянов, ні Говорухін не чекали цього. З усього видно було, що Шевирьов не жартував, і все-таки... Коли ж

організував він цю групу? Хто до неї входить? Який план дій? На всі ці питання Шевирьов відповідав ухильно і неясно. Видно було: Шевирьов хитрує. А чому — Олександр зрозуміти не міг. Тому, що групи немає, чи тому, що просто не довіряє їм? Ульянов не любив грати в недомовки, а тому прямо сказав йому:

— Я бачу — ви не хочете відверто говорити з нами. Це ваше право. Але скажіть тоді, як ми можемо щось сказати про вашу групу, коли не знаємо, що вона собою становить? Що за люди до неї входять?

— Це так! — зауважив Говорухін. — Якщо вже нам вступати до вашої групи, то перш за все на рівних правах з усіма.

— Ні! Я не можу познайомити вас з членами групи, — доводив Шевирьов. — Зараз це неможливо. Розумію, що це неприємно, але мета виправдує засоби.

Після довгих спреччань Шевирьов почав здаватися. Він сказав, що його група готує замах на царя. План такий: стріляти з пістолета отруйними кулями. До такого плану всі поставилися скептично, бо добре знали, як ховається цар. Шевирьов, помітивши це, сказав, що він не заперечує і проти того, щоб діяти бомбами. Їх тільки значно важче дістати, ніж пістолет.

— Всю справу по організації замаху я поділяю на чотири пункти, — говорив Шевирьов. — Гроші. Виготовлення бомб. Організація металників і сигнальників. Здобуття відомостей про життя царя.

— Все, що пов'язане з життям царя, тримається в страшенному секреті, — зауважив Говорухін. — А це означає, що стежити за ним практично майже неможливо.

— Для тебе, Оресте Макаровичу, це вірно — неможливо. Та є люди, яким це під силу. Ось я й питаю вас: візьметесь ви за те, що можете? За остаточною відповіддю я зайду днів через три.

Шевирьов пішов. Олександр чекав, що скаже Говорухін, який весь час агітував його переходити від слів до діла. А Говорухін мовчав. Справа поверталася так, що треба було конкретними діями підтвердити те, про що він весь час говорив. Говорухін розумів, — йому нікуди відступати, якщо він не хоче виявитися базікою. Але він і інше розумів: вступати до групи — значить приректи себе на вірну загибель. Перспектива ця не дуже влаштовувала. Він належав до тих людей, які вміють тільки обурюватися, грати в героїство, а не виявляти його.

— Та-ак...— після тривалої мовчанки протягнув Говорухін і встав.— Мабуть, і мені пора. Ну, до побачення.

6

Заарештованих студентів поліція вислала з Петербурга. Треба було якось висловити своє ставлення до цього свавілля самодержавства. Хотілося це зробити ще й тому, що уряд обманув громадськість. Було офіційно оголошено, що такі заходи вжито лише до тих, хто кричав біля кладовища. Це була брехня, поліція просто скористалася демонстрацією, щоб вислати з Петербурга тих студентів, котрих було запідозрено в зв'язках з революційним рухом. Студенти вирішили написати листівку, розмножити її на гектографі і розіслати по пошті. Ульянову доручили скласти текст.

«Темне царство, проти якого він боровся,— писав Ульянов,— не втратило своєї сили й живучості до цього часу... Він указував суспільству на темряву, нецтво й деспотизм, які панували— та й тепер панують— у російському житті. Він не тільки примусив російський народ звернути увагу на свої хвороби, але в той же час показав і засоби, якими їх треба лікувати. Нерадісною була дійсність, яка оточувала Добролюбова, мало в ній було світлого, але він не втратив віри в російський народ, в його майбутнє. Тільки нецтво народжувало темне царство, воно становило його силу, давало можливість підкорити своєму гнітові кращі елементи російського народу. І це темне царство гнітить нас і зараз, але ми не маємо сумніву, що дні його полічені...»

Правдиво розповівши, як поводитись студенти і як поставилась до них поліція, Олександр Ілліч продовжував: «У цій маніфестації, яка мала цілком мирні цілі і яка закінчилась не мирно, характерний грубий деспотизм нашого уряду. Він не притримується навіть зовнішньої форми законності для придушення всякого відкритого вияву громадських симпатій і антипатій. Забороняючи панахиду, уряд не міг робити це, боячись безпорядків: він надто сильний для того. Та й депутати наші обіцяли, що нічого недозволеного не робитимуть. Нічого не було протизаконного у відправі панахиди. Значить, уряд був проти самої панахиди, проти самого вшанування Добролюбова. Ми знаємо інші такі ж факти, коли уряд ясно показував своє

вороже ставлення до загальнокультурних прагнень суспільства. Пригадайте похорон Тургенева, де представниками уряду були козаки з нагайками й городіві...

Отже, всяке вшанування прогресивних літературних і громадських діячів, всяке виявлення поваги до них і подяки їм, навіть біля їх могил, є образа й ворожа демонстрація проти уряду. Все, що дороге кожному скільки-небудь освіченому росіянину, що складає справжню славу й гордість нашої батьківщини,— всього цього не існує для російського уряду. Але тим і важливі, й цінні такі факти, як 17 листопада, що вони показують всю відірваність уряду від суспільства, показують той ґрунт, на якому повинні зійтися всі шари суспільства, а не тільки його революційні елементи. Такі маніфестації піднімають дух і бадьорість суспільства, вказують йому на його силу і солідарність, вони вносять в його сіре обивательське життя проблески громадської самосвідомості і остерігають уряд від надто непоміrkованих кроків по шляху реакції...

Грубій силі, на яку спирається уряд, ми протиставимо теж силу, але силу організовану і об'єднану свідомістю своєї духовної солідарності».

Листівка була адресована громадськості, і в ній, звичайно, Ульянов не міг сказати всього того, що було в нього на душі. Але навіть те, що сказав, показує, з якою ненавистю ставився він до самодержавства. Олександр прямо заявляв, що дні темного царства (це означало — самодержавства) лічені, що грубій силі буде протиставлена теж сила. Силу цю він вбачав у терорі.

До пізньої ночі за круглим столом у кімнаті Олександр кипіла робота; студенти заклеювали в конверти листівки, писали адреси й розносили в поштові скриньки. Проводжаючи Аню з конвертами, Олександр говорив:

— Тільки прошу тебе: не кидай по кілька конвертів в одну скриньку. Це може викликати підозру на пошті, і листівки потраплять до охранки.

Громадськість на це палке, схвильоване звернення студентів відповіла могильною мовчанкою. Та молодь не заспокоїлася. Бажання відповісти ударом на удар породжувало роздуми про відновлення терору. Пронеслися навіть чутки, що був організований замах на генерала Гресера. Дедалі упертіше ширилися чутки, що готується замах на царя.

Адреси для розсилки листівок брали з адрес-календаря Петербурга. Конверти купували в одному магазині, на що не могли не звернути уваги в «чорному кабінеті» охранки. Половина листівок замість адресатів потрапила у вогонь, а двірники Петербурзької сторони, Васильєвського острова і Адміралтейської частини були викликані в участок. Пристав стукав кулаком по столу, кричав на Матюхіна, двірника господарів квартири Ульянова:

— Ти куди, мерзотник, дивишся? Як ти дивишся?

— Та я... як наказано...

— Як наказано! Дурень! Я тебе, дубино, самого до Співу зажену! Я тебе навчу, як за пожилцями стежити!

— Ваше благородіє...

— Мовчи! Ця ось дівка — як її? — він погортав паперу.— Ага? Шмідова! Чого вона так часто бігає до Ульянова?

— Не могу знати.

— А хто ж повинен знати? Я?!

Матюхін перелякано кліпає очима, мовчить.

— А що робить у нього цілими днями студент Говорухін?

— Це який? Рудий?

— Рудий.

— Заходить. Сидить, чай п'є...

— А може, що-небудь приносить? Або виносить?

— Цього не помічав.

— А хто ж це повинен помічати? Я?! Йолоп! На ось, віднеси Ульянову повістку! І з цього дня перший твій обов'язок — стежити за кожним його кроком. Ти повинен знати, хто до нього ходить, що в нього робить! І негайно доносити! У нас є підозра, що саме Ульянов,— він помахав перед червоним носом Матюхіна листівкою,— розповсюджує цю крамолу! Зрозумів?

— Зрозумів, ваше благородіє!

— Геть тоді з очей моїх!

Олександр зібрався йти до університету, як раптом двері без стуку відчинились, і в кімнату злодійкувато зазирнув Матюхін.

— Пане Ульянов, це — я. По службі,— оголосив Матюхін, віддаючи повістку.— Ось прочитайте.

В повістці повідомлялося, що Ульянов повинен з'явитися в участок. Значить, і до нього добралися! Перспекти-

на виключення з університету була не з приемних, і за-спокуювало лише те, що він не один. Прикро було, що покарання доведеться нести абсолютно ні за що. Хоча хто ж йому заважав всі ці роки вести активну боротьбу? Ніхто. Він просто думав, шукав шляхів боротьби. А коли підготувався до неї... Так, мабуть, революціонери тому їй не заявляють про себе, що поліції вдається їх заарештовувати і засилати раніше, ніж вони розпочнуть якусь діло.

Півдня простояв Ульянов у запльованому коридорі участку. Нарешті начальство зволило запросити його до себе в кабінет. Це був товстий, з пухлим і, здавалося, добродушним обличчям жандармський офіцер. Він радо всміхнувся Олександрю і люб'язно запросив сісти.

— Прошу пробачення, що я вас змусив чекати,— почав він якимось вкрадливим голосом.— Але в тім не моя провина... Служба наша знаєте яка... Сідайте, будь ласка!

— Я справді довго чекав,— не сідаючи, спокійно сказав Олександр,— тому, сподіваюсь, аудієнція буде короткою.

— Так! У мене всього кілька дріб'язкових питань. Скажіть, ви добре знаєте студента Тугана-Барановського? — Ми з ним навчались на одному курсі.

— Він бував у вас на квартирі?

— Так.

— Часто?

— Коли йому в тому була потреба, тоді їй заходив.

— У вас що — якийсь гурток збирався?

— Ні.

Офіцер задав ще кілька таких питань і відпустив.

Поки йшли арешти їй висилки з Петербурга студентів, які брали участь у добролюбівській демонстрації, Ульянова кілька разів викликали в поліцію, але, не домігшись нічого, дали йому спокій. Він чекав обшуку, та поліція на квартирі не з'являлась. Раптом прибігла схвильована Раїса Шмідова, яка жила в одному будинку з Говорухіним, спитала:

— У вас поліція була?

— Ні.

— А у нас усе перерили. Я думала, Ореста Макарови-ча візьмуть, але обійшлося. У нього абсолютно нічого не знайшли, хоча їй старалися з усіх сил. Він ось послав

мене сказати: «Будьте обережні». Офіцер питав його, чи буваєте ви у нас.

Арешти минули, а поліція так і не з'явилася. І він, і Чоботарьов думали, що їм удалося спритно обдурити охранку. Насправді ж їхню квартиру не обшукали тільки тому, що надавали Ульянову більше значення, ніж усім висланим студентам, і не зачіпали його, аби простежити, з ким він має зв'язки.

Директор департаменту поліції писав Гресеру: «Оскільки одержано відомості про зв'язки студента університету Олександра Ілліча Ульянова з особами, які вислані з Петербурга за участь у демонстрації в день роковин смерті Добролюбова, департамент поліції має честь покірно просити ваше превосходительство надіслати відомості про діяльність і коло знайомих студента Ульянова».

2 січня в департамент поліції надійшла відповідь за підписом генерала Гресера, де перелічувалися знайомі Ульянова. Ця довідка градоначальника закінчувалась так: «Оскільки більшість знайомих Ульянова — особи, скомпрометовані з політичного боку, він сам теж має бути визнаним за таку особу».

Нагляд за будинком настільки посилювався, що агенти охранки постійно стирчали біля парадного й під вікнами. Двірник теж знаходив всілякі причини, щоб заглянути в квартиру.

Чоботарьову Олександр Ілліч сказав, коли помітив, як пильно за ними стежать:

— Іване Миколайовичу, якщо ви не хочете ризикувати собою, — а в цьому немає ніякої необхідності, — то нам краще роз'їхатися. Кажу я вам це тому, що... Та ви самі все добре розумієте. Кому з нас виїхати звідси — вам вирішувати. Я все одно не зможу платити за дві кімнати, і якщо ви хочете тут залишитися, то будь ласка: я на цьому ж тижні щось підшукаю собі.

— Навіщо? Залишайтесь тут. У мене є на приміті хороша квартира. Тим більше, що після закінчення дисертації я все одно повинен їхати до Сибіру провадити статистичні дослідження Іркутської губернії. Це зараз уже, здається, вирішено остаточно.

Та й на новій квартирі Чоботарьов помітив, що за ним стежать.

— Для мене на твою адресу може надійти телеграма,— сказав якимось Саша Ані,— я дав твою адресу тому, що збираюсь переїжджати, а телеграма ця дуже важлива.

Аня знала: якщо Саша нічого більше не сказав про телеграму, то не треба його питати. Він кілька разів заходив узнати, чи не одержана телеграма. Аня соромилася розпитувати Сашу про його секрет, але телеграма ця кілька днів тримала її в нервовому напруженні. Сушила голову — звідки телеграма? Про що? Чому Саша так чекав її? То їй здавалося, що в телеграмі тій буде повідомлено щось неприємне для Саші, то навпаки — дуже приємне. Але телеграми все не було. Вона поступово заспокоїлась, а згодом перестала і думати про неї.

І раптом Аню розбудив уночі дзвінок. Перелякана хазяйка без стуку влетіла до її кімнати:

— Вас... Вам телеграма...

— З дому? — швидко одягаючись, питала Аня.— Що ж там трапилося?

— Не знаю... Та хто ж уночі підійматиме на ноги весь дім, коли не трапилося нещастя...

— «Сестра небезпечно хвора»,— прочитала Аня.

— От бачите,— зітхнула хазяйка,— так і є: нещастя... Ох, господи,— хрестячись, продовжувала вона,— за які гріхи ти тільки караєш нас...

Телеграма була підписана: «Петров». Надіслана з Вільно, де — це Аня точно знала — в Саші не було знайомих. І текст такий дивний: «Сестра небезпечно хвора». Яка сестра? Чия сестра? Петрова? Хто цей Петров? Яке відношення ця сестра Петрова має до Саші? А може, Оля або Маняша захворіли? Але чому тоді телеграму надіслано з Вільно? Ці і сотні інших питань вертілися в голові Ані й не давали заснути. Вранці вона побігла до університету, щоб передати Саші телеграму. Він прочитав її і, як здалося Ані, дуже квалливо сховав у кишеню. На його обличчі була якась незвичайна тривога. Ця різка зміна настрою у завжди такого врівноваженого Саші ще більше схвилювала Аню. Вона не витримала й спитала тремтячим голосом:

— Що це означає? Дома щось трапилось?

— Ні. Це телеграма від друга,— відповів Саша, і обличчя його знову стало, як завжди, холодно-спокійним.

Аня побачила цю зміну на обличчі Саші й відчула: той таємний куточок душі брата, який на хвилину було відкритися, знову став недосяжним для неї. Знову між ними з'явилася та стіна, яку вона в останній час, як їй здавалося, відчувала серцем. Їй хотілося заспокоїти й себе, і Сашу. Але вона не знала, як це зробити, спитала:

— Добре я зробила, що негайно принесла телеграму?

— Так. Я дуже вдячний тобі,— сухо відповів Саша.

Аня зрозуміла, він не хоче говорити з нею про телеграму, тож більше ні про що не питала. Він теж мовчав і явно зрадів, почувши дзвінок, що кликав на лекцію.

Поверталася Аня додому в стані якоїсь внутрішньої роздвоєності; з усього видно, що телеграма дуже важлива для Саші. І, може, тим, що вона принесла її вчасно, відвела від нього якесь лихо. А може, навпаки — сповістила його про якесь нещастя. Адже Саша вийшов до неї спокійний, а прочитав телеграму, і настрої його різко змінився. Так, вона принесла неприємну новину. Саші явно загрожує якась небезпека. Немарно ж і в телеграмі сказано: «Небезпечно хвора». Такими словами про радість, звичайно, не повідомляють. А може, вона все-таки врятувала його від біди? Та чому ж тоді у неї так тяжко на душі?

Хоч як Аня вмовляла себе, що Саші нічого не загрожує, це дивне відчуття наближення нещастя не залишало її. На другий день вона пішла до Саші на квартиру і, заставши його дома самого, що в ці дні бувало рідко, знову завела розмову про загадкову телеграму. Саша невдоволено нахмурився і, повторивши те, що й тоді сказав, замовк. Аня злякалася, що через її настирливість він взагалі нічого не довірятиме їй, і не стала більше розпитувати. Спокій, з яким він тепер говорив про телеграму, передавався і їй. Вона повірила в те, що біда минула. І саме тому, що все було зроблено — в чім і її заслуга — дуже конспіративно! Їй хотілося, щоб Саша підтвердив це, і вона сказала:

— Добре, що ти мою адресу дав, а не свою. Адже так безпечніше.

— Ні,— відповів Саша,— я дав твою адресу лише тому, що збирався міняти квартиру.

Так Аня нічого й не дізналась про справжній зміст телеграми.

Підготовка замаху на царя забирала в усіх багато часу. А нервово напруження заважало займатися іншими справами. Майже всі перестали ходити на лекції. Шевирьову почали ввижатися шпигуни навіть там, де їх не було. Він цілком серйозно почав запевняти товаришів, що за ним весь час ходить собака, який, мабуть, допомагає шпигунам перевіряти кожний його крок. Нервово збудження його було настільки сильне, що чашка кави діяла на нього, як горілка,— він просто п'янів. І тим більше всіх вражало, як спокійно поведився Ульянов.

Треба було приготувати нітрогліцерин. На своїй квартирі Олександр цього не міг зробити: боявся обшуку. Лукашевич, який теж взяв участь у підготовці до замаху, домовився зі своїм знайомим Михайлом Новоруським, що той дозволить виготовити вибухівку на своїй дачі в Парголові. Лукашевич кинувся шукати Ульянова, щоб повідомити його про це. Всі аудиторії університету обіштов — ніде немає.

І раптом, заглянувши в зоологічний кабінет, очам своїм не повірив: Олександр з таким захопленням препарував морських тарганів, наче то була найголовніша справа його життя: не бачив нічого й не чув.

— Олександр Іллічу,— з подивом і навіть з докором сказав Лукашевич,— як ви можете зараз займатися цим?

— А що трапилося? — неохоче відриваючись від занять, спокійно спитав Олександр.

— Як — що? Адже до замаху залишилося всього кілька днів.

— І що ж?

— Та ми ж все ставимо на карту!

— Знаю.

— М-да... Дивна ви людина! — мимохить вихопилось у Лукашевича.

— Ні. Я просто дуже люблю науку,— з такою зворушливою ширістю сказав Олександр, що в Лукашевича серце стиснулося. «Така талановита людина,— подумав він,— а що чекає її...»

— Олександр Іллічу, Михайло Новоруський дозволив виготовити динаміт на дачі в Парголові. Це недалеко від міста. Там живе мати його нареченої фельдшерця Ананьїна. У неї є син-гімназист. Домовилися так: ви поїдете туди мовби давати уроки тому гімназистові. Про

ваші заняття хімією Новоруський сказав Ананьїній так, — вам це необхідно для наукової праці.

— Значить, Новоруський все знає? — здивувався Ульянов.

— Так, — трохи зніяковіло відповів Лукашевич. — Він спитав мене, для чого потрібна дача. Ви самі розумієте, що в мене не було іншого виходу. До речі, коли він довідався, що ви там будете робити, то сказав, що для іншої справи і не пустив би вас туди. Прилади ви самі заберете, а кислоту... Тут треба подумати, з ким її переправити. Треба знайти таку людину, за якою не стежать.

Лукашевич пішов, а Саша знову взявся за свою роботу. Йому хотілося до від'їзду в Парголово виконати намічену програму.

Він посилено готував нову наукову працю, яку хотів закінчити до вакацій, а тому й дорожив кожною хвилиною. Навіть в Парголово, виготовляючи нітрогліцерин, він продовжував думати про свою наукову працю, робив нотатки.

— Боротьба з самодержавством загрожує нам, Олександр Іллічу, — говорив Лукашевич, залишившись якось віч-на-віч з ним в лабораторії, — шибеницею або довічною каторгою. Загинути в розквіті сил і причинити своєю смертю глибоке горе своїм рідним — все це, звичайно, дуже боляче. Проте з цим я примирився. Та з глибини душі моєї підіймається тихий, невмовкаючий стогін протесту. Чий же це голос кличе мене до життя?

— Голос науки, — не замислюючись, відповів Олександр, якого мучили ті ж самі думки.

— Ви вгадали. Оскільки світоч науки все яскравіше осяює нові й нові сфери неозорого океану знань, думка моя працює невпинно й гарячково. Душу мою дедалі дужче охоплює й полонить велич, могутність і краса науки. Я нахожу в ній невичерпне джерело чистої радості. В цьому бурхливому океані знань зароджуються і мої особисті ідеї. Вони, можливо, виростуть в нові оригінальні теорії. І все це ми свідомо прирікаємо на загибель. Не знаю, що ви відчуваєте, а мені невимовно жаль їх. Таке чуття охоплює, мабуть, хіба що батька, котрий примушений сам вести своїх дітей на ешафот.

Ульянов переживав таку ж душевну трагедію. І тільки тому, що був стриманий і не любив різних експансивних відвертостей, ніхто про це не знав.

Трагедія Олександра Ілліча посилювалася ще й ось чим: вивчаючи твори Маркса, він починав подумувати про те, що терором навряд чи можна змінити весь суспільний лад. А з другого боку — відступати вже було нікуди...

Азотну кислоту, потрібну для виготовлення динаміту, діставали Генералов і Андреюшкін. Оскільки справа рухалася дуже повільно, то вони почали просити Шевирьова, щоб він послав когось по кислоту у Вільно. Ульянов підтримав їх, і Шевирьов узявся відшукати надійну людину, за якою б не стежила поліція.

По кухмістерській Шевирьову допомагав студент Канчер. Він ходив за продуктами, продавав талони. Здавалося, що хлопець він тямущий і бідовий. Шевирьов, коли почалася підготовка до замаху, почав використовувати його для всяких дрібниць: то посилав банки й реторти в аптеці купити, не пояснюючи для чого, то записку Ульянову віднести, то ще щось. Канчер звик до цих всіляких доручень Шевирьова, і, коли той запропонував йому поїхати до Вільно, він погодився. Навіть не спитав Шевирьова, що саме повинен привезти звідти. Вільно він не бачив, і поїхати туди за чужий рахунок було спокусливо.

— Ось тобі п'ятдесят карбованців і дві записки з адресами. По цій ти візьмеш у Антона потрібні нам речі. А знайдеш його так: на Віленській вулиці будинок Антона. Зайти до шинку і спитати Олену. Вона поведе до Антона. Друга записка — ти, друже, уважно слухай! — з адресою Пілсудського. Ти знаєш його?

— Я зустрічав його в університеті.

— Добре. Оці два листи передаси йому.

— І все?

— Так. Завдання у тебе одне: привезти все те, що вони передадуть. Ясно?

— Ясно.

— Коли будеш повертатися, то даси ось на цю адресу такого змісту телеграму.— Шевирьов показав написану на клаптиковій паперу адресу й текст телеграми.— Запам'ятав?

— Запам'ятав.

— Добре.— Він дістав сірники, спалив папірець, за-

кінчив: — Ульянов зустрине тебе на вокзалі. І останнє: куди їдеш, в яких справах — нікому ні слова.

Канчер поїхав до Вільно. Коли повернувся, Ульянов зустрів його на вокзалі — по тій телеграмі, яка надійшла на адресу Ані,— і забрав чемодан. Тільки прибувши до Вільно, Канчер збагнув, за чим його послали — йому, крім кислоти, дали ще й пістолет,— і на смерть перелякався. Він мав такий жалюгідний вигляд, що Ульянову неприємно було дивитися на нього. Та й кислота, яку Канчер привіз, теж виявилася дуже слабкою, і Андреюшкін з Генераловим, проклинаючи віленців, вилили її в Неву. Ульянов сказав Шевирьову:

— Канчер мені не подобається.

— Я від нього теж не в захопленні. Та де кращих людей взяти?

Разом з Канчером жив його земляк Горкун, а потім приїхав і Волохов. Хоча Шевирьов і вів справи з Канчером секретно, але той про все розповідав Горкуну. Шевирьов, зрозумівши це, почав давати й Горкуну доручення. Коли Ульянов вирішив їхати до Парголова, він послав їх віднести на квартиру Новоруського препарати. Новоруський збирався переїжджати на дачу. Було зручно переправити туди разом з речами все потрібне для виготовлення динаміту. Ульянов був проти залучення Канчера до справи, вважаючи його за людину легковажну й балакучу. Але Шевирьов продовжував давати йому доручення, оскільки людей було мало, а справ багато.

10 лютого Шевирьов зайшов до Канчера, викликав його в другу кімнату, зашепотів:

— І рідному батькові не кажи про те, що почувеш!

— Не скажу.

— Так ось. Ми готуємо замах на царя.

— Але ж я,— злякано почав Канчер.— Я... Я не знаю, як це.

— Ваша роль — маю на увазі ще й Горкуна та Волохова,— продовжував Шевирьов, не слухаючи Канчера,— зовсім пасивна. Ви тільки подасте сигнал тим, хто буде кидати бомби, як побачите царя.

— А хто ж буде кидати бомби?

— Про це довідаєтесь потім...

Канчеру не було куди подітися, він зрозумів, що давно вже допомагає готувати замах, виконуючи доручення Шевирьова. Поїздка до Вільно, купівля препаратів у ап-

теках — все це, виявляється, ланки одного ланцюга, котрим він міцно зв'язаний з цією справою. Він зрозумів, що надто багато знав, щоб можна було відмовитися, не боячись, що тебе приймуть за шпигуна. А цього він боявся поки що найбільше, бо бачив, з яким презирством ставляться студенти до донощиків. Горкун, довідавшись, про що йшла мова, так розгубився, що весь вечір чухав потилицю, бубонів одне й те ж:

— Затягнув ти мене в пекло...

Қанчер заспокоював його:

— Та почекай вмирати! Ти ж знаєш, як це буває у нашого брата студента: побазікають, та тим справа й закінчиться. Шевирьов сам мені зовсім недавно говорив, що йому треба їхати лікуватися кудись на південь. Та кислота, що я привіз, не придатна, поки іншу дістануть... Ні, мертва це справа!

— За таку справу й мертву голову відірвуть,— продовжував чухати потилицю Горкун.— Ну й кашу ти заварив...

11

Хоч як Саша приховував від Ані свої справи по підготовці замаху, вони ні-ні та й пробивались наверх. При всій своїй стриманості, він інколи виказував себе.

Одного разу Аня зайшла до брата і застала в нього ненависного Говорухіна. Саша уже одягався. Він сказав, що скоро повернеться, просив її почекати. В руках у нього був загорнутий в папір якийсь предмет, схожий на рушницю. З того, що Говорухін залишився чекати його, Аня зробила висновок: він знає, куди Саша йде, і знає, що він несе. Аню охопило почуття тривоги. Куди це Саша пішов такої пізньої години? Що він поніс? І чи не ризикує він? Саша довго не повертався, Говорухін читав якусь книжку і так часто курив, що видно було — він нервує. В Ані урвався терпець, і вона спитала з нервовим тремтінням в голосі:

— Куди Саша пішов?

— Я не знаю.

— Ні, ви знаєте! І ви завжди... Ви завжди щось приховуєте від мене. Це нечесно!

— Він скоро повернеться,— підкреслено сухо відповів Говорухін,— і розповість вам, де був. Мене ж він не уповноважував це робити.

Чекати Сашу довелось Ані, як їй здалося, нескінченно довго. Вона брала одну книжку за другою, гортала їх, але нічого читати не могла. В її голові вертілися неспокійні думки: «Де Саша? Що з ним?» Здавалось, він потрапив у якусь біду. Вона лаяла себе за те, що не пішла разом з ним, а залишилася з огидним Говорухіним. Сидить, наче у себе вдома. І раптом спало на думку: якщо Говорухін чекає, значить, він знає, що Саша повернеться. Вони, мабуть, домовились, що він ждатиме його до певної години, а потім піде.

Та ось нарешті грюкнули двері і на порозі кімнати з'явився Саша. Аня полегшено зітхнула. Їй дуже хотілося поговорити з ним, попросити, щоб він був обережний, але Говорухін не рухався з місця, і вона, зрозумівши, що його не пересидіти, пішла, схвильована й невдоволена.

Повернувшись додому, Аня довго не могла заспокоїтись. Невиразна тривога не давала їй спокою кілька днів. Але тут Саша приніс переклад статті Маркса і попросив виправити. Аня була дуже втішена таким довір'ям. Вона з радістю взялася за правку перекладу. Майже перестала тривожитися за Сашу, дивлячись, як він ретельно займається в лабораторії, перекладає статті. Їй і на думку не спадало, що поряд з цим він веде активну підготовку до замаху!

Та якщо Саша напружено працював, то неробство Говорухіна і Шевирьова дуже впадало в вічі. Шевирьов і за ділом, і без діла заходив до Саші, розповідав про всякі дрібниці. Йому явно не було де подітися, як згаяти свій вільний час. Саша, перемовившись із ним двома-трьома репліками, брався за книгу. Проте Шевирьов ніби не помічав того, що заважає, продовжував сидіти. Потім, наче пригадавши щось, кудись квапився. Саша говорив:

— Дивна людина цей Петро Якович...

Раптом співпали дві тривожні події. Чоботарьов сказав, що переїжджає на іншу квартиру, а чому він це робить — пояснив так плутано, що Аня не повірила жодному його слову. Вона спитала Сашу, що між ними відбулося, але той теж відповів ухильно. Чоботарьову, мовляв, треба готуватися до від'їзду в Сибір. Йому потрібна тиха квартира, щоб закінчити всі справи, а тут багато народу ходить. Після від'їзду Чоботарьова порожня, схожа на сарай квартира стала ще більш незатишною, наводила сум. Саша сказав, що доживе в ній тільки місяць і потім перебереться в інше місце. Аня кинулась шукати йому кімна-

ту, але нічого придатного не траплялося. Сам же Саша якось байдуже ставився до свого переселення. Підійшов час плати за квартиру, він вніс за місяць наперед — що здавалося Ані великим марнотратством — і залишився у старій квартирі. Не встигла Аня примиритися з цією повиною, як звалилася інша: прийшов Марко Єлізаров і повідомив:

— Заарештовано Сергія Никонова.

— Коли?

— Кажуть, учора.

— В якій справі?

— Поки що не знаю.

— Саші це відомо? Чи треба попередити його?

— Я йому сказав.

— І як він сприйняв це?

— Як і всі ми... Але, я думаю, хвилюватися тут особливо нічого. Арешт Никонова не стосується нашого економічного гуртка. Це вже доведено цілком точно.

— Ой,— мимохіть вирвалось у Ані,— я так боюся за Сашу.

— Так, йому давно вже вічну пам'ять співають,— сказав Єлізаров і, побачивши, яке сильне враження справила ця фраза на Аню, додав, явно бажаючи пом'якшити сказане: — Та кому її зараз не співають?

Арешт Никонова Саша переживав дуже тяжко. Проте це ні на день не вибило його з робочої колії; він рано йшов до зоологічного кабінету університету і продовжував заняття. У Ані знову полегшало на душі: арешти минули, не зачепивши брата, він наполегливо працює, отже, всі її хвилювання марні.

Аня одержала з дому листа і пішла показати його Саші. Її зустріла хазяйка квартири, сказала:

— А брата вашого нема.

— Я почекаю його.

— Боюсь, що не діждетесь: він уже другу ніч не з'являється додому.

— Як? — злякалася Аня.— Де ж він?

— Не знаю...

— Тоді я подивлюся, може, він записку для мене залишив.

Ніякої записки Аня в кімнатах не знайшла. Це так схвилювало її, що вона не знала, що й думати. Ніколи ще не було такого випадку, щоб Саша не ночував дома. Та

якщо він навіть кудись і поїхав, то чому ж не сказав їй про це? І куди він міг поїхати? Які в нього можуть бути справи? Адже він ніколи не говорив про це! А може, він поїхав до Вільно по тій загадковій телеграмі? Дивно, дуже все це дивно. А що, коли його заарештували? Але тоді вони, мабуть, і до неї прийшли б з обшуком. А може, поліція й приходила до Саші, та хазяйка не каже про це.

Тисячі всіляких припущень перебрала Аня і на жодному не могла зупинитися. Вона не спала всю ніч і вранці, ледь розвиднілось, знову побігла на Сашину квартиру. Відповідь та сама: «Не приходив». Тоді Аня пішла до Говорухіна. Там вона застала Шевирьова. Обидва були помітно схвильовані. Шевирьов косо позирав на неї з-під окулярів, наче Аня була в чомусь винна, нервово ходив по кімнаті, а Говорухін намагався зберегти свою звичайну похмуру незворушність, та це йому погано вдавалося. На питання Ані — куди ж поїхав Саша? — він хмуро відповів, що недалеко і скоро повернеться.

— Погано, що він вас не попередив, — закінчив Говорухін і, помовчавши, продовжував роздратовано: — Але і вам теж не слід так часто ходити на квартиру, а то там... бог знає що можуть подумати.

— Та куди ж він поїхав? — теж підвищивши голос, спитала Аня. — Ви хоч це мені можете сказати?

— У нього є справи, — переглянувшись з Шевирьовим, ухильно відповів Говорухін.

— Які? Я про це питаю не заради простої цікавості. Я хочу знати, ризикує він чим-небудь чи ні.

— Ну, якщо ви вже так наполягаєте, — сердито процідив Говорухін, — будь ласка: він поїхав гектографувати одну річ. Це недалеко від Петербурга і зовсім безпечно.

— І він скоро приїде, — швидко додав Шевирьов. — Може, навіть сьогодні.

Говорухін і Шевирьов не тільки не заспокоїли Аню, а ще більше розхвилювали її. З їх розгубленого вигляду вона розуміла, що вони щось приховують від неї. Та якщо навіть вони й правду кажуть, то гектографування досить ризикована річ, де б це не робилося — чи в Петербурзі, чи в іншому місті. Пішла вона від них, не приховуючи свого ворожого ставлення, взявши слово, що вони негайно повідомлять її, як тільки Саша приїде.

Лише на четвертий день Аня, повернувшись із лекцій, знайшла в своїй кімнаті маленьку записку від Саші, в котрій він сповіщав, що ввечері заїде. Коли він з'явився,

Лня з докорами накинулась на нього. Він, як завжди, спокійно вислухав її і признався, що припустився помилки, не попередивши про від'їзд.

— Ти уявити собі не можеш, як я хвилювалася. Це ж дуже ризикована справа...

— Ти про що? — помітно насторожився Саша.

— Адже ти гектографував щось?

— Ні.

— А Говорухін сказав, що ти саме для цього кудись їдзид.

Саша невдоволено насупився і нічого не відповів. Аня знала: коли він не хотів про щось говорити, то мовчав, але не брехав. І останнім часом вона все частіше, наче на скелю, наштотхувалася на його мовчання. Вона вбачала в цьому недовір'я, ображалася.

— Ти не любиш і не поважаєш мене! — із слізьми вигукнула вона.

— Ти дуже добре знаєш, що я тебе люблю і поважаю, — відповів Саша твердо і так щиро, що Ані соромно зробилося за свої слова.

12

Коли минув період розмов і треба було братися за діло, а значить, ризикувати, Говорухін почав висловлювати невдоволення й сумніви. А після того, як він довідався, що Шевирьов дуже перебільшував сили групи, він відверто почав висловлювати недовір'я йому. Це в свою чергу викликало і з боку Шевирьова настороженість до нього. Шевирьов і раніше недолюблював Говорухіна за пристрась до красного слівця. А після того, як побачив, що той ухилиється від доручень, то й зовсім зневірився в ньому. Та людей було мало, і обставини примушували Шевирьова звертатися до нього по допомогу.

Якось Шевирьов ніс динаміт від Лукашевича до Генералова, на квартирі якого був склад вибухівки і все потрібне для виготовлення бомб. Біля квартири Генералова він помітив підозрілого типа і повернув назад. Йшла дванадцята година ночі, динаміт діти було нікуди, і Шевирьов поніс його до Говорухіна. Той, побачивши банку з динамітом, перелякався. Шевирьов помітив це, але сказав тоном наказу:

— Цю банку я залишу в тебе. До ранку.

— Чому?

— Мені зараз нікуди її діти.

— Але до мене можуть прийти з обшуком...

— Знаю. І розумію — це ризк. Але цієї ночі не один ти ризикуеш.

— Добре. Залишай! — роздратовано випалив Говорухін.— Але я тобі ось що повинен сказати: я не вірю, що замах ми проведемо вдало.

— Ось як,— закліпав очима Шевирьов і, скинувши окуляри, заходився протирати їх, що він завжди робив, коли почував себе спантеличеним.

— Так, не вірю, і в цьому нічого немає дивного. Підготовка у нас іде погано. Скрізь маса майже нездоланих перешкод. Дивовижна невмілість в усіх справах, що явно загрожує страшними провалами. Застосування систематичного терору при наявних наших силах неможливе. Звідси логічний висновок: загине багато сил даремно.

— Все вже сказав? — спитав Шевирьов, надівши окуляри і дивлячись на Говорухіна таким пронизливим поглядом, що той мимохіть опустив очі.

— Цього цілком досить...— ледь видавив посмішку Говорухін.

— Так, цього цілком досить, щоб переконатися — перелякався ти, брате! Ось уже чесно признаюсь, не чекав від тебе цього.

— Петре Яковичу,— обурено почав Говорухін.— Я прошу вас...

— Сказати, що ти хоробра людина? Будь ласка! Я залишаю у тебе цю банку з динамітом, а вранці зайду по неї. На добраніч! І послухай мене,— зупиняючись в дверях, додав Шевирьов,— не дивись так сумно на цю справу. Все складається значно краще, ніж тобі здається. Якщо поліція налетить з обшуком — можеш сказати, що банку я залишив тут без твого дозволу. На все добре!

Говорухін не чекав, що розмова так закінчиться. Він був упевнений, що Шевирьов, почувши про те, що він не вірить у справу, негайно забере динаміт і більше не з'явиться. І дуже здивувало його: наступної ночі Шевирьов приніс нову банку і сказав, що залишає її до ранку. Говорухін не встиг слова вимовити, як Шевирьова уже не було в кімнаті. Він усю ніч не міг заснути, бо почував себе так, наче сидів на бочці з порохом і дивився, як до неї наближається язик вогню. Говорити про те, що треба діяти динамітом, і мати справу з ним — речі різні. Він не міг дочекатися, доки розвидниться. І коли Шевирьов

прийшов по банку, то не знав, як швидше позбутися його...

Раїсі Шмідовій, яка жила в одному будинку з ним, Говорухін скаржився:

— Таких нахаб, як Шевирьов, я ще не бачив. Знає, що за кожним моїм кроком стежить поліція, і все-таки знову ось приніс до мене страшенно небезпечні речі... І взагалі дивний він тип. Навіть погляд його справляє неприємне враження. Ти помітила, який у нього пронизливий погляд? І голос якийсь крикливий, за кожним словом відчувається нещирість...

— Ви що — посварились?

— Поки що ні. Але до цього йдеться.

— Тоді все зрозуміло, — посміхнулася Раїса. — А то я думаю, що трапилось? Адже ти недавно був зовсім іншої думки про нього. Ти говорив мені, що Шевирьов — дуже оригінальна людина. Був у захопленні від того, що він, взявшись за справу, не відступає ні перед якими труднощами.

— Я і зараз не заперечую: енергії у нього хоч відбавляй. А совісті й порядності... Ну, подумай сама, хіба міг би, наприклад, Ульянов так зробити, як він. Та ніколи! Він швидше сам прийме удар, направлений на товариша, ніж стане ховатися за спину інших.

Наступної ночі Шевирьов знову порушив спокій Говорухіна — приніс до нього сулію з кислотою, коротко заявив:

— Пробач, але нема де діти. Вранці Андреюшкін у тебе її забере. Чи ти не згоден? — з відкритою іронією спитав Шевирьов, повертаючись до виходу.

— Згоден, — не приховуючи роздратування, процідив крізь зуби Говорухін, — але з єдиною метою: упевнитись, чи має межі людська безцеремонність.

— Дуже добре, — безпечно погодився Шевирьов.

Та незабаром повторилася та ж історія: невгамовний Шевирьов знову підняв Говорухіна о дванадцятій годині ночі з постелі.

— Що там? — спитав Говорухін, коли Шевирьов поставив пакунок під його ліжку і позадкував до дверей.

— Дрібниця...

— Ні, все-таки! Я повинен хоч знати, чим ти мене ошасливив.

— Заспокойся, — безтурботно продовжував Шевирьов, — там всього-на-всього гримуча ртуть.

— Що?!

— Одна порада: не здумай викинути у вікно — вибухне. Ну, я побіг. Мені сьогодні не доведеться, мабуть, спати.

— Петре Яковичу, одну хвилину...

— Завтра, завтра поговоримо,— кинув через плече Шевирьов, зникаючи за дверима.

Завісивши вікно, Олександр робив футляр для бомби. На хазяйській половині годинник пробив два рази. У Олександра очі злипалися від сну, але він не лягав: треба було до ранку закінчити. Коли сон валив з ніг, він умивався холодною водою і, походивши по кімнаті, знову брався до роботи. І раптом у двері хтось постукав. Перша думка — поліція. Він кожен день чекав обшуку і старався нічого небезпечного не тримати.

Зібравши зі столу картон, папір і клей, Олександр кинув усе це разом з залізним футляром у корзину для паперу і розклав книги, наче він читав. Стукіт повторився. Боячись, щоб не сполошилися хазяї, вийшов у коридор і, тамуючи хвилювання, снітав:

— Хто?

— Відкрий, Олександр Іллічу!

— Орест Макарович?

— Я. І всього на хвилину,— продовжував Говорухін, переступаючи поріг.

— Щось трапилось?

— Поки що ні. Але якщо Шевирьов буде надалі так поводитися, то він напевне угробить усіх.

Перебільшуючи небезпеку свого становища, Говорухін почав скаржитись на Шевирьова. Олександр слухав його і все більше хмурився. Він згадав, як палко Говорухін агітував його взятися за підготовку замаху, як він змущувався з тих, хто вагався вступати до терористичної групи. Значить, поки йшли тільки розмови, він був найсміливіший, а зараз... А зараз ось він з усіх сил намагається приховати, що злякався, говорить:

— Я з самого початку сказав: не можу взяти активної участі в замахові. І не тому, що боюся, а тому, що поліція стежить за кожним моїм кроком. Шевирьов знає це? Знає! Так навіщо ж він влаштовує ці небезпечні фокуси? Щоб випробувати терпіння мое? Він може погубити всю справу своїми ідіотськими експериментами!

— Добре. Я поговорю з ним. А вам, Оресте Макаро-

вичу,— з якоюсь незвичайною ноткою владності в голосі продовжував Олександр,— краще виїхати за кордон.

— Я теж про це думав,— зрадів Говорухін.— Так, мені треба негайно зникнути. Тільки як це краще зробити? — Подумаємо.

На другий день Олександр розшукав в університеті Шевирьова, спитав:

— Які фокуси ви там робите з Говорухіним?

— Боягуз він! — спокійно відповів Шевирьов.— Ось в чому я остаточно переконався.

— Скажімо, це так. Навіщо ж тоді ви даєте йому всілякі доручення? А якби поліція справді налетіла з обшуком?

— Він, мабуть, говорив, що я вчора залишив гримучу ртуть? Я так і знав! — зареготав Шевирьов.— Це просто цирк. Значить, він так перелякався, що навіть побоявся банку розгорнути. А якби він це зробив, то йому не довелося б до тебе серед ночі бігти: адже банка була порожня! Абсолютно порожня!

— Знаєте, Петре Яковичу, я вас інколи... просто не розумію. Коли Орест Макарович втратив віру в справу й говорить про це прямо, то як же можна називати його боягузом? Ми, як ви пам'ятаєте, не раз сперечалися про те, кого можна залучити до нашої групи. Я завжди дотримувався правила — силоміць нікого тягти не можна. Беручи участь у замахові, людина надто багато ставить на карту, щоб могла всією душею віддатися цьому під моральним тиском інших.

— А я цього не розумію! — заперечив Шевирьов.— Коли ми будемо керуватися таким правилом, то у нас нічого не вийде. Терористів так мало, що треба залучати кожного, хто може нам допомогти... А розмірковувати так — можемо ми чи не можемо когось залучити до діла — це розкіш. Більше того — це аморально, тому що шкодить справі, яка потрібна всьому народові, а не лише нам з тобою...

— Не могу з цим погодитись! — продовжував відстоювати своє Олександр.— Навпаки, залучення тих, хто вагається, дезорганізує нашу групу. Я вже не кажу про те, що серед таких саме людей і попадають ті, хто потім, як Рисаков, зраджує! Якби Рисаков не виказав Перовську, Кибальчича, Михайлова, то виконавчий комітет не припинив би боротьби! Він би зібрався з силами і потім підготу-

вав новий, ще грізніший удар по самодержавству! Ні, я все-таки за те, що хай буде менше людей, але таких, на кого можна покластися, як на себе. І якщо, скажімо, той же Говорухін вирішив відійти від справи — хай відходить. З таким настроєм він завдасть більше шкоди, ніж принесе користі.

— А якщо всі зроблять так, як він?

— Це тільки доведе те, що умови для нашої справи ще не визріли.

— Пусте! Умови для нашої справи не тільки визріли, а вже перезріли! Базікання всім набридло. Вибух нашої бомби буде сигналом до боротьби. Нам треба менше розмірковувати, а більше діяти. Мені, наприклад, абсолютно все одно, від імені кого ми будемо виступати — від виконавчого комітету «Народної волі» чи від нових народників. Головне — домогтися поставленої мети. А то мудреємо, видумуємо... Та якщо вже на те пішло, то виступимо від імені виконавчого комітету! Це ще більш нажене страху на уряд. І народ оживе духом, дізнавшись, що грізний виконавчий комітет не загинув.

— Ми не можемо так робити. Обманювати в цьому когось важко, а потрапити в смішне становище легко. На це я не піду.

— Ну, як хочеш. Я в теорію не втручався і втручатися не буду. Моя справа — підготовка замаху.

Розділ четвертий

1

— Перемога над абсолютизмом завжди приходила після збройної боротьби, — говорив Лукашевич, коли Ульянов починав розмірковувати про майбутнє Росії. — І ми теж не можемо розраховувати на мирну еволюцію державного ладу в Росії. Нам не обійтися без такої ж боротьби з самодержавством.

— Але на які ж шари суспільства, на які класи можна розраховувати в цій боротьбі? — питав Олександр. — На селянство? Та ми знаємо, чим закінчилися навіть великі селянські повстання минулих віків. Ми самі з вами бачили, чим закінчилося ходіння в народ. Клас пролетарів у нашій країні ще не виріс у могутню силу, здатну

завдати удару по самодержавству. Залишається одне: систематичний терор. А якщо під впливом терористичної боротьби царський уряд скличе Установчі народні збори, то, можливо, до них потрапить багато селянських депутатів. Може трапитись таке, що селяни, одержавши землю, не стануть боротися за політичні свободи. Тоді революційна інтелігенція разом з пролетаріатом повинна продовжувати боротьбу за свободу, оскільки політична свобода є необхідною умовою і запорукою здорового, нормального розвитку держави.

— Припустимо, — розмірковував Лукашевич, — найгірший варіант: уряд своїми поліцейськими заходами придушив прогресивний рух у суспільстві. Тоді повинна відбутися затримка в розвитку науки, техніки і взагалі продуктивних сил Росії. Це обумовить сильну відсталість держави в економічному відношенні порівняно з західноєвропейськими країнами. А разом з тим і економічну залежність від більш розвинених країн. А економічна залежність тягне за собою політичну. Тут ні територія, ні багатомільйонна цифра населення не врятує державної самостійності. А стати іграшкою в чийось руках — така перспектива не може бути привабливою для царської влади. Необхідно не тільки тримати численну армію, але й мати відповідний технічний апарат, тобто — мережу залізниць, фабрики, заводи. Одне слово, необхідно підтримувати рівень промисловості такий, який мають розвинені держави. Звідси висновок: Росія повинна пережити фазу капіталізму.

— Все це так. Але якщо країна піде таким шляхом, то чи потрібна буде нам терористична боротьба? — висловив сумнів Олександр.

— Потрібна і навіть необхідна! — гаряче запевняв Лукашевич. — По-перше, історичний досвід нас учить, що досягнення конституційного режиму здійснюється раніше, ніж складається сильна, впливова робітничка партія і що в боротьбі з абсолютизмом беруть участь інші зацікавлені групи населення. По-друге, сам процес організації робітничого класу за абсолютизму йде дуже повільно, бо робітники змушені вести боротьбу на два фронти: з капіталістами і урядом. По-третє, під сильними ударами народників захиталося самодержавство, і не виключена можливість, що від нових ударів воно піде на поступки. По-четверте, рішуча терористична боротьба підніме бойовий настрій передового суспільства.

— Нічого немає жахливішого від загальної безпорадності,— говорив Олександр, наче міркуючи вголос.— Звичайно, сили наші нерівні. Та пригадаймо Ірландію. Коли були зачеплені життєві інтереси суспільства, а сили сторін, які боролися, були дуже нерівні, то слабка сторона — ірландці — взялася за динаміт. І якби всі наші передові шари суспільства поставили так питання: воля або смерть,— о, ми багато чого б домоглися. Та яких би форм не набирала боротьба, одне абсолютно безсумнівне: мовчати не можна. Активно боротися зі злом —святий обов'язок кожної чесної людини...

2

Коли Шевірьов говорив Ульянову й Говорухіну, що вже група терористів і їм залишилось тільки вступити до неї, насправді становище було таке: ця «група» складалася з трьох студентів — Шевірьова, Лукашевича, Осипанова. Лукашевич давно вже мріяв про терористичну боротьбу і для цього займався виготовленням вибухівки. Шевірьов перейшов з Харківського університету в Петербурзький теж задля того, щоб присвятити себе революційній роботі. Щоб завести знайомство серед студентів і придивитися до людей, він займався кухмістерською, ні на хвилину не залишаючи думки про терористичну боротьбу.

За характером своїм Шевірьов був справжнім організатором. Він умів знаходити потрібних людей, підкоряти їх своєму впливу.

До добролюбовської демонстрації Шевірьову ніяк не вдавалося знайти потрібних людей. А після арештів і висилки студентів з Петербурга справа з організацією терористичної групи зрушила з місця. До групи вступив Василь Осипанов. Шевірьову він сказав:

— Я перейшов з Казані до Петербурга з однією метою — вбити ненависного деспота. Я готовий діяти і один, і разом з іншими.

Осипанов наполягав на тому, щоб стріляти в царя з пістолета отруйними кулями. Лукашевич і Шевірьов відхилили цей план, вважаючи його — з досвіду невдач Каракозова і Соловйова — малонадійним. Осипанов не став сперечатися і погодився, що треба діставати бомби. Йому було доручено вивчити місцевість біля Анічкового палацу, де жив Олександр III, простежити за тим, коли цар

виїжджає. У Лукашевича не було таких знайомих, які б допомогли дістати готовий динаміт для бомб. Йому довелося купувати в аптеках потрібні препарати і самому (а коли Ульянов вступив до гуртка, то вдвох) виготовляти все. Вчителем у цій справі був Кибальчич, бомба якого знищила Олександра II. Щоб замаскувати бомбу, вирішили надати їй форму книги. Ульянов працював над двома бомбами, які мали форму циліндрів.

3

Осипанов родом був з Сибіру. Закінчив Томську гімназію, зачитувався, як і всі на той час, романом Чернишевського «Що робити?». Та якщо інші читали роман і захоплювалися його героями, то Осипанов намагався й жити так, як Рахметов, він спав на дошках, втиканих гвіздками, обмежував себе в усьому, готуючись до революційної боротьби. В Томську серед його друзів був народоволець Борис Оржих, який уже сидів у Шліссельбурзькій фортеці. Осипанов брав активну участь у Червоному Хресті партії «Народна воля». Був дуже обережний — за що його прозвали Кіт, — але в той же час дуже твердий і рішучий. Для досягнення поставленої перед собою мети готовий був абсолютно на все. Лукашевич захоплено говорив про нього:

— Осипанов — ідеальний терорист! У нього не затремтить рука у вирішальну мить. Він не втратить ні самовладання, ні холоднокровності у найкритичнішу хвилину!

Василь Генералов і Пахом Андреюшкін були земляками Говорухіна. Кубанці і донці, приїжджаючи до Петербурга, намагались триматися разом, а тому в них швидко зав'язалося знайомство. Говорухін притягався до слідства в одній справі, і на нього дивилися як на досвідченого революціонера, прислухалися до нього. Та Говорухіну здавалося, що за ним постійно стежать. Від цього мав завжди поганий настрій. За характером своїм був жовчний. Він зло жартував над козаком Генераловим, який простодушню все розповідав про себе. Батьки Генералова були не з багатих козаків, і він уже в гімназії жив на зароблені уроками гроші.

— Учився я погано, бо не було ні часу, ні бажання зубрити стародавні мови, — розповідав Генералов з добро-

душною посмішкою.— Начальство так і написало в характеристиці: «Індиферентний внаслідок тупості».

Начальство, звичайно, судило перш за все з того, як він ставився до стародавніх мов. А знав він їх погано. Проте здібності мав хороші. Він рано вступив до революційного гуртка і багато прочитав нелегальної літератури. Сходився з новими людьми Генералов швидко — всім подобались його незлобивість і виняткове чуття товариства. З другом він ділився всім, що мав.

Та якщо Генералов був людиною твердою і врівноваженою, то його земляк і друг Андреюшкін кидався з однієї крайності в іншу: то він захоплювався якоюсь справою, то скептично ставився до всього. Була в нього ще одна пристрась — він любив писати листи. Писав у всі кінці простим чорнилом і «секретним». Йому не терпілося про все повідомити своїх друзів, часом довіряв паперові й те, що могло йому ж самому зашкодити.

Коли Шевирьов запропонував цим двом козакам вступити до гуртка і взяти на себе роль метальників, вони довго обмірковували це. Потім пішли порадитися з Ульяновим, котрому довіряли всі свої таємниці. Ульянов, сам уже член групи, порадив і їм вступити до неї, що вони й зробили.

— Можливо, мучитимуть тих, хто потрапить до лап поліції,— висловив припущення Шевирьов.— Під час тортур ніхто не може поручитися за себе.

— Та хіба ж я не козак? — образився Андреюшкін.

— Пахом! — розчулено вигукнув Шевирьов.— Ти справжній терорист! З такими, як ти, ми перевернемо Росію!

— Перевернемо чи не перевернемо, а я зроблю те, що можу.

4

Отже, група сформувалася й почала діяльну підготовку до замаху. Залишилося вирішити, під яким прапором виступати.

— Я думаю так,— сказав Олександр,— ми повинні підняти бойовий прапор «Народної волі».

— Але для того нам треба вступити до партії,— заперечив Лукашевич.— А це може пошкодити нам: про замах дізнаються ті, кому не треба.

— Над цим я теж думав. І пропоную зробити так — назватися терористичною фракцією «Народної волі».

Всі з цим погодилися.

В міру того, як підготовка до замаху посувалася вперед, все частіше поставало питання про створення кількох груп.

— Одну групу заарештують,— говорив Шевирьов,— почне діяти інша.

— Це так. Та де ж узяти людей? — питав його Олександр.— У нас і на цей замах ледь вистачає сил.

— Людей я знайду!

— Це інша річ. Але чого ж ви їх до цього часу не знайшли? — Шевирьов мовчав.— Я давно вже ось що хотів сказати. Мені здається, ми надто поспішаємо. Прошу мене зрозуміти правильно: я не за відступ. Справу що треба довести до кінця! Але чи не краще перенести замах на осінь, щоб підготуватися по-справжньому?

— Як? Відкладати? — перелякався Шевирьов.— А ти впевнений, що тебе завтра не заарештують? І хто з нас може поручитися, що пробуде на волі до осені? Якщо слабкодушкий попадеться поліції і скаже зайве, то всім нам кінець. А за що? За бажання щось зробити? Ні, відкладати не можна!

На перший погляд здавалося, що Шевирьов мав рацію,— їх справді могли кожної миті заарештувати. А коли вдуматися серйозно, то це завзяття, як і деякі інші дії Шевирьова (наприклад, залучення до справи малопереверених людей — Канчера, Горкуна і Волохова), було досить легковажним. Справді, всі ті, хто брав участь у підготовці замаху, добре розуміли, що прирекли себе на явну загибель. І якщо вже ризикувати життям, то, звичайно, так, щоб це мало якісь наслідки. Адже одна справа вмирати з відчуттям того, що ти досяг своєї мети, і зовсім інша — мучитися від того, що гинеш ні за що.

Шевирьов мав дивну здібність швидко сходитися з людьми, заражати їх своїми ідеями. Енергії у нього було буквально на трьох; незважаючи на хворобу (в нього були сухоти), він ні хвилини не знав спокою. З ранку до пізньої ночі, пильно позираючи з-під окулярів, метався по місту з квартири на квартиру. Він вічно квапив усіх, вдавався до найменших подробиць справи, вживав заходів, щоб вона якомога швидше рухалася вперед.

Відшукавши потрібну людину й доручивши справу, він пильно стежив, як та виконує її. Приблизить до того, кому дав доручення, витре хусткою піт з лоба і не сідаючи питає:

— Ви, звичайно, все зробили?

Якщо доручення не було виконано, Шевирьов знімав окуляри, квапливо протирав їх, наче хотів краще роздивитися обличчя того, хто стояв перед ним. Питав з іронічною посмішкою:

— А що ж трапилось? Ви просто забули чи у вас є на те якісь вагомі причини? Давайте розповідайте...

І той, хто завинив, відчуваючи себе дуже ніяково, починав пояснювати, чому він не виконав доручення. Шевирьов позирав поверх окулярів на нього так докірливо, що тому мимохіть ставало соромно. Не дослухавши до кінця пояснення, Шевирьов схоплювався з місця, заявляв:

— Пробачте, я поспішаю. У мене призначена зустріч в іншому кінці міста, а часу залишилося мало. До вас я зайду завтра...

Це значило: доручення треба все-таки виконати. І воно виконувалося, бо всі, дивлячись, як Шевирьов багато робив для інших, не в силі були відмовити йому. Тим більше, що те, про що він просив, стосувалося, як правило, не його особисто, а когось іншого.

— Дивний механізм оцей Шевирьов,— говорив Ульянов Говорухіну.— Інколи я його просто зрозуміти не можу.

— А я його, здається, добре розкусив,— відповідав Говорухін.— Він перш за все — страшний реаліст! Ненавидить усе мрійливе, фантастичне. Він ставиться зневажливо — це й ти, мабуть, встиг помітити — до невпевнених людей, до тих, що сумніваються. Слова «питання» для нього не існує. Для нього існує тільки впевненість. Ця впевненість — більш того, самовпевненість — і є секрет його впливу на людей.

— Ви перебільшуєте...

— Ні. Адже він сам зізнався, що мало читав. І не дивно після цього, що питання програми, які цікавлять усіх, для нього просто не існують. Йому однаково, якої програми дотримується людина, головне, щоб вона підтримувала терор. І ти думаєш, він прочитав ті книги, що взяв у тебе?

— Звичайно, прочитав!

— А я певен, що ні.

— Чому ж?

— А тому, що я вже два роки знайомий з ним, і ні разу він не говорив зі мною про соціальні питання. Ніко-

ли не чув, щоб він говорив про це з іншими. Ну, ось з тобою говорив він?

— Не пригадую...

— От бачиш! Більше того — коли з ним заводиш розмову на цю тему, він обмежується жартами.

— Так, але зараз такий напружений і тривожний час, що, справді, докоряти йому за це незручно...

— Пусте! Чому ж ти все можеш робити: і динаміт виготовляти, і лекції відвідувати, і в зоологічному кабінеті працювати, і Маркса студіювати, і програму фракції готувати...

— У мене інший характер.

— Ні! Не це головне. Ти надто чесно, з віддачею всіх сил своїх підходиш до кожної справи, а він хапається за все. А оскільки все йому не під силу, то він не зупиняється навіть перед обманом. Пригадай, як він представив групу: і людей скільки завгодно, і грошей. А що виявилось? Ми з тобою вступили до уявної групи. Дякуючи цій тактиці, йому вдалося залучити до діла Генералова, а потім і Андреюшкіна.

— Скажімо, що це так. Але я не розумію, в чому ж тут його провина? Що ми самі не виявляли ініціативи?

— Ні, я його за це не обвинувачую,— відступив Говорухін.— Я добре знаю: ініціативних людей мало, а тому всі легше приєднуються до готової організації. Але Шевирьову взагалі не подобається наполегливість інших, він надто любить наказувати. Пригадуєш, з яким захопленням розповідав він про свої переговори з Генераловим і Андреюшкіним? Що найдужче сподобалось йому? Та якраз те, що вони мало розмірковували й сперечалися.

— І в цьому я не бачу нічого недозволеного. Мені, наприклад, цілком зрозуміла радість Шевирьова. Я теж радію, коли зустрічаю людей, які розуміють мене з півслова. І думаю, Шевирьов з захопленням розповідав про те, як він залучив до справи Генералова й Андреюшкіна, не тому, що вони не розмірковували й не сперечалися, а тому, що він одразу ж відчув у них своїх однодумців.

— Добре. А що ти на таке скажеш: після того, як я побачив, що Шевирьов перебільшив свої сили, я перестав йому довіряти. Це викликало недовір'я і з його боку до менс. Я з ним відверто поговорив. Сказав, що думаю про нього. Він вирішив, що я злякався. Адже так?

— Навіщо це,— з помітним невдоволенням сказав Ульянов.— Адже ми домовилися — ви їдете за кордон.

Один студент — знайомий Ульянова — одержав листа з Півдня. В листі повідомлялося про арешт військових у Києві й на Дону.

Олександр знав, що Никонов був зв'язаний з гуртками військових. Нехтуючи небезпекою, він пізно ввечері пішов до Никонова, щоб про все попередити його.

— Вам треба негайно переходити на нелегальне становище! — радив Олександр Никонову.

— Я теж чув, що серед військових на Півдні почалися арешти, але ніяких певних повідомлень не маю. Стежать за мною з початку навчального року. Та я не помітив, щоб агентів побільшало за останній час. До речі, за вами, напевне, ув'яжеться шпигун, так що будьте обережні. Давайте співставимо дати арештів і лист. Бачите, арешти відбулися більше місяця тому. Значить, якби мене виказали юнкери мого колишнього гуртка, то я давно б уже був заарештований. Виходить, близької небезпеки арешту нема. Якщо я перейду на нелегальне становище, то треба виїхати, бо мені важко змінити зовнішність так, щоб шпигуни не впізнали. А мій від'їзд утруднить вашу і без того нелегку роботу.

— Ну, давайте почекаємо трохи, — неохоче погодився Олександр, — але як тільки побачите, що стеження посилилось, негайно переходьте на нелегальне становище.

— Гарзд!

— Про паспорт і явку я потурбуюсь, — пообіцяв Олександр. — Гадаю, що їхати вам доведеться спершу до Вільно, до друзів Лукашевича. А потім вирішимо, що робити.

На другий день після цієї розмови Никонов, повертаючись з анатомічного театру додому, помітив у своєму провулку цілу зграю шпигунів. Було ясно: будинок оточено. В дві години ночі подзвонили. Никонов зрозумів, хто це, сказав дружині:

— Даремно я не послухався Ульянова.

— Мені відкривати? — спитала дружина.

— Ні, я сам. І якщо мене візьмуть, а тебе залишать, — негайно повідом Ульянову про все.

— А може, обійдеться? В квартирі ж нічого нелегального немає.

— Хто там? — підійшовши до дверей, спитав Никонов.

— Вам телеграма, — почувлася традиційна відповідь поліції.

— Хвилину. Я зараз одягнуся,— відповів Никонов і, повернувшись до кімнати, сказав дружині: — Поліція. Невже вони розкрили нашу змову? Якби юнкери виказали, то мене давно б арештували. Значить, так: негайно дізнайся, кого ще взяли, і постарайся повідомити мені, щоб я знав, як триматися на допитах.

Поліція нічого не знайшла, але Никонова все-таки заарештували. Він думав, що змову розкрито. Було дуже прикро, що виявив таку неприпустиму безпечність. Неприємно усвідомлювати це, але його поведінкою керували особисті мотиви: лише кілька днів, як він одружився, і, природно, не дуже хотілося переходити на нелегальне становище. А Ульянов зробив усе, щоб врятувати його від шибениці, бо знав: якщо Никонова заарештують у справі військових гуртків, то його потім, після замаху, напевне притягнуть до цієї нової справи.

Дружину Никонова (А. М. Москопуло) не заарештували. Відпустивши свій почет, жандармський офіцер сів з Никоновим в одні сани. Коли від'їхали, він спитав:

— А чи знаєте ви, в якій справі заарештовані?

— Ні, не знаю.

Офіцер витримав паузу і, покосившись на візника, сказав тихо:

— Справа дуже серйозна: військова революційна організація.

— Це точно?

— Абсолютно.

— Дякую вам.

— Дуже радий, що міг бути вам корисним. Я — Михайлов, колишній офіцер Брестського полку. Наш полк, як ви, може, пам'ятає, постійно стояв у Севастополі. Я знаю вашого батька. І сестри у вас чудові.

Останні слова жандарма остаточно переконали Никонова, що той сказав правду, і від серця в нього відлягло. Значить, змова не розкрита. Але як його арешт позначиться на роботі групи? Поліція, звісно, почне вишукувати всі нитки його знайомств. Бо хоч як рідко він зустрічався, наприклад, з тим же Олександром Ульяновим, але поліція надто пильно стежила за ним, щоб не помітити цього знайомства. Потягнуться нитки і до Лукашевича. А у того на квартирі цілий динамітний склад. Може виникнути потім думка, що він їх зрадив. І чого він не послухався Ульянова? Отак часто буває: один зробить дурницю, і намотується потім усе мов на клубок...

Вислані з Петербурга після добролюбовської демонстрації студенти в листах до друзів розповідали, в якому важкому становищі вони опинилися. Багатьом з них висилка здавалася вершиною нещастя. Їх листи були повні скарг на дику несправедливість влади. Скарги ці тим ближче брали всі до серця, що розуміли — вислали товаришів не за провину, а щоб налякати інших. Репресіями уряд ніби говорить: дивіться, так буде всім. А це означає — кожен повинен не тільки поводитись тихо і смирно, але й інших стримувати. Така поліцейська логіка обурювала студентів, і розмови про те, що треба дати урядові бій, то затихали, то знову — особливо після одержання нових листів від висланих — спалахували.

8 лютого збиралися святкувати роковини університету. Студенти вирішили в актовому залі провести демонстрацію. Звістка про це швидко облетіла університет і схвилювала всіх. Почалися сперечання про те, які вимоги висунути. Одні говорили, вимагати повернення всіх висланих, інші — що цього мало, що заради цього не варто й виступати. Треба поставити вимогу, щоб не тільки повернули всіх висланих, але й скасували новий реакційний статут.

— Панове! — кричали поміркованіші. — Такі вимоги під силу тільки революції.

— І що ж?

— А те, що поженемося за великим і малого не доб'ємося. Олександр Іллічу, — помітивши Ульянова, що зайшов до аудиторії, крикнув Семен Хлебников, — що ви скажете? Як, по-вашому, треба діяти?

Уже в перші дні розмов про виступ на урочистому акті Ульянов зрозумів, що цього робити не треба. Виступом цим все одно нічого не домогтися. А уряд ще суворіше за це покарає студентів. Нові арешти можуть завалити й підготовку замаху, на яку вже так багато витрачено сил.

— Я вважаю, — спокійно, мовби зважуючи кожне слово, почав Саша, — цю демонстрацію взагалі не слід проводити.

— Як?! — вигукнув вражений Семен Хлебников. — Панове, ви чуєте?

— Так, не варто, — ще твердіше повторив Ульянов. — І ось чому. Цим виступом ми доб'ємося тільки одного:

нових арештів. А кому це потрібно? Кому від цього користь? Ми не тільки не визволимо своїх друзів, а ще багатьох втратимо.

— Значить, так — мовчати?

— Я цього не сказав!

— Ну, а що ж робити?

— Це вже інша розмова, — відповів Ульянов ухильно, але в голосі його звучала впевненість, що він знає, що треба робити, але не може про це поки говорити. — Над цим треба подумати.

Університет був населений шпигунами й донощиками. І як тільки студенти почали готуватися до демонстрації на урочистому акті, про це негайно дізналася поліція. Начальник петербурзької охоранки доповів про це Гресеру, і той наказав:

— Взяти заложниками головних підбурювачів! І попередити всіх: влаштують демонстрацію — заложники негайно будуть виключені з університету. А разом з ними ще багато інших!

— Буде виконано, ваше превосходительство!

— Я їх навчу бунтувати! — гримав Гресер. — Я з коренем вирву крамолу цього розсадника. Це не університет, а притон бунтівників! До чого додумалися: зірвати урочистий акт! Ні, пробачте, панове студенти. Ніхто вам цього не дозволить! Сьогодні ж, зараз же заарештувати заложників і дати їх списки мені!

— Список у нас уже готовий.

— Чудово! Якщо будуть якісь ексцеси під час арештів — негайно доповідайте! Постарайтесь провести всю операцію тихо й спокійно.

— Розумію.

— Скільки у вас там у списках?

— Десятків три.

— Серед них і ті, над ким установлено таємний нагляд?

— Є й такі.

— Пам'ятаєте, ми давали довідку департаментові поліції про Ульянова? Він, мабуть, найактивніше агітував за демонстрацію?

— Ні, ми не можемо зрозуміти, що трапилося, але він не радить навіть виступати.

— Он як? — здивовано звів брови Гресер.

— Цілком точно. Відомості достовірні.

— Це справді дивно. Ви ж мені весь час говорили: Ульянов, Ульянов...

— Я й зараз стверджую: Ульянов винятково неблагонадійний студент. І те, що він у даному випадку не підтримав баламутів, нічого ще не означає. Не виключена можливість, що він робить це з якихось своїх розрахунків. Це дуже розумний і замкнутий студент. Він, як доповідають мені агенти, не любить багато говорити. Більше мовчить. Але вплив його на студентів просто якийсь магічний.

— Що ж тому за причина?

— Сильний розум і залізна воля.

— Значить, це небезпечна людина?

— Винятково! Я ще двох агентів приставив до нього. Підтвердженень поки що ніяких немає, але є всі підстави вважати, що він зв'язаний з революційним підпіллям. А можливо, й з тими, хто сидить за кордоном.

— Он як?

— Саме так.

Напередодні свята роковин університету поліція заарештувала кількох студентів. Друзі Ульянова були проти демонстрації, боячись провалити замах, і урочистий акт пройшов хоча й нудно, але спокійно. Коли відпущені злочинники з'явилися у студентській їдальні (вона була на Петербурзькій стороні), друзі їх зустріли як переможців. Семен Хлебников говорив Ульянову:

— Ви даремно виступили проти демонстрації. Якби ви нас підтримали — о, поліції туго б прийшлося! Гресер рапортує царю, що в місті все тихо, і раптом — бунт. Та де! На урочистому акті! А тепер йому цар, дивись, ще й орден дасть. Як же: назривав бунт, а він відвернув небезпеку. Ні, що не говоріть, а допомогли ви йому цього разу.

Ульянов мовчав. Він не міг Хлебникову сказати справжніх мотивів своєї поведінки. А Хлебников цю мовчанку сприйняв як визнання Ульяновим того, що він припустився помилки.

Ульянов був так зайнятий підготовкою до замаху, що від сну уривав години на заняття, а тут ще йому запропонували перекласти статтю Маркса про філософію Гегеля. Статтю мали друкувати в збірнику, який готували соціал-демократи. Олександр не міг відмовитися від цієї роботи і взявся за неї разом з Говорухіним. Проте Говорухін виявився поганим помічником, у нього голова була зайнята одним: як би швидше виїхати за кордон. Він абсолютно нічого не робив, зате багато говорив про замах навіть з тими, хто про нього нічого не знав. Коли в одній французькій газеті з'явилося повідомлення про те, що замах готується на перше березня, він, показуючи замітку Чоботарову, спитав:

— Чи може таке бути, як ви думаєте, Іване Миколайовичу?

— Звідки мені знати,— ухильно відповів той, бо справді нічого не знав.

— А мені здається, що цілком реально. За шість років могли зібратися сили, здатні підготувати замах. Чому замах планується на перше березня, теж ясно: цим буде мовби перекинуто міст від однієї історичної події до другої. Зручно це ще й тому, що цар першого березня поїде до собору Петропавлівської фортеці на панахиду по своєму батькові, котрого вбито першого березня.

— Можливо...

— Саме так і буде! — входячи в азарт, продовжував розвивати свою думку Говорухін.— Згадаєте тоді мене!

— Ну що ж, поживемо — побачимо...

— Так, перед кожною бурею буває тиша. І зараз...

В кімнату зайшов, повернувшись з університету, Ульянов, і Говорухін зняковіло замовк. Олександр, помітивши, що той знову зайве говорив, хмуро спитав:

— Я не перешкодив?

— Ні-ні,— заперечив Говорухін.— Ми тут говорили про цю ось статтю з французької газети. Ти вже читав її?

— Читав,— хмуро відповів Саша.

— Ну, що скажеш?

Ульянов, не бажаючи говорити на цю тему, нічого не відповів, і Говорухін з фальшивим смішком продовжував:

— Пророки! І звідки вони все це беруть?

— Робити їм там, за кордоном, нічого,— глухо мовив Ульянов,— от і базикають...

На слові «базикають» він зробив такий наголос і так невдоволено глянув при цьому на Говорухіна, що той опустил очі. Після ніякого мовчання Ульянов спитав:

— Переклад статті приніс?

— Ні. Повільно щось у мене справа посувається...

— Чому? Ти ж добре знаєш німецьку мову.

— Плутана стаття...

— От з цим я не можу погодитись,— стаття дуже глибока і написана, як і всі праці Маркса, з залізною логікою.— Олександр, помовчавши, додав:— Я просив би прискорити переклад. Мені дуже не хочеться опинитися в становищі людини, яка не дотримала слова. Тим більше, що я цій справі надаю особливе значення.

Ще кілька разів довелося Олександрові нагадати Говорухіну, перш ніж він дав йому свою частину перекладу. Зробив він його так недбало, що Саші соромно було віддавати статтю упорядникові збірника Кольцову-Гінзбергу. Часу залишилось мало, і Олександр попрохав Аню, щоб вона допомогла йому відредагувати переклад Говорухіна.

— Ти краще, ніж я, володієш словом. Сама пишеш! І, як я вже говорив, у тебе виходить непогано. Я до цього часу пам'ятаю твоє оповідання про дівчинку. І вірш «Волга»...

— Годі тобі,— зашарілася від похвали Аня.

— Я повторюю тільки те, що вже говорив тобі.

Аня погодилась «почистити» переклад, зроблений Говорухіним. Олександр попросив:

— Тільки, будь ласка, зроби це не пізніше дванадцятого.

— Постараюсь.

Аня трудилась чесно, але переклад Говорухіна був такий поганий, що закінчила роботу вона тільки 24 лютого. В той же день Олександр відніс статтю Кольцову-Гінзбергу.

Про те, який вплив на революційно настроєну молодь мала книга Плеханова «Наші незгоди» в ці роки чорної реакції, говорить лист петербурзької групи благоєвців. Благоєвці були однією з перших соціал-демократичних робітничих груп Росії. «Якщо ця книга,— писали благоєвці,— і не примусить цілком приєднатись до нашої групи (хоча спостерігалось уже таке явище), то, безперечно, дасть масу матеріалу для критики народницької програ-

ми. А переробка тієї програми рішуче необхідна в інтересах боротьби».

Книга Плеханова допомогла Олександрю Ульянову багато в чому розібратися. Вона остаточно переконала його, що народники помилялися, роблячи ставку на селянство. Найреволюційнішим елементом капіталістичного суспільства є робітничий клас. Тому й треба вести революційну пропаганду серед робітників. Не припиняючи підготовки до замаху, Ульянов почав керувати робітничими гуртками в Галерній гавані. До зустрічей з робітниками ретельно готувався. Збиралися робітники маленькими групками — по троє, четверо, — читали нелегальні книжки, обговорювали їх; потім розповідали, як вони живуть, що відбувається в гавані. З перших же занять Ульянов переконався: робітники — не селяни, вони настроєні революційно. Вони не зводять усі розмови до того, дадуть землю чи не дадуть, а чудово розуміють головне: поки хазяїн буде всім керувати — добра не жди. Хазяїна захищає цар. Звідси висновок — треба скинути з трону царя. Всім, хто почне це діло, вони, робітники, допоможуть.

На одному засіданні гуртка земляцтва зайшла мова про виступи робітників, про їх політичну активність. Всі пам'ятали події, що відбулися весною минулого року на Нікольській фабриці Покровського повіту, Владимирської губернії. Майже рік тривало слідство над робітниками, що виступали. А коли вони стали перед судом, то їх виправдали. Катков тоді виступив у своїх «Московских ведомостях» з наклепницькою, жовчною статтею, в якій обливав грязюкою робітників, що набралися сміливості без дозволу начальства виступити на захист своїх прав. «Отже, ми дозволяємо собі спитати, — писав Катков на закінчення своєї статті, — чи треба було віддавати робітників, які бунтували, до суду? Що можна чекати від нашого суду, крім нового скандалу?.. Що подумають робітники після того, як їх виправдав суд?»

Побоювання Каткова були слухні: кожна перемога робітників піднімала їх на нову боротьбу.

— Майже весь Васильєвський острів покритий мережею робітничих гуртків, — сказав Ульянов якомсь Шевирьову. — Ці гуртки готові підтримати наш виступ.

— Це дуже добре, — зрадів Шевирьов. — Може, серед робітників знайдуться й терористи?

- Я про це не думав.
- А ти придивись.
- Гаразд.

2

— Чого, козаче, зажурився? — спитав Генералов Андреюшкіна зі своєю незмінною добродушною посмішкою. — Кохана не пише? Чи, може, розлюбила?

— Гірше!

— А що таке? — облишивши жартівливий тон, спитав Генералов, зрозумівши, що трапилось щось серйозне.

— Прочитай ось телеграму.

В телеграмі з Катеринодара повідомлялось, що когось заарештували з їхніх спільних друзів, а кого — не зазначалося. Хто послав телеграму, теж важко було зрозуміти. Але одне ясно: той, хто це зробив, мав підстави хвилюватися за них. Генералов збив свою шапку-кубанку на лоб, — він і в кімнаті скидав її рідко, — почухав потилицю:

— Погане діло.

— Небезпечне.

— Ти часто туди писав?

— Частенько.

— Ех, Пахоме! Бити тебе, та нікому, за оці твої нескінченні листи. І що за дивна пристрасть — строчити й строчити без упину! А мені легше орати, ніж листи писати. Ну та, може, обійдеться. І наукою тобі доброю буде. Треба тільки негайно Ульянову розповісти.

— Сходи до нього, — порадив Андреюшкін.

— Ні, ти вже сам іди, — рішуче відмовився Генералов, — а не хочеш сам, то ходімо разом...

— Пішли, — згодився Андреюшкін.

І цього разу справді обійшлося добре: арешти в Катеринодарі не зачепили Андреюшкіна. Та наукою йому це не стало. Він продовжував писати в усі кінці, хоча не раз помічав, що його кореспонденцію хтось читає. Листи надходили погано заклеєні, на них були помітні сліди чужих пальців...

У департаменті поліції був так званий «чорний кабінет». Жоден лист не виходив з Петербурга, не побувавши в брудних руках чиновників цієї установи. Сюди з пошти привозили мішки листів. Сищики з проворністю шахраїв

перебирали конверти, відкладали ті з них, які викликали підозру. Відібрані конверти переглядали на світло, розкривали. І якщо в листі помічалось щось непевне — з цього тут же знімали копію, на квартирах адресатів робили обшуки, а то й арешти.

20 січня до рук чиновників «чорного кабінету» потрапив лист без зворотної адреси, відправлений студентові Харківського університету Івану Петровичу Никитіну. Підпис автора листа чиновник не міг розібрати. В листі тому були такі рядки: «...Чи можлива в нас соціал-демократія, як у Німеччині? Я думаю, що неможлива; що можливе — то це нещадний терор. І я твердо вірю, що він буде, і навіть в недалекому майбутньому; вірю, що нішня тиша — це тиша перед бурею. Перелічувати переваги червоного терору не буду, бо не закінчу й до сконання віку, оскільки це мій коньок, а звідси, мабуть, і моя ненависть до соціал-демократів.

10 числа з Катеринодара одержано телеграму, з якої видно, що там когось взяли на казенне утримання, але кого — невідомо. Це нас досить сильно турбує, тобто мене, бо я вів дійове листування з Катеринодаром і тому хвилююся за мого адресата, бо якщо він того, то й мене теж того. А це небажано, бо потягну за собою багато народу дуже ділового...»

Вісім днів чиновники департаменту поліції сушили голови, силкуючись визначити петербурзьку адресу автора листа, але так і не змогли нічого зробити. 28 січня директор департаменту поліції надіслав у Харків телеграму з наказом розшукати — і якомога швидше! — студента Никитіна й дізнатися, хто писав йому цього листа.

Минали дні, тижні, а з Харкова — ні слова. Департамент поліції шле нову телеграму, вимагаючи прискорити розшуки Никитіна.

3

З перших же днів створення групи Олександр Ілліч почав обмірковувати програму. Він часто радився з товаришами про те, під яким прапором треба виступати. Розмови ці мали досить суперечливий характер, бо єдності поглядів у теоретичних питаннях в учасників групи не було, хоча вони й визнавали тактику народників — систематичний терор — правильною. В цей час уже не тільки Олександр Ілліч був під впливом ідей марксизму,

їх поділяли й інші учасники змови: Говорухін, Лукашевич, Генералов й Осипанов. Лукашевич читав Маркса й Енгельса. Він говорив Ульянову, що показати шлях до шукання істини революціонерам можуть тільки праці Маркса й Енгельса. Генералов простудював книгу Плеханова «Наші незгоди», і в нього з'явилося бажання ґрунтовніше познайомитися з творами Маркса. Ульянов дістав йому потрібні книжки, і він читав їх дні і ночі. Говорив захоплено, що нічого цікавішого й розумнішого не читав у своєму житті, лаяв народників, називав їх плутаниками. Прочитавши I і II томи «Капіталу», він погодився, що капіталізм у Росії історично неминучий.

У цей час у Петербурзі вела дуже діяльну пропаганду ідей марксизму соціал-демократична група Дмитра Благова, з якою були зв'язані Говорухін, брати Хлебникови та інші студенти Петербурзького університету.

Благоевці виступали зі своєю програмою, до якої було внесено багато положень з програми групи «Визволення праці», виробленої в 1884 році. У своїй програмі петербурзькі соціал-демократи зазначали, що «російська держава після скасування кріпацтва вступила на той же шлях економічної конкуренції, що й Західна Європа. Капіталізм у нас уже зародився й росте».

В програмі благоевців зазначалося: «Відносно політичного терору як системи змусити уряд до поступок ми повинні сказати, що за теперішніх умов, коли немає міцної робітничої організації, яка підтримала б ефекти терористичного акту, ми не визнаємо доцільності терору».

Проте, відхиляючи терор як систему, благоевці визнавали за можливе користуватися ним в окремих випадках.

Олександр Ілліч дуже уважно вивчив і програму групи «Визволення праці», де Плеханов, роблячи поступку народництву, яке мало на той час сильний вплив на молодь, зазначав, що в боях з урядом робітники можуть вдаватися і до «терористичних дій, коли це виявиться потрібним в інтересах боротьби».

В середині лютого на квартирі в Олександра Ілліча зібралися Лукашевич, Шевирьов, Андреюшкін і Генералов, щоб обговорити програму.

— «За основними своїми переконаннями ми — соціалісти», — почав читати Олександр Ілліч, — а «і народники», як це було в програмі виконавчого комітету, я викидаю.

— Правильно! — схвалив Лукашевич.— Читай далі.

— «Ми переконані, що матеріальний добробут особи і її повний всебічний розвиток можливий лише за такого соціального ладу, де громадська організація праці дає можливість робітникові користуватися всім продуктом і де економічна незалежність особи забезпечує її свободу в усіх відношеннях...»

Пункт за пунктом читав Ульянов. Програма, як і хотіли всі, була спробою об'єднати народників і соціал-демократів. Ульянов, відкидаючи неясні, розпливчасті формулювання програми виконавчого комітету «Про санкції народної волі в громадських формах життя», писав: «До соціалістичного ладу кожна країна приходить неминуче, природним ходом свого економічного розвитку, який є таким же необхідним результатом капіталістичного виробництва і породжених ним взаємин класів, як неминучий розвиток капіталізму, якщо країна стала на шлях грошового господарства».

Але поряд з цим марксистським положенням Олександр Ілліч допускав можливість і «більш прямого переходу до соціалістичної революції народного господарства», погоджуючись з народниками у тому, що Росія може перейти до соціалізму, минувши капіталізм.

На перший план у програмі, повторюючи помилку народників, висувається селянство, як найбільш значна суспільна група. «Воно сильне,— стверджує Олександр Ілліч,— не тільки своєю кількістю, але й порівняною визначеністю своїх громадських ідеалів... Селянство ще міцно тримається громадського володіння землею, а його безсумнівна звичка до колективної праці дає можливість сподіватися на безпосередній перехід селянського господарства у форму, близьку до соціалістичної».

Та хоча Олександр Ілліч віддавав данину ще дуже живим традиціям народників з їх вірою в те, що селянська община є зародок соціалізму, він висував і марксистське положення про роль робітничого класу в соціальній революції. Він пише, що робітничий клас за своїм економічним становищем є природний носій соціалістичних ідей. «Робітничий клас матиме вирішальний вплив не тільки на зміну суспільного ладу, борючись за свої економічні потреби, але і в сучасній політичній боротьбі він може подати найсерйознішу підтримку, будучи найбільш здатною до політичної свідомості суспільною групою. Тому він повинен становити ядро соціалістичної партії, її най-

діяльнішу частину. Пропаганді в його середовищі та його організації повинні бути присвячені головні сили партії».

Виходило: хоча Олександр Ілліч ставив у програмі на перше місце селянство, але робітничому класові в революційній боротьбі відводив значнішу роль. У цьому він, порівняно з програмою виконавчого комітету, зробив великий крок вперед.

Як останні вимоги, необхідні для «забезпечення політичної і економічної незалежності народу і його вільного розвитку», Олександр Ілліч висунув такі:

«1. Постійне народне представництво, вибране вільно, прямою і загальною подачею голосів, без різниці статі, віросповідання й національності, яке б мало повну владу в усіх питаннях громадського життя.

2. Широке місцеве самоврядування.

3. Самостійність громади як економічної адміністративної одиниці.

4. Повна свобода совісті, слова, друку, сходок, асоціацій і пересування.

5. Націоналізація землі.

6. Націоналізація фабрик, заводів і всіх взагалі знарядь виробництва.

7. Заміна постійної армії земським ополченням.

8. Безкоштовне початкове навчання».

Вимоги ці були сформульовані Олександром Іллічем з врахуванням програм виконавчого комітету партії «Народна воля», групи «Визволення праці» і групи Благоєва. Вплив марксистських ідей на його програму помітний. Олександр Ілліч і сам відзначає: «Щодо соціал-демократів, то наші розходження з ними здаються нам дуже неістотними і лише теоретичними. На практиці ж, діючи в ім'я одних і тих же ідеалів, одними й тими ж засобами, ми переконані, що завжди будемо залишатися їх найближчими товаришами».

Стан здоров'я Шевирьова настільки погіршав, що лікарі вимагали, аби він негайно їхав на Південь. Ульянов, дивлячись, як він схуд, як надривно кашляє, харкає кров'ю, теж радив їхати до моря. Але Шевирьов не хотів цього робити доти, поки всю підготовку до замаху не закінчено.

Ульянов розумів: Шевирьов тепер йому не помічник. Більше того, його присутність може тільки пошкодити справі. Він сказав про це Лукашевичу, Генералову й Анд-

реюшкіну. Всі погодилися: краще йому поїхати на лікування. Поговорити з ним узявся Ульянов, до порад якого він ставився уважно.

Шевирьов почав заперечувати: залишилося зовсім мало днів до виходу металників з бомбами на вулицю, а йому — їхати.

— Це безглуздо,— кричав він,— підло! Я не можу цього зробити!

— Якби ти був здоровий, не хворий...

— За два тижні я не помру! А то поїду, а ви ще надумаетесь відкласти справу до осені. Ні. Краще ноги витягну...

— Є ще одна обставина, про яку не хотів тобі говорити...

— А саме? — насторожився Шевирьов.— Що саме?

— Твоя відмова лікуватися може викликати підозру...

— У кого?

— У першу чергу у твого брата і сестер. Це попаде у вуха двірникові, а від нього — в охранку. Я навіть не впевнений, що це вже не зроблено. Адже ти сам говориш, що за тобою значно посилюєть стеження.

Після довгих сперечань Шевирьов здався:

— Твоя правда: треба їхати. Але я це зроблю за однієї умови — ти даси слово, що справу ні під яким виглядом не відкладете до осені!

— Я це обіцяю!

4

Всі учасники змови перебували на легальному становищі, і їм, природно, дуже важко було працювати. Хоч як конспіративно вони вели підготовку до замаху, охранка починала дедалі уважніше придивлятися до них. Окрім перехопленого листа Андреюшкіна (що лист писав Андреюшкін, в департаменті поліції до цього не могли з'ясувати), з іноземної газети та з інших джерел до охранки надходили повідомлення про те, що готується замах.

У 20-х числах лютого, тобто за тиждень до виходу на Невський, відбулася вечірка. На ній були Канчер, Горкун і член економічного гуртка Іванов. Було, як водиться, чимало випито, багато проголошено промов. Канчер говорив більше за всіх.

— Панове, прошу особливої уваги! — кричав Канчер, розхлюпоючи вино з чарки.— Я пропоную тост... панове!

Ми пили за тих, хто поклав голови за народ! Так давайте ж вип'ємо за тих,— він витримав паузу, виразно переглянувся з Горкуном,— хто підняв їх бойовий, закривавлений прапор! За тих, хто, не шкодуючи життя свого, йде на бій! Хто вирішив загинути за народ!

— А що,— кинувся розпитувати Іванов Канчера,— якесь діло готується? Серйозне? Велике? Я так і знав! Адже ідея терору прямо в повітрі носиться! Це чудово! Це потрясе всю Росію!

— Почекай,— мляво заперечував Канчер, одверто хизуючись,— я нічого не сказав.

— Як! Ти береш свої слова назад? Панове!

— Та помовч ти! — просив Канчер Іванова.

— Значить, готується діло? Панове, діло готується! Я це передбачав. Я це передчував! Хай живе «Народна воля»! Ура! Я пропоную тост за нових героїв!

Всі кинулися цокатися з Канчером і Горкуном. Приятелі з удаваною скромністю приймали захоплення п'яної компанії і ще відвертіше говорили в своїх промовах про підготовку замаху. Іванов був людиною настирливою і страшенно балакучою. Він чіплявся до знайомих з такими питаннями, яких не прийнято задавати. За це Ульянов не любив його і в розмови з ним не вступав.

— Від цього базіки,— попереджав усіх,— треба далі триматися. Така людина — хоче вона того чи ні — може розкрити охранці будь-яку справу.

На другий день після тієї вечірки член економічного гуртка Погребов, який не брав участі в підготовці до замаху, зустрів на вулиці Іванова. Той, незважаючи на те, що кругом були чужі люди, почав гучно розповідати:

— А знаєш, днями буде велике терористичне діло...

— Що ти!! — злякався Погребов.

— Ні-ні! Це точно! Це цілком точно! Я чув від самих учасників! Діло це потрясе всю Росію! Все перевернеться...

— Почекай! — збентежився Погребов.— Навіщо ти мені це говориш?

— Як? Ти не хочеш знати?..

— А навіщо мені це! — подолавши розгубленість, сердито відрізав Погребов.— І взагалі ти повинен знати: про такі речі треба мовчати. Особливо на вулиці!

Це попередження Погребова, звичайно, нічому не наважило Іванова. Він продовжував базікати, що посилювало

чутки про підготовку замаху. Доходило це, певна річ, і до охранки. І якщо з боку Іванова не було прямого доносу, його «діяльність» грала на руку поліції.

5

Ганна Андріанівна Сердюкова познайомилася з Андреюшкіним, коли він учився в гімназії. Вона була народною вчителькою, але потім школу залишила і займалася лише приватними уроками. Незважаючи на те, що Пахом був значно молодший від неї, між ними встановились гарні, дружні стосунки. Коли Андреюшкін поїхав до Петербурга, у них зав'язалось листування. Листи Пахома були явно з політичним ухилом. Це насторожувало Сердюкову, і коли вона одержала лист з описом добродюбовської демонстрації, то вирішила не відповідати йому: надто відверто він обурювався діями уряду.

Не дочекавшись відповіді на свого листа, Андреюшкін не заспокоївся. Він надіслав їй нового листа, де запитував, чим пояснити, що вона мовчить: не одержала його листа чи, може, не згодна з ним? Вкінці стояла приписка: «Коли одержите мого листа і в ньому не буде позначена дата, або місто, або не буде підпису — нагрійте його на лампі і прочитайте те, що вималюється. А потім спаліть!» Сердюкова добре розуміла, що це означає, до чого може привести таке листування. Якщо Пахом у відкритому листі лаяв владу на чім світ стоїть, то що ж він хімічним чорнилом напише? Вона не знала, що їй робити, — і відмовлятися од листування не хотілося, і продовжувати його було небезпечно.

На початку лютого Сердюкова зайшла до одних знайомих, і ті їй сказали, що Андреюшкіна заарештовано, а за що — ніхто не знав. Повернувшись додому, вона знайшла листа від нього. Підпису немає, текст безневинний: про нові книги, про погоду, що означало — лист треба нагріти. Завісивши вікна в кімнаті, вона тремтячими руками піднесла аркуш до лампового скла, прочитала текст, що проступав на папері: «Я вступаю до партії «Народна воля» і віддаю себе в її повне розпорядження...» Так ось причина арешту! Ганна Андріанівна спішно запалила сірник і піднесла вогонь до листа...

Мати Андреюшкіна жила в станиці Медведевській. Це сорок верст від Катеринодара. Була вона неписьменна і коли одержувала від сина листа, то їхала в місто до

Сердюкової, щоб та прочитала і дала відповідь. Чутки про арешт сина дійшли до неї. Та вслід за цим надійшов лист, з якого видно було, що з ним нічого не трапилось. Мати дуже раділа цьому. А на другий же день Сердюкова одержала від Андреюшкіна листа, в якому він повідомляв, що захворів на тиф і його відправляють до лікарні. Матері просив нічого про це не говорити. Ганна Андріанівна перевернула аркуш і очав своїм не повірила: «Я прошу вас бути моєю дружиною...» Та що це — галюцинація? Ні, зір її не обманює. Та що ж це йому спало на думку? Адже вона старша від нього на шість років і ніякого приводу не давала, просто ставилась до нього як до брата.

Всю ніч Ганна Андріанівна не спала, перебирала в пам'яті свої зустрічі з ним, намагалася зрозуміти, чому він раптом вирішив просити її руки. Так, він їй подобався. Високий, стрункий, темно-русявий хвилястий чуб, гарячі карі очі. І погляд завжди спрямований кудись у далеч. Але в нього, при всій його начитаності й розвиненості, зовсім, як їй здавалося, не було здорового глузду: він міг наосліп полізти в найнебезпечніше діло! Вона добре пам'ятає, як відмовила його зрідив наміру висадити в повітря гімназію. А якби він це зробив... згадати страшно! І матері йому не шкода, і її не жалю. Вступив до партії, взявся за якусь ризиковану справу і в той же час хоче зв'язати своє життя з її життям... Ні, незбагненої душі людина!

Лист Ганна Андріанівна сховала за пазуху. На світанку вона задрімала і, прокинувшись, не могла зрозуміти: наснилось це їй чи справді одержала такого листа. Вона дістала листа, почала перечитувати його й побачила: на чистому боці аркуша ледь помітно проступали букви. Кинула до лампи, нагріла папір і прочитала: «Має бути замах на життя государя. Я серед учасників. Дивіться не клепайтесь. Не пишть навіть про свою згоду». Ні, він або з глузду з'їхав, або ж справді захворів на тиф і написав це марячи! Замах на царя... Він бере участь... І що ж це означає: «Дивіться на клепайтесь?» Що їй загрожує? Що їй робити, щоб уникнути небезпеки? Не писати йому? Так навіщо він добивається її руки? Чи це написано тільки задля того, щоб не викликати підозри? Від усього цього можна збожеволіти!

«Що робити? Що робити? — питала себе Ганна Андріанівна. — Як його врятувати? Як самій врятуватися? Піти й заявити поліції? А якщо там нічого немає і це все

просто марення хворого, то в яке становище я поставлю себе? Так, ну а якщо все це правда?..»

Довідавшись, що Шевирьов від'їжджає, Канчер зрадів: значить, так і вийшло, як він думав,— побалакали й забули. Та радість його була передчасною: за кілька днів до від'їзду Шевирьов зайшов до Канчера й Горкуна разом з Лукашевичем, сказав:

— Тепер вам завдання даватиме Лукашевич. Що він скаже — все робіть! Ясно?

Канчер почав плутано говорити про свої переконання, про своє ставлення до терору, але Шевирьов сердито зупинив його:

— Про це треба було раніше говорити! Ясно?

Коли Лукашевич розповів про цю розмову Ульянову, той нахмурився й почав ходити по кімнаті, що було ознакою його сильного хвилювання.

— Я кілька разів говорив Шевирьову, що Канчер людина ненадійна! — з певлястивим йому роздратуванням сказав Ульянов. — А він відстоював своє. Ну, а тепер справді уже пізно щось робити, бо Канчер, дякуючи Шевирьову, надто багато знає...

6

— Василь Денисович, ви до Говорухіна заходили? — питає Ульянов Генералова.

— Ні. І не піду.

— Посварилися?

— Ні, я ні з ким не лаюся. Інколи хочу посваритись і... — Генералов розвів руками й усміхнувся, — не виходить якось... Не виходить, і казці кінець.

— Так що ж ви з Орестом Макаровичем не поділили?

— Дуже в нього настроїй поганий. Посидиш у нього годину-дві, і вовком хочеться вити. І те погано, і там провітку не видно, і з цієї витівки нічого не вийде. Одне слово: лягай в труну і вмирай. А я, знаєте, така вже людина, мені нудно стає від таких казок. От я й перестав бувати в нього...

Генералов мав рацію, говорячи, що в Говорухіна поганий настроїй. Його поведінка заважала й іншим працювати. Це примусило Ульянова вжити крайніх заходів. Довелося заставити свою золоту медаль, яку одержав за наукову працю, віддати гроші Говорухіну і порадити не-

гайно їхати за кордон. Той з прихованою радістю забрав ці останні гроші в групи і спішно почав збиратися. План у нього давно вже був готовий: він добереться до Вільно, там друзі Лукашевича дістануть йому паспорт, і він спокійно виїде за кордон. Щоб охранка відразу ж не кинулася на розшуки, він хазяйці сказав, що лягає в лікарню. Шмідовій заготував листа, в якому повідомляв: «Якщо знайдете мій труп, то прошу нікого не звинувачувати у моїй смерті».

— З Вільно я відішлю цей лист на твою адресу,— говорив він, прощаючись з Ульяновим на Варшавському вокзалі.— А тебе прошу: відішли його через кілька днів міською поштою. Поки поліція шукатиме мій труп, я переберусь через кордон. Ну, Олександрє Іллічу,— Говорухін обняв Ульянова.— Не згадуй лихом...

— Щасливо... доїхати,— тихо відповів Ульянов.— Будь обережний, особливо у Вільно...

— Ех... Ніяк не можу я примиритися, що ти залишаєшся. Тобі — я серцем це відчуваю — треба їхати!

— Давай не будемо чіпати того, що вже вирішено.

— Адже ти йдеш на неминучу загибель!

— Я це знав, коли брався за справу.

— Дивна ти людина! — мимохить вирвалось у Говорухіна.— І якщо мені шкода когось залишати у цій богом проклятій Росії, то це тебе. Тішу себе тільки одним: ми ще зустрінемося...

Вернувшись додому, Саша довго ходив по своїй великій порожній квартирі. Він добре розумів, що Говорухіну краще було виїхати, але серце щеміло: от вибув ще один боєць з їхніх лав! Та ще з тих, хто, здавалось, мав би поводитись найбільш стійко.

Хотілося побути серед людей, але того вечора, як на гріх, піхто не приходив. Іти до Ані не хотілося,— з нею тільки роз'ятриш душу розмовами про дім. Останнім часом він майже зовсім не писав матері. Гнав від себе й думку про те, як мати поставиться до його участі в замаху на царя. Як усе це відіб'ється на рідних? Володя в цьому році закінчує гімназію — він теж кандидат на золоту медаль,— і йому буде важко. А хіба самому легко? І хіба він має право спокій сім'ї ставити вище долі народу?

В двері хтось постукав.

— Зайдіть! — радо крикнув Олександр.

— Це я... гм,— бурмотів двірник Матюхін.— Хазяйка говорить: «Зайди, може, йому щось потрібно...»

— Дякую. Мені поки що нічого не потрібно.

— Пан Чоботарьов, значить, переїхав на іншу квартиру?

— А хіба він вам про це не говорив?

— Говорив... Та інколи трапляється: скаже, а живе... гм... Ви, казала хазяйка, теж шукаєте кімнату?

— Так. А у вас що — є адреса?

— Ні. Це я так... з обов'язку служби... Адже з нас так суворо вимагають — біда! Просто не служба, а каторга. А платять що? Сказати вам, то не повірите. А у мене стара хвора, ноги відібрало; дочка з двома дітьми з міста Владимира повернулася. Чоловік її там на фабриці працював. Ну, й спало дурневі на думку бунтувати. Заарештували. Здоров'я слабке, і віддав він за ґратами богові душу.

Від Матюхіна тхнуло горілкою. Це означало — він звірятиме свої почуття доти, поки не одержить на похмільну чарку. Олександр дав Матюхіну грошей, і у того миттю пропало бажання скаржитися на свою долю.

Після того, як Саша взявся за підготовку до замаху, він рідко ходив на заняття економічного гуртка. А після арешту Никонова й зовсім не показувався там. Але цього вечора у нього так важко було на душі, що він не знав, куди подітися. Пригадав, що по п'ятницях заняття гуртка, і пішов туди. Весь вечір просидів, не сказавши ані слова. Всі знали, що він не з говірких, і нікого це не здивувало. А його вигляд багатьох вразив. Коли повертались додому, то Єлізаров і Чоботарьов, помітивши, що в нього особливо поганий настрій, завели його до кондитерської на Невському. Та Саша, випивши кави, почав прощатися.

— Куди ж ви, Олександрє Іллічу? — спитав Єлізаров.— Я вас вічність не бачив. Посидьте, ради бога.

— Розкажіть хоч, як ви там живете один? — мовив Чоботарьов.— Чи вже перебрався кудись на нову квартиру?

— Поки що ні. Але незабаром, мабуть, це зроблю.

Саша посидів ще хвилин кілька. Розмова не в'язалась, і він, сказавши, що в нього є термінова справа, пішов.

— Помітили ви, Марку Тимофійовичу, який у нього був дивний вираз обличчя?..

— Так,— підтвердив Єлізаров.— Я теж, дивлячись на

його обличчя, не міг позбутися якогось дивного почуття...

— Може, в нього якесь горе,— зробив припущення Чоботарьов.— Пам'ятаєте, який він був, коли помер батько?

7

Андреюшкін і Генералов знали, що разом з ними на Невський вийде ще один металник. Але хто він? Як його прізвище, їм ніхто не говорив. Вони розуміли, що робилося це з конспіративних міркувань, і не наполягали на знайомстві. Після того, як поїхав Шевирьов, а за ним Говорухін, Ульянов сказав Лукашевичу:

— Мені здається, час познайомити металників.

— Так. Як це тільки краще зробити?

— Хай зустрінуться де-небудь по паролю.

На другий день Ульянов дав пароль Андреюшкіну, розповів йому, про що треба домовитися з Осипановим, і той разом з Генераловим пішов на побачення. Зустріч було призначено на Михайлівській вулиці у Варшавській кондитерській. Осипанов мав сидіти там за склянкою кави. На столі перед ним — шапка, а в шапці — біла хустка. Генералову й Андреюшкіну треба було сісти біля того столика і попросити чаю.

Коли Андреюшкін і Генералов зайшли до кондитерської, за одним з столиків вони побачили брюнета середнього зросту, коренастого, міцно складеного. Вибравши слухну хвилину, Андреюшкін спитав:

— Ви не скажете, котра година?

Чоловік пильно подивився сірими косими очима на Андреюшкіна, підтягнув до себе шапку з хусткою, мовби хотів на неї звернути увагу, і тільки після того дістав з кишені годинник і відповів:

— Сім чи вісім, але в мене годинник відстає на тринадцять хвилин.

Друзі мовчки допили чай, Осипанов — свою каву і першим вийшов з кондитерської. Генералов і Андреюшкін пішли за ним. Біля університету познайомилися і, гуляючи по набережній, почали обговорювати план замаху. Андреюшкін запропонував здійснити замах біля манежу, але Осипанов довів, що це незручно.

— Я багато над цим думав і переконався, що краще зробити це на Невському. Там завжди багато народу, і наша присутність нікому не впаде в око. Якщо на Нев-

ському не пощастить зробити напад, то тоді перейдемо на Катерининський канал.

— На канал? — здивувався Андреюшкін.— Але ж там кидали бомби Рисаков і Гриневицький.

— І що ж? Це найзручніше, бо шпигунам і на думку не спаде, що бомба може вибухнути точно на тому ж місці. Ну, а коли і на Катерининському не вдасться, тоді перейдемо на Велику Садову. Я ще не знаю сигнальників, а від них наполовину буде залежати успіх справи.

— Ми хоча і знаємо їх, але,— Генералов зсунув кубанку на лоба і, почухавши потилицю, зітхнув,— не та казка! Правильно я кажу, Пахоме?

— Правильно. Але без сигнальників нам теж важко буде. А кращих де ж тепер взяти?

Ульянов з Лукашевичем 21 лютого привели бомби в бойову готовність. Канчер і Волохов віднесли їх до Генералова.

У ці дні Ульянов зібрав усіх членів першої бойової групи на квартирі Канчера. Він ще раз пояснив їм, як треба кидати бомби. Осипанов запропонував свій план проведення замаху.

Оскільки все щодо особистого життя царя зберігалось в суворій таємниці, то за його виїздом доводилося стежити, ходячи біля Анічкового палацу, що було небезпечно. В «Правительственном вестнике» якщо з'являлись короткі повідомлення, де і о котрій годині був цар, то, як правило, тільки через кілька днів. Кінець лютого і початок березня були днями панахид по вбитому народниками імператору Олександром II. 26 лютого було свято — царський день. Імператора чекали в Ісаакіївському соборі. Осипанов разом з Ульяновим вставив у бомби запали, і група пішла на Невський. Біля собору все було приготовлено до урочистої зустрічі царя, але він чомусь не з'являвся. Осипанов підійшов до одного околдочного наглядача — собор був оточений поліцейськими,— спитав:

— Що це народу так багато зібралось? Чи не його імператорська величність зволить прийти?

— Так точно. Наказано ждати...

— Чому ж він не приїжджає?

— Не можу знати.

— Може, його вже й не буде?

— Хто його зна...

Вечоріло. Народ почав розходитися. А коли зовсім

стемніло, зняли й охорону собору. Осипанов подав усім умовний знак, що можна повертатися додому, бо цар уже явно не приїде.

Так воно й було: цар у той день чомусь до собору не з'явився.

З Харкова відповіді не було, і департамент поліції надіслав другий запит, вимагаючи негайно розшукати Нікітіна і дізнатись, хто писав йому листа. 27 лютого — це був уже другий день виходу Осипанова з своєю групою на Невський — з Харкова повідомили, що «студент Нікітін, по пред'явленні йому копії листа, сказав, що лист одержав від знайомого студента Петербурзького університету Андреюшкіна».

Того ж дня директор департаменту поліції Дурново надіслав одержане повідомлення генералу Гресеру з проханням — «встановити безустанне й пильне стеження» за Андреюшкіним. Він зазначив також, що Андреюшкін і «раніше був замічений у зв'язках з особами, політично неблагонадійними». Гресер негайно приставив двох агентів і вже 28 лютого писав до Дурново: «...Установлено, що Андреюшкін, разом з кількома особами, з дванадцятої до п'ятої години дня ходив по Невському проспекту. Причому Андреюшкін і другий незнайомий несли під верхнім одягом якісь важкі речі, а третій ніс товсту книгу».

З цього донесення петербурзької охоранки видно: приводом для встановлення нагляду за учасниками замаху став лист Андреюшкіна до студента Нікітіна. Та хоча агенти й помітили, що Андреюшкін і його друзі несли якісь речі, їм і на думку не спадало, що то були бомби.

Осипанов добре розумів: щоденне ходіння по Невському проспекту може привернути увагу охоранки, але поіншому організувати напад на царя було неможливо. Він наказав усім триматися так, наче вони не знають один одного. Та саме це й примусило агентів зробити висновок, що Андреюшкін та його друзі щось замислили, оскільки знайомство їх було встановлено в перший же день нагляду.

Кожного ранку Осипанов уважно переглядав «Правительственный вестник». 28 лютого він прочитав таке повідомлення: «Міністр імператорського двора має честь повідомити панів перших і других чинів двора і придворних кавалерів, що 28 сього лютого має відбутися в Петропав-

ловському соборі панахида по в бозі спочилому імператору Олександрю II, після заупокійної літургії, котра почнеться о 10 годині ранку». Осипанов був впевнений, що цар теж приїде до собору Петропавловської фортеці на панахиду, і весь день чергував там. О 17 годині по Анічковому мосту проїхала імператриця Марія Федорівна, а цар так і не з'явився на Невському.

Першого березня до чотирьох агентів було додано ще трьох. Їм наказали: пильно стежити. Якщо Андреюшкін знову ходитиме зі своїми друзями там, де проїжджає цар, то заарештувати їх...

8

Агент Варламов схопив Осипанова ззаду за руки і повернув їх. Другий забіг вперед, злякано крикнув, побачивши, що Осипанов рвонувся, силкуючись звільнити руки:

— Варламов, тримай! Ах, боже, та крути міцніше... Ось так,— обхопивши Осипанова і обмацуючи кишені, командував він.

— Куди лізеш! — турнув його ногою Осипанов.— Пустити руки!..

— Варламов, тримай! Городовий, сюди! Тримай, Варламов!

— Та ти своє роби!

— Молодий чоловіче, вам краще буде! Стійте спокійно,— говорив другий агент, продовжуючи обшукувати кишені, і, не знайшовши нічого, спитав:

— Де пістолет?

— Пустить руки!

— То немає зброї? — спитав Варламов, готовий відпустити руки.

— Тримай, тримай!

Підбіг городовий і, не питаючи, в чім справа,— він був попереджений агентами,— засвистів, грізно вигукнувши:

— Пане студент, прийдіть в участок.

— Що я зробив протизаконного?

— Ідіть, там розберуться.

— Відпустить хоча руки.

— Варламов, тримай! — закричав другий агент і теж схопив Осипанова за руки.

Тут же підкотив візник. Агенти, не відпускаючи рук, штовхнули Осипанова в прольотку, наказали:

— Поїхали!

Прольотка помчала містом. На одному з перехресть Осипанов побачив Канчера. Той ішов, якось приречено похиливши голову. Він зовсім не стежив за тим, що робилося навкруги. «Оце сигнальник,— з гіркотою подумав Осипанов.— Навіть не помітив, що мене схопили. А може, це він навів шпигунів? Так, але ж бомбу вони в мене не відібрали, думаючи, що це просто книга. Значить, вони не підозрюють, що я — учасник замаху, значить, поліція нічого не знає про замах. Агенти мене схопили, мабуть, виходячи з якихось інших міркувань. Але чим я накликав підозру?»

Поки їхали, Осипанов перебрав багато варіантів і зрозумів: яка б не була причина його арешту, поліція, побачивши бомбу, зрозуміє, кого схопили. Але якщо інші металіники не заарештовані,— він не бачив, щоб забирали Андреюшкіна й Генералова,— то треба зробити все, щоб вони могли здійснити замах. Вихід із становища один: треба при першій же можливості кинути бомбу. Вибух знищить агентів — про те, що він сам загине, Осипанов навіть не думав,— це відтягне на деякий час розкриття змови і дасть можливість Андреюшкіну й Генералову довести її до кінця. Саме так: вибух не тільки не пошкодить справі, а й викличе перенолох в охоранці, відверне її увагу від головного.

Не відбираючи книги-бомби, агенти, зсадивши Осипанова з візника, повели його по якихось вузьких східцях з крутими, крученими поворотами. Втрюх важко було йти, і на поворотах агенти довго товклися на місці, перш ніж їм удавалося протиснутися. Вибравши мить, коли агенти на одному з поворотів трохи попустили руки, Осипанов потягнув за шворку, що вела до запалу. Але він так смикнув шворку, що вона порвалася. Агенти, почувши тріск, ще міцніше стиснули йому руки.

— Що ти зробив? — закричав Тимофеев.— Варламов, що у нього там лопнуло?

— Не знаю.

— Тримай тоді міцніше!

Агенти затисли руки Осипанова, і не було ніякої можливості кинути бомбу так, як цього вимагало її обладнання, щоб вона вибухнула. Та коли вони його привели через коридор в кімнату (за одним столом сидів жандармський офіцер, за другим — якийсь чиновник) і відпустили руки, Осипанов зробив крок вперед, боячись, щоб агенти, помі-

тивши його рух, не схопили знову за руки, і з силою кинув бомбу. Осипанов бачив, як книга-бомба летіла, як вона вдарилась об долівку. Він заплющив очі, подумав: «Все!» Але, замість вибуху, почувся лише глухий стукіт. Офіцер здригнувся і схопився за зброю, але, побачивши, що впала книга, сердито закричав:

— Чого стоїте, роззявивши роти? Підніміть!

Агенти, все ще не розуміючи, з ким вони мають справу, кинулися виконувати наказ. Один з них схопив книгу. Відчувши, що вона підозріло важка, він підніс її навіщось до вуха і раптом затрявся, не маючи сил вимовити ані слова.

— Що таке? — побачивши, як агент трясеться, спитав офіцер, задкуючи в далекий кут.

— Бо... Бом-ба... По-о... Подивіться...

— Куди лізеш, ідіот! — не своїм голосом закричав офіцер. — Стій на місці і не рухайся!

— Ваше благородіє, — застогнав агент, — у мене дружина, ді-іти...

— Стій нерушно!

— Герої! — презирливо зауважив Осипанов. — Дайте її сюди!

— Стій! — хоробро крикнув офіцер, вихопивши револьвер. — Ні з місця! Тимофеев, тримай бомбу! Варламов, біжи до начальника...

Загупали двері, забігали агенти. В коридорі чулося тривожне:

— Бомба!.. Бомба!..

Довго так стояли: офіцер з наведеним на Осипанова револьвером, тремтячий від страху агент Тимофеев — з бомбою в руках. Як тільки Тимофеев робив спробу переступити з ноги на ногу, офіцер кричав зі свого далекого кутка:

— Замри!

Нарешті в дверях з'явився Варламов.

— Ваше благородіє, — не заходячи в кімнату і чомусь пошепки почав Варламов, — їх благородіє наказали віднести її на задній двір і покласти там за дровами, поки вони викличуть кого треба.

— Так візьми й віднеси! — наказав офіцер, але Варламов миттю зачинив двері.

— Давайте я віднесу! — ледь стримуючи посмішку, мовив Осипанов.

— Ні з місця! Тимофеев, геть звідси! — сердито крикнув офіцер, переводячи револьвер на агента.

Це подіяло: Тимофеев злякано позадкував до виходу, тримаючи бомбу на витягнутих руках, і, відкривши двері своєю чавунною потилицею, зник. Офіцер полегшено зітхнув, сховав револьвер, не дивлячись на Осипанова, спитав:

— Що ви хотіли зробити?

— Випробувати вашу хоробрість,— спокійно, з посмішкою відповів Осипанов,— і зруйнувати цю установу.

— Чому ж ви ходили по Невському?

— Звідти найлегше потрапити до вас. Адже Невський давно перетворено в коридор поліцейського управління.

— Годі жартувати! Я цілком серйозно питаю.

— А я цілком серйозно відповідаю.

Хоч як хитрував офіцер, погрожував — йому нічого не вдалося довідатися від Осипанова. Офіцер наказав відвести його. Двоє жандармів, як і агенти під час арешту, схопили його під руки й поволокли тим же темним коридором, спустили по східцях, мовби в підвал, і кинули в зовсім темну, вогуку і глуху, як могила, камеру. Осипанов ніколи в тюрмі не сидів, але багато чам про тюремні порядки від тих, хто побував там. Тримаючись руками за слизькі стіни, він обмацав камеру — вона була досить велика — і дійшов до висновку, що це, мабуть, карцер. Сісти не було де, і він, притулившись до дверей, почав напружено прислухатися. «Якщо вони заарештують ще кого-небудь з наших,— думав він,— то напевне, приведуть сюди. Тоді буде ясно: вся наша змова розкрита. Та ні, не може цього бути. Якби вони знали, кого заарештовують, то не залишили б бомбу у мене. Так, але чому ж бомба не вибухнула? Зроблена погано, чи вірвовочка підвела? І що, коли Андреюшкін і Генералов зустрінуть царя, кинуть свої бомби, а вони не вибухнуть?»

Приблизно через годину по коридору провели ще двох. Невже Андреюшкіна й Генералова? Минуло хвилини десять, як знову когось провели. Потім ще... Осипанов приклав вухо до окованих залізом дверей, вловив розмову наглядачів:

— І великі?

— Кажуть, пудові...

— Ого-о!..

З цієї розмови важко було щось зрозуміти. Але з інтонації, з якою було сказано оте «великі», можна догада-

тись, що мовилося про бомби. І, здається, кілька бомб. Невже всіх заарештували? Чи, може, поліцейська фантазія, зробивши бомби пудовими, одну перетворила в сто? Але треба вибирати гірше з усіх припущень. Скажімо, заарештовані всі. Що в такому разі говорити слідчому, котрий не забариться викликати його?

І справді, не встиг Осипанов перебрати кілька варіантів відповідей слідчому, як за ним прийшли. Привели його уже в іншу кімнату, до капітана Іванова. Капітан зустрів його казенною поліцейською люб'язністю, запросив сісти.

Показання Осипанова були короткі, витримані. Він написав:

«Я признаюсь, що належу до терористичної групи соціально-революційної партії «Народна воля». Не заперечую того, що цього числа мене затримано з металним снарядом, який має форму великої книги, з котрим гуляв по Невському проспекту. З якою метою я мав цей снаряд, від кого, коли і де одержав його, я пояснювати не бажаю. Але потім все, що стосується мене особисто, поясню. З снарядом я був сьогодні на Невському проспекті в час мого затримання сам й інших співучасників, крім того, хто передав мені снаряд, не маю. Особу, в якої взяв снаряд, назвати не бажаю. Зроблений цей снаряд у Петербурзі чи привезений звідкись, я не знаю. Про час передачі мені снаряда я теж свідчити не бажаю. Залишив я Казанський університет і переїхав у Петербурзький з революційною метою».

Більше слідчому нічого не вдалося дізнатись від Осипанова.

9

Першого березня була неділя. Погода стояла сонячна, весняна. Аня, відчуваючи постійну тривогу за Сашу, зібралася вранці йти до нього, щоб провести з ним вільний день. Але до неї зайшла Раїса Шмідова і сказала, що вона була вже в Олександра Ілліча і не застала його дома. Хазяйка сказала їй, що він дуже рано кудись пішов. З'явився Марко Єлізаров, і вони втрьох пішли поблукати по місту. Шмідова скоро залишила їх. Але розмова в Ані з Марком не в'язалася, бо її не залишала тривога за брата. Куди це він так рано пішов? Які в нього справи в

неділю? Раніше він у вільні дні завжди вранці приходив до неї...

— Ви чимось схвильовані? — спитав Єлізаров.

— Я дуже за Сашу турбуюсь,— призналась Аня.

— Так,— зітхнув Єлізаров,— він якийсь дивний став...

Аня пригадала, як батько наказував їй: «Бережи Сашу!» Як мати про те саме просила її. Але як же вона може уберегти його, коли він нічого не говорить їй. Ось у середу вона зайшла до нього. В Саші було багато людей, яких вона ніколи не бачила до цього часу, хоч і знала всіх його знайомих. Саша вийшов з нею в іншу кімнату. Він не приховував, що не може й хвилини приділити їй. Аня, помітивши це, пішла. Вона не могла зрозуміти, що відбувається в Саші, але одне їй було ясно: він не хоче довіряти їй свої таємниці.

Повернувшись з прогулянки додому, Аня спитала хазяйку, чи не заходив брат. І, почувши, що не було, почала ждати. Іти до нього вона не наважувалась, щоб не бути ще раз йому перешкодою.

Та й боялась розминутися в дорозі. Час минав, а Саші все не було. Що з ним могло трапитися? Адже вчора зустріла його на вулиці, і він обіцяв, що заїде. Слова ж свого він завжди дотримувався.

Прочекавши весь день, Аня не витерпіла і ввечері побігла до брата. Вона ще здалеку побачила, що вікна його квартири освітлені, і зраділа: значить, він дома, значить, з ним нічого не трапилось! Вона збігла по східцях, нетерпляче подзвонила. Двері миттю розчинилися, і вона побачила,— в кімнатах все перевернуто догори дном, в усіх кутках риються жандарми. У Ані серце обірвалось,— трапилось те, чого вона боялася. Та, може, обшук нічого не дасть? Адже Саша такий обережний!.. Так, але де ж він? Чи вони налетіли, коли він вийшов з дому? Може, він зараз якраз у неї? Треба його негайно понередити!

Аня зробила кілька кроків до виходу, але її зупинив офіцер:

— Ви хто будете? Знайома?

— Сестра.

— Добре. Я буду вам дуже зобов'язаний, якщо ви залишитесь тут, поки ми закінчимо обшук.

— Пробачте, але мені треба йти,— сказала Аня.

— Куди?

— То моя справа.

— Ось як. Ну, тоді вважайте, що ми вас затримали.

— На якій підставі?

— Про це ми вам пізніше скажемо. А поки що приядьте ось тут і заспокойтесь.

Ані й на думку не спадало, що вона може бути зарештована. Обшук ще не закінчився, як зайшов Валентин Умов, друг Саші по гімназії. (Він навчався в Московському університеті, приїхав на кілька днів і хотів зустрітися з Сашею). Аня дуже зраділа, побачивши його, дала йому свою адресу. Жандарми тільки очима кліпали.

Переривши все в кімнатах Саші, кілька жандармів подалися на її квартиру. І в Ані нічого їм знайти не вдалося, крім так званої «інфузорії» землі, котру Саша привіз із Кокушкіна ще минулого літа і залишив у кімнаті, яку він раніше займав. Землю цю жандарми витягли з шухляди з такою обережністю, що Аня не могла утриматися від посмішки, хоч їй було не до сміху. Її пояснення, що це проста земля, не задовольнило жандармів, і вони забрали цей речовий доказ. Взяли вони також і лист на ім'я Анни Лейбович, який Аня, йдучи з дому, залишила на столі. По дорозі у відділення пристав, зітхаючи, говорив:

— І що за молодь пішла! І карають вас за провини, дивись, як суворо, а ви все не каєтесь. Ну чого це заманулося студентові Генералову кидати бомбу в государя, га? Та чи розуміє він, на кого руку піднімав? А тепер ось беруть усіх його знайомих і серед них, звичайно, багато не винних...

Аню охопив жах: Генералов кинув бомбу! Він був знайомий з Сашею. Він часто заходив до нього. Як усе це відіб'ється на Саші? Аня й зараз ще не розуміла, що Саша був активним учасником справи, а не просто лише знайомим Генералова.

Тільки в одиночній камері — з відділення її відправили в дім попереднього ув'язнення — вона, перебравши в пам'яті події останнього часу, зустрічі й розмови, обдумуючи все те, що тоді здавалося їй незрозумілим і загадковим у поведінці Саші, з жахом, від якого крижаніла душа, зрозуміла: справа не лише в тому, що брат був знайомий з Генераловим...

Всі три метальники (Осипанов, Генералов, Андреюшкін), затримані з бомбами, поводитися на допитах дуже твердо й витримано. В протоколах їх допитів нічого не

було такого, що могло б навести на слід інших членів терористичної групи.

Як і Осипанов, визнали свою приналежність до революційної партії Андреюшкін і Генералов, але категорично відмовились назвати тих, хто разом з ними готував замах. Вони тільки сказали, що несли снаряди з метою царевбивства, бо вважали це необхідним для зміни існуючого ладу. «Це рішення,— говорив Андреюшкін,— у мене було плодом не афекту, не захоплення, а тривалих роздумів».

Не так тримали себе Канчер, Горкун і Волохов. Вони виявились, чого й боявся Ульянов, нестійкими, малодушними. На першому ж допиті, злякавшись тортур, котрими загрожував їм прокурор Котляревський, почали виказувати всіх...

Весь день Ульянов провів на квартирі Лукашевича. Час минав, а ніяких повідомлень від групи не було. Лукашевич висловлював всілякі припущення, а Ульянов, хмуричись, мовчки снував з кутка в куток. О четвертій годині дня Ульянов не витримав, сказав:

— Треба в'яяснити, що там робиться.

— Але як? — спитав Лукашевич.

— Я піду на квартиру Канчера, а ви загляньте в їдальню. Туди вмить прилітають усі новини.

На квартирі Канчера поліція влаштувала засаду, і Ульянов потрапив у пастку. Під час обшуку в нього відібрали записну книжку. До неї були занесені — зашифровано — деякі віленські адреси, накреслені плани квартир, якісь розрахунки, схожі на рецепти.

11

Міністр внутрішніх справ граф Дмитро Толстой запевняв усіх, що в Росії не залишилось жодного революціонера, і ось, будь ласка,— змова! Знову студенти з'явилися на вулицях Петербурга з бомбами! Ця подія викликала переляк і повну розгубленість слуг царевих. В своєму донесенні Олександру III граф Толстой ґрунтовно описував, як і де, з якими бомбами були затримані студенти. Підкреслював те, що охранка перехопила лист Андреюшкіна і встановила за ним стеження. Але він не згадував, звісно, про те, що поліція не знала, за ким стежить.

Бажання приховати від громадськості справжній стан речей у графа Толстого було таке велике, що він писав

у цьому ж донесенні царю: «Щоб припинити чутки в місті з приводу арешту на Невському проспекті трьох студентів з металевими снарядами, я вважав би за необхідне надрукувати в «Правительственном вестнике» коротке повідомлення про обставини, які супроводили їх затримання».

Цар написав резолюцію: «Цілком схвалюю. І взагалі бажано не надавати великого значення тим арештам. Пом'януто, краще було б дізнатися від них усе, що тільки можливо, але не судити їх, а просто й без усякого шуму відправити до Шліссельбурзької фортеці. Це найсильніше й неприємне покарання... Цього разу бог нас врятував, та чи надовго? Спасибі всім чинам і агентам поліції, що не дримають і діють успішно».

Проте «просто й без усякого шуму», як того хотілося цареві, покінчити з революціонерами не вдалося. Чутки, що грізна «Народна воля» знову заявила про себе, вмить розлетілися по місту. Дружина шталмейстера царського двора Арапова записала у своєму щоденнику:

«2 березня.

Вчора чоловік повернувся з хвилюючою новиною. Він побував у Звегінцева, який розповів йому, сам ще схвилюваний, що його племінник князь Черкаський тільки-но повернувся з сніданку в Ширінкіна, правої руки Шервуда в усіх питаннях охорони. В ту хвилину, коли він зібрався їхати на станцію Гатчину, щоб супроводити государя, йому подзвонили, що чотири особи, озброєні бомбами, заарештовані. Двоє під аркою, двоє інших на розі Морської і проспекту. Ширінкін настільки не чекав цього, що йому тут же стало погано. Це ось і виказало його секрет. Поки вони розмірковували про можливість подібних речей, з'являється Чекашев і повторює їм слово в слово ту ж історію. Він чув її від Василевського, який запросив його до себе в Анічков палац снідати. Це останнє джерело було ще вірогідніше. Він додає навіть, що причиною, яка поламала їх плани, була зміна маршруту буквально в останню хвилину: замість того, щоб їхати прямо з Петропавлівської фортеці на вокзал, государ і государиня завернули поснідати до великого князя в Зимовий палац. Це запізнення дало змогу поліції затримати цих нелюдів на вулиці.

Дотримуючись програми Толстого, все тримають у таємниці. Заарештовано багато військових, але про це не

було згадано в жодній газеті. Та сьогодні в Ісаакіївському соборі Мілютін розпитував Адельсона, й той, хоча й заперечував, що у захоплених на вулиці були бомби, признався, що напали на слід серйозної змови. Багато арештів проведено як учора, так і сьогодні вночі. Гідра соціалізму не може бути розчавлена руками такого рамоліка*, як Толстой! У мене більше віри в божий промисл, ніж у пильність їх охорони, на котру витрачаються мільйони.

4 березня.

Як я й думала, лише бог врятував імператорську родину, яка повинна була залишити Анічков палац у санях на чотири місця, щоб відбути у фортецю,— батько, мати і двоє старших. Його величність замовив заупокійну обідню об одинадцятій годині. Було наказано подати екіпаж без чверті одинадцять. Камердинер передав розпорядження їздовому, котрий з необачності — чого ніколи не траплялось при дворі — чи тому, що не зрозумів, не сповістив про це унтер-шталмейстера. Государ спускається по східцях, а екіпажа немає. Хоч як поспішали, він опинився в становищі простого смертного, який повинен чекати біля швейцара двадцять п'ять хвилин.

Не пам'ятають, щоб бачили його таким гнівним — через те, що з вини свого антуражу він запізнюється на панахиду по своєму батькові. Він так обляяв унтер-шталмейстера, що той зі слізьми на очах кинувся до своїх пояснювати: в тім немає його провини. Він дванадцять років перебуває на службі у государя і ніколи не мав зауважень. Він був впевнений, що його звільнять. Не підозрював, що провидіння обрало його служити найнижчим знаряддям своїх рішень.

Государ покидає Анічков палац після того, як негідники були відведені до участку. І лише після того, як він приїхав до брата в Зимовий палац, то довідався про небезпеку, від якої чудом врятувався. Якби не запізнився, то проїжджав би за кілька кроків від них».

Майбутній імператор Микола II записав того дня у щоденнику:

«1 березня. Неділя. Гатчина.

Прокинувся о сьомій годині. Після кави читали. Надягнув преображенський мундир, поїхав з татом до фор-

---

* Рамолік — релігійна, недоумкувата людина.

теці. В цей час могло трапитися щось жахливе. Але, дякуючи богів, все обійшлося гаразд: п'ятеро мерзотників з динамітними снарядами було заарештовано біля Анічкова! Після сніданку в дяді Піца поїхали на залізницю і там довідались про це від татка. О! Боже! Яке щастя, що це минуло! Приїхали в милу Гатчину о пів на четверту і почали розбирати книги й речі. Пили чай і обідали з дорогими татом і мамою».

Бог врятував Олександра III чи недбалий їздовий — важко сказати. Але одне ясно з тих щоденників: агентам поліції за те, що вони «не дрімали, діяли успішно», дякував цар з переляку. Агенти, як відмічає в цьому ж щоденнику й Арапова, були далекі від думки, що студенти ходять з бомбами. З 26 лютого по 1 березня метальники ходили на Невський проспект, і поліція їх не чіпала, бо зовсім не знала, що вони готують. Це вже в той час, коли у них був лист Андреюшкіна! А якби не було цього листа? Або з Харкова відповідь надійшла ще пізніше?

Олександр III був так наляканий арештом терористів, що тут же втік до Гатчини зі своєю родиною і навіть з палацу не виходив. З Петербурга до Гатчини летів один кур'єр за другим: цар вимагав, щоб йому доповідали про хід допитів заарештованих. Йому привезли фотографії всіх терористів, протоколи їх допитів.

Розділ шостий

1

— Роздягнутись! — командував жандарм.— Все скидайте! Три кроки вбік. Ні, не сюди, а туди,— тикнувши в куток камери пальцем, продовжував він.— Стій! Починайте.

Двоє тюремників обмацали весь одяг Ульянова, заглянули в рот, у ніздрі, помацали чуба і відступили вбік з виглядом людей, які виконали свій обов'язок. Після цієї принизливої процедури обшуку до ніг Ульянова кинули тюремний одяг.

— Одягнутись! — подав команду той же жандармський офіцер.

Всі тюремники простежили за тим, як Ульянов натягнув арештантський одяг, і тільки після того вийшли.

Важкі, обкуті залізом двері глухо грюкнули, клацнув замок. Ульянов почекав, поки затихли кроки, оглянув камеру. Склеписта стеля чорна від сажі, підлога покрита цементом. Вікно маленьке аж під стелею, шибки забілені, подвійні ґрати. Залізне ліжко пригвинчене до стіни, підняте і замкнуте на замок. Масивний дубовий столик — він теж наглухо прикріплений, — на ньому брудна гасова лампа з чорним від кіптяви склом, у кутку — параша. Із крана тонкою цівкою дзюрчить вода, порушуючи могильну тишу. Першим рухом Олександра було закрутити кран, але йому не вдалося цього зробити — вода продовжувала бігти.

Підійшовши до дверей, Олександр побачив, що в них прорізане квадратне віконце, через яке, мабуть, подавали їжу. Вище — зашклена продовгувата щілина, крізь неї вартовому, який крокував по коридору, видно було все, що робилося в камері. Оглянувши двері, Олександр почав ходити по камері. Коти спадали з ніг, гучно ляпали по цементній долівці. А як тільки зупинявся, починала давити якась «кам'яна» тиша.

Всю першу ніч у фортеці Олександр не заплющив очей і в постіль не ліг, хоча наглядач, який зайшов до камери в супроводі двох вартових, відімкнув замок ліжка. Він ходив з кутка в куток і думав: «Що ж трапилось? Хто ще заарештований, крім Канчера? Чи вдалося кинути бомби під екіпаж царя? Що сталося з Осипановим, Генераловим, Андреюшкіним? Що поліція знає про мене? Чому мене повезли прямо до фортеці? Адже на квартирі вони нічого не могли знайти такого, що вказувало б на мою участь у змові». Він ще й ще раз обдумував кожний свій крок за останні дні. Ні, він сам нічого не міг дати поліції в руки! Значить, його схопили тільки тому, що він потрапив у пастку.

В ніч з другого на третє березня Олександра підняв наглядач, наказав збиратися. Прийшов офіцер з двома жандармами. І процесія рушила темним коридором фортеці: офіцер попереду, жандарми по боках, наглядач — ззаду. В дворі, хоч Олександр і не чинив опору, жандарми підхопили його попід руки й штовхнули в карету, яка стояла біля виходу. Жандарми сіли на боках, офіцер навпроти, коні рясую рушили з місця, і карета загуркотіла. Вікна карети були щільно завішені, і Олександр не міг визначити, куди його везуть. З похмурого вигляду офіце-

ра й жандармів, що стежили за кожним його рухом, зробив висновок: на нього дивляться як на важливого злочинця. Ім, мабуть, наказано дотримуватись якнайбільшої пильності, бо найменший рух його викликав у них неспокої. Олександр хотів спитати офіцера, куди він його везе, але не став цього робити: все одно правди не скаже.

Ось карета зупинилася, зарипіли ворота. Карета знову рушила, але тут же зупинилась. Офіцер відчинив двері, виліз і наказав:

— Виходь!

Побачивши, що він знову в дворі департаменту поліції, Олександр зрозумів: буде допит. Його повели якимись закапелками, дотримуючись тієї ж суворості, що й у фортеці. Піднялись на другий поверх. На перших дверях він прочитав: «Канцелярія для ведення справ про злочини державні». Офіцер відчинив ці двері, і Олександр між двох жандармів увійшов у коридор поліцейського царства Дурново. З кімнати в кімнату з страшенно заклопотаними обличчями — наче вони світові проблеми вирішували — бігали офіцери й чиновники. Але хоч як вони поспішали, жоден з них не проходив повз Ульянова, щоб пильно, з якоюсь нахабною цікавістю не подивитися на нього.

У великій кімнаті, куди Олександра завів офіцер, — жандарми залишилися біля дверей, — було четверо: жандармський офіцер і три чиновники. Офіцер стояв за столом, один чиновник сидів у м'якому кріслі, а двоє інших, мабуть, чини дрібніші, сиділи збоку, кліпаючи червоними від безсоння очима. Перед ними лежали аркуші чистого паперу, ручки. Офіцер люб'язно запросив Ульянова сісти, представився: ротмістр окремого корпусу жандармів Лютов.

— Мені наказано, — продовжував урочисто він, — на підставі закону від 19 травня 1871 року в присутності товариша прокурора Санкт-Петербурзької судової палати пана Котляревського, — він показав на чиновника, який сидів у кріслі, — і двох понятих, писарів Хмелинського й Іванова, допитати вас.

Після стандартних запитань, яке звання, освіта, економічний стан батьків, спитав:

— А тепер розкажіть, яку участь ви брали в підготовці замаху на священну особу государя імператора?

— Ще що накажете? — спокійно, питанням на питання відповів Олександр.

— Я прошу вас запам'ятати: тут питаю я, — спалахнув

ротмістр, дзенькнувши медалями, які прикрашували його груди.

— А я прошу вас згадати, що я не писар вашої канцелярії,— так же спокійно, ні на одну нотку не підвищивши голосу, відповів Олександр.

— Одну хвилинку, пане ротмістр,— піднявши руку, зупинив його Котляревський.— Дозвольте мені задати Ульянову кілька запитань. Перше. Скільки металних снарядів було зроблено на вашій квартирі?

— Я не бажаю відповідати.

— Хто був керівником і організатором вашої групи? — продовжував Котляревський таким тоном, наче Ульянов цілком задовільно відповів на його перше питання.

— Я не бажаю...

— Добре! — грубо обірвав Ульянова на півслові Котляревський.— Скажіть тоді, яку участь ви брали в підготовці замаху на государя імператора? Ви знали, хто робив снаряди? Ви знали, хто повинен був їх кидати? Попереджаю: у нас є точні відомості про вашу участь у цьому злочині! Ваша зятість лише поглибить провину, чого я вам особисто не бажав би. Отже, я чекаю відповіді!

— Марно гаєте час.

— Ось як! Добре! — прокурор відкрив шухляду стола, дістав якийсь папір і поклав його перед Ульяновим.— Прочитайте тоді це!

Олександр пробіг очима перші рядки, і серце його глухо закалатало. Канчер — зрадник! Він докладно, призиливо-покаянно виказав поліції все, що знав. Як він прийшов до нього, Ульянова, на квартиру і застав там його з Лукашевичем за начинкою бомб динамітом, як він потім відніс їх з Волоховим до Генералова й Андреюшкіна...

Читаючи цей протокол, Ульянов відчував на собі пильні погляди прокурора й ротмістра. Він зібрав усю силу волі, щоб ні одним м'язом обличчя не виявити того гніву, який охопив його душу.

— Що ви тепер скажете? — тоном переможця спитав Котляревський.

Ульянов подивився на його брезкле обличчя, на тонкі, жовчно зморщені губи, на хитро примружені очі, намагаючись вгадати: поліцейська фальшивка це чи Канчер справді зрадив усіх? Мовчання могло здатися підозрілим, і Олександр, повернувши протокол, спокійно спитав:

— Що ви мені ще дасте прочитати?

— Поки що все.

— Дякую вам.

— Пане Ульянов! — нервово пересмикнувши лівою щокою, почав Котляревський. — Ви змушуєте мене нагадати вам, що у нас є засоби заставити вас говорити! Тих, хто відмовлявся давати нам показання, ми піднімали на дибу, витягували жили, годували оселедцями й не давали пити.

— Не знаю, як на вас, пане прокурор, а на мене подібні речі не справляють — ви це бачите — особливого враження. Я краще залишуся без жил, ніж скажу те, що комусь хочеться від мене почути.

Це були останні слова Ульянова на першому допиті. Прокурор Котляревський зрозумів, що перед ним сильний противник, і змінив тактику. Вирішив взяти його лестощами і обіцянкою, що коли він, Ульянов, щиросердно розповість все, то цим самим полегшать долі багатьох близьких йому людей. Котляревський прямо не сказав, але досить прозоро натякнув, що мова йде перш за все про його рідних. Цим він, прокурор, ударив Ульянова по найболючішому, але той не піддався: і мама, і Володя, і Аня, і Оля — хоч би як їм було важко — все простять йому, але тільки не зраду.

За три з половиною години допиту в протоколі з'явився такий запис: «На запропоновані мені запитання про участь мою в підготовці замаху на життя государя імператора я в даний час давати відповіді не можу, тому що почуваю себе нездоровим».

Коли Ульянова вивели, прокурор Котляревський сказав:

— Дивна витримка! По-моєму, він і є організатор всієї справи. З таким розумом і з такою силою волі люди на просто не може бути на другорядних ролях.

2

Канчер і Горкун, а потім до них приєднався й Волохов, називали все нові й нові прізвища й адреси. Охранка кинулась розшукувати Новоруського, Говорухіна, Шевирьова. Директор департаменту поліції Дурново шле грізні шифровані телеграми в Ялту, Сімферополь, Севастополь, Одесу. «Шевирьова слід розшукати, — летить телеграма в Ялту, — чого б це не коштувало, для того ви маєте діяти, використовуючи всі засоби». У Сімферополь він відправляє зовсім уже істеричну шифровку: «Необхід-

но перевернути все місто й околиці, де може перебувати Шевирьов, і заарештувати його».

Дні минули, а з місць, крім запитів про прикмети Шевирьова й повідомлень про безрезультатність пошуків, нічого не було. Директор департаменту поліції місця собі не знаходив, він слав одну телеграму за другою. Та й було від чого хвилюватися. Канчер* запевняв, що Шевирьов керівник змови. З Гатчини один за другим летіли кур'єри з листами царя, в яких той запитував, чи заарештовано Шевирьова. Цар не виходив з свого Гатчинського палацу: він боявся, що не всі терористи заарештовані. Дурново запитує адміністрацію портів про час відплиття пароплавів за кордон. Він почав думати, що Шевирьов, як і Говорухін, зник за кордон. Він викликає Канчера, погрожує йому всілякими карами, вимагаючи признатись, куди ж подівся Шевирьов. Канчер клянеться, що Шевирьов за кордон не поїхав, а поїхав до Криму.

— Куди? Куди саме? — стукає маленьким пухлим кулачком Дурново по столу.— Куди?

— Не знаю...

— Брешеш!

— Ваше превосходительство... Клянусь життям, він мені сказав, що їде лікуватися в Крим...

В ідальні, куди зайшов Лукашевич, уже знали, що Канчера заарештовано, що на його квартирі засада. Ввечері 2 березня Лукашевич ще раз переглянув усі свої папери і ліг спати. Але сон не брав його. Він розумів, що охранка може, розплутуючи клубок знайомств заарештованих, забрати і його. Про можливість зради він не думав. Дехто з знайомих радив йому виїхати за кордон. Тікати, не знаючи, чи загрожує йому небезпека, було безглуздо. Коли б його прізвище навіть не було назване, то він опинився б у важкому становищі.

О другій годині ночі Лукашевича розбудив тривожний дзвінок. Він зрозумів: поліція прийшла. Він підійшов до дверей і почув зніяковілий голос двірника:

— Вам, пане Лукашевичу, тут те... телеграма...

Як тільки він відчинив двері, до кімнати ввалилась юрба поліцейських і понятих. Витерши червоне спітніле обличчя хусткою, пристав оголосив, що йому наказано зробити обшук. Спостерігаючи, як поліцейські нишпорять по квартирі, Лукашевич зробив висновок: обшук поверхо-

вий. А це означає, що в поліції немає серйозних доказів проти нього.

Порившись у паперах, пристав спитав:

— А де ви ховаєте листи?

— Я не люблю давати стороннім читати свої листи, а тому знищую їх.

— Гм... А з чим ці банки? — оглядаючи хімічну лабораторію, продовжував питати пристав.

— Це реагенти для хімічного аналізу.

— Так і запишемо: ренегенти...

Помітивши, що пристав почав відкладати в свою скриньку учбові книги, Лукашевич спитав, коли той забрав «Історію матеріалізму» Ланге:

— Що це означає? Всі ці книги дозволені цензурою.

— У мене є секретний припис,— понизивши голос, сказав пристав,— забрати у вас всі книги з хімії, а тому я повинен взяти цього Ланге...

Обшук нічого не дав, але Лукашевича все-таки заарештували. Коли прийшов до участку, пристав наказав околдочному:

— Щодо Білоусова скажи, що на Малій Італійській в будинкові 51 такого артиста немає.

Лукашевич насторожився: це була адреса квартири, де недавно жив Новоруський. Як поліції стало відомо і про його участь у змові? Адже він зробив тільки одне — дозволив Ульянову на своїй дачі в Парголові виготовити динаміт. Невже й Ульянова заарештовано? І яким чином поліції вдалося простежити цей зв'язок? Адже Новоруський, як кандидат духовної семінарії, був поза всякою підозрою.

З участку в супроводі одного городского — це теж свідчило, що його арештові не надавали особливого значення, Лукашевича повезли на вулицю Горохову, в охоронне відділення.

В кімнаті, де він сидів, двоє чиновників розмовляли, не звертаючи на нього уваги. Один з них нападав на революціонерів за те, що вони беруться за динаміт, говорив, що тепер, мабуть, небезпечно і цигарки палити. Терористи підсиплють у тютюн динаміту, і розірве обличчя. Другий доводив, що революціонери діють раціонально, якщо їх притискують і круто з ними розправляються, то немає нічого дивного, що й вони зі зброєю в руках захищаються.

Лукашевича кілька разів переводили з одного примі-

щення в інше, на нього ніхто не звертав уваги. В одній невеликій кімнаті сиділи жандармський офіцер і чиновник. Перед чиновником лежала записна книжка, і він робив якісь розрахунки, розшифровуючи, мабуть, конспіративного листа. Входили і виходили офіцери та чиновники. Молодий жандармський офіцер розповідав:

— Уявіть собі, ось тут, у цій кімнаті, Осипанов кинув бомбу. Нікому з нас і на думку не спало, що в нього бомба. Ми думали, то просто книга. Ви розумієте, яку ми небезпеку пережили? Де ті, хто привів Осипанова сюди? — Коли в дверях з'явилися два заспаних агенти, він продовжував: — Мое життя висіло на волосинці під час виконання службових обов'язків. За це мені належить нагорода. Ви обидва повинні підтвердити це. Зрозуміли?

— Так точно! — прохрипіли в один голос агенти.

Але хоробрий офіцер не заспокоївся на цьому. Він примусив агентів прорепетирувати все те, що вони повинні говорити на слідстві. Коли один агент сказав, що офіцер сидів за столом в той час, як Осипанов кинув бомбу, той назвав його дурнем і примусив всю репетицію повторити. Цього разу агент сказав, що він стояв поряд з бомбою, що впала всього за вершок від носка його чобота.

Лукашевич дивився на всю цю комедію і думав тільки про одне: чому ж бомба не вибухнула? Невже Осипанов забув перервати мотузочок, який вів до запалу? Це не схоже на нього! Він не з тих людей, які розгублюються. Якщо вже в нього вистачило духу кинути бомбу, то вистачило б витримки й зробити це так, як треба.

Роздуми Лукашевича перервав прихід директора департаменту Дурново. Офіцери й чиновники витяглися в струнку, побачивши його.

— Подумайте, що ви робили на квартирі Ульянова, — випалив Дурново і, не чекаючи відповіді, вийшов.

Лукашевич не міг зрозуміти, на що Дурново натякає. Думки про зраду він не допускав, а тому зробив висновок: хазяїн квартири Ульянова, мабуть, чув, як вони різали бляху для бомб.

Лукашевича після цієї появи директора департаменту поліції відвезли в Петропавловську фортецю, що означало — справі його надається серйозне значення. За ніч, яку він провів в охоронці, Лукашевич довідався, що заарештовано всіх, в тому числі й Ульянова. А з тієї фрази, яку кинув Дурново, можна було зробити висновок: поліція дізналася про те, що він набивав бомби динамітом.

Відомо про це було тільки Ульянову, Канчеру, Горкуну. В тому, що Ульянов не зрадив, Лукашевич впевнений, а як ті двоє тримаються, важко сказати. В усякому разі, треба бути готовим до всього.

Цар не вірив, що всі змовники заарештовані. Він вважав, що ці студенти були тільки виконавцями, а керували ними інші, досвідчені люди. І доки ті керівники не заарештовані, немає ніякої гарантії, що завтра вони не вишлють на вулицю нову групу з бомбами.

Заклавши руки за спину, цар нервово ходив по своєму величезному кабінеті Гатчинського палацу. Його обличчя похмуро насупилось, випуклі водянисто-пусті очі нерухомо дивилися кудись в одну точку, губи владно, мстиво стиснуті. Стільки років він воює з терористами і не може знищити їх! Він був на волосинці від такої жадливої смерті, яка звела в могилу батька. Жах! Цього разу вони й кулі отруїли стрихніном, так що помер би від найменшої рани. Експерт, генерал Федоров, покуштував отруту на смак і ледь не помер. І поліція повертається мов нежива. Шевирьова досі не знайшли. А хто може поручитись, що його від'їзд до Криму не такий же трюк, як самогубство Говорухіна, котрий насправді втік за кордон? Терористи пускають чутки, що цар сидить у Гатчині, боїться з палацу вийти. Так ні — він покаже, що не боїться їх!

Цар наказав негайно готувати екіпаж.

«Вчора (третього березня) був великий раут у великого князя Володимира,— записала до свого щоденника Арапова.— Оскільки государ не любив усіх цих прийомів, він радий був відкласти на третій тиждень (посту), щоб утриматись від присутності на ньому. Ніхто його не чекав, тим більше, що повернення до міста становило небезпеку, поки вся змова не розкрита.

Я була у великому залі, в кінці великих апартаментів. У ту хвилину, коли цього менш за все чекали, з'явилися государиня під руку з великим князем Володимиром, а государ ішов за ними зі своєю невісткою. Щось схоже на «ха» вирвалось у всіх з грудей, і мертва тиша вмить замінила найжвавіші розмови. Негайно утворився широкий прохід, і вони продефілювали по всіх залах, ніде не зупиняючись, з явним наміром всім лише показатися.

Я пригадую, які овації гриміли колись покійному імператорові кожного разу, коли провидіння відводило од нього кулі негідників. Я й зараз про те не можу згадати

без глибокого хвилювання. У всіх присутніх очі були вологі, всі намагалися доторкнутись до нього, поцілувати руку або одяг.

Тепер же ні одне «ура» не вирвалося з грудей. І це справило на всіх враження похоронної процесії.

Государ вирішив з'явитися з двох причин: по-перше, щоб показати іноземцям, що вони всі живі й здорові; по-друге, щоб ніхто не мав права говорити, що страх утримує його в Гатчині.

Але хоч як цар намагався показати свою хоробрість, у нього вистачило духу тільки продефілювати по залах палацу; тієї ж ночі в супроводі майже полка козаків він поїхав до своєї Гатчинської фортеці і сидів там, наче в облозі. Він надто дорого цінував свою августійшу персону, щоб ризикувати життям, спростовуючи таку дурницю, як розмови про те, що страх перед революціонерами тримає його в Гатчині.

3

В щілину камери щохвилини зазірав вартовий, але Ульянов не помічав його. Він ходив з кутка в куток і обмірковував: що тепер робити? Як далі поводитись? Скільки разів він говорив Шевирьову: Канчер не викликає довір'я, його не треба втаємничувати в справу. А той твердив своє: «Терористів так мало, що треба радіти кожному, хто бажає взяти участь у замахові...» От тепер і радій...

— Іжа!

Ульянов озирнувся на голос. Квадратне віконце в дверях відкрите, в ньому видно чийось руку з кухлем, накритим шматком чорного хліба. Значить, уже ранок. Ульянов узяв кухню. В ньому не чай, а холодна вода, хліб з остюками і сирий, мов тісто. Саша поставив сніданок на стіл, продовжував ходити. Ні, тепер усе заперечувати — значить поставити себе в смішне становище. Доведеться визнати те, що розкрили Канчер, Горкун і Волохов. Треба взяти на себе всю провину і врятувати інших. Адже Новоруський, Шмідова, Ананьїна не брали участі в справі. А тим часом, спираючись на свідчення Канчера, вважають Новоруського ледь не керівником змови, а Ананьїну — хазяйкою квартири, де була динамітна лабораторія!

— Кухоль!

Виливши в раковину «царський чай», Ульянов подав у віконце кухоль, і воно вмить зачинилося.

Після кількох безсонних ночей, які Олександр провів у тяжких роздумах, він вирішив, як йому поводитися, і заснув наче вбитий. Йому і приснилося те, про що він часто думав у ці дні: Симбірськ, зустріч з мамою, з Володею. Радісні збори до Кокушкіна. А там — похід з батьком у ліс, розмови з ним, пісні. Він не чув, як відчинились двері камери, як його будили. Прокинувся тоді, коли його стягли з ліжка. Олександр довго не міг зрозуміти, де він, що з ним. Збагнув це лише в ту мить, коли його взяли двоє жандармів під руки й поставили на ноги.

— Одягнутись!

В оточенні майже взводу варти Олександра повели тим же темним коридором. Хто сидить у цих камерах? Карета стоїть так близько біля дверей, що він не встиг глянути навкруги, як його штовхнули туди й зачинили двері. З вежі собору пролунав дзвін годинника, в пам'яті виник той похмурий день, коли вони з Анею приходили сюди. Аню теж заарештували. І тільки тому, що Шевирьов дав їй адресу Канчеру для відправки телеграми! Після того, як він стільки часу оберігав її від усього, що могло хоч якусь тінь кинути на неї, припустився такої помилки! Правда, він зібрався переїжджати на іншу квартиру, але — ні, це не виправдання. Тяжкий гріх він узяв на душу, що за порадою того ж Шевирьова відіслав з Канчером на квартиру Новоруського все те, що потрібно було йому в Парголові для виготовлення динаміту. Та й взагалі багато зроблено помилок. І прикро те, що він міг би уникнути деяких з них, але не виявив твердості, не наполіг на своєму. Він мусив займати в усіх цих справах твердішу позицію. Не можна було йти ні на які компроміси. І він мав на це право, хоч і не був головним керівником. Це право йому давало те, що він ставив на карту власне життя.

Так, помилки завжди, мабуть, найбільш виразно видно тоді, коли їх уже не можна виправити...

4 березня Ульянов визнає, що належить до терористичної фракції партії «Народна воля», що брав участь у змові проти царя. Коли виникла змова — відмовляється назвати точну дату. Він не заперечує, що приготував азотну кислоту, білий динаміт, свинцеві кулі. «Мені були

принесені,— пише він,— два залізні циліндри для металевих снарядів. Я начинив їх динамітом і отруєними стрихніном кулями, які мені теж були принесені. Перед тим я приготував два картонних футляри для снарядів і склеїв їх коленкоровими чохлами... Цим моя участь у підготовці замаху на життя государя імператора і обмежувалась. Але я знав, які особи повинні були здійснити замах, тобто кинути снаряди. Та скільки осіб це повинно було зробити, хто ці люди, хто приносив до мене і кому я повернув снаряди, хто разом зі мною набивав снаряди динамітом,— я назвати і пояснити не бажаю... Ні про яких осіб, а отже, й про названих мені тепер Андреюшкіна, Генералова, Осипанова й Лукашевича жодних пояснень нині давати не бажаю».

Це і все, що прокурор Котляревський дізнався від Ульянова. З цього допиту Олександра Ілліча видно: він визнає тільки те, що неможливо заперечити, але робить це так, щоб нікому не пошкодити. Говорячи про те, що після начинення снарядів він їх повертав, Олександр Ілліч не називає прізвищ навіть зрадників — Канчера, Горкуна й Волохова, котрі самі призналися, що відносили бомби металевикам.

На наступному допиті Олександр Ілліч уже говорить і про мотиви своєї участі в змові. «Я не був ні ініціатором, ні організатором змови на життя государя імператора,— відповідає він, видно, на запитання слідчого.— Моя інтелектуальна участь в цій справі обмежувалась ось чим: на протязі цього навчального року, приблизно в другій половині листопада, я разів два-три говорив з деякими з осіб, котрі взяли потім участь у справі, в якій мене зараз звинувачують. Розмови ці торкались ненормальності існуючого ладу і тих можливих шляхів, якими його можна змінити на краще. Моя особиста думка, якої я дотримувався в цих розмовах, була така: щоб досягнути наших економічних ідеалів,— що можливо тільки при достатній зрілості суспільства, після тривалої пропаганди і культурної роботи,— необхідно досягти перш за все хоча б мінімуму політичної свободи, без якої неможлива будь-яка продуктивна просвітительська діяльність. Єдиний шлях до цього я бачив у терористичній боротьбі, котра, як я сподівався, примусить зробити деякі поступки на користь суспільству».

Далі він визнає, що розмови мали вплив на інших, хто бажав присвятити себе терористичній діяльності.

Говорить Олександр Ілліч у цих двох показаннях (а також і в подальших) лише те, чого не заперечують всі заарештовані.

Оскільки Новоруський підтвердив той факт, що Ульянов приїздив до Парголова, то й він не заперечує того, але підкреслює: «Ні суть дослідів, ні їх цілі не були відомі Новоруському й акушерці Марії Ананьїній... Про те, що залишив нітроглицерин, не сказав ні Ананьїній, ні Новоруському».

Під час арешту в Олександра Ілліча була відібрана записна книжка. Зашифровані записи в ній поліція не могла розгадати. Прокурор Котляревський наполегливо допитував Ульянова про нотатки в його книжці, але він твердо відповідав:

«Щодо плану на сторінці 54, малюнка на сторінці 55, рахунків грошей на останньому аркуші книжки та інших нотаток і адрес — то я відмовляюсь від всяких показань про них... П'ять аркушів з виписками із журнальних статей про селянський рух узято мною для читання від особи, назвати котру я відмовляюсь... Раїса Шмідова не знала нічого про виготовлення бомб і про змову на життя государя імператора. І взагалі не брала в цій справі ніякої участі. Хоча вона передала мені в різний час дві записки (це Шмідова визнала сама), які стосувалися цієї справи, але ні змісту тих записок, ні автора їх вона не знала. Хто їх писав, я сказати відмовляюсь».

Прочитавши всі ці протоколи допитів Ульянова, цар зробив висновок: «Од нього, я думаю, більше нічого не доб'єшся». І тут він мав рацію: на всі нові запитання слідчого і прокурора Ульянов відповідати відмовлявся. «Особи, які допомагали у Вільно дістати азотну кислоту, були мені відомі, але я відмовляюся їх назвати. Яку участь брав Шевирьов у виписці азотної кислоти з Вільно, я пояснити відмовляюсь... В лютому цього року була складена за моєю участю програма терористичної фракції партії «Народна воля»... Друкування першої частини цієї програми, котру я видавав за спробу нової програми, яка б об'єднала партії «Народну волю» і соціал-демократів, було розпочато мною після 15 лютого... Скільки осіб і хто допомагав мені друкувати програму, я пояснити відмовляюсь...»

Ні один учасник змови, ні одна адреса, ні один факт, який був не відомий слідству з допитів інших заарешто-

ваних, не були названі Ульяновим. Все те, що знав він один, так і залишилося таємницею.

В останньому своєму показанні від 21—22 березня Олександр Ілліч говорить уже тільки про політичні мотиви справи. Оскільки поліції не вдалося знайти жодного примірника програми, то він по пам'яті відновлює її. «Якщо в одному з перших показань,—наостанку визнав він,— я висловився, що не був ініціатором і організатором цієї справи, то це тільки тому, що в цій справі не було одного певного ініціатора і керівника. Але мені одному з перших,— продовжує він, беручи тим самим всю відповідальність за підготовку замаху на себе,— належить думка створити терористичну групу, я брав найдіяльнішу участь в її організації. Я діставав гроші, знаходив людей, квартири і таке інше.

Щодо моєї моральної й інтелектуальної участі в цій справі, то вона була повною...»

Цар підкреслив цей абзац, написав з цинічною іронією: «Ця відвертість навіть зворушлива!!!»

4

Звістка про арешт студентів, учасників змови, вмить облетіла університет. Утворилось два табори, одні схвальновали дії терористів, інші засуджували. Університетське начальство на чолі з ректором Андрієвським перелякалося на смерть. Пішли чутки, що університет буде закрито. Це гнітюче вплинуло на пасивну, далеку від політики частину студентів, змусило її теж стати на бік начальства. В аудиторіях спалахували бурхливі суперечки, які нерідко закінчувались бійками.

І раптом 6 березня оголосили просто під час лекцій: всім зібратися в актовім залі, ректор виголосить промову. Іван Єфимович Андрієвський мав репутацію хитрої людини і спритного дипломата. Був маленький на зріст, метушливий, гаркавив і говорив завжди в піднесеному тоні, явно милуючись своїм красномовством. Спроби студентів дізнатися, про що йтиме мова, ні до чого не привели.

Коли студенти зайшли до зали, там уже сиділи попечитель навчального округу, його заступник, професори, викладачі. Між рядів, злодійкувато озирючись, снували шпигуни. З того, як метушився ректор Андрієвський, як

він запобігливо усміхався, як він шептав на вухо щось попечителеві; з того, як усі ті, хто проклинав заарештованих, поспішали зайняти перші ряди, співчуваючі змовникам зрозуміли: готується зле. Вони зібрались на гальорці, щоб звідти виявити свій протест.

Ректор Андрієвський швидко вийшов на кафедру, почекав, поки стихне гул у залі, почав з театральною афектацією:

— Я зібрав вас, шановні добродії, з тією метою, щоб тут, у вашому середовищі, знайти хоч деяке заспокоєння від того страшного горя, яке звалилося на наш університет. Я знаю, що воно душить вас усіх так же тяжко, як і мене...

З гальорки пролунало гучно:

— Ні!

По залі прокотився чи то здивований, чи то зляканий гул, і всі повернулися в бік, звідки почувся голос. Поміж рядів заметушилися шпигуни, пробираючись до гальорки.

— Я знаю,— продовжував ректор, не чекаючи, поки настане тиша,— в тому, що говоритиму, я висловлю тільки спільну, всім нам однаково притаманну думку, висловлю загальне нам чуття скорботи й гніву...

— Брехня це! — крикнуло вже кілька голосів.

— Але в тому спільному,— підвищуючи голос до крику, продовжував Андрієвський, вдаючи, що нічого не чув,— однаковому нашому настрої тільки й можна шукати примирення з непримиренним і засоби очищення й обілення зганьбленої установи — університету.

— Наклеп! — почулося кілька голосів.— Ми гордимся...

Зчинився страшенний гамір. Шпигуни та їх підспівувачі, щоб заглушити голоси протесту, заходилися бурхливо аплодувати.

— Я б не тільки нікому не повірив,— підбадьорений підтримкою шпигунів, читав з папірця Андрієвський,— але вважаю би за страшний наклеп, якби цього не повідомив уряд, що затримані три студенти Петербурзького університету і в них знайдено бомби. Страшне, ні з чим по ганьбі для нашого університету незрівнянне повідомлення...— Андрієвський перевів подих, продовжував: — Будемо ж у ці для нас болісні дні шукати єдиної втіхи в тім, що всі ми...

— Ні! Ні! — пролунало на гальорці.

— Весь наш університет, вся колегія професорів і всі студенти,— силкуючись перекричати голоси з гальорки, виголошував ректор,— всі, як один, піднесемо до священних стоп нашого вінценосного покровителя государя імператора почуття вірнопідданої вірності й любові, що нас зігрівають...

— Не треба! Ганьба! — гучно лунали на гальорці голоси, які потонули в криках схвалення і оплесках прихильників університетського начальства. Проте гальорка продовжувала вирувати, звідти долинали гнівне тупотіння, крики: — Ренегати! Холопи! Прокляття вам! Слава борцям за свободу!..

На гальорку хлинули шпигуни, почалася бійка. Тільки після того, як у залі настала відносна тиша, Андрієвський став читати адрес:

— «Ваша імператорська величність, государ всемілостивий! Три злочинці, які недавно стали, на превелике нещастя...»

— На щастя! — знову крикнув хтось з гальорки.

— «...для Санкт-Петербурзького університету його студентами, своєю участю в пекельному задумі і злочинному товаристві покрили університет страшенною ганьбою. Тяжко, скорботно, безвихідно! І в ці болісні дні Санкт-Петербурзький університет всім своїм складом...»

— Брехня! Брехня! — засвистіли й закричали хором на гальорці.— Брехня!

Кореспондент «Правительственного вестника», пишучи про збори в університеті, ні словом не згадав про крики протесту. Він так закінчив свій звіт: «Промова ректора переривалася тривалими оплесками, а на закінчення її захоплені вигуки студентів доповнилися співанням народного гімну і гучним «ура», яке линуло в університетських стінах».

Однак про те, як справді була сприйнята ганебна, холопська промова Андрієвського, стало відомо всім. Арапова відмічає в своєму щоденникові: «Коли Андрієвський заговорив про адрес, два голоси крикнуло «не треба!» і пролунав свист...

Ректор продовжував свою промову, не звертаючи уваги на цю грубість, і студенти, відтіснивши революціонерів до дверей, добре їх побили, так що один з них після того навіть захворів... Тепер,— записує вона через кілька днів,— ті, хто добре це знає, запевняють, що протестувала не така меншість, що свист був досить численний, що промову було

перервано і що протягом семи хвилин панували розгублені і жахливі хвилювання».

Довідався про цей протест студентів під час промови ректора Андрієвського і цар. Він написав на адресі резолюцію: «Сподіваюся, що на ділі, а не на папері тільки університет доведе свою відданість». Спілка об'єднання петербурзького студентства тієї ж ночі випустила листівку. В ній писалося з обуренням і гнівом: «Вчора, 6 березня, Петербурзький університет зазнав ганьби. Він по-холопськи поповз слідом за своїм ректором до стоп деспотизму і склав біля його ніг свої кращі прапори.

Ми ж, із свого боку, спішимо заявити всім нашим товаришам і всьому російському суспільству, що не давали своєї згоди на піднесення адреса, що ми не відступили і не відступимо від наших традицій, освячених тисячами жертв, що ми завжди прагнули й будемо прагнути до втілення правди в громадські форми життя, як ми її розуміємо, і завжди будемо вчитися знаходити правду, розуміти й любити її. Що ніколи ми не осуджували і не будемо осуджувати й опльовувати загиблих борців, наших товаришів по справі й братів по серцю, а схилимося перед їхньою моральною висотою і будемо вчитися, як треба любити й боротися...

Як жила, так і живе й вічно житиме в петербурзького студентства краща його частина, яка проповідує шукання правди й свободи в громадському житті, щире служіння своїм чистим переконанням, вміння страждати й помирати за них».

13 березня, тобто через тиждень після промови ректора Андрієвського, директор департаменту поліції Дурново в своєму донесенні міністрові внутрішніх справ Толстому пише: «Студенти Петербурзького університету до цього часу ще не заспокоїлись: вчора, наприклад, в VII аудиторії був побитий вільний слухач Чудінов, один з тих, хто схвалює адрес. Чудінов буде завтра у мене для пояснень про осіб, які його побили. Із секретних джерел відомо, що студенти хочуть побити вікна у ректора. Порядок в університеті не порушується. Намічено вислати п'ять чоловік (двох росіян і трьох євреїв), участь яких у ворожих діях більш або менш установлена».

Листа Вірі Василівні Кашкадамовій принесли перед уроками, і вона його не встигла прочитати. Зворотної адреси на конверті не було, але по почерку вона здогадалася: з Петербурга, від племінниці Марії Олександрівни Песковської. Закінчивши урок, Віра Василівна повернулася до вчительської і розпечатала конверт. Швидко прочитала перші рядки й очам своїм не повірила. Що це вона пише? Саша й Аня заарештовані, їх звинувачують у підготовці замаху на государя... У Вірі Василівни так забилося серце, що літери попливли перед очима.

— Віро Василівно, що з вами? — підбігла до неї злякана вчителька. — Вам погано?

— Ні... Нічого. Це зараз пройде.

Коли пролунав дзвінок і всі з вчительської вийшли, Віра Василівна знову дістала листа й прочитала його. Песковська просила сказати про арешт Марії Олександрівні, попередньо підготувавши її. Принести таку жахливу звістку добрій Марії Олександрівні, — ні, це над її сили! Ще не опам'яталася після смерті чоловіка, а тут арешт Ані й Саші. І за що — за участь у замахові! Арешт старших дітей, на яких вона покладала такі надії. Ще вчора вона говорила: «Ось Саша закінчить університет, і мені легше буде. Давно тільки він щось не пише. Боюсь, чи не захворів...»

Боже, що ж робити? Зовсім не сказати теж не можна. Так чи інакше, а Марія Олександрівна довідається про арешт. Ага, от що: вона поговорить з Володею, порадиться з ним, як краще підготувати до цієї страшної звістки Марію Олександрівну. Віра Василівна послала по Володю в гімназію: там якраз закінчувались уроки. Володя прибіг веселий, радісний. Круглі щоки його рум'янилися, карі очі яскраво іскрились. Та, побачивши заплакану Віру Василівну, він нахмурився, спитав:

— Що з вами, Віро Василівно?

— Володю, заспокойся...

— Та я цілком спокійний.

— У вас... вашу сім'ю, — почала Віра Василівна, зовсім забувши ті слова, котрі вона приготувала сказати йому, — спіткало велике нещастя...

— З мамою щось трапилось? — злякано вигукнув Володя і кинувся до дверей.

— Ні-ні! — ледь утримала його Віра Василівна. — Са-

ша й Аня... у мене язик просто не повертається... На ось сам прочитай...

Володя взяв лист, швидко переглянув його раз, вдруге; брови його суворо зсунулися, очі гостро примружились. Довго він мовчав, не відриваючи очей від листа. Обличчя його зблідло, губи твердо стиснулися, і весь він наче перемінівся: це був уже не галасливий, життєрадісний хлопчик, а доросла людина, яка глибоко замислилась над важливим питанням. І що було просто відкриттям для Віри Василівни — Володя не злякався, не розгубився.

— Справа серйозна,— після тривалого, напруженого мовчання сказав він,— це може погано кінчитися для Саші.

Ці слова вразили Віру Василівну. Вона ніяк не чекала, що цей, як їй завжди здавалося, безтурботний хлопчик так мужньо сприйме страшну звістку і так тверезо оцінить значення її. Вона слухала його й думала: «Боже мій, як він виріє!» А йому сказала:

— Володю, я це знаю, як про це...

— Я сам скажу мамі,— рішуче заявив Володя.

— Добре,— зраділа Віра Василівна, що він зняв з неї цю тяжку повинність.— Але... Володю, треба підготувати маму. Ти їй скажи, що я одержала якогось листа... Так, так, скажи, що в листі тім є щось про Сашу і Аню. Скажи навіть, що вони заарештовані, але не говори, в чім їх звинувачують. А ввечері я прийду, і ми якось скажемо їй про все...

— Віро Василівно, я ніколи не говорив мамі неправди і не буду цього робити,— сердито хмурачись, відповів Володя.— Дайте мені, будь ласка, листа. Я знайду, як їй все це сказати. Я певен, що так буде краще...

— Ні-ні, листа я тобі не дам. Кажі їй що хочеш, а листа я не дам. Цей лист може вбити її!

— Віро Василівно, ви погано знаєте її!

— Можливо,— ображено стулила губи Віра Василівна.— Можливо. Але листа я тобі все-таки не дам. І дуже прошу тебе: будь обережний з мамою. Вона ще не відійшла після смерті Іллі Миколайовича, й ця нова страшна біда зовсім може доконати її. А в неї на руках сім'я. Пам'ятай це — вся сім'я...

Володя зрозумів, що умовляти Віру Василівну марна річ, і не став сперечатися з нею, пішов. День був сонячний, але холодний. Від Свіяги дув, обпалюючи обличчя, колючий вітер. Іншого разу Володя б побіг, щоб мерщій

добратися додому. Тим більше, що вулиця тут йшла з гори і ноги самі просили прискорити крок. Сьогодні ж він не квалився додому. І думав не стільки над тим, як сказати мамі про арешт Ані й Саші, а що порадити їй, чим можна допомогти сестрі й братові. Сидячи тут, у Симбірську, звичайно, нічого зробити не можна. Треба їхати до Петербурга. І ось який, значить, Саша. А він ще минулого літа спостерігав, як Саша досліджує всяких черв'яків, думав, що не вийде з нього революціонера. Було й жаль брата, і в той же час гордився, що Саша став у шеренгу революційних борців. Чого він тільки пристав до терористів? Адже він бачив, що вбивство Олександра II нічого не дало. Сам же говорив, що Маркс йому багато на що відкрив очі. Проте справа може бути не така й небезпечна, як про неї написано в листі.

Розлягаючись в передпокої, Володя чув: у їдальні стучає машинка. Це невтомна мама шиє Миті сорочку. Після смерті батька в неї особливо багато роботи. Вона ні хвилини не сидить без діла. Володя намагається допомагати їй, але виходить якось так, що вона непомітно випереджає його наміри. А на всі скарги його відповідає одне:

— У тебе скоро екзамени на атестат...

Посидівши у себе в кімнаті, Володя спустився вниз. Підійшов до матері,— вона продовжувала строчити на машинці,— обняв її за плечі. Такі вияви ніжності траплялися з ним рідко, і мати, зрозумівши, що в нього сьогодні якийсь незвичайний настрій, відклала шиття, повернулася до нього. Повернулася з ласкавою усмішкою, але, глянувши в його начеб закам'яніле обличчя, занепокоїлась:

— Щось трапилось?

— Так, мамо. Я зараз був у Віри Василівни. Вона одержала з Петербурга листа від Песковських, і вони пишуть, що...

— Аня захворіла?

— Ні, мамо...

— Саша?

— І він здоровий, але... Мамо, Віра Василівна просила не говорити тобі всю правду, але я не можу так зробити. Ти повинна все знати. Саша й Аня заарештовані.

— Заарештовані?! За що?

— Якщо вірити Песковським, то справа дуже серйоз-

на,— по паузі продовжував Володя.— Їх звинувачують у підготовці замаху на царя.

Марія Олександрівна не ойкнула, не заголосила, тільки зблідла, похитнулась на стільці. Володя обережно підтримав її. Опанувавши себе, вона встала, суворо запитала:

— Де лист?

— Вона не дала його.

Марія Олександрівна, не сказавши ні слова, вдяглася й пішла. Віра Василівна ніяк не чекала, що Марія Олександрівна прийде, і розгубилася. Потім, зрозумівши, що Володя все їй сказав, кинулась до неї зі слізьми, але Марія Олександрівна рухом руки зупинила її і глухо попросила:

— Покажіть, будь ласка, листа.

Віра Василівна подала їй лист. Марія Олександрівна кілька разів прочитала його, твердо й спокійно сказала:

— Я сьогодні ж поїду до Петербурга. Навідуйтеся, будь ласка, до моїх дітей.

І пішла.

6

У Андреюшкіна під час обшуку було знайдено лист. У ньому хімічним чорнилом Пахом писав: «Я не зрозумів вашого листа, вимочив його в залізі, але нічого не побачив. Що це означає? Зрозуміли мого останнього листа, якого одержали від матері? Про його зміст нікому ані слова не говоріть. Навіть Раїсі і Женьці, бо вони нічого не знають, не їхнього розуму ця справа. Якщо діло не вдасться протягом цих трьох днів (до 3 березня), то ми або відкладемо, або поїдемо за ним. Пишіть на ім'я Ганни Григорівни для передачі Євдокії Федорівні. Поки прощайте, дещо знайдете, якщо догадаєтесь, в любовній частині листа. Повідомте адресу — ту загубив. Пишу на матір».

Кому було адресовано цього листа, Андреюшкін не говорив. Сердюкова ж, не знаючи, що його заарештували, послала йому 7 березня телеграму у відповідь на попереднього листа: «Ви просили нічого не відповідати. З одержанням листа прожила цілу вічність... Так. Відповідайте. Комахіна». Охранка розшукала названих у листі Раїсу Ульянко і Женю Хлебникову. Коли їм показали телеграму, то вони сказали, що послала її Сердюкова. Сердюкову

негайно заарештували і привезли до Петербурга. Її звинуватили в тім, що вона знала про підготовку змови і не донесла про це поліції.

Аня сиділа в домі попереднього ув'язнення. Умови там були кращі, ніж у Петропавловській фортеці. Вона навчилася перестукуватись, але це теж ніяких відомостей їй про хід справи не давало. Допитуючи її про телеграму з Вільно, прокурор Котляревський сказав:

— А ви знаєте справжній зміст цієї телеграми?

— Ні,— щиро відповіла Аня.

Прокурор витримав значну паузу, сказав, понизивши голос:

— В ній сповіщалося про присилку азотної кислоти, щоб приготувати бомби для замаху на государя імператора. Ви розумієте тепер, яким знаряддям були в руках брата? Якій жахливій небезпеці він піддавав вас?

Аня не мала що відповісти; вона пригадала свою розмову із Сашею про телеграму. Як же вона тоді нічого не зрозуміла? Адже багато чого в поведінці Саші — а ще більше в поведінці Шевирьова і Говорухіна — було дивного.

— Шевирьов поїхав до Криму, Говорухін втік за кордон, а ваш брат залишився бійцем на полі битви,— продовжував Котляревський.— Ось яка справа. Його покинули всі, і тому ваші відверті, ваші правдиві свідчення будуть для нього єдиною підтримкою...

— Ще раз кажу вам: я нічого не знаю...

Два рази Ані дозволили писати Саші, бажаючи цим, мабуть, щось вивудити з неї. Та нічого не вийшло, і листування заборонили. В першому листі Аня писала, вражена тим, з якою самовідданістю і стійкістю Саша йшов на смертний бій за свої ідеали свободи й правди: «Кращої від тебе, благороднішої за тебе людини немає на світі. Це не я одна скажу, не як сестра, це скажуть усі, хто знав тебе, сонечко моє ненаглядне!» Лист цей тюремники визнали за крамольний і не передали. Олександрові Іллічу.

В перших числах березня на побачення з Никоновим до тюрми прийшла його сестра. Цілуючись з ним, вона шепнула:

— Олександр Ілліч і Красень заарештовані.

Красенем у сім'ї Никонових називали Лукашевича.

Тепер сумніву не було: замах провалився, коли про смерть царя нічого не чути, а два головні змовники заарештовані. Никонов ночі не спав, силкуючись розгадати причину провалу. Перша думка була: хтось зрадив. Але — хто? Що охранка про нього дізналась?

Якось Никонова повели на прогулянку. Назустріч йому попались два підозрілі типи. Підіймались вони по східцях у супроводі наглядача. З одягу були схожі на двірників. Підійшовши до Никонова, вони вилупили на нього очі й дивилися, поки він не зник. Сумніву не було: цих типів приводили, щоб показати його. Через кілька днів на подвір'ї тюрми з'явився половий з кафе Андреева. В тому кафе Никонов зустрічався з Ульяновим, і полового, значить, теж приводили для впізнання. Виходить, у охранки є якась підозра про його участь у змові. Лукашевич і Ульянов не могли його виказати. Значить, заарештовано ще когось. Але — кого? Що знає охранка?

Справді, ні Ульянов, ні Лукашевич нічого не сказали про нього.

7

Залізниці до Симбірська не було. Щоб поїхати в Петербург, треба було на конях добиратися до Сизрані. Крім того, що поїздка ця дуже важка, вона ще й дорого коштувала. Той, хто збирався їхати на станцію Сизрань, мав шукати не тільки візника, але й попутників. Кинувся шукати їх Володя. Але по місту вже рознеслися чутки про арешт Ульянових у Петербурзі, ніхто не хотів їхати разом з матір'ю державних злочинців. Володя, повернувшись додому ні з чим, обурено говорив:

— Яка все це, виявляється, мерзенна й ляклива публіка. Мені огидно було дивитися на їхні фальшиві усмішки. Я прошу тебе, мамо, їдь сама. Жаль, що тата немає, хай би він подивився на всіх тих друзів своїх. Фарисей!

Тож попутника не стали шукати, і Марія Олександрівна поїхала сама. Ляпав сніг з дощем, дорогу розколесило, візок тонув у баюрах, але Марія Олександрівна не помічала всіх цих незручностей, її полонили думки про долю Ані й Саші. То їй здавалося, що вона не застане їх уже живими, то з'являлась надія, що їй пощастить врятувати їх. Швидше! Швидше б тільки дістатися туди!

Провівши матір, Володя залишився хазяїном дому. Він відразу відчув, як багато турбот лягло на нього. По місту повзли чутки, одна огидніша другої, і обивателі, наближаючись до будинку Ульянових, переходили на протилежний бік вулиці, крадькома хрестились — проне-си, мовляв, господи! Та й як їм було не хреститись, коли всі говорили, що під час обшуку в Ульянових (такого там і не було) поліція знайшла цілий склад бомб. Боячись потрапити в списки неблагонадійних, — чутка була, що за будинком весь час стежать шпигуни і записують, хто туди заходить, — Ульянових перестали відвідувати майже всі знайомі.

Віра Василівна Кашкадамова була серед тих неба-гатьох, хто не зрадив Ульянових і в ці дні. Після від'їзду Марії Олександрівни вона часто заходила в будинок на Московській вулиці. Володя був суворий і мовчазний. Він акуратно відвідував гімназію. На уроках, як і завжди, був підготовлений краще за всіх. Злорадні розрахунки тупо-голових синків Симбірської аристократії на те, що Воло-димир Ульянов злетить з місця першого учня, не виправ-дались. І вони почали доікати йому різними злобними зауваженнями про долю брата.

Не втримались і деякі вчителі, щоб не зауважити з докором: от, мовляв, який у тебе брат. Ми йому золоту медаль дали, а він що наробив. На самого царя руку під-няв...

Володя здебільшого мовчав, слухаючи ці вірнопіддані розмови. Та коли в нього вривався терпець, він спокійно уточнював:

— Золоту медаль брат одержав за успіхи в навчанні, як пам'ятають усі, цілком заслужено.

Коли Володя, закінчивши підготовку уроків, заходив до Маняші й Миті, він, як завжди, жартував, робив їм іграшки. І малі, які дуже скучали за мамою, завжди з не-терпінням чекали, коли Володя прийде до них.

Віра Василівна кілька разів, залишившись з Володею наодинці, пробувала завести розмову про Сашу, висловлюю-чи всілякі припущення про те, яка чекає на нього кара.

— Вони ж тільки з бомбами ходили, — говорила вона те, що знала з маленької газетної замітки. — Вони ж ні-якої шкоди не зробили. Суд повинен врахувати це. Так, Володю?

— Не знаю, — коротко відповідав Володя, явно не ба-жаючи займатися пустим ворожінням, і, хмуро помовчав-

ши, закінчував: — Наші суди карають так, як їм наказують.

— Ох, — зітхала Віра Василівна. — І як це Саша зважився на такий страшний крок? Він завжди був такий розсудливий, серйозний. Ні-ні, в мене й досі не вкладається в голову, як він міг взяти участь у такій жахливій справі. Адже він надто розумний для того, щоб не тямити, що все це означає і для нього, і для всієї сім'ї. Так чи ні? Ну, чого ж ти мовчиш, Володю?

— Я вже говорив вам і ще раз повторюю: значить, він мусив так зробити. — І, помовчавши, закінчив з твердою переконаністю: — Значить, він не міг інакше.

8

Шевирьов був заарештований тільки 7 березня, а привезений з Ялти до Петербурга 14 числа. Незважаючи на те, що участь його у змові була доведена тими ж Канчером, Горкуном і Волоховим, він все заперечував. Робив він це непереконливо, а інколи й просто нерозумно. Під час арешту у нього відібрали пляшечку з ціаністим калієм. На запитання, навіщо йому потрібна отрута, він відповів — для умертвіння комах, колекцію яких він мав намір збирати.

На першому допиті 14 березня він заявив: «Я не визнаю себе винним у тому, що брав участь у підготовці замаху на государя імператора. Навіть про існування такої змови нічого не чув і не знав. До лав революційної партії я не належу і революційних переконань не поділяю».

Багато що з того, в чім його звинувачували, він звальював на Говорухіна, Канчера, Ульянова.

Цією плутаниною він не виправдував себе, як йому здавалося, а ще більше звинувачував. Саме це голе заперечення і змусило слідство визнати Шевирьова «справжнім керівником злочину».

В показаннях своїх Шевирьов багато плував, у нього явно не сходились кінці з кінцями. Наприклад, він визнав факт, що передав Канчеру й Горкуну запрошення Говорухіна (насправді він сам це їм запропонував) взяти участь у замаху, хоча сам цьому не співчував. Коли ж його спитали, чому ж він узявся це передати, то він відповів, що тоді всього не уяснив собі. А взагалі, мовляв, це, мабуть, ненормальне явище...

На перших допитах Лукашевич теж відхилив усе, але потім почав обережно і дуже продумано визнавати те, від чого не було жодної можливості відмовитись. Він бачив, що Ульянов вигороджує його, що той багато в чому його провину бере на себе. Але цього йому було замало, він ще й сам дуже хитро й спритно почав ховатися за Ульянова. Уже 7 березня він прямо зазначав: «Розмови про замах почались у мене з Ульяновим приблизно між першим і другим лютого»,—тонко натякаючи на те, що Ульянов залучив його до підготовки замаху. В інших показаннях він скрізь на перший план — саме в тих справах, в яких сам був ініціатором,—виставляв Ульянова. «Мені було відомо,—писав він,—що Ульянов на масляну виїжджав з Петербурга... Метою цієї поїздки було виготовлення нітрогліцерину... Олександр Ульянов квапився з друкуванням складеної в останній час програми. Для цього він просив мене підшукати квартиру...»

Та коли відносно Ульянова він мав якесь моральне право так поводитись, то обмовляти Шевирьова, котрий не визнавав своєї провини, йому не слід було. А проте в його показаннях часто зустрічаються такі фрази: «Я передав Шевирьову... Шевирьов мені сказав... Я довідався від Петра Шевирьова, що виготовлення азотної кислоти йде в Петербурзі досить повільно... Шевирьов просив мене знайти у Вільно... Шевирьов не говорив мені, від кого він все це може дістати...»

З цих показань Лукашевича слідству було ясно: Шевирьов — один з керівників групи. А що Лукашевич останнім часом — особливо після від'їзду Шевирьова й Говорухіна — майже відійшов від усіх робіт, то його справжня роль у справі була мало відома Канчеру, Горкуну й Волохову. Вони бачили його тільки в Ульянова за начинкою бомб динамітом, що і вважалось його головною виною. Слідству так і не вдалося дізнатися, що бомбу у вигляді книги зробив Лукашевич, бо про це знав тільки Ульянов, а він не сказав. Таким чином Лукашевич з активного учасника змови перетворився в підсобника. Його вважали юнаком, який помилився, але щиро визнав свою провину і розкався. У своїх спогадах він говорив, що Ульянов шепнув йому на суді: «Коли щось треба, то звалюйте на мене». Ульянов міг це зробити, бо навіть прокурор Неклюдов визнав, що коли Ульянов і грішить проти істини, то лише тим, що бере на себе й те, чого не робив. Але ж Лукашевич почав свою провину перекладати на

Ульянова ще до суду, коли він не знав, як той до цього поставиться.

Отже, виходило: найбільш мужню й принципову позицію з усього керівного ядра займав тільки Ульянов, чому слідство й поставило його на чолі всієї групи. Це дало йому моральне право виступати на суді з програмною промовою, що він і вирішив зробити, відмовившись від захисника.

9

Начальнику петербурзької охоранки наказано було з'явитися в Гатчину з усіма агентами, які брали участь в заарештуванні змовників. Цареві захотілося щедро нагородити своїх рятівників. Дев'ять шпигунів і два городових у супроводі полковника Секерінського прибули до Гатчинського палацу, де продовжував відсиджуватися переляканий імператор. Всім цим покидькам суспільства Олександр III влаштував по-справжньому царський прийом. Він представив їх всій своїй сім'ї, надягнув кожному на шию на олександрівській стрічці по золотій медалі «За усердие». Потім знову обійшов усіх і дав по тисячі карбованців. Сказав:

— Побережіть мене й надалі...

Шпигуни, як їх вимуштрували, хором відповіли, що вони раді старатися, що вони не пошкодують життя свого... Як усі були розчулені під час зустрічі монарха зі своїми рятівниками, видно із запису в щоденнику спадкоємця престолу.

«9 березня. Понеділок.»

Весна прийшла, й прилетіли жайворонки, і справді день був теплий. Перед сніданком татові представились агенти таємної поліції, які заарештували студентів 1 березня. Вони одержали від тата медалі й нагороди. Молодці!»

Головним тюремним наглядачем в'язнів був сам цар. Він наказував, куди їх посадити, як тримати. Йому негайно відвозили всі протоколи допитів. Він скрупульозно, як і належить головному сищиківі, читав їх, вкриваючи помітками на полях і резолюціями. Був цей російський самодержець людиною не лише тупою, а й неграмотною. Майже в кожному написаному ним слові була помилка. Навіть у слові «ідіот», яке цар дуже часто вживав, він робив помилку: писав «ідеот».

Ніщо не викликало такого гніву в монарха, як програма терористичної фракції партії «Народна воля», яку Ульянов відновив з пам'яті в камері фортеці.

Програма ця мала мету об'єднати народників з соціал-демократами. В ній Ульянов, відродивши революційні вимоги народників, висунув і такі положення, яких не було в жодній з попередніх програм. Він пише: «До соціалістичного ладу кожна країна приходить неминуче, природним ходом свого економічного розвитку; він є такий же необхідний результат капіталістичного виробництва і породжених ним взаємовідносин класів, як неминучий і розвиток капіталізму, коли країна стала на шлях грошового господарства». Таке твердження в програмах народників висувалося вперше. І неважко дійти висновку: це Олександр Ілліч зробив під впливом творів Маркса, якого він посилено вивчав до самого арешту. «Головні сили,— пише далі він,— партія повинна присвятити організації і вихованню робітничого класу, його підготовці до громадської ролі».

Але він тут же зауважує, що за існуючого політичного ладу в Росії майже неможлива така діяльність. (Цар підкреслює цю фразу і пише: «Це втішно!») А коли пропаганда серед робітників неможлива без свободи слова, то Олександр Ілліч направляє свою увагу на терор, який, як йому і його друзям здавалося, був майже єдиним дійовим засобом боротьби з самодержавством.

На закінчення програми Олександр Ілліч викладав погляди фракції на терор. «Історичний розвиток суспільства,— зазначає він,— приводить його передову частину до все більш посиленого розладу з урядом. Розлад цей є наслідком невідповідності політичного ладу Російської держави з прогресивними, народницькими прагненнями кращої частини російського суспільства.

Коли в інтелігенції була відібрана можливість мирної боротьби за свої ідеали і закритий доступ до всякої форми опозиційної діяльності, то вона вимушена була вдасться до форми боротьби, яку їй підказав уряд, тобто до терору».

«Ловко!» — підкреслюючи цей абзац, пише цар...

А дочитавши до кінця програму, цар, бризкаючи чорнилом, пише резолюцію: «Це записка навіть не божевільного, а чистого ідеота». Потім хтось тремтячою рукою виправив цю царську помилку...

Приїхавши до Петербурга, Марія Олександрівна почала просити побачення з сином. Вона днями просиджувала в приймальнях міністра внутрішніх справ, директора департаменту поліції, прокурора й інших великих чиновників. Йї обіцяли довідатись, вияснити, доповісти, навести довідки...

— Нічого ви від них не доб'єтесь,— сказав Песковський, коли Марія Олександрівна зайшла до нього.

— А що ж мені робити?

— Оскільки замах готувався на царя, то він сам і слідкує за справою. А це означає: без дозволу государя ніхто вам побачення з сином не дасть.

Марія Олександрівна звертається з листом до царя.

«Горе і відчай матері,— пише вона 28 березня,— надають мені сміливості звернутися до вашої величності, бо один ви можете захистити й допомогти.

Милості, государе, прошу! Пощади й милості для дітей моїх!

Старший син, Олександр, закінчив гімназію з золотою медаллю, одержав золоту медаль і в університеті. Дочка моя, Анна, успішно навчалась на Петербурзьких вищих жіночих курсах. І ось, коли їм залишилося всього місяць до закінчення повного курсу навчання,— у мене раптом не стало старшого сина і дочки...

Сліз немає, щоб виплакати горе. Слів немає, щоб описати весь жах мого становища.

Я бачила дочку, говорила з нею. Я надто добре знаю своїх дітей і під час побачення з дочкою переконалася, що вона ні в чому не винна. Та, нарешті, і директор департаменту поліції 16 березня сказав мені, що дочка моя не скомпрометована, так що тоді ж мали намір зовсім звільнити її. А потім мені сказали, що для повнішого слідства дочка моя не може бути звільнена і віддана мені на поруки, про що я просила, оскільки у неї слабе здоров'я і на неї страшенно зле впливає ув'язнення як з фізичного, так і з морального боку.

Про сина я нічого не знаю. Мені сказали, що він утримується у фортеці, відмовили в побаченні з ним. Сказали також, що я повинна вважати його цілком загиблим для себе.

Рік тому помер мій чоловік, який був директором народних училищ Сибірської губернії. На моїх руках за-

лишилося шестеро дітей, четверо з них малолітні. Це нещастя цілком несподівано звалилося на мою сиву голову. Воно могло б зовсім убити мене, коли б не та моральна підтримка, яку я мала від старшого сина. Він обіцяв мені всляку допомогу, бо розумів, як необхідна його підтримка для сім'ї, що опинилась в такому критичному становищі.

Він був захоплений наукою настільки, що заради кабінетних занять нехтував всякими розвагами. В університеті він був один з кращих. Золота медаль відкривала йому дорогу на професорську кафедру. В цьому році він посилено працював у зоологічному кабінеті університету, готуючи магістерську дисертацію, щоб скоріше вийти на самостійний шлях і бути опорою сім'ї...

Я не знаю ні суті звинувачення, ні даних, на яких воно ґрунтується. Але, співставляючи сам факт звинувачення в пайтяжчому державному злочині з поглядами мого сина в недавньому минулому, відданості його науці й інтересам сім'ї, я бачу непримиренну невідповідність, яка здається мені чимось зовсім незбагненим...

О государ! Благаю — пощадіть моїх дітей! Немає сил перенести це горе. Немає на світі горя такого лютого й жорстокого, як мое горе! Згляньтесь над моєю нещасною старістю! Верніть мені моїх дітей...»

Директор департаменту поліції Дурново, прочитавши цього листа, спитав Марію Олександрівну:

— А ви впевнені, що син вам скаже правду?

— Він ніколи не обманював мене.

— Гм... Ну, залиште,— мовив Дурново.— Ми тут порадимося, що робити...

— Коли накажете до вас зайти?

— Не раніше, як через тиждень.

Марія Олександрівна тяжко зітхнула. Тиждень чекати. А там ще й хтозна — дозволить цар побачення з Сашею чи ні. А їй так хочеться побачити сина, поговорити з ним, бо здавалося: як тільки побачить його, то негайно визволить з біди.

— А з дочкою я можу побачитися?

— Будь ласка. Що в моїй владі, те, як бачите, робиться без зволікань.

— Дякую вам.

Всі матеріали, що були якось пов'язані зі змовою, надсилалися на розгляд Олександрі III. І коли Марія Олександрівна написала листа на ім'я царя, директор департа-

менту поліції передав його міністру внутрішніх справ. Граф Толстой передав лист царю разом з іншими матеріалами допитів. Поставивши на полях кілька злобно-іронічних зауважень («Добре ж вона знає свого сина!», «А куди ж вона до цього часу дивилася?»), цар вивів резолюцію: «Мені здається, бажано дати їй побачення з сином, аби вона переконалася, що за особа її наймиліший синок. Показати їй зізнання сина, щоб вона побачила, яких він переконань».

Граф Толстой, прочитавши резолюцію царя, написав директору департаменту поліції: «А чи не можна скористатися дозволом, який дав государ Ульяновій на побачення з сином, щоб вона умовила його дати відверті показання? Особливо про тих, хто, крім студентів, організував усю цю справу. Мені здається, це можна б зробити, коли б вплинути на матір якось незвичайно».

11

Кілька разів поставало питання — робити обшук у Симбірську чи ні. Та слідство показувало, що група Ульянова ніякого зв'язку з Симбірськом не мала. Сформувалась вона восени 1886 року, а в Симбірську Олександр Ілліч був тільки влітку. На зимові вакації він, як завжди, не їздив. В матеріалах слідства не було навіть натяків на те, що Олександр Ілліч був зв'язаний з кимось у своєму рідному місті. А тому з департаменту поліції в Симбірськ не надходило ніяких запитів відносно цієї справи. В перші дні симбірське начальство навіть не знало, що серед заарештованих Олександр Ульянов, бо прізвища учасників змови трималися в секреті. Дізналися в Симбірську про це лише після того, як Марія Олександрівна поїхала до Петербурга.

Начальник жандармського управління генерал фон Брандке був страшенно обурений. Як це так: Марія Олександрівна раніше дізналася, що її сина й дочку заарештовано, ніж він. До нього не прийшла, дозволу не спитала на поїздку в Петербург. Може, їй заборонено туди їхати. І у всьому винна ота вчителька Кашкадамова. Замість того, щоб принести листа йому, вона віддала Ульяновій. Генерал фон Брандке викликав Кашкадамову до себе, сердито спитав:

— Де той лист, якого ви одержали з Петербурга?

— Я віддала його Марії Олександрівні, — відповіла Віра Василівна трохи розгублено.

— А кому лист було адресовано?

— Мені.

— Так навіщо ж ви його віддали Ульяновій?

— Адже там йшлося про арешт її дітей... Мене просили їй передати.

— Такі листи треба передавати офіційним особам! А так, як зробили ви, роблять тільки змовники та їх спільники. Хто вам писав того листа? Що в ньому повідомлялося? І розповідайте точно, якщо не хочете потрапити туди, де сидять злочинці, про яких ви так турбуєтесь...

Віра Василівна коротко розповіла зміст листа. Брадке не повірив їй і попросив ще раз переказати лист, сподіваючись, що вона скаже щось нове. Але вона повторила слово в слово те, що перший раз сказала. Це ще більшу підозру викликало у генерала фон Брадке: значить, вона завчила, що треба говорити. Він почав розпитувати про Олександра, про Анну, про всю сім'ю Ульянових. Віра Василівна сказала, що кращої сім'ї в Симбірську вона не знає...

— І це ви говорите після того, як двоє з цієї сім'ї виявились такими страшними державними злочинцями? Злочинцями, які підняли руку на священну особу його імператорської величності?

Віра Василівна помовчала, тихо відповіла:

— Я їх всіх люблю, як своїх дітей...

Переконавшись, що від Кашкадамової нічого більше не дізнатися, фон Брадке відпустив її. Але попередив, що з міста вона нікуди не має права виїжджати без його дозволу. Всім агентам своїм фон Брадке наказав пильно стежити за Кашкадамовою, за будинком Ульянових, прислухатися, де й що говориться про арешт в Петербурзі. І вже 12 березня він шле в департамент поліції секретне донесення. «Коли 5 березня в місті Симбірську було одержано телеграму про затримання в Петербурзі, на Невському, трьох студентів тамтешнього університету, то ця звістка швидко розлетілась по місту. Один службовець Симбірського відділення державного банку, прочитавши телеграму, сказав: «Таких людей треба вішати». Тоді контролер цього відділення банку Коведяев, звертаючись до того, хто читав телеграму, мовив: «Прошу вас обережніше висловлювати ваші думки про вішання». Той зніяко-

вів, відповів: «Та я ж нічого такого не сказав». Але Коведяєв знову повторив: «Раджу вам бути обережнішим у ваших висловлюваннях».

В кінці цього донесення фон Брадке пише (хай бачать, мовляв, у Петербурзі, що він теж не дрімає!), що весь час стежив за Коведяєвим і зараз остаточно переконався: він цілком неблагонадійна в політичному відношенні людина. Дружить з такими людьми, як засланий до Сибірська лікар Кадьян, та іншими особами, які «притягалися до справ політичного характеру». Називаючи прізвище Кадьяна, фон Брадке робить це ось для чого. Всім у Сибірську було відомо, що Кадьян вважався сімейним лікарем Ульянових, другом їхньої родини. І оскільки фон Брадке дуже хотілося вислужитися, а ніяких матеріалів у його руках не було, які б безпосередньо стосувалися справи, то він і приплітав усе, що, на його думку, могло бути якось пов'язане з заарештованими Ульяновими. А може, в Сибірську слідство щось відкриє, то він скаже, що саме ця ниточка і вела до того клубочка, який він не встиг помітити лише тому, що його випередили.

Кожного дня генерал фон Брадке з нетерпінням і страхом — невже щось важливе прогавив? — чекав новин з Петербурга. Він був упевнений, що в змовників є зв'язки з Сибірськом. Йому хотілося самому, не чекаючи вказівок з Петербурга, розплутати «симбірський клубок змови», і він взявся за Коведяєва. Викликав його на допити, погрожував вигнати з державної служби, як той не зізнається, чого захищав заарештованих. Та Коведяєв відповідав, що він нічого не знає.

Генерал фон Брадке почав подумувати про те, що він, мабуть, перестарався. Добре, що допитам Коведяєва — як і Кашкадамової — він надавав вигляду простих бесід. Якщо виявиться, що вони причетні до змови, то протоколи ніколи не пізно прикласти до справи.

І раптом — це було 18 березня — з департаменту поліції надійшла шифрована телеграма. В ній був наказ провести обшук у помічника аптекаря Олександра Соловйова, який працював в аптеці Новицького. Такого повороту справи фон Брадке аж ніяк не чекав, бо вважав аптекаря Новицького людиною благонадійною. І, звичайно, перелякався. Ця телеграма показувала — він абсолютно нічого не знає про те, що діється в місті.

Не довіряючи нікому, фон Брадке сам поїхав робити

обшук. Він уже обміркував, як допитуватиме Соловйова, як заарештує всіх його спільників. Та все знову повернулось не так, як він планував. Виявилось, що Соловйов місяць тому виїхав до Маріуполя. Переляканий Новицький нічого про нього не міг сказати, хіба те, що працівник Соловйов був хороший. Оскільки в телеграмі зазначалося, що обшук треба зробити у Соловйова, а не в аптеці Новицького, то фон Брадке і поїхав ні з чим. Довелося відповідати в департамент поліції, що телеграму переадресовано в Маріуполь.

Хоча фон Брадке приїздив в аптеку Новицького вночі, хоча він суворо наказав аптекареві, щоб той нікому нічого не говорив, про це дізналися всі в місті. Чутки ці, як завжди водиться, доповнювалися новими й новими подробицями, що малювалися в уяві наляканого обивателя. Уже другого дня говорили, що обшукували майже півміста і знайшли багато бомб. Найбільше бомб було сховано в будинку Ульянових. І царя, мовляв, не вбили лише тому, що терористи не встигли перевезти всі бомби з Симбірська до Петербурга.

— Володю, ти чув, що в аптеці Новицького бомби знайшли? — спитала Оля, повернувшись з гімназії.

— Мені сказали, що й з нашого будинку цілий віз їх вивезли.

— То все це, значить, брехня?

— Абсолютна! Ніяких бомб у аптеці не знайшли, бо й обшуку не робили. Шукали не бомби, а помічника аптекаря Соловйова. А той, виявляється, давно уже кудись виїхав.

— Ой боюсь я...— зітхнула Оля.

— Чого?

— А що ж ми будемо робити, як вони й до нас придуть? .

— Хай ідуть! У нас нічого немає забороненого.

— А книжки Саші? А журнали з статтями Чернишевського, Добролюбова, Писарева?

— Я все сховав.

— Коли ж ти встиг?

— Я це зробив ще в той день, коли Віра Василівна одержала листа про арешт Саші й Ані... А он, до речі, й Віра Василівна йде...

— Якби не вона та не Яковлев, то сиділи б ми тут, наче в'язні,— мовила Оля.— А скільки у татка було, як він говорив, вірних друзів.

— Я взагалі не знаю, що б з татом було, якби він дожив до цього часу,— сказав Володя,— страшно подумати... Ну, іди зустрічай Віру Василівну, а я подивлюся, що малі там роблять.

Віра Василівна принесла ту ж саму новину, що й Оля. Ввечері прийшов Іван Якович Яковлев узнати, чи правда, що був обшук. Просив відразу ж сповістити йому, якщо поліція заявиться. Сказав Володі, що написав листа в Казань професору Ільмінському з просьбою поклопотати за Сашу й Аню. Ільмінського добре знає сам обер-прокурор синоду Победоносцев, від котрого, як відомо, залежить більше, ніж від самого царя.

Кожен день Володя й Оля з нетерпінням чекали пошти, а листів від мами все не було. Як написала, що доїхала добре, то й мовчала до цього часу.

— Що ж там сталося? — питала Оля Володю, коли вони ввечері, уклавши спати Митю й Маняшу, сиділи вдвох у великій кімнаті.— Чому мама не пише?

— Мабуть, писати нічого,— відповів Володя.— Не так легко добитися побачення...

— А може, Аню і Сашу вже випустили, і вони з мамою їдуть додому? — говорила Оля.

Володя на такі припущення Олі нічого не відповів, бо розумів, що вона й сама не вірить у те, що говорить. І часом вони годинами сиділи й мовчали, думаючи про те ж саме...

У Маріуполі Олександра Соловйова заарештували. Під час обшуку в нього знайшли фотокартки Чернишевського, Добролюбова, Писарева, вірші про Степана Разіна. В записній книжці була віленська адреса Тита Пашковського, у якого Канчер брав азотну кислоту. Канчер не знав прізвища Пашковського, і тому в перші дні його не могли заарештувати. Та коли Канчера повезли до Вільно, він показав поліції всі будинки, в яких бував, усіх людей, з якими зустрічався. У Пашковського було знайдено симбірську адресу Соловйова. Оскільки й Ульянови були з Симбірська, то, звичайно, виникла думка, що Соловйов теж постачав змовників потрібними препаратами для виготовлення бомб.

Директор департаменту поліції Дурново викликав до себе Марію Олександрівну. Коли вона зайшла до його кабінету, то просто не впізнала цього маленького круглого чоловіка, такий він був гостинний, веселий. Раніше, коли вона приходила до нього, він навіть не підводився з свого крісла, а це вийшов назустріч, привітався, поцікавився, як вона себе почуває. Марія Олександрівна не могла збагнути, що сталося. Невже з'ясувалось, що Саша й Аня ні в чому не винні, і їх випускають з тюрми?

— Государ імператор,— почав урочисто Дурново, не сідаючи в крісло,— великодушність якого не має меж, звелів надати вам побачення з сином!

— Я дуже вдячна його імператорській величності...

Дурново не сподобалась та стриманість, з якою Марія Олександрівна подякувала. Він дивився на неї, явно чекаючи, щоб вона ще щось сказала, але Марія Олександрівна мовчала. Дурново насупився, вказав рукою на крісло.

— Прошу сідати!

— Дякую вам,— мовила Марія Олександрівна, намагаючись збагнути, чому це в Дурново так різко змінився настрій.

— Ви знаєте, в чому звинувачується ваш син? — усівшись в своє крісло, спитав Дурново, продовжуючи супитись.

— Ні. Я і в листі до государя писала, що не знаю ні суті обвинувачення, ні даних, на яких воно ґрунтується.

— Ваш син, пані Ульянова, вчинив дуже тяжкий злочин. Він підняв руку на священну особу його імператорської величності.— Дурново витримав паузу, продовжував уже значно м'якше.— Але доброта государя імператора воістину не має меж: він, незважаючи на все, як ви бачите, задовольнив ваше прохання...

— Коли я можу побачити сина? — поцікавилась Марія Олександрівна.

Дурново удав, що не почув цього запитання, продовжував:

— Повинен вам відверто сказати, ваш син не бажає слухати наших добрих порад і йде прямою дорогою на ешафот!

— Ах, Саша...— тихо, наче подумала вголос, мовила Марія Олександрівна.

— Ми випробували вже всі засоби, щоб зупинити його, щоб втримати його, але... марно. Він уперто стоїть на своєму. Государ імператор уже не може спокійно читати протоколи його зізнань, бо в них що не слово, то зухвальство й затятість. Ось прошу подивитися: на останньому зізнанні вашого сина рукою його імператорської величності начертано: «Від нього, я думаю, більше нічого не доб'ється». Ви розумієте, що це означає?

Марія Олександрівна мовчала, пильно дивлячись у вічі Дурново, вона починала здогадуватися, що директор департаменту поліції задумав щось незвичайне. Він має щось їй важливе сказати, але не хоче робити цього відверто. Вона перша перервала мовчання:

— Я слухаю вас...

— Я бачу, що ви не розумієте, в якому становищі ваш син,— сердито зауважив Дурново.— А тому повинен вам, пані Ульянова, відверто сказати: ви можете втратити сина! Так, втратити, якщо не допоможете нам врятувати його! Життя вашого сина віднині, говорю це вам з усією відповідальністю, у ваших руках! Ви розумієте, що я цим хочу сказати?

— Не зовсім...

— Буду з вами цілком відвертим,— якимось вкрадливим голосом продовжував Дурново.— Ми вважаємо, що всю цю страхітливую змову організували не студенти. Ваш син і його друзі стали, по молодості своїй, лише знаряддям у руках досвідчених терористів. Ми переконані, що саме ваш син, як керівник групи, підтримував з ними зв'язок. Він один знає імена й адреси революціонерів-підпільників. Але він мовчить. А коли б він розкрив карти, то цілком зрозуміло, що увесь тягар провини був би з нього перекладений на тих, хто справді підготував замах.— Дурново помовчав, урочисто закінчив:— Государ імператор і повелів вам дати побачення, щоб ви вплинули на сина...

— Ви розумієте, що вимагаєте від мене? — вставши з крісла, спитала Марія Олександрівна.

— Це не я вимагаю, а государ імператор,— сердито вигукнув Дурново, даючи волю тому роздратуванню, яке він весь час ледь стримував.— І робить його величність це лише для того, щоб врятувати від шибениці вашого сина!

— Я дуже вдячна його імператорській величності,—

сухо повторила Марія Олександрівна те, що вже говорила.— Коли я можу бачити сина?

Дурново сердито подзвонив ї, коли з'явився в дверях кабінету чиновник, наказав, не дивлячись на нього:

— Оформіть пані Ульянової перепустку до сина. А вам, пані Ульянова, ще раз раджу: добре подумайте над тим, що я сказав...

— Становище створилось надзвичайно тяжке,— говорив Песковський Марії Олександрівні.— Нам треба знайти для Саші розумного оборонця. Я пропоную вам — з ним я вже говорив, і він згоден — Пасавера Олександра Яковича. Це розумна і досить смілива людина.

— Я в усіх справах покладаюся, Матвію Леонтійовичу, на вас. В мене тут немає ніяких знайомств, ніяких зв'язків.

— Помиляєтесь, Маріє Олександрівно! Я ось довідався: сам обер-прокурор Неклюдов навчався в Іллі Миколайовича!

— Та що ви?

— Так. І відгукувався про нього до цього часу дуже й дуже схвально. Вам треба неодмінно піти прямо до нього! Далі. Ви по Пензі повинні знати Таганцева.

— Здається, пригадую...

— Чудово! Цей Таганцев, який теж був учнем Іллі Миколайовича, нині сенатор. Він у добрих стосунках з сенатором Фуксом, від якого залежить, наприклад, дозвіл на побачення. А також і перепустка на суд. Але про це потім, зараз найголовніше — взяти надійного оборонця.

Песковський познайомив Марію Олександрівну з адвокатом. Пасавер справив на неї не дуже гарне враження,— говіркий, очі якісь виляючі, за кожним словом відчувається байдужість до всього на світі. Явно набиваючи собі ціну, він довго говорив про те, як багато може зробити оборонець, якщо із знанням справи — і сміливістю! — буде боротися за свого підопічного. Марія Олександрівна, не маючи вибору, погодилась довірити захист Саші цьому Пасаверу. Проводжачи її на перше побачення з Сашею, Песковський наказував:

— Отже, головне: ви повинні переконати його взяти цього адвоката.

— Я поговорю з ним...

— Маріє Олександрівно, ви пробачте мені, але я, ба-

жаючи вам добра, дозволю собі попросити вас — будьте наполегливішою! Я знаю, як важко в чомусь переконати Олександра Іллча...

При побаченнях рідні заарештованих поводитись всіляко: одні плакали, інші принижено запобігали перед кожною тюремною сошкою, лякливо оглядались, не знаючи, мабуть, як швидше звідси піти. Марія Олександрівна поводитися так гідно, що й тюремники не могли не проїнятися повагою до неї. Їх дивувала її витриманість. Ні виразом обличчя, ні голосом вона не виявляла своєї душевної муки. І тільки в карих очах її було таке страждання, що всі, хто зустрівався з нею поглядом, відводили очі вбік.

— Почекайте тут, — сказав наглядач, відчинивши двері в порожню камеру. — Зараз його приведуть.

Марія Олександрівна присіла на голому ліжку, глибоко зітхнула, щоб угамувати серце, яке так стукало, що подих забивало. Нарешті вона побачить свого Сашу! Побачить... Вона так довго добивалася, так довго чекала цієї хвилини, що їй починало здаватися: від того, що вона побачить його, поговорить з ним, багато чого зміниться... Точніше сказати, з'ясується, бо поліції вона не вірила, і в душі її жевріла надія, що провина його не така вже важка й страшна, як це їй говорять... Але ось його кроки! Марія Олександрівна встала, ступила до дверей. Ні, провели когось іншого. Такий же молодий, як і Саша. Може, це хтось з його друзів?

Постоявши біля дверей, Марія Олександрівна повернулася, щоб пройти до ліжка й сісти, як раптом почувся тихий, глухуватий голос:

— Мамо...

Серце її на мить завмерло — вона впізнала б цей голос серед тисячі інших! — і раптом так закалатало, що в неї перед очима все попливло. Зібравши всі сили, щоб угамувати хвилювання, вона повернулася до дверей і побачила юнака... дуже схожого на її Сашу. Та ні, це вже був не юнак, а доросла людина, що так багато вистраждала. Чи, може, арештантський одяг так змінив його? На обличчі цієї людини з'явилась така рідна, невимовно радісна усмішка, що в Марії Олександрівни мимохіть вихопилося:

— Сашо! Синку...

— Мамо! Рідна моя,— ласкаво говорив Саша, обнімаючи вузькі, худенькі плечі матері.— Я так хотів бачити тебе... Я такий винний перед тобою... Я стільки горя заподіяв тобі...

— Годі, Сашо! — посміхаючись крізь сльози, говорила Марія Олександрівна.— Годі... Я тільки одного не розумію, як ти міг піти на таке? Чи тебе неправильно звинувачують?

— Ні, мамо,— відразу посуворішав Саша.— Я брав участь у замаху. Я за це й повинен відповідати. І я готовий до цього,— продовжував він з такою рішучістю вмерти, але твердо стояти на своєму, що Марії Олександрівні стало страшно за нього.— Я розумію, що завдаю багато страждань тобі,— про Аню я вже й не кажу: моя провина перед нею дуже велика! — Володі й Олі... Всім вам. Я над цим багато і болісно думав. Але... я не міг інакше зробити. Крім обов'язку перед тобою, рідна моя, перед усією сім'єю, в мене є обов'язок перед вітчизною. А вітчизна моя стогне під таким ігом деспотизму, що я, повір мені, не міг залишатися байдужим. Я не міг не боротися...

— Так, але ті засоби такі жахливі.

— Що ж робити, мамо, якщо інших нема. Зрозумій лише одне: не боротися я не міг. Я не міг спокійно споглядати страждання народу. Це над мої сили!

— Сашо, а як же інші?

— Не знаю. Вони, мабуть, якимось інакше створені. А в мене все серце перетліло від болю. Оце жахливе, рабське життя стало огидним. Я, мамо, тупів від необхідності постійно стежити за кожною своєю думкою, за кожним щирим порухом душі. Навіщо ж мені дано розум? Совість? Навіщо дано мені здатність відрізнити добро від зла, правду від брехні, якщо мені не дозволяється жити так, як я вважаю за потрібне? Ні, мамо, я на що завгодно згоден, лише не на таке життя.

— Час кінчається! — нагадав наглядяч.

— Ще одну хвилинку,— заблагала Марія Олександрівна, пригадавши, що про головне вона ще й не поговорила.— Сашо, Матвій Леонтійович найшов гарного адвоката... Я раджу тобі взяти його оборонцем. Запам'ятай його прізвище...

— Мамо, я дуже вдячний тобі і Матвієві Леонтійовичу, але... не можу скористатися послугами того оборонця.

— Чому ж? Тобі порадили когось іншого?

— Ні, справа в тім... що я взагалі відмовляюсь від адвоката...

— Сашо! — вигукнула вражена Марія Олександрівна.— Не роби цього! Це може погубити тебе.

Саші дуже хотілося сказати, що доля його, як і всіх інших учасників змови, давно вже вирішена і суд нічого не може змінити. Та йому не хотілося заздалегідь засмучувати матір: вона мала багато ще витримати, а це тільки підірвало б її сили. Він сказав:

— Краще за мене, мамо, ніхто не знає, що визначало мої вчинки. А коли так, то, значить, один я зможу найкраще й розповісти про це. Є й інше — відмова од оборонця дасть мені можливість викласти на суді ті ідейні мотиви, якими керувалися ми в цій боротьбі. Мені це вкрай необхідно зробити, щоб не було ніяких перекручень.

— Час закінчився. Прошу, пані...

— До побачення, мамо! — Саша обняв матір.— І не сумуй, рідна, ми ще зустрінемося...

— Може, тобі, Сашо, щось потрібно? — втерши сльозу, спитала Марія Олександрівна.

— Ні. Поки що нічого... Обніми Аню, якщо побачиш її. Скажи...— Саша глянув на прокурора Котляревського, який зайшов до кімнати, перевів на друге: — Якщо дозволять, я їй все напишу...

Саша ще раз обняв матір, поцілував її в сиву скроню, вийшов з кімнати не озираючись. Марія Олександрівна знесилено опустилася на ліжко, ледь стримуючись, щоб не заридати. Та по хвилі зібралася з силами, встала.

— Пані Ульянова,— зупинив її прокурор Котляревський, який весь час сидів за дверима сусідньої кімнати і все чув,— я не хотів вам заважати відверто поговорити з сином, а тому прийшов під самий кінець побачення. Сподіваюсь, ви не зловжили добротою його імператорської величності й умовили сина, щоб він відверто зізнався в усьому?

Марія Олександрівна гордо підняла голову, відповіла тремтячим від болю й обурення голосом:

— Я нікому й нічого не обіцяла!

— Жаль... Дуже жаль мені... вашого сина,— процідив крізь зуби прокурор Котляревський.— Гадаю, ви не раз пошкодуєте, що не послухалися доброї поради...

Песковський, довідавшись, що Саша відмовився від оборонця, роздратовано сказав:

— Це божевілля! Він сам накладає собі петлю на шию!

— Та що ж робити? Я просила його...

— А треба було вимагати! Так, так, вимагати! Ні, я просто зрозуміти не можу, що з ним трапилось? Чи не з'їхав він з глузду? Адже він не може не розуміти, як згубно його поведінка відіб'ється на всій родині.

Марія Олександрівна тільки зітхнула.

— Ні! — продовжував Песковський. — Мені самому треба поговорити з ним. Я сьогодні ж подам прохання...

Матвій Песковський був з тих вірнопідданих літераторів, які керувались принципом: «Що накажете?» Він з цією міркою своєю підходив і до оцінки дій Олександра Ілліча. Він просто не міг збагнути, як це людина, потрапивши в петлю, не робить все можливе для того, щоб вибратися з неї? І взагалі, як Олександр Ілліч міг відважитися на такий безглуздий крок? Адже його чекала кар'єра вченого. Він зі своїм розумом, своїм талантом, феноменальною працьовитістю став би відомим ученим. Ні, з ним щось сталося...

«Знаючи минуле Ульянова, — пише в своїй заяві в департамент поліції Песковський, — важко не запідозрити ненормальність його розумових здібностей: така різка невідповідність між тим, чим був Ульянов і чим він виявився по справі 1 березня. Людина може критися, прикидатись, але бути зовсім не сама собою — це вже надто незрозуміло».

Так, Песковському, людині, зовсім байдужій до долі свого забитого, нещасного народу, поведінка Олександра Ілліча здавалася загадкою.

14

Прокурор Котляревський доповів Дурново, як Марія Олександрівна поводитись на побаченні. Дурново, проклинаючи Ульянова, — він був впевнений, що саме Ульянов тримає в руках всі зв'язки з підпіллям, — пішов доповідати про це графу Толстому. Побачення Марії Олександрівни з сином було останньою надією щось витягти з Ульянова. І коли це не вдалося, то залишилось одне: готувати справу до суду, бо на допитах давно уже всі повторювали те, що раніше говорили. Нитка, яка, було, протяглася до Симбірська, теж обірвалася: допити Олександ-

ра Соловйова, заарештованого в Маріуполі, показали, що він до цієї змови ніякого відношення не має. Доводилось задовольнитися тим, що вдалося дізнатися від Канчера, Горкуна й Волохова. Якби не ці троє, то багато чого залишилося б нерозкритим.

— По вас уже бачу, що нічого не вийшло,— сказав граф Толстой, коли Дурново зайшов до його кабінету.

— Так, ваше сіятельство...— винувато зітхнув Дурново.— Як не пояснювали, як не вмовляли її, пані Ульянова з тою ж упертістю, що й син, робила своє. Ніяк не можу простити собі, що просив ваше сіятельство передати лист Ульянової його імператорській величності.

— Ви собі не можете простити! — з жовчною іронією пробурмотів граф Толстой.— А що ж мені накажете тепер доповісти його величності? Государ учора сам цікавився: мала Ульянова побачення з сином, вплинула на нього?

Дурново, схиливши голову, винувато мовчав. З багаторічного досвіду він знав: покірне мовчання краще всього заспокоює запального, вразливого графа. Ось покричить він, помахуючи своїми сухими кулачками, побігає по кабінету, човгаючи по паркету, і почне заспокоюватись. Дурново не ображається на старого, а навіть співчуває йому. Адже графові завтра треба доповідати про все государю. І він, Дурново, не хотів би бути на його місці, бо добре знав, що це таке, коли цар гнівається...

— Ну то що, по-вашому, робити? — заспокоївшись трохи, спитав граф, покахикуючи в сухий, безсило тремтячий кулак.

— Я, ваше сіятельство, бачу лише один вихід з того становища, яке створилося...

— Який же саме? — нетерпляче перебив граф Толстой.— Передати справу до суду?

— Так, ваше сіятельство.

— Спасибі за пораду! — жовчно усміхнувся граф.— Роздували, роздували всі справу, щоб якомога більше одержати нагород та подяк від государя, а тепер ніхто не знає, як зв'язати кінці з кінцями. А пригадайте, що я з самого початку говорив? Я казав, що не треба надавати цій справі великого значення. Я навіть умовив государя імператора без суду і слідства посадити всіх цих маніяків у фортецю, і справі кінець. Так не послухалися мене, взялися шукати якое підпілля.— Граф махнув рукою, сів,

запросив і Дурново.— Сідайте, Петре Миколайовичу, по-міркуємо, як виплутатись...

Дурново сів і шанобливо мовчав. Мовчав і граф, нервово постукуючи кістлявими пальцями по столу. Вузьке, все в глибоких зморшках обличчя нервово посіпувалось. Коли пальці графа перестали барабанити по столу, Дурново зітхнув, що означало: я маю щось сказати, та не знаю, чи бажано вам, ваше сіятельство, буде вислухати мене. Граф глянув своїми жовтими гострими очима на Дурново, спитав:

— Так що ви пропонуєте?

— Я знаю, дехто за те, щоб справу передати до військового суду,— тихо і вкрадливо почав Дурново.— Вони мають рацію,— передача справи на розгляд військового суду дасть можливість винести вирок на десять днів раніше, ніж це зробить сенат. А оскільки покарання і військовим судом, і сенатом буде однакове, то, здається, всі дані за те, щоб справу розглядав військовий суд.

— Цю думку висловлював і государ,— мовив граф, не зрозумівши, що ж пропонує Дурново.

— Так. І все-таки я вважаю, що справу краще передати на розгляд сенату. І ось чому,— заспішив Дурново, побачивши, як здивовано граф підняв брови, від чого його довгий гачкуватий ніс зробився, здавалося, ще довшим.— Більшість обвинувачених викриваються не свідченнями свідків, а обмовою своїх співучасників. Отже, допит останніх на суді матиме першорядне значення. Для цього, звичайно, потрібен дуже досвідчений голова суду, який міг би витягти з обвинувачених все, що тільки можна.

— Кого ж, ви думаєте, можна призначити головою суду? — спитав граф, показуючи тим самим, що він згоден з доказами Дурново.

— Сенатора Дсйера, ваше сіятельство. Петро Антонович, як ви знаєте, починаючи з процесу нечаєвців, вів не одну справу терористів. Думаю, государ імператор теж не заперечуватиме проти цієї кандидатури, якщо, звичайно, він згодиться передати сенату...

Довго граф Толстой і Дурново обговорювали всі «за» і «проти» передачі справи на розгляд сенату. І граф погодився, що до військового суду — хоча про це й говорив якимось цар — передавати справу не варто. Тим більше, що розгляд справи в сенаті, як і в військовому суді, вестиметься при зачинених дверях. Десять днів, які програються при розгляді справи в сенаті, будуть надолужені

скороченням строку касації з двох тижнів до двох діб. Значить, вирок суду вступить в силу у ті ж самі дні, в які він вступив би, якби справу розглядав військовий суд. Про те, яке буде покарання, вони зовсім не говорили, бо це залежало не від суду, а тільки від царя. Завдання ж суду полягало лише в тому, щоб виконати волю його імператорської величності.

15

Про жодну більш-менш важливу справу граф Толстой не доповідав царю, не порадившись попередньо з Победоносцевим. Обер-прокурор синоду мав на обмеженого царя надзвичайний вплив. Не було ще такого випадку, щоб цар відхилив якусь пропозицію Победоносцева, не погодившись з ним. Щоб з чимось не погодитися, щось відкинути, треба замість відкинутого, скажімо, маніфесту написати свій. А в царя жодної думки своєї не було в голові, навіть відносно тієї реакційної політики, яку він зобов'язався захищати, сідаючи на престол. То була не його програма, а Победоносцева. І він не міг ступити кроку без поради — а точніше сказати, не взявши на те дозволу, — обер-прокурора синоду Победоносцева. Цар знав лише одне: він насамперед самодержець. Його влада від бога. А коли так, то все, що він робить, іде від бога. І той, хто не підкоряється йому, нехтує волею бога, а це гріх, який заслуговує найсуворішого покарання.

— Дуже, дуже радий бачити вас, графе Дмитре Андрійовичу, — вийшовши назустріч гостю, говорив Победоносець зі своєю награною веселістю. — Дуже радий...

— І я радий вас бачити, вельмишановний Костянтин Петровичу, — мовив Толстой, ледь утримуючись, щоб не скривитись од фальшивої веселості Победоносцева. — Прошу пробачення, що відірвав вас від справ, але я не міг не порадитися з вами, перш ніж доповідати государю імператору.

— Невже пані Ульянова вплинула на сина і він дав якісь нові свідчення? — з прихованою іронією спитав Победоносець, бо йому вже доповіли, що цього не сталося. — Якщо так, то государ буде дуже радий...

— В тому й біда, що ми не можемо порадувати государя, — мовив граф Толстой, хмурачись, бо впіймав іронію в голосі Победоносцева. — Слідство йде без будь-яких нових відкриттів, мати Ульянова зловжила доброю

государя. Вона навіть і не заїкнулася на побаченні про те, щоб син відверто зізнався в усьому. І тепер для мене зрозуміло, де беруться такі злочинці, як Ульянов! Їх виховують у сім'ї! І саме в тих сім'ях, де такі матері, як оця ось Ульянова. Я казав — ніяких прохань від неї ні мені, ні тим більш на ім'я государя не брати.

— Ви говорите лише про матір,— усміхаючись зауважив Победоносцев.— А в Ульянова був і батько. І працював він вашим підлеглим. Йому було доручено виховання дітей народу...— Граф Толстой нічого не відповів. Він уже був не радий, що затіяв розмову про сім'ю Ульянових. А Победоносцев вів далі: — І якщо вже з таких родин, батькам яких довірено освіту народу, виходять злочинці типу Ульянова, то що ж можна чекати від інших? Ні, я говорив і не перестану повторювати: корінь усього зла в наших школах, в наших гімназіях, в наших університетах! В усій системі освіти. Всю нашу початкову, середню й вищу освіту треба докорінно перебудувати! Доки ми цього не зробимо, змови нігілістів виникатимуть одна за одною!

Ці думки були не нові, їх Победоносцев не раз уже викладав. Та в них, як в усьому, що він робив, була тільки критика того, що є, і не було ніяких пропозицій, як це змінити на краще. Граф Толстой лише удавав, що уважно слухає його, а сам думав про своє. Як зручніше доповісти цареві, що справу слід передати до суду? І коли Победоносцев скінчив, він сказав:

— Так, Костянтин Петровичу, думки ваші дуже слушні. Я з вами цілком згоден, хоча, відверто зізнаюся, нічого конкретного не можу запропонувати,— Толстой глянув на Победоносцева, усміхнувся, щоб приховати іронію, яка вже морщила його тонкі, густо посічені зморшками губи, круто перевів розмову на те, заради чого приїхав.— Завтра мені треба доповідати государеві про хід справи терористів, а я, ось як і вам, не знаю, що йому запропонувати. З одного боку, справа уже явно визріла для передачі її до суду, а з другого...— граф Толстой тяжко зітхнув,— що ж ми взнали від керівників змови? Майже нічого! І якщо ми їх завтра, скажімо, посадимо на лаву підсудних, то нічого вже й не з'ясуємо...

— А мені здається, ви, графе, помиляєтесь. Ці хлопчики мовчать, бо думають, що все закінчиться для них якимсь незначним покаранням. Вони міркують так: ми нікого не вбили, за що ж нас суворо карати? А коли вони

почують, що їх засуджено до смертної кари, в них — запевняю вас — негайно розв'яжуться язики. А в суду є всі підстави винести їм найвищу міру покарання — страту.

— Може, що так...— з полегшенням зітхнув граф Толстой, який не думав, що Победоносцев так швидко погодиться на те, щоб передати справу до суду.— Відверто признатися, Костянтин Петровичу, я про це не подумав,— додав він явно задля того, щоб полестити і тим самим закріпити Победоносцева в його рішенні.— А тепер бачу, що іншого виходу в нас немає.

— Так, і самі вони, і їхні рідні — всі заговорять зовсім по-іншому, коли побачать, що вихід один: або засувають голову в петлю, або зізнатися в усьому...

Так і вирішили — Толстой проситиме царя, щоб той дозволив передати справу до суду.

16

Олександр III був не з хороброго десятка, що всі помітили ще під час турецької війни. Вбивство терористами його батька ще більш посилило природне боягузтво. Всім добре було відомо, що в перші дні вступу на престол він не виходив з задніх кімнат Гатчинського палацу, бо навіть вартових офіцерів боявся. Згодом він хоча трохи й посміливішав, але нікуди не виїжджав без тисяч обережностей. По вулицях Петербурга, де він мав проїжджати, завжди товклися сотні шпигунів, які зображали «народ». Якщо ж він їхав по місту ввечері, то всі ті вулиці були закриті. По залізниці він пересувався ще з більшою обережністю. Для охорони лінії провадилася справжня мобілізація військ. Крім того, пускались три абсолютно однакові поїзди, які відправлялись через кожні п'ятнадцять хвилин. Ніхто не знав, в якому поїзді їде цар.

Та якщо раніше цар все-таки показувався в Петербурзі, то зараз майже не бував там. Він був упевнений (бо йому це всі говорили), що заарештовані лише виконавці, а справжні керівники змови сидять у глибокому підпіллі. І сидять вони там, звичайно, не згорнувши руки, а готують нові плани замаху. Адже й заарештовані в своїх свідченнях говорять про систематичний терор. Особливо на цьому наголошує Ульянов у своїй програмі. І з того, як він поводить на допитах, видно — це найрозумніший і найсміливіший серед усіх змовників. А коли так, то, мабуть, в його руках зв'язки з тими групами терористів, які

виступлять на зміну заарештованих. Адже на Олександра II замаху готувалися протягом п'ятнадцяти років. І помилка батька була саме в тому, що він, стративши одну групу змовників, повірив тим, хто оточував його, що з терористами покінчено. Його ось граф Толстой теж запевняє, що всі терористи заарештовані, що ніякого підпілля немає. Та він цьому не вірить. Він не заспокоїться, поки не знищить всіх терористів. Сьогодні ось приїде доповідати про справу заарештованих граф Толстой, і він з нього душу витрясе, а примусить врешті-решт по-справжньому розкопати всю справу. А не зможе Толстой цього зробити, то доведеться прогнати його і доручити довести справу до кінця комусь іншому...

В Гатчинському палаці Олександр III вів життя, яке було більш схоже на існування в'язня, ніж володаря. Вставав о сьомій годині ранку і йшов разом з генералом Черевіним (це був і ад'ютант, і денщик, і блазень) на прогулянку в парк, який охоронявся потрійним кільцем конвою, жандармерії і поліції. Такій охороні позаздрив би і кожний начальник тюрми! Після короткої прогулянки — фізична розминка. Внизу, в прохідній, стояла величезна колода, в якій стриміло кілька сокир теж неабияких розмірів. З такими сокирами малюють катів, коли вони відрубують голови своїх жертв. Оскільки коридори тут були низькі й вузькі, а біля кожних дверей стояли вартові з рушницями, то здоровенна, незграбна постать царя з сокирою в руках справді нагадувала ката на ешафоті.

Після колки дров Олександр III снідав і йшов до свого кабінету. Коли він підписував папери, в приймальні, за своїм столом, сидів генерал Черевін. Він був єдиною людиною, яка мала право в цей час заходити до царя. Зауваження і резолюції Олександр III писав короткі і, як говорили його міністри, не дуже витончені. Здебільшого на паперах з'являлись такі фрази: «Яке стадо свиней!», «Яка тварюка!» На звітах про пожежі, повені, неврожаї, голод, епідемії холери й інші стихійні лиха цар писав завжди одне й те ж слово: «Невтішно». Якби цар і на повідомлення про арешт терористів написав те, що думав, то з'явилось б теж одне слово: «Страшно». Все інше для нього було тільки «невтішно». І всі ці «геніальні» резолюції покривалися лаком, щоб не дай бог не стерлися, бо все, що написав цар, повинно було зберігатися вічно.

Граф Толстой відчував, що насувається гроза, і приїхав до Гатчини значно раніше, ніж це робив завжди.

Уже по тому, як його хмуро зустрів генерал Черевін, граф Толстой зрозумів, що цар на нього гнівається. Генерал Черевін, як і подобає блазневі, завжди копіював навіть вираз обличчя царя. Глянув він на графа спідлоба — так, як це робив цар, коли сердився, — сухо привітався. Вибачився, що у нього термінова справа, заходився гортати якісь папери, щоб уникнути розмови з графом. Хай, мовляв, потремтить старий, коли не хоче йти у відставку, хоча й бачить, що йому вже важко справлятися з посадою міністра внутрішніх справ. Кого не послухай, то всі в один голос запевняють, що Толстой не знищить терористів. Цар теж такої думки, та Победоносцев запевняє його, що нікого кращого за Толстого він не бачить. А не зважається Победоносцев міняти Толстого з однієї причини: боїться, щоб новий міністр внутрішніх справ не перейшов на бік його ворогів.

Кілька разів генерал Черевін ходив у кабінет царя, але нічого не говорив графу, наче того і в кімнаті не було. Нарешті генерал Черевін з тою ж офіційністю, з якою зустрів графа Толстого, сказав, що государ імператор просить його зайти. Сухо відповівши на привітання графа Толстого, цар наказав доповідати. Він уже знав, що говоритиме граф Толстой, бо ще вчора одержав листа від Победоносцева. І хоча, як завжди, погодився з доводами Победоносцева, що справу треба передавати до суду, не міг примиритися з тим, що керівників змови так і не примусили сказати всю правду. І вийде так, як було з його батьком: цих терористів він повісить, а ті, кого вони не видали, уб'ють його. Жах! І ганьба. Стільки у нього поліції, жандармерії, слідчих, прокурорів, найстрашніших, які тільки є в світі, фортець-тюрем, і все це виявилось безсилим перед групою якихось зелених студентів...

— Так де ж організатори змови? — люто зиркнувши спідлоба на графа Толстого, спитав цар, коли той закінчив.

— Ваша імператорська величність, ми...

— Мовчіть! — заклавши руки за спину, цар походив по своєму величезному кабінету, зупинився біля графа Толстого і продовжував з іще більшою люттю: — Я не вірив і не вірю, що все це підготували самі студенти! Ви схопили пішаків! Виконавців, а не керівників! Ви примусили говорити тільки трьох чоловік! У ваших паперах тільки й читаю: допити продовжуються без всяких свідчень!

Граф Толстой стояв, зсутулившись і втягнувши свою

довгу шию в плечі, мов боявся, що цар ось-ось розмахнеться і вдарить його. Порівняно з здоровенним, м'ясистим царем маленький граф був схожий на старого лакея, якого лає пан. Спостерігаючи за тим, як цар боком, незграбно ходить по кабінету, закинувши назад голову і по-бичачому струшуючи нею, граф пригадав, що коли Олександр III був ще малим, то батько пестливо звав його бичком. Потім всі якось забули про це. А коли Олександр III, після смерті старшого брата свого, раптом став спадкоємцем престолу, то всі згадали це прізвисько. Тільки тепер уже звали його не бичок, а бик. Прізвисько це закріпилося за ним не лише тому, що зовнішньо він був схожий на бика, а ще й тому, що цар був зовсім позбавлений почуття гумору. Його веселили тільки жарти генерала Черевіна, від яких, як говорили ад'ютанти, почервоніли б і папуаси. Оскільки в царя не вистачало розуму вколоти того, на кого він гнівався, шпилькою, то він, не замислюючись, гахкав його обухом.

— Ви пропонуєте передати справу до суду! — зупинившись біля графа і спідлоба люто зирячи на нього своїми булькатими очима, продовжував цар. — А ви впевнені, що зараз по вулицях Петербурга не ходять уже з бомбами ті, кого заарештовані не видали? Впевнені?! — грізно повторив своє запитання цар, бо граф мовчав.

— Впевнений, ваша величність... — швидко проговорив граф Толстой, щоб менш помітно було, як тремтить його голос.

— А я не впевнений! А я не впевнений! — повторив цар таким голосом, яким кричав на параді, здоровкаючись із військом. — І вам не вірю! Ось так, графе! Ви всі ці роки товкли мені, що нігілістів знищено, що в Росії й духу їхнього не залишилося! І що ж?

Довго лютував цар. А під кінець (як це часто бувало, коли цар уже мав пораду Победоносцева і кричав лише задля того, щоб зірвати злість) він сів до столу і написав, що дозволяє передати справу до суду.

17

Після 21 березня Олександра Ілліча на допити не викликали. Він не міг зрозуміти, що сталося? Прокурор і слідчий натрапили на нові матеріали і вивчають їх? Можливо, поїхали до Симбірська? Там, звичайно, вони нічого не знайдуть. А проте... Можна всього чекати.

Вони можуть прискіпатися до чого завгодно. Заарештували ж Аню лише за те, що на її адресу Канчер надіслав телеграму з Вільно. Якось він спитав прокурора, чи можна написати кілька слів сестрі Ані. Той відповів, що дозволить це зробити, коли закінчиться слідство. То, може, слідство й закінчилось, коли не викликають на допити? Може, хтось прийде і на побачення?

Та минали дні, а Олександра Ілліча ніхто не тривожив, ніхто до нього не приходив. 47-а камера, в якій він сидів, була на другому поверсі Трубецького бастиону. За однією стіною була площадка сходів. Туди, значить, ні до кого не достукаєшся. 48-у камеру, мабуть, тримали порожньою, бо скільки Олександр Ілліч не стукав, намагаючись зав'язати розмову з сусідом, ніхто не відповідав. Книжок не давали. Папір і чорнило самі пропонували, та Олександр Ілліч відмовлявся, бо писати дозволялося лише про те, що стосувалося справи. А він до того, що казав, нічого нового не хотів добавляти. Залишалося одне: скласти текст промови на суді. Треба скласти її і вивчити, щоб ніхто його не міг збити, бо він знав, як судді не давали говорити Іполиту Мишкіну, Петру Алексєєву, Андрію Желябову й іншим революціонерам, котрі виступали з програмними промовами.

Олександр Ілліч годинами ходив по камері і складав промову. Як багато хотілося сказати! Та часу в нього, звичайно, буде обмаль. А тому виступ треба побудувати так, щоб за короткий час сказати все. Інколи здавалось, що нічого не пропущено. А то раптом все в голові переплутувалося. Тоді Олександр Ілліч сідав до столика і, обхопивши голову руками, говорив собі: «Спокійно. Я просто перевтомився. Ось відпочину і все пригадаю». Коли сидіти набридало, він вставав і починав роздивлятися камеру, щоб якось відвернути свої думки від виступу. Пригадалось, коли побачив, що його ведуть на другий поверх, то подумав: «Якщо в камері є вікно, то мені видно буде небо. А на небо, як на море, ніколи не набридає дивитися». Та коли підійшов до віконця — між двома залізними рамами були ґрати, а знадвору ще й густа залізна сітка,— то крізь маленькі матові шибки нічого не побачив. Вікно було так високо, що рукою не дістати. Тоді він відступив на середину кімнати і побачив, що за вікном не небо, а якась обшарпана цегляна стіна. Оце і все, що було видно у вікно. В тиху, безвітряну погоду було чути, як на вежі собору лунали удари годинника та мелодія гімну

«Боже, царя храни». О дванадцятій годині щодня від пострілу гармати біля Зотового бастіону здригалися стіни камери. Цей постріл нагадував той день, коли вони з Анею приходили оглядати фортецю. В якій же камері сидить Аня? Що вона думає? Що їй нагадують ці щоденні постріли? А може, її випустили?

Роздуми Олександра Ілліча перервав якийсь незвичайний тупіт під дверима. В тій мертвій тиші, яка тут панувала вдень і вночі, це було таким незвичним, що Олександр Ілліч мимохіть встав і почав прислухатися. Він хотів уже підійти ближче до дверей, як вони раптом розчинилися. В камеру зайшов сам комендант фортеці в оточенні військових і цивільних людей. Спитавши прізвище, ім'я та по батькові, комендант сказав:

— Голова суду сенатор Петро Антонович Дейер має вручити вам обвинувальний акт.

Старий, що стояв поруч з комендантом, дістав з папки папери, простягнув їх Олександрю Іллічу, строго наказав:

— Візьміть, Ульянов, обвинувальний акт!

І всі рушили з камери, двері зачинилися. Олександр Ілліч сів до столика — за табуретку служило ліжко, з якого на день забирали матрац, — і почав жадібно читати цей документ. Не терпілось дізнатися, що послужило причиною арешту його товаришів, хто і що говорив під час слідства. Та про те, як поліція натрапила на слід змови, було сказано лише так:

«На Невському проспекті затримано шість чоловік внаслідок установленого за ними стеження». Трапилось те, чого він боявся, — Канчер видав усіх віленців. Взагалі весь обвинувальний акт побудовано тільки на зізнаннях Канчера, Горкуна й Волохова. Пригадалося, як він не раз говорив Шевирьову, що не можна залучати до групи неперевіраних людей. Та що тепер про це думати! Після того, як помилку зроблено, легко знайти, хто винний, та важко ту помилку виправити.

— Встати! Суд іде!

Кілька десятків присутніх — високопоставлених чиновників — і підсудні встали зі своїх місць. Бокові двері розчинились. До столу попрямував голова суду сенатор Петро Антонович Дейер. За ним члени суду сенатори Лего, Бартенев, Ягн, Окулов. Станові представники: тамбовський губернський предводитель дворянства Кондоїді, петербурзький повітовий предводитель дворянства Зейфарт, московський міський голова Алексеев і котельський волосний старшина Васильев. Замикали цей похід обер-прокурор Неклюдов, товариш обер-прокурора Смирнов і обер-секретар Ходнев.

За столом експертизи зайняв місце генерал-майор Федоров, незмінний експерт майже на всіх процесах терористів. Квапливо проходять до своїх місць оборонці. З їх похмурого, байдужого вигляду легко зробити висновок — прийшли вони відбувати службову повинність. Перевіривши список свідків, Дейер наказує підсудним встати і починає читати обвинувальний акт. Читає нудним голосом, збивається. Всі підсудні знайомі уже з обвинувальним актом, і ніхто його не слухає, а, скориставшись нагодою, тихо розмовляють. Дейер строго коситься на них поверх окулярів.

— Я б йому одиницю за таке читання поставив,— шепче Генералов.— Дивіться, і члени суду дохнуть від нудьги...

— І компанію ж підібрали: Дейер, Кондоїді, Лего, Зейфарт, Ягн,— іронічно зауважив Андреюшкін.

Все обвинувачення було побудовано на зізнаннях Канчера, Горкуна і Волохова. Слухаючи плоди свого боягузтва і малодушності, зрадники ці — їм ніхто не подав руки, коли зустрілися в залі суду,— стояли, схиливши голови, й боялись глянути в очі товаришам. Високий, плечистий Горкун був якийсь потріпаний: сплутане волосся падало на лоб, комір розстебнутий, обличчя плаксиво зморщене. Стояв наче в воду опущений і Канчер, похнюпивши свій тонкий довгий ніс. Продовгуйте, з дрібними рисами обличчя його горіло від сорому, він весь час витирав піт з чола.

— Добре попрацювали,— гучно зауважив Генералов,

коли голова закінчив читання всього того, що відкрили слідству Канчер, Горкун і Волохов.

— «На підставі викладених обставин,— гугняво вів Дейер,— установлених дізнанням, звинувачуються поіменовані вище: 1) Василь Осипанов, Пахом Андреюшкін, Василь Генералов, Михайло Канчер, Петро Горкун, Степан Волохов, Петро Шевирьов, Олександр Ульянов, Йосип Лукашевич, Михайло Новоруський, Марія Ананьїна, Раїса Шмідова, Броніслав Пілсудський і Тит Пашковський,— в тім, що, належачи до злочинного товариства, яке взяло назву терористичної фракції партії «Народна воля», і діючи для досягнення своєї мети, погодились між собою посягти на життя священної особи государя імператора і для виконання свого злочинного заміру виготовляли бомби, озброївшись якими, деякі з учасників, з метою кинути бомби під скіпаж государя імператора, неодноразово виходили на Невський проспект, де не встигли вчинити злочин, були затримані 1 березня цього 1887 року; і 2) Ганна Сердюкова — в тім, що, дізнавшись про підготовку замаху на життя священної особи государя імператора від одного з учасників злочину і маючи можливість задалегідь донести про це владі, не виконала свого обов'язку...»

— Фу-у...— зітхнув Генералов.— Йому б покійників відспівувати...

— Пане судовий пристав! Виведіть підсудних! — наказав Дейер, закінчивши читання обвинувального акта.

Першим Дейер викликав Канчера. Канчер, побачивши, що товаришів немає,— Дейер допитував підсудних по одному,— трохи підбадьорився. Не кліпаючи, він дивиться своїми невинно волошковими очима на Дейера, який гортав папери. В підслесливій позі його — він стояв навшпиньки,— в покайному виразі обличчя була готовність продати всіх, тільки б врятувати свою шкуру. Генерал Федоров, глянувши на нього, потер кулаком бороду й сердито відкашлявся, мов хотів сказати: «Соромно, юначе! Зізнання зізнаннями, а себе треба хоч трохи поважати».

— Канчер, вас звинувачують у тім,— строго хмуричись, почав Дейер,— що ви належите до таємного товариства, котре має мету повалити існуючий суспільний лад, і для досягнення цієї мети, разом з іншими, посягали на життя священної особи государя імператора. Визнаєте себе в цьому винним?

— Визнаю,— тремтячим голосом відповів Канчер і за-

благав:— Але я прошу милостиво вислухати, за яких обставин я потрапив цілком випадково до того товариства...

— Перш ніж розповідати про ці обставини, я задам кілька запитань,— зупинив його Дейер.— Батько ваш надвірний радник?

— Так.

— Значить, він перебував на службі?

— Так, поштмейстером. Причиною тому, що я став таким тяжким злочинцем,— не чекаючи запитань голови, продовжував Канчер,— я вважаю Шевирьова... Знаючи, яке мені буде покарання, я вважаю своїм священним обов'язком сказати правду.— Поспішно, наче боячись, що його зупинять, він став розповідати про поїздку до Вільно, про те, як Шевирьов залучив його стати сигнальником.— Я був у такому становищі, що коли б не погодився,— продовжував він зі слізьми у голосі,— то мене вважали б за шпигуна, це стало б відомо всім студентам. Всі тоді дивились би на мене... Тут мою душу покоробило, і хоча я відмовився, але не навідріз, саме завдяки своєму характерові і ще тому, що я був уже втягнений, облутаний... Я пішов на Невський у цей день, 1 березня, день, в котрий, як мені здавалось, государ повинен був виїхати, але я ухилився від наміченого маршруту і пішов до Миколаївського вокзалу. І потім, коли йшов назад, то був затриманий...

— Тепер ви кажете,— зупинив Дейер Канчера,— ніби відповіли Шевирьову, що жодним намірам товариства не співчуваєте?

— Я сказав, що таких переконань не поділяю,— з готовністю підтвердив Канчер, не помітивши пастки.

— Яких же переконань,— ехидно поцікавився Дейер,— коли ви їх ще не знали?

— Та як же йти вбивати государя? — белькоче Канчер, зрозумівши, що перестарався.

— Але ж це тільки голий факт, котрий перебуває в зв'язку з переконаннями Шевирьова? — продовжує допитувати розгублено похнюпленого Канчера Дейер.— Як же ви могли сказати, що не поділяєте його переконань, коли ви їх не знали?

— Коли він запропонував узяти роль розвідника, то, мабуть, у мене виникла думка, що я маю справу з людиною, яка належить до таємного товариства або до чогось нелегального. А кожний з росіян знає, що є такі товариств-

ва,— робить він невдалу спробу виплутатися з пастки.

— Але коли ви з'ясували це з його пропозиції,— продовжував Дейер, хитро жмурачись,— то чому ж ви не сказали йому, що він помилився, що ви не можете взяти на себе ту роль, яку він пропонує?

— Він поспішав і не дав мені висловитися...— після тривалої паузи ледь чутно промимрив Канчер.— Він мене заплутав і, зрозумівши мій характер, що я не можу піти й донести...

З цього допиту видно: Шевирьов зовсім не примушував Канчера взяти участь у змові, і цей гріх він на нього валив, щоб виставити себе в ролі заляканого хлопчика. Насправді цьому синові поштмейстера подобалась поза героя, який страждає за народ. І поки небезпека була далеко, славолюбство тамувало страх. Та як тільки попередку замість гранітного п'єдесталу він побачив петлю шибениці, то відразу забув про все, крім одного: врятуватися. Тепер уже він не боявся не тільки ролі шпигуна, але й прямого зрадника!

— Андреюшкін, де ви виховувались? — спитав Дейер.

— Спочатку в гімназії, в Катеринодарі, де закінчив курс з атестатом зрілості, а потім вступив до університету.

— Хто ваш батько?

— Я незаконнонароджений,— опутивши очі, тихо відповів Андреюшкін, наче в тому була його провина.— Мати мене виховувала до 4-го класу гімназії, а потім я жив на власні кошти.

— Де ви їх брали?

— Давав приватні уроки, як у гімназії, так і тут.

— Як же ви познайомилися з тими особами, котрі підготували замах на государя?

— Я говорив на допиті, що приїхав сюди уже революціонером. За поглядами своїми я схилився до партії «Народна воля» і найбільше співчував терору...

— Осипанов! Вас звинувачують у тому, що ви належите до таємного товариства! Визнаєте ви себе в цьому винним?

— Визнаю,— твердо відповів Осипанов.— Визнаю свою участь у цьому товаристві.

— Ви давно в Петербурзькому університеті?

- З осені 1886 року.
- Звідки прибули?
- З Казанського університету.
- А там довго були?
- З осені 1881 року по 1886 рік. Місяців вісім чи дев'ять був відсутнім.
- З якої причини?
- Був виключений з університету за участь у сході. Чисто студентській. Потім мені дозволили повернутися.
- Яка причина вашого переходу в Петербурзький університет?
- Приїхав сюди з революційною метою.
- Хто ваш батько?
- Мої батьки померли. Батько був солдатом...
- Зустрічали ви тут кого-небудь із своїх знайомих з Казанського університету?
- Про своє життя в Петербурзі я бажав би зовсім ухилитися від пояснень.
- Тоді ми перейдемо до того часу, коли ви взяли участь у замаху. Коли це було?
- Про це я не можу говорити...
- Шевирьов! Ви мешкали в Харкові? — спитав Дейер, сердито покліпуючи очима.
- Так. Я закінчив Харківську гімназію і в університеті уже четвертий рік.
- Як ви познайомились з Говорухіним?
- Я знав його як свого однокурсника.
- Бували в нього на квартирі?
- Так.
- Він жив разом з Шмідовою?
- Так.
- Ви її знаєте?
- Знаю.
- Познайомилися у квартирі Говорухіна?
- Ні, я Шмідову знав ще в Харкові.
- Тут згадувалося, що Говорухін приносив прокламації.
- Приносив.
- А що — він їх друкував?
- Шевирьов мовчить.
- Від кого ви їх одержували? Від Ульянова чи ні?
- Шевирьов знову мовчить.
- Ви не бажаете називати?
- Так.

- Генералов! — викликав Дейер. — Хто ваші батьки?
- Батько козак і мати козачка.
- Як ви познайомилися з Шевирьовим?
- Він часто заходив до Ульянова.
- Отже, ви спочатку познайомились з Ульяновим?
- Так.
- Хто вам запропонував взяти участь у замахові на життя государя імператора?
- Спершу ми говорили взагалі про те тяжке становище, в якому було наше суспільство...
- З ким ви про це говорили?
- З усіма знайомими...
- Скільки у вашій квартирі було динаміту?
- Мабуть, фунтів п'ятнадцять.
- Ви відправили його Ульянову?
- До мене всі речі приносив і відносив Андреюшкін.
- Самі ви динамітом снаряди не набивали?
- Ні.
- Шмідова! — продовжував Дейер перехресний допит. — Де ви навчались акушерству?
- В Харкові. А склади складала в Київському університеті.
- Ви постійно жили одні?
- Так, одна.
- З якою метою приїхали до Петербурга?
- Щоб одержати освіту на Надеждінських курсах...
- На якій квартирі ви жили одночасно з студентом Говорухіним?
- На Італійській вулиці, у вісімнадцятому будинку.
- Ви займали окрему кімнату?
- Так.
- Говорухін сусідню?
- Так.
- Яке розташування мала квартира?
- В мою кімнату треба було проходити через кімнату хазяйки.
- Ви що ж — були знайомі з Говорухіним?
- Так. Я познайомилася з ним у Хлебникової, його нареченої...
- Багато приходило до Говорухіна знайомих?
- Я не можу сказати, що багато, але приходили.
- Хто ж?
- Коли приходили його знайомі, то я в кімнату його не заходила. Але були наші спільні знайомі — Ульянов

і два брати Хлебникови, хоча вони не дуже часто приходили.

— А Ульянов часто ходив?

— Часто.

— Ви не чули розмов між Ульяновим і Говорухіним?

— Ні, ніколи! — твердо відповіла Шмідова і, помовчавши, додала: — Власне, я чула розмови про значення природознавчих наук, про літературу.

— А яких-небудь соціалістичних розмов у вашій присутності не відбувалось? — не відставав Дейер.

— Ні.

Прокурор, помітивши, що Дейер уже не знає, про що питати Шмідову, поспішив йому на допомогу:

— Андреюшкін бував у Говорухіна?

— Він приходив, але дуже рідко. Оскільки він добре читає по-малоросійському, то я запрошувала його до себе, щоб він почитав Шевченка. Я дуже любила слухати. В цьому й полягає все наше знайомство.

— Він читав у вашій кімнаті?

— У моїй.

— Говорухін теж приходив?

— Інколи, здається, бував.

— Що ж вони, — зустрічались, як знайомі?

— Так.

— А до Говорухіна він ходив?

— Не знаю.

— Які ж розмови були у Говорухіна з Андреюшкіним?

— Я не чула ніколи...

— Адже у вашій кімнаті читали! — виходить з себе прокурор.

— Говорили про те, що читали.

2

Зупинившись біля столу, Олександр Ілліч спокійно подивився Дейеру в очі. Той, не витримавши його погляду, почав гортати папери. Потім спитав, чи визнає він себе винним. Олександр Ілліч спокійно відповів:

— Так, я визнаю себе винним.

Дейер відірвався від паперів з наміром щось спитати, але, зустрівши спрямовані на нього чорні, глибокі очі, повні гордого спокою й певності правоти своєї, зняв окуляри, протер їх і сказав, мовби уточнюючи відоме йому:

- Ви були в Петербурзькому університеті?
— Так, був.
— Уже на четвертому курсі?
— Так.
— Незважаючи на ваші молоді роки?
— Так, я був на четвертому курсі,— з наголосом на слові «четвертому» відповів Олександр Ілліч, продовжуючи так же сміливо дивитися на Дейера.
— Отже, ви в Петербурзі вже чотири роки?
— Так.
— Що ж, ви всі чотири роки старалися наwerbувати собі спільників чи перші роки провели в навчанні?
— Я всі чотири роки,— витримавши паузу, не сказав, а відрізав Олександр Ілліч,— займався тими науками, заради яких вступив до університету...
— Чому Говорухін виїхав?
— Тому, що причетний до справи.
— Але й ви брали участь, проте ж не поїхали за кордон.
— Це вже його справа.
— Які ж були підстави вам й іншим особам, які брали участь в замаху, тут залишатися, а йому їхати?
Олександр Ілліч насупився і нічого не відповів. Дейер продовжував:
— Як же ви дозволили йому поїхати? Адже він був вашим спільником. Він залишав вас тут, а сам рятувався.
— Він нас не залишав,— тоном, яким втовкмачують тупій людині елементарну істину, відповів Олександр Ілліч,— ми залишались самі.
Члени суду обурено засовалися, а Дейер потягнувся рукою до дзвоника, та відсмикнув її, наче за гаряче вхопився. Олександр Ілліч ледь помітно всміхнувся.
Відповіді Олександра Ілліча були правдиві, він зовсім не вмів і не хотів брехати. Та як тільки Дейер робив спробу піймати його, ухилявся од відповіді. Він ні на кого не посилався, ні за кого не ховався.
— Хто приніс туди листівки? — допитувався Дейер.
— Я,— коротко відповідає Олександр Ілліч.
— Хто їх гектографував?
— Теж я.
— Ніхто більше не брав участі, крім вас?
— Ні, допомагала одна особа.
— Хто ж? — вкрадливим голосом запитав Дейер.

Зсунувши чорні ламані брови, Олександр Ілліч мить мовчить, немов пригадуючи, і, коли весь зал так завмирає, що стає чути десь за стіною кроки вартового, глухо відповідає:

— Я відмовляюсь назвати.

Дейер відкидається на спинку свого високого крісла, члени суду соваються на стільцях, по залу прокочується несхвальний гул.

Повітовий старшина Єгор Васильєв, який жваво реагував на все, несхвально крутить бородатою головою. Прокурор Неклюдов щось сердито пише.

Лукашевич і Шевирьов, дізнавшись, що Говорухіну пощастило виїхати за кордон, багато чого валили на нього. Олександр Ілліч не вдався і до цього обману навіть там, де легко можна було це зробити. Так, Дейер питав його:

— Ви бачили зразки таких бомб? Як ви навчилися їх робити?

— Мені одна особа давала поради.

— Це Говорухін? — швидко підказує Дейер.

— Ні, — відповідає Олександр Ілліч.

Дейер, мабуть, для того, щоб приспати пильність Ульянова, задає два незначні запитання і знову круто повертає розмову до перерваної теми:

— Особа, яка давала вам вказівки, десь училася робити такі бомби?

— Не знаю, — відповів Олександр Ілліч і, помовчавши, додав: — Але взагалі та людина добре знала хімію.

Так голові суду й не вдалося дізнатись, що робив бомби Лукашевич. «Я послав цю людину», «мені давала вказівки одна особа», — а хто саме — Олександр Ілліч відмовлявся назвати.

Весь його поєдинок з головою суду і прокурором (Неклюдов теж задавав питання, намагаючись збити його, але нічого з того не вийшло) вражає надзвичайною твердістю, сміливістю, які викликали захоплення навіть у ворогів. Директор департаменту поліції Дурново у своєму донесенні міністру внутрішніх справ пише, що Ульянов давав показання, «зберігаючи свій звичайний спокій».

В іншому донесенні той же Дурново пише: «Підсудний Ульянов, який не мав захисника, задавав експерту питання, які свідчать про його солідні знання з хімії. Всі запитання Ульянова спрямовані на те, щоб довести, що Новоруський і Ананьїна не могли «по запаху» звернути

увагу на його роботу по виготовленню нітрогліцерину: експерт говорив, що виготовлення нітрогліцерину супроводиться запахом, якого не можна не помітити; навпаки, Ульянов намагався переконати генерала Федорова, що його спосіб виготовлення нітрогліцерину майже не викликає запаху».

Дурново, рятуючи честь мундира генерала Федорова, виклав поєдинок Олександра Ілліча з експертом не зовсім точно.

Ось ця коротка розмова:

— Ви кажете, що виготовлення нітрогліцерину супроводиться сильним задушливим запахом? Але це стосується лише деяких способів, а не всіх; спосіб, яким я виготовляв, запаху зовсім не дає.

— Все-таки запах буде. Є, проте, спосіб,— задкує генерал після того, як Олександр Ілліч перелічив кілька формул виготовлення нітрогліцерину,— який не дає запаху...

У розмову втручається прокурор, намагаючись врятувати становище. Він питає генерала:

— А чи не можна визначити, яким способом було зроблено нітрогліцерин в цьому конкретному випадку?

— Цього не можна сказати,— після паузи відповідає генерал.

Олександр Ілліч, таким чином, домігся поставленої мети: довів, що Ананьїна і Новоруський не могли по запаху визначити, що він виготовляє нітрогліцерин. Піймав він на брехні і парголовського урядника Беланова, який, за підказкою охоранки, раптом почав на суді (на слідстві він цього не говорив) твердити, ледь вимовляючи слово «хімія», мовби Ананьїна сказала йому, що вчитель Ульянов дає її синові уроки з хімії.

— А чи не сказала вона,— питає Олександр Ілліч урядника,— що він «займається» хімією?

— Ось це могло бути, що «займається»,— відповів урядник, явно не розуміючи, яка різниця між «займається» хімією і «дає уроки».

— Ви не наполягаєте на тому, що було сказано «займається»? — допитується Олександр Ульянов.

— Цього не можу сказати,— розгублено признається Беланов, знімаючи тим самим ще одне звинувачення, висунуте проти Ананьїної.

Про арешти першого березня Чоботарьов нічого не чув. У ніч на друге в його квартирі зроблено обшук, який нічого не дав поліції. Оскільки його залишили на волі, то він і не надав цьому обшукові особливого значення. І раптом довідався: Олександра Ілліча заарештовано. Та за що — за підготовку замаху на царя. Він почав з дня на день чекати арешту, але його навіть на допит не викликали. І лише в квітні взяли від нього підписку про невиїзд до особливого розпорядження. Поїздки в Сибір було відкладено. Нарешті його викликав прокурор і пред'явив кілька фотографій, щоб упізнати тих, хто бував у Олександра Ілліча. Розмову прокурор вів у коректній формі, про підготовку замаху зовсім не питав. Чоботарьова знову залишили на волі.

І ось повістка — з'явитися в суд. Викликали його як свідка. В кімнаті, де були свідки, товпилось повно народу. Це були здебільшого агенти поліції, двірники, господарі квартир. У одного поліцає красувалася на грудях золота медаль. Двірник Матюхін, побачивши Чоботарьова, поклонився йому, тихо пробасив:

— І вас те... викликали?

— Як бачите.

— Так, — крутнув він головою, — така справа... — І поскаржився: — Мені вже третій місяць спокою не дають... І лають: прогавив, мовляв. А хто ж тут не прогавить... Коли ви ось надійний пан, то дивись не дивись, а біди не буде. А якщо б те... Ну, знову ж: на лобі не написано...

— Кандидат університету Чоботарьов! До присяги!

Переступивши поріг зали суду, Чоботарьов глянув у бік підсудних. Олександр Ілліч сидів на лівому краю передньої лави, високо тримаючи чубату голову. В позі його не відчувалось напруження, і здавалось: він сидить не на лаві підсудних, а в аудиторії — уважно слухає лекцію. Генералов нахилився і щось шепнув йому, він у відповідь ледь помітно кивнув головою. Шевирьов неспокійно озирнувся і засовався на лаві. Лукашевич — він був на голову вищий од усіх — ворухнув плечима і ще більше зігнувся, мабуть, дуже ніяково почував себе від того, що високим зростом своїм постійно звертав увагу на себе, опиняючись тим самим мовби в центрі групи. Шмідова звичним жестом поправила пишну зачіску і вся якось підбралась, насторожилася.

Під час присяги Чоботарьов глянув у бік підсудних і зустрівся поглядом з Олександром Іллічем, який, мабуть, давно вже стежив за ним. Погляд його був твердий і такий підбадьорюючий, що в Чоботарьова трохи відлягло від серця. Олександр Ілліч по спокійному голосу Чоботарьова зрозумів, що той буде з гідністю поводитись, і вклонився йому, наче хотів сказати: тримайся, мовляв, сміливіше! Це дивне самовладання Олександра Ілліча в таких важких умовах здавалось Чоботарьову просто неймовірним,— в людини не лише вистачає сил самому триматись, а ще й інших підбадьорювати!

Погортавши якісь папери, голова суду Дейер подивився на Чоботарьова, на лаву підсудних і, підсунувши навіть ближче дзвоника, почав задавати питання своїм монотонним старечим голосом. На його довговидому обличчі з обвислими щоками було написано одне — сонлива байдужість. Так і здавалось: він ось-ось позіхне. І він, справді ледь стримуючи позіхання, спитав:

— Що вам відомо про ваше спільне життя на одній квартирі з Ульяновим?

— Восени минулого року ми вирішили поселитися разом, тому що вважали за зручніше жити на окремій квартирі. Тим більш, що я вважав його людиною, яка серйозно ставиться до навчання. На його пропозицію я погодився. Ми й раніше були знайомі,— помовчавши, додав Чоботарьов, оскільки Дейер, покліпуючи, дивився й чекав, щоб він ще щось сказав.— Поселилися разом, здається, в жовтні чи вересні і жили до половини січня.

Настала тривала мовчанка. Дейер нахмурився: він не одержав відповіді на своє запитання. Чоботарьов, піймавши мить, коли Дейер нахилився до паперів, кинув швидкий погляд на Олександра Ілліча. Той примружив очі: так, мовляв, і тримайся. Старий, хитрий, як лисиця, Дейер теж глянув на Ульянова, але в Олександра Ілліча жоден м'яз не ворухнувся на обличчі.

— Чому ж ви переїхали на іншу квартиру? — уже з помітною ноткою роздратування в голосі продовжував Дейер.

— Тому, що на різдво я одержав повідомлення, що мені планується відрядження до Східного Сибіру...

— Ви знали тих, хто відвідував Ульянова? — строго і навіть з відтінком погрози в голосі спитав Дейер.

— Я особисто знайомий з Шевирьовим і Шмідовою.

Знову настала тривала пауза. Дейер відкашлявся, грізно

насупився, витер хусткою очі, продовжував, ледь стримуючи роздратування:

— А більше нікого не знали?

— Бачив разів зо два Лукашевича.

Від цього витягування відповідей лопнув терпець у Дейера. Він схопив дзвоник, грюкнув ним по столу, крикнув:

— А Осипанова, Генералова, Андреюшкіна, Каңчера? Знали їх?

Генералов весь час розмовляв з Осипановим, мабуть, коментуючи поведінку Дейера, оскільки Осипанов ледь стримував посмішку. Почувши своє прізвище, він глянув на Чоботарьова, потім перевів погляд на Дейера і витер хусткою очі так, як це робив Дейер, швидко закліпав очима, грізно насупившись. Дейер, помітивши це, потягся до дзвоника, та, зрозумівши, що зауваження нема за що робити, відштовхнув дзвоник так, що той ледь не злетів зі столу. Чоботарьов з напругою видушив:

— Генералова обличчя мені знайоме...

— А Шевирьов часто бував у Ульянова?

— Ні, дуже рідко.

Порожні, глибоко посаджені очі Дейера кліпали й сльозилися, голос зривався на крик. А коли він кричав, то так смішно верещав, що навіть члени суду квапливо вихоплювали носові хустки і починали сякатися, щоб приховати посмішки. Прокурор Неклюдов кинувся на допомогу Дейеру:

— В грудні до Ульянова ходило більше народу?

— Тоді бували часто.

— Зустрічали ви у нього Говорухіна?

— Я знав його раніше, але в останній час його не видно було.

— Генералова і Лукашевича бачили?

Всі ці запитання настільки повторювали те, що вже питав Дейер, що в голови суду рука мимохить потяглася до дзвоника. Він кинув сердитий погляд у бік прокурора.

— А Лукашевича бачив на початку осені. Щодо Генералова нічого певного сказати не можу.

— А чи не пригадаєте точніше? — суворо наполягав прокурор.

Чоботарьов замислено помовчав, відповів:

— Генералов бував, але дуже рідко.

— Те, що ви показали на дізнанні, правда?

— Я те саме говорив.

Прокурор і голова суду не знали, що можна ще витягти з цього свідка. Олександр Ілліч, скориставшись затримкою, встав і попросив дозволу задати питання Чоботарьову. Дейер сторожко випростався, глянув на членів суду, мовби звертаючись по допомогу до них. Олександр Ілліч стежив за ним з таким спокійним і зосередженим виглядом, що той не міг йому відмовити. Чоботарьов, який спостерігав за цим німим поединком, думав: «Як він невпізнанно змінився за час ув'язнення. Як змужнів. У нього навіть голос став якийсь більше вражаючий».

— Бачили ви у мене Новоруського й Ананьїну? — повернувшись до Чоботарьова, спокійно спитав Олександр Ілліч.

Чоботарьов зрозумів — Ульянов хоче вигородити Новоруського й Ананьїну, й квапливо відповів:

— Ніколи не бачив!

— Як же ви стверджуєте, що Новоруський ніколи не бував, коли не знаєте його в обличчя? — з ехидною посмішкою спитав Неклюдов. — Де він сидить?

— Третій.

— Звідки ви його знаєте? — швидко продовжував Неклюдов, — він уже радів з того, що піймав Чоботарьова на неправді.

— Його показували мені свідки.

— Хто ж це показував? — грізно спитав Дейер, окидаючи поглядом залу.

— Пристав Сакс.

Зрозумівши, що від Чоботарьова не тільки нічого не доб'єшся, а він може своїми показаннями ще й вигородити підсудних, Дейер звелів йому сісти...

4

Свідками обвинувачення були агенти охоранки, окологородні наглядачі, городові, двірники. Всіх їх муштрували, що треба говорити, але толку від того було мало. Ці вірні слуги царя так безсоромно й нахабно брехали, що Ульянов, Андреюшкін й інші підсудні нерідко заганяли їх у безвихідь своїми запитаннями. А деякі свідки просто ухилились од відповідей на запитання.

— Бувала Шмідова в Ульянова? — питає прокурор Неклюдов двірника Матюхіна.

— Бувала, — ледь видавлює той.

— Скільки ж разів, пригадайте гарненько, — вимагає

Неклюдов, помітивши, що Матюхін без особливого запалу «пригадує».— І з ким вона приходила?

Матюхін мене картуза, переступає з ноги на ногу, зводить очі на стелю і нарешті говорить, тяжко зітхаючи:

— Не можу пригадати.

Прокурор досадливо кривиться, щось швидко записує, а Матюхін, винувато схиливши голову, ворушить плечима так, наче в нього між лопатками засвербіло. Допит знову продовжує Дейер. Дзенькнувши дзвоником,— Матюхін підняв голову й не кліпаючи дивиться на нього,— строго питає:

— Часто Шмідова заходила до Ульянова?

— Так, часто заходила,— повторює за ним Матюхін.

— Хто ще бував у Ульянова?

— Цього не можу знати,— знову крутить Матюхін головою.

Хазяїн квартири, саксонський підданий Пауль-Гуго-Арно Флюгель, на питання, хто ходив до Ульянова, відповів, перекручуючи слова:

— Один молода дівчина, здається, його знаюм, але напевне сказати не можу.

— Котра, як її прізвище? — допитується Дейер.

— Не знайт...

— Чим займався Ульянов, коли жив у вас?

— Не знайт,— повторює він.

Після деякого замішання задає питання прокурор Неклюдов:

— Я б просив точніше указати, котра ходила до Ульянова?

Пауль-Гуго-Арно повертається до лави підсудних, окидає всіх поглядом, каже:

— Сердюков.

— Хо-хо-хо,— схопившись за голову, гучно регоче Генералов.— Попав пальцем у небо!

— Генералов! — закалатавши дзвоником, крикнув Дейер.— Я вам роблю друге зауваження! Ще раз дозвольте собі таке, і я накажу вивести вас із залу засідань! Свідок! Чи відомо вам було, що Ульянов виїжджав на кілька днів в Парголово?

— Я цього не знайт...

— Чи був у Ульянова хто-небудь,— знову задає питання Неклюдов,— з тих, що тут сидять?

— Не можу пригадайт. Я тоді бачив їх один мить.

— Прізвище Андреюшкіна знаєте?

— Ні.

— Ви цілком впевнені,— після тривалої паузи питає Дейер,— що до Ульянова приходила Сердюкова?

— Я не можу запевняти це.

Найбільш балакучою виявилась хазяйка квартири Говорухіна й Шмідової. Вона розповідала такі подробиці особистого життя своїх квартирантів, що навіть Дейер змушений був кілька разів зупиняти її. Виявилось, що ця балакуча баба, помітивши принесені Говорухіним речі, полізла перевіряти їх. Побачивши сулії з кислотою, вона кинулася до двірника, той побіг в участок. Та околочний наглядчак,— ось ще один доказ того, як пильно несла службу поліція,— сказав йому: «Може, пожильці не платять Проккоф'ївні гроші за квартиру, то вона хоче витурити їх, а ти, дурень, радий старатися. Іди геть! Буде час — заїдемо». Але коли околочний зібрався зайти, кислоти вже не було.

Двірник Новоруського Гур'янов за вказівкою поліції почав запевняти, що Ананьїна, коли її заарештували, погрозувала йому: «Дивись же, якщо будеш виказувати, ми тебе запам'ятаємо». Під перехресними питаннями Ульянова, Новоруського і Ананьїної він так заплутався, що, коли прокурор Неклюдов, намагаючись виправити становище, почав задавати йому навідні питання, відбулася така виразна розмова:

— Пригадайте, за що Ананьїна вам погрозувала? — просить Неклюдов.

— Не можу знати,— розгублено відповідає Гур'янов.

— Пригадайте,— ще м'якше просить Неклюдов.

— Я нічого не можу знати.

— Чи говорила вона, навіщо, мовляв, ти показав нашу адресу в Парголові? — підказує прокурор.

— Ні, нічого не говорила,— торочить своє Гур'янов.— Казала тільки, що не треба виказувати.

— Вона мала на увазі, значить, те, що їх везуть в секретне відділення? — вступає до розмови Дейер, ледь стримуючи роздратування.— Може, вона боялася ваших показань?

— Я нічого цього не думав... Я, як підлеглий поліції, то й повинен був доповідати...

— Те, що поліція вимагала,— додав Осипанов, та Дейер удав, що нічого не почув, і продовжував допит. Але й інші свідки не дуже порадували голову суду...

Допит свідків закінчено. Голова суду Дейер полегшено зітхає і оголошує перерву. Після перерви слово надається обер-прокурору Неклюдову.

— Панове сенатори! Панове станові представники! — дочекавшись абсолютної тиші, починає Неклюдов. — Протягом цих днів ви самі були свідками сліз і збентеження деяких підсудних. Що ж міг би я додати до цього моїм обвинувальним словом? — Він помовчав і, звертаючись до залу, скорботно закінчив: — Хіба вказати на збентеження й сльози самої Росії! Доводити тяжкість цього злочину, — підвищуючи голос, продовжував він, — цього другого першого березня, означало б тільки зменшувати його жах. Те, що не тільки в свідомості, але і в серці стомільйонного населення Росії, — милуючись власним красномовством, віщав прокурор, — те, що, коли і не в серці, то в усякому разі, в свідомості самих підсудних тяжче за батьковбивство, те, звичайно, і без мого звинувального слова залишається таким же тяжким злочином і в очах оборони, і у вашім, — виразний погляд у бік членів суду, — вироці, бо ми всі, — голос прокурора зривається на патетичний крик, — від малого до великого — плоть від плоті й кість від кості все тієї ж Росії...

— Ну, поніс! — захитав головою Генералов. — Хоч смійся, хоч плач. Хо-хо, Пахоме, глянь: представник народу справді пустив сльозу. А щоб тебе чорт з'їв...

Представник «народу» волосний старшина Єгор Васильєв вірнопіддано прочищав ніс у велику брудну хустку, плаксиво покліпуючи червоними від постійного пияцтва очима.

— Логіка цього пояснення, — продовжував прокурор, переходячи до критики терору, — досить проста: кожна людина має своє переконання, свої ідеали, вона може їх не тільки пропагувати, а й здійснювати. Якщо ж до такої людини не прислухаються або силою стримують її діяльність, то й вона має право застосувати силу.

— Правильно! — крикнув Осипанов.

Дейер потряс дзвоником, махнув прокурору: продовжуйте, мовляв.

— Іншими словами: мені не подобається, що Петербург побудований на березі Фінської затоки; я висловлюю це переконання іншим, пропагую необхідність перенести столицю в інше місце Росії, та оскільки мене ніхто

не слухає, то я маю право застосувати динаміт, перетворити столицю на купи руїн,— піднявши руку, виголосив гучно прокурор,— і потім хай суспільство вільно вирішує, що робити: будувати заново столицю на тому ж самому місці чи перенести її кудись у центр Росії...

— Залізна логіка,— іронічно зауважив Олександр Ілліч.

— Відчитай ти його! — зашепотів на вухо Ульянову Генералов.— І так, щоб він надовго запам'ятав.

Далі прокурор, спираючись на те, що під час арешту в Осипанова було знайдено програму виконавчого комітету партії «Народна воля», а Ульянов почав друкувати програму терористичної фракції партії «Народна воля», робить висновок, що в цій змові злились сили двох революційних партій. Він говорить, що суть програми, написаної Ульяновим, досить проста, але зміст її викладає плутано, неправильно.

— Кожне суспільство,— говорить він про цю програму,— повинно бути побудоване на основах соціалізму; сучасний суспільний і державний лад побудований на інших началах. Значить, він повинен бути зруйнований, знищений і збудований заново, та оскільки зруйнувати й знищити його неможливо без політичного перевороту, то необхідно спочатку здійснити переворот. Засобом для такого перевороту має служити пропаганда, тобто розповсюдження в різних шарах населення соціально-демократичних ідей...

— От уже справді: на городі бузина, а в Києві дядько,— засміявся Генералов.— Чуєш, Олександр Іллічу, що він нам приписує? Пропаганду соціально-демократичних ідей! Ну, філософ...

— Я, звичайно, не вдаватимусь до критики соціалізму,— розповівши про всі дії терористів, продовжував прокурор,— ані до критики керівних програм різних фракцій партії «Народна воля»...

— Мудро,— похвалив Генералов.— Менше нісенітниць наплетеш.

— Прапор, який виставила ця партія, прапор «Народної волі», є прапор самозваний,— безапеляційним тоном, як і належить прокуророві, виголосив Неклюдов.— А обрані нею засоби — залякування уряду — безцільні і не можуть дати жодних наслідків, бо монарх російський,— піднявши вгору руку, так урочисто виголосив Неклюдов, що навіть представник «народу» старшина Васильєв,

який весь час куняв, підвів голову,— стояв завжди вище од усякого особистого страху!

— Саме тому він і сидить безвилазно в Гатчині,— зауважив Осипанов.

— Якщо пригадати,— каже прокурор, перерахувавши все те, в чім звинувачувався Олександр Ілліч,— що на той час не було в Петербурзі ні Шевирьова, ні Говорухіна, то мимохіть приходиш до висновку, що Ульянов заміняв обох тих підсудних призвідників-керівників.

Далі прокурор нагадав, що в руках Ульянова була каса, що під його керівництвом Генералов і Андреюшкін виготовляли азотну кислоту, він склав програму, його пропаганда прискорила рішучість інших, він, нарешті, вклав у цю справу всі свої сили і всю свою душу, що сам визнав.

6

Захисників не мали: Ульянов, Генералов, Андреюшкін і Новоруський. Перші троє з переконання, четвертий — через непорозуміння. Захисні промови Генералова й Андреюшкіна були дуже короткі.

— Заслухавши обвинувальну промову,— сказав Генералов, як завжди, глухо й спокійно,— я визнаю, що фактична частина справи правильно викладена. А тому хочу звернути увагу суду лише на мій погляд щодо терору. Як мої думки виклав пан прокурор? — Генералов повернувся до Неклюдова, наче хотів пересвідчитись, слухає той його чи ні.— В обвинувальній промові він скористався цитатою з обвинувального акта. Та навмисне взяв лише першу частину того, що я говорив на слідстві про своє ставлення до терору. Я сказав, що віддав себе в розпорядження партії «Народна воля». Пан прокурор не навів ту частину речення, де мовиться, що я вважаю для цієї мети корисним. Та і в обвинувальному акті не зовсім точно передано те, що я докладно пояснював у моїх свідченнях під час зізнання. Там я говорив, що терор вважаю необхідним, оскільки у нас існує реакція, тільки для досягнення найближчої мети партії — свободи слова, сходок і деякої участі громадських сил в управлінні. Свобода слова і сходок потрібні для того, щоб мати можливість мирно проводити ідеї в середовище тих, хто побажає нас слухати. Мати деяку участь громадських сил в управлінні.

Тоді б адміністрація, співчуваючи нашим ідеям, проводила б їх у життя...

Все це Генералов сказав, не відриваючи погляду від прокурора, який сидів, опустивши очі, мов це його зовсім не торкалося. Один раз він тільки косо зиркнув на голову суду: чого, мовляв, ви не спините його. Дейер, покліпуючи сонними очима, невдоволено промурмотів:

— Це ваші заперечення панові прокуророві. А що ви можете сказати у своє виправдання?

— А в своє виправдання можу навести лише те,— твердо і гучно вимовив Генералов,— що завжди, як і в цьому випадку, я робив те, в чім був переконаний, і діяв згідно з совістю своєю!

— І все? — по паузі спитав Дейер, котрому хотілося, щоб Генералов виявив хоч яке-небудь каєття.

— Так, більше нічого не маю сказати.

— Хм! — невдоволено хмикнув Дейер. Поправив свою перуку, яка вже встигла зсунутись з його круглої лисини на вухо, погортав папери, сердито вигукнув: — Андреюшкін!

Андреюшкін енергійно встав, труснув кучерявою головою і завмер в такій позі, наче збирався вірші свого улюбленого поета Шевченка читати. Ота романтична піднесеність і якась окриленість, котрі були завжди притаманні йому, не залишили Андреюшкіна й тут, на лаві підсудних. Дейер глянув на Андреюшкіна й зрозумів: від цього теж не почути каєття. І так йому не хотілося надавати слова Андреюшкіну — але того вимагала буква закону! — що він не стримав навіть тяжкого зітхання. Довго гортав папери, видавив:

— Вам слово, Андреюшкін! І прошу говорити лише те, що торкається вас особисто!

На смаглявому обличчі Андреюшкіна майнула ледь помітна усмішка. Він помовчав, наче збираючись з думками, далі став говорити, енергійно і чітко вимовляючи кожне слово:

— В обвинувальному акті наведено цитату з моєї пам'ятної книжки. Пан прокурор скористався тією випискою. Та не всією, а тільки першою частиною, без зв'язку з тим, що далі сказано. Я хочу зробити кілька пояснень щодо цієї виписки...

Оскільки голова суду сердито засовався на своєму кріслі, то Андреюшкін, помітивши це, зупинився. Він, мабуть, думав, що Дейер щось говоритиме. Але той,

перезирнувшись з прокурором, нічого не сказав, лише сердито поворушив бровами і взявся поправляти зачіску, яка ніяк не хотіла триматися на його круглій лисині і падала на вухо. Андреюшкін продовжував:

— На підставі цієї виписки можна подумати, що соціал-демократи і члени партії «Народна воля» не знаходять між собою спільної мови. Та це зовсім не так. Якщо я й висловився про антагонізм соціал-демократів, то відносив цей антагонізм не до існуючого напрямку, а лише до деяких відомих осіб.

— Що ви можете сказати у своє виправдання? — спитав Дейер явно для того, щоб не дати змоги Андреюшкіну говорити про теоретичні питання.

— В своє виправдання я нічого не можу навести, бо факти самі за себе говорять.— Трохи помовчавши, Андреюшкін продовжував з якимсь гнівним викликом: — Як член партії «Народна воля», за справу якої борюся, я повинен сказати, що наперед відмовляюсь од будь-яких прохань про полегшення, бо таке прохання вважаю ганьбою тому прапору, якому я служив!

Того дня, коли Ульянов мав виголосити свою захисну промову, Марії Олександрівні пощастило пройти до залу суду. Олександр Ілліч помітив, як вона пробиралася ближче до лав підсудних, встав і вклонився їй.

— Мама? — спитав Андреюшкін, простеживши за його поглядом, і, згадавши про свою бідолашну, тепер зовсім осиротілу матір, тяжко зітхнув. Як багато він дав би, щоб хоч на одну мить перенестися до рідної станиці Медведєвської і постукати в маленьке віконце біля хатки...

Вислухавши сміливі, нещадні до себе виступи Генералова й Андреюшкіна і помітивши, яким схвальним поглядом Саша обмінювався з ними, Марія Олександрівна зрозуміла: він скаже те саме. Вона думала, що зразу після Генералова й Андреюшкіна говоритиме Саша, і вся завмерла, але Дейер надав слово захисникові Канчера, Горкуна й Волохова. З його довгої і плутаної промови Марія Олександрівна зрозуміла, що ці троє зрадили всіх, і їй стало страшно від однієї думки, що так міг би зробити її син. Хоч як їй було важко, хоч як страждала від того, що над Сашею нависла смертельна небезпека, але вона не могла не захоплюватися його силою волі, його безстраш-

ністю. Бо хоч і знала, що в нього твердий характер, але ніколи не думала, що він здатний на таку самовіддану боротьбу.

— Ульянов! Вам слово! — почула Марія Олександрівна голос голови суду, і серце її глухо закалатало. Бачила, як Саша неквапливо встав, зробив кілька кроків уперед, хмурачись, окинув поглядом весь зал, і, зустрівшись з нею очима, ледь помітно кивнув їй. У виразі його худого обличчя, в глибоко запалих, але яскраво палаючих очах, в тім звичнім жесті, яким він завжди поправляв чорні пасма чуба, що спадали на лоб, був такий незбагнений спокій, що в Марії Олександрівни серце навіть стало тихше стукати.

— Щодо свого захисту, — почав глухим і рівним голосом Саша, — я перебуваю в такому ж становищі, як Генералов і Андреюшкін. Фактична частина встановлена цілком правильно і не заперечується мною. Тому право захисту зводиться винятково до права викласти мотиви злочину, тобто розповісти про той розумовий процес, котрий привів мене до необхідності взяти участь в замаху. — Відкинувши рухом голови пасмо чуба, що впало на лоб, Саша продовжував після недовгої мовчанки значно голосніше, начеб підкреслюючи тим самим особливу вагомість саме цих слів. — Я можу віднести до своєї ранньої молодості те невиразне почуття невдоволення загальним ладом, яке, дедалі більше проникаючи в свідомість, привело мене до переконань, що керували мною в даному випадку. Але тільки після вивчення суспільних і економічних наук це переконання щодо ненормальності існуючого ладу цілком зміцніло, і невиразні мрії про свободу, рівність та братерство вилились для мене в строго наукові й саме соціалістичні форми. Я зрозумів, що зміна суспільного ладу не тільки можлива, а навіть неминуча...

Що ж це Саша сказав? Уже з ранньої молодості у нього було невдоволення існуючим ладом. Голова суду в цей час подивився на неї: чули, мовляв, що ваш син говорить? А якщо чули, то куди ж ви дивилися! Як виховували його? Адже в дитинстві він ніде, крім сім'ї, не міг чути розмов про цю свободу, рівність і братерство. Марія Олександрівна пригадала, як Ілля Миколайович любив вірші Некрасова, де найяскравіше відбивалися саме ці мотиви, як він передавав цю любов свою дітям. Чи знав він, чи здогадувався, на який незвичайний ґрунт падали ті зерна? Мабуть, знав, адже він так хвилювався, коли до нього

доходили чутки про виступи студентів. Вона досі добре пам'ятає, з якою тривогою він чекав листа від Саші після того, як почув, що за виступ студентів уряд закрив Київський університет. Саша теж знав, що батько хвилюється, і від нього тоді надійшов лист, який заспокоїв їх...

— Є лише один правильний шлях розвитку,— слухала далі Марія Олександрівна сина,— це шлях слова й друку, наукової друкованої пропаганди, тому що всяка зміна суспільного ладу є наслідком зміни свідомості суспільства. Це положення, цілком ясно сформульоване в програмі терористичної фракції «Народної волі», якраз зовсім протилежне тому, що говорив пан обвинувач.— Глянувши в бік прокурора, що насторожено підвів голову, Саша витримав невелику паузу, продовжував: — Пояснюючи перед судом хід думок, які приводять людей до необхідності діяти терором, він говорив, що умовивід цей,— в голосі Саші почулися нотки іронії,— полягає ось у чому: всякий має право висловлювати свої переконання, а значить — має право добиватися здійснення їх шляхом насильства. Між цими двома посиленнями немає жодного зв'язку, силогізм такий нелогічний, що навряд чи варто на ньому спинятися...

— Пахоме, глянь, як прокурор засовався,— шепнув Андреюшкіну Генералов.— Казенний філософ...

— З того, що я маю право висловлювати свої переконання, витікає лише те, що я маю право доводити правильність їх, тобто зробити істиною для інших те, що для мене істина. Якщо ці істини втіляться в них через силу, то це буде тільки тоді, коли на боці її стоятиме більшість, і в такому випадку це не буде нав'язування, а буде той звичайний процес, яким ідеї перетворюються в право. Я переконаний, що єдиний правильний шлях впливу на громадське життя є шлях пропаганди пером і словом. Та в міру того, як теоретичні роздуми приводили мене до цього висновку, життя наочно показувало, що за існуючих умов таким шляхом іти неможливо. При тому ставленні уряду до розумового життя, яке в нас існує, неможлива не тільки соціалістична пропаганда, а навіть загальнокультурна, навіть наукова розробка питань надзвичайно утруднена...

Марія Олександрівна вухам своїм не вірила: невже це її Саша говорить? Вона ніколи не думала, що він може говорити так красномовно й переконливо. І де? На суді, під тягарем такого страшного обвинувачення. Але чого ж

він нічого не говорить на своє виправдання? Невже він вважає себе таким винним, що йому абсолютно нічого сказати? У неї боляче стискалось, щеміло серце.

— Уряд настільки могутній, а інтелігенція настільки слаба й згрупована тільки в деяких центрах, що уряд може відібрати у неї єдину можливість,— продовжував Саша своїм спокійним, рівним голосом,— останній залишок вільного слова. Ті спроби, які бачив я навколо себе, йти по цьому шляху ще більше переконали мене в тому, що жертви зовсім не окуплять досягненого результату. Переконавшись у необхідності свободи думки й слова з суб'єктивної точки зору, треба було обміркувати об'єктивну можливість, тобто розглянути, чи існують в російському суспільстві елементи, на які могла б спиратися боротьба...

Голова суду потягся до дзвоника, але Саша, помітивши це, зупинився. Як тільки Дейер прибрав руку, він продовжував квапливіше:

— Найбільші політичні вимоги інтелігенції — це вимоги свободи думки, свободи слова. Для інтелігентної людини право вільно мислити і ділитися думками з тими, хто стоїть нижче неї по розвитку, є не тільки невід'ємне право, але навіть потреба і обов'язок...

— Потрудіться пояснити,— сердито спинив його Дейер,— наскільки це діяло на вас і торкалося вас, а загальних теорій нам не викладайте, тому що вони нам уже відомі.

— Я не особисті мотиви викладаю, а основи суспільного становища,— посилив голос Саша.— На мене все це діяло особисто, тому-то з цієї точки зору я не можу наводити суб'єктивних мотивів...

— А якщо не можете наводити,— роздратовано кинув Дейер,— тоді нічого й заперечувати проти обвинувальної промови!

— Моя мета — заперечити проти тієї частини промови пана прокурора,— витримавши паузу, спокійно відповів Саша,— де він, пояснюючи походження терору, говорив, що це окрема групка осіб, яка хоче нав'язати щось суспільству; я ж хочу довести, що це не окремий гурток, а цілком природна, створена історією група, яка пред'являє вимоги на свої насущні права...

— Під впливом цих думок ви й взяли участь у злочині? — знову перебив його Дейер.

— Я хотів би це пояснити...

— Але якомога коротше! — сердито пробурчав Дейер, соваючи пухлі томи справ, які лежали перед ним.

«Чого ж він не дає говорити? — спостерігаючи за цим нерівним поединком сина з головою суду, подумала Марія Олександрівна.— Що Саша ще хоче сказати?» І коли напочатку їй хотілося, щоб Саша швидше закінчив свою промову і тим самим менше сказав на своє ж звинувачення, то зараз, коли цей голова суду почав перебивати Сашу, їй хотілося, щоб він висловив усе, що хоче. Говори, Сашо! Говори!

— Серед російського народу завжди знайдеться десяток людей,— сказав Саша з силою непохитного переконання,— які настільки віддані своїм ідеям і настільки гаряче відчують нещастя своєї батьківщини, що без вагань можуть вмерти за свою справу. Таких людей не можна чимось залякати...

— Точно! — кинув репліку Осипанов.

Коли ж? Коли ж у неї ще так шеміло серце? І раптом з болем, що проймав серце, вона пригадала: в день смерті Іллі Миколайовича! Перед очима її з'явилась церква, труна... Боже праведний! Невже і над Сашею невідворотно нависла смерть? Марії Олександрівні стало так нестерпно важко, що не могла більше залишатися в цій страшній залі суду, яка здавалась їй тепер схожою на церкву в хвилини похоронної відправи. Вона ледве стримала сльози, що душили горло, встала і, подивившись на Сашу довгим, начебто прощальним поглядом, повільно рушила до виходу. Дейер, помітивши це, взявся за дзвоника, але, побачивши, що вона пішла не до сина, а на вихід, заспокоївся. Провівши матір довгим скорботним поглядом, Олександр Ілліч продовжував гнівно:

— Та ні озлоблення уряду, ні невдоволення суспільства не можуть зростати безмежно. Якщо мені вдалося довести, що терор є природний продукт існуючого ладу, то він буде продовжуватись, а значить,— уряд буде змушений поставитись до цього уважніше. Тоді він зрозуміє...

Дейер сердито зателенькав дзвоником, сказав тоном наказу:

— Ви говоріть про те, що було, а не про те, що буде!

— Щоб моє переконання про необхідність терору,— спокійно пояснив Олександр Ульянов,— було видно повніше, я повинен сказати — може це привести до чого-

небудь чи ні. Це складає таку необхідну частину моїх пояснень, що я прошу кілька слів...

— Ні, цього досить, оскільки ви вже сказали про те, що привело вас до злочину.— Дейер переглянувся з прокурором, спитав: — Значить, під впливом цих думок ви визнали за можливе взяти участь у замаху?

— Так, під впливом їх,— з відвертим викликом відповів Олександр Ілліч.— Це я говорив не з метою виправдати свій вчинок з моральної точки зору й довести політичну його доцільність. Я хотів довести, що це неминучий наслідок існуючих умов, існуючих суперечностей життя. Відомо, що у нас дається можливість розвивати розумові сили, але не дається можливості застосувати їх служінню батьківщині.— Олександр Ілліч повернувся до Неклюдова, продовжував: — Такий об'єктивний науковий розгляд причин, яким би це дивом не здавалося панові прокурору, значно корисніший навіть при негативному ставленні до терору, ніж саме лише обурення. От і все, що я хотів сказати.

7

В перші дні після від'їзду матері до Петербурга Володі було дуже важко. В гімназії учні — та й учителі! — не давали йому проходу, надокучаючи допитуваннями про брата й сестру. Володя розумів, що сперечатися — значить ще більше заохочувати всіх до таких розмов. І він мовчав. Бо знав: хто злиться, того найбільше й дратують.

З 26 учнів, які вступили до першого класу гімназії разом з Володею, лише п'ятеро дійшли до восьмого класу. І всі ці вісім років Володимир Ульянов був незмінно першим учнем класу. Багатьом це, звичайно, не подобалося. Особливо заздрили Володі синки симбірських багатіїв, що майже в кожному класі сиділи по два роки. І коли вони почули, що брат і сестра Володі заарештовані, то їхнім радощам не було меж. Ось тепер Ульянов злетить з місця першого учня, ось тепер йому не бачити золотої медалі, як своїх вух. Директору гімназії попало й за те, що він видав золоту медаль Олександрові Ульянову.

Порядок був такий: після закінчення останнього класу гімназії учень мав подавати прохання на ім'я директора гімназії, щоб йому дозволили складати іспити на атестат зрілості. Прохання розглядала педагогічна рада гімназії. 18 квітня — якраз того дня, коли брат виголошував свою промову на суді — Володя відніс прохання директору гім-

назії Федору Михайловичу Керенському. У Володимира Ульянова з усіх предметів були п'ятірки, крім логіки. З логіки Керенський поставив йому четвірку. Це вже була зачіпка для того, щоб не дати золотої медалі, якщо гімназія одержить якісь вказівки щодо цього.

Прохання здавалися в канцелярію. Та коли Володя прийшов туди, то письмоводитель, прочитавши прохання, повернув його Володі, сказав:

— Пан директор наказав, щоб ви зайшли до нього.

У Володі серце завмерло: що це вони надумали? Невже плітки, що його не допустять до екзаменів,— він не раз це чув,— виявляться правдою? Але ж це буде страшенна несправедливість! Ну та нічого! Головне — не падати духом. Якщо навіть і не дозволять складати іспитів, то це ще не таке велике горе,— знання, які він одержав у гімназії, уже не зменшаться і не збільшаться. Зачиняться тільки двері університету. І тут спалахує думка в голові: «А як же Саша? Він он яку витримує нерівну борню!» І відразу ж усі труднощі здались не вартими того, щоб впадати у відчай.

— А, Ульянов...— протягнув Керенський, відриваючись од якихось паперів.— Проходьте, сідайте...

— Дякую вам, пане директор,— відповів Володя, здивований тим, що Керенський запросив його навіть сісти.— Мені переказали, що ви веліли зайти до вас...

— Так. Ну-с, які там у вас новини? — спитав Керенський.— Марія Олександрівна уже повернулася з Петербурга?

— Ні, ще немає.

— Гм... А мені сказали, що вже повернулась,— трохи зніяковіло продовжував Керенський,— і я хотів попросити, щоб вона зайшла до мене...

— Вона приїздила і недавно знову поїхала.

— Чого ж вона до мене не зайшла? — невдоволено нахмурився Керенський.

— Вона дома була всього кілька днів і дуже погано почувала себе,— відповів Володя, сказавши чисту правду.

— Так... Ви одні в домі з меншими?

— Ні. Уже повернулася з Пензи няня.

— Ну гаразд,— зітхнув Керенський.— Давайте прохання і готуйтеся до екзаменів!

У Володі від серця відлягло: значить, до екзаменів на атестат зрілості його допустять. Те, що цю справу розглядатиме ще педагогічна рада, нічого уже не змінить, бо

там все розв'язувалося так, як хотів директор. Володя помчав додому, щоб поділитися своєю радістю з Олею і нянею. Митя і Маняша були ще надто малими, щоб збагнути, чого він так зрадів. Біля самого дому він наздогнав Івана Яковича Яковлева. Володя і раніш глибоко поважав цього чесного, доброго чуваша. А після того, як Сашу і Аню заарештували, а Яковлев не тільки не відцурався од них, а виявляв ще більшу турботу,— Володя щиро полюбив його. Ні з ким так відверто не говорив про всі справи свої, як з Іваном Яковичем, бо знав: він і зрозуміє його, і зробить все так, як міг зробити хіба що батько.

— Ти у Федора Михайловича був,— сказав Іван Якович, весело жмурячи свої добрі розкосі очі.

— Хто вам сказав? — здивувався Володя.

— А я теж до нього заходив...

Володя зрозумів: Іван Якович, почувши, що його збираються не допустити до іспитів, пішов до Керенського. Цій розмові Івана Яковича він і зобов'язаний тим, що Керенський запросив його до себе. Володі хотілось обняти Івана Яковича, та він не любив ніжностей, а тому тільки міцно потиснув йому руку, сказав розчулено:

— Я просто не знаю, як і дякувати вам, дорогий Іване Яковичу, за все те, що ви робите для мене, для всіх нас...

— А я тобі скажу, як,— весело посміхнувся в широку бороду Іван Якович.— Як би там не було, ти повинен скласти іспити так, щоб одержати золоту медаль!

— Постараюся.

— От і добре,— вдоволено мовив Іван Якович.— Ну, що нового? Від мами є лист?

— Немає,— зітхнув Володя.— Це вона вже, мабуть, аж після суду напише. Доля Ані уже, як сказали мамі, вирішена: їй доведеться відбувати заслання в Сибіру. А що Сашу чекає — про це, Іване Яковичу, страшно й подумати. Царі, як відомо, нікого ще не щадили з тих, хто готував замах на них. Всіх знищували.

— Так. Але ж тут інші обставини...

— Які? Що вони не встигли кинути свої бомби? Так Каракозов, як відомо, теж промахнувся. А його все-таки повісили.

— А Ішутіну ж цар замінив смертну кару каторгою? Замінив! Правда, він на каторзі невдовзі помер. Замінялась багатьом терористам смертна кара іншими покараннями. Будемо сподіватися, що й Саша, дасть бог, живим вибереться з цієї біди...

Побачивши бліде, якесь злякано-застигле обличчя Песковського, Марія Олександрівна зрозуміла: трапилось найстрашніше...

— Що? — тільки й змогла вимовити вона.

— Смертна кара...

Смертна кара... Сашу засуджено до смертної кари. Ні, це ніяк не вкладалося в її голову! Треба щось робити. Треба рятувати його. Але як? Куди йти, до кого звертатися? Вона ж побувала в усіх і скрізь зустрічала холодне ставлення. А після того, як вона відмовилася просити Сашу, щоб він розповів усе, що знав, холодне ставлення до неї змінилося ворожим. Директор департаменту поліції після того побачення її з Сашею так і сказав: вважайте тепер, що у вас немає сина. Ви, мовляв, самі затягнули петлю в нього на шиї.

Смертна кара... Боже мій, він ще живе, він ще ходить десь по камері й думає... Що ж він думає? Адже він зовсім ще не жив! А весь час ішов прямою дорогою, як правильно сказав прокурор, на ешафот. І під час побачення, і на суді — скрізь він поводився так, наче твердо вирішив загинути, але ні на крок не відступити од своїх переконань. Справа, за яку він боровся, була дорожча за життя. Він весь час дбав лише про те, щоб не пошкодити тій справі, своїм друзям. Жодного слова вона не почула від нього ні на побаченні, ні на суді в своє виправдання. То як же вона може його врятувати? Що вона може зробити, коли він вирішив умерти, але не поступитися своїм?

— Я довідався: вирок передано государеві, — першим порушив цю скорботну мовчанку Песковський. — Отже, залишається одне: прохати царя про помилування. 23 квітня — день остаточного оголошення вироку. Строк касації скорочено з двох тижнів до двох днів. Треба поспішати! Вам необхідно негайно добитися дозволу на побачення й умовити Олександра Ілліча подати прохання на ім'я государя. І якщо ви хочете врятувати сина, то повинні виявити залізну твердість! В департаменті поліції мені сказали, що одинадцять засуджених уже подали прохання про помилування на ім'я государя. Але серед них немає Олександра Ілліча. Більше того: йому вже кілька разів пропонували, щоб він подав прохання, та Олександр Ілліч весь час відмовляється. Мені дали зрозу-

міти, що коли ви умовите Олександра Ілліча написати прохання, то вам дозволять побачення з ним.

— Спасибі вам, Матвію Леонтіювичу,— тихо мовила Марія Олександрівна.— Я завтра ж вранці поїду в департамент поліції, бо сьогодні там уже нікого немає...

...Побачення з Анею Марії Олександрівні було призначено вранці, а з Сашею — о дванадцятій годині. Марія Олександрівна встала рано, щоб встигнути щось купити Ані, бо вона того, що дають у тюрмі, майже нічого не їла. Та треба зібрати передачу й Саші, бо за ту годину, яка буде між побаченнями з дочкою і сином, нічого не встигне зробити. Доведеться просто посидіти в канцелярії тюрми. Один бог знає, як набридли, як остогидли їй всі оці приймальні та канцелярії. Вік би їх не бачити! Вона не раз чула від Іллі Миколайовича, від інших людей, як багато часу треба витратити, щоб чогось домогтися в оцих ось канцеляріях. Та ті розповіді були просто ніщо порівняно з усім тим, що вона побачила за ці кілька тижнів на свої очі. Бездушніших, байдужіших людей, як ті, що сидять в усіх цих канцеляріях, немає, мабуть, на світі. У них не тільки серця скам'яніли, а й очі. Таких очей, як у чиновників департаменту поліції, Марія Олександрівна не бачила в людей. У неї все холонуло всередині, коли вона зустрічалася з поглядом таких людей. І дивувалася: невже вони й народилися такими? Невже вони й на своїх дружин та дітей дивляться таким скляним поглядом?

Аня, побачивши матір, зі слізьми кинулася їй на шию. Вона тремтіла, наче промерзла до кісток, цілувала матір, примовляла:

— Мамусю, рідна моя... Я всю ніч не спала, ждала...

— Дівчинко моя, заспокойся...— голублячи Аню, говорила Марія Олександрівна.— Заспокойся...

— Пробач мені... У мене повний розлад нервів,— втерши сльози, сказала Аня.— Що з Сашею? — Побачивши, що мати не поспішає з відповіддю, Аня, якій не терпілося довідатися про брата, спитала: — Ти була на суді?

— Була...

— І що? Мамусю, що?

— Я вражена, як говорив Саша,— так переконливо, красномовно. Навіть не сподівалася, що він уміє так говорити. Та ще за таких важких обставин. Чудово говорив, але його весь час перебивав голова суду. Боляче було дивитися на цей нерівний двобій, і я вийшла з залу...

— Так ти й вироку не чула?

— Мені сказали.

— Невже?.. Невже... найстрашніше? — спитала Аня тремтячим голосом, бо вже зрозуміла, що трапилось.

— Так. Тепер надія лише на милість государя.

— А хіба Саша написав прохання про помилування?

— Поки що ні. Але в мене сьогодні побачення з ним. Я проситиму його, щоб написав.— Марія Олександрівна помовчала, спитала, щоб перевести розмову на інше: — Він казав, що писав тобі. Ти одержала його листа?

— Ось він. Прочитай.

— Паперів передавати не можна,— втрутився наглядч.— Дозвольте, добродійко...

Наглядач підійшов до Марії Олександрівни і не взяв, а вирвав у неї з рук листа. Аня кинулася до нього, обурено крикнула, ледь стримуючи сльози:

— Що ви робите? Віддайте! Цей лист адресовано мені. Ви ж самі його передали мені...

— А, це той...— глянувши на листа, промимрив наглядч.— А я думав... Візьміть. Але іншим ви все одно не маєте права передавати.

— Тоді я прочитаю!

— Це також не того, але... Що ж, читайте...

— «Дорога Анечко,— ковтаючи сльози, почала читати Аня,— велике тобі спасибі за твого листа. Я одержав його днями і дуже зрадів. Я трохи затримався з відповіддю, бо сподівався побачитися з тобою, але не знаю, чи це нам удасться. Я перед тобою дуже винний, дорога моя Анечко. Це перше, що мушу тобі сказати і просити прощення. Не згадуватиму всього лиха, яке заподіяв тобі і мамі: все це таке очевидне для вас обох. Прости мене, якщо можеш. Мені добре, мені нічого не треба. Почуваю себе непогано як фізично, так і психічно. Будь здоровою і спокійною, наскільки це можливо. Від усієї душі бажаю тобі всякого щастя. Прощай, моя дорога. Міцно обнімаю і цілую тебе. Твій О. Ульянов.— Аня перевела дух, прочитала приписку: — Напиши мені, будь ласка, ще. Я буду дуже радий одержати від тебе хоч маленьку звістку. Я теж писатиму тобі, якщо матиму таку можливість. Ще раз прощай...»

— Час кінчати,— порушив скорботну мовчанку наглядч.

— Ще одну хвилинку,— заблагала Аня.— Мамусю, а ти впевнена, що Саша напише прохання про помилування?

— Мені всі кажуть, що государ помилує, якщо він звернеться до нього.

— Пора, добродійко,— нагадав наглядяч.

— До побачення, Анечко.

— До побачення, мамусю! — Аня обняла матір, рушила з камери, та раптом зупинилась, пильно глянула на матір: — Мамо, а ти мені все сказала про Сашу?

— Все...

— Тоді поцілуй його за мене.

— Добре, Анечко.

— Скажи, що кращої за нього, благороднішої людини немає на світі...

9

Граф Толстой приїхав до царя, щоб доповісти, як закінчився суд. Олександр III спитав, хто подав прохання про помилування. І коли він довідався, що Ульянов, Осипанов, Генералов, Андреюшкін і Шевирьов відмовилися подавати прохання, обуренню його не було меж. Як це так? Навіть після того, як він надів цим хлопчиськам вірьовки на шиї, вони не падають перед ним навколішки, не благають, щоб він дарував їм життя. Виходить, що вони і на той світ хочуть піти як переможці. Ні, цього не буде! Він поставить їх навколішки!

— Що хочете робить, а щоб завтра всі написали прохання про помилування! — наказав цар графу Толстому.

Повернувшись з Гатчини, граф Толстой викликав Дурново, спитав:

— Хто ще подав прохання про помилування?

— З великими труднощами священику вдалося умотивувати Шевирьова. Тільки після того, як священик іменем Христа поклявся, що цар дарує йому життя, якщо він з розкаянням звернеться до нього, Шевирьов підписав прохання. Він зізнається в своєму злочині і просить государя імператора дарувати йому життя. Я завтра ж викличу Шевирьова до себе і постараюсь витягти з нього все можливе. А Ульянов, Генералов, Андреюшкін і Осипанов відмовились навіть розмовляти з священиком. Ульянов, правда, як завжди, був стриманий, ввічливий. Генералов — теж, як завжди, — жартома відмовився: він, мовляв, впевнений, що попаде в пекло, а тому й не хоче подавати прохання про помилування, бо в фортеці не краще, ніж у пеклі. Андреюшкін довго сперечався з свяще-

ником, доводячи йому, що бога немає. Священик терпляче вислухав його, бо думав, що він, посперечавшись, підпише прохання, але Андреюшкін відмовився. Осипанов же просто вигнав священика, обізвавши його іудою.

— Так...— зітхнув граф Толстой.— І все-таки ми повинні вжити всіх засобів, але примусити їх подати покаєнні прохання государеві.

— Хіба чутки, що государ помилує, на чомусь ґрунтуються?

— Помилує чи ні, але всі злочинці мусять упасти до його ніг. Лише тоді государ повірить, що вони покаялись, сказали все, що знали. Сьогодні пані Ульянової дозволено побачення з сином. Треба поговорити з ними.

— Це ми зробимо. Але ж ви пам'ятаєте, як пані Ульянова зловжила милістю государя?

— Так, вона дивна жінка,— мовив по паузі граф Толстой.— Таких матерів, правду сказати, я ще не бачив. Але тепер інша ситуація. Тоді були тільки розмови, а зараз на шию її сина вже накинута петля. І в неї, звичайно, не підніметься рука зашморгнути цю петлю. Вона зараз робитиме все, щоб врятувати синові життя.

— А мені здається, ваше сіятельство, що і в матері, і в сина однаковий характер. Ну, я робитиму все,— поспішив запевнити Дурново Толстого, побачивши, що сухе, зморшкувате обличчя графа невдоволено насупилося.— Я сам, перш ніж їм дозволити побачення, говоритиму з сином і матір'ю.

Коли Дурново приїхав у тюрму, Марія Олександрівна уже сиділа в канцелярії, бо тільки-но повернулася з побачення з Анею. Та він спершу хотів поговорити з Олександром Іллічем, а потім уже, якщо буде на те потреба, з матір'ю. Не став викликати Олександра Ілліча до канцелярії, а пішов до нього в камеру.

— Як почуваете себе, пане Ульянов? — роблено всміхаючись, поцікавився Дурново.

— Дуже добре,— мовив Олександр Ілліч.

— Читаєте?

— Так.

— Можна глянути, що це за книга?

— Будь ласка.

— «Політична економія в зв'язку з фінансами»,— прочитав Дурново так, наче вперше бачив цю книжку, хоча він сам давав дозвіл на передачу її Ульянову.— О, та ви

продовжуєте цікавитись наукою! Це дуже похвально. Я від багатьох людей чув, що ваше справжнє покликання наука, а не політика. І ваша мати мені не раз говорила, що золота медаль, яку ви одержали в університеті за наукову працю, відкрила вам шлях у науку. Я ж особисто був просто вражений тим, як добре ви знаєте хімію, коли слухав ваші сперечання під час суду з експертом генералом Федоровим. І мені весь час не давала спокою одна й та ж думка: як це трапилося, що ви так круто звернули з свого справжнього шляху?

Олександр Ілліч, не розуміючи, до чого Дурново веде, мовчав, хоча відчував, що він прийшов не випадково. Він щось хоче з нього витягнути, а тому й підлещується, а тому й посміхається своєю казенною, завченою посмішкою. А Дурново, помітивши, що Ульянов не реагує на його слова, повернув знову на те, заради чого прийшов:

— Пане Ульянов, завтра кінчається термін подачі просьб про помилування на ім'я государя.

— Я це знаю.

— Я ще раз наполегливо раджу вам подати прохання про помилування. Я абсолютно впевнений, що государ імператор зважить на вашу просьбу і подарує вам життя.

— Государ може зробити це і без мого прохання.

— Так, але... Я буду з вами цілком відвертим: государ імператор дав зрозуміти, що без просьби про помилування він не скасує вироку суду.

— Я розумію. Суд зробив те, що государ наказав.

— Пане Ульянов! — скипів Дурново. — Я просив би вас не ображати суд хоч перед ешафотом!

— Пане директор департаменту поліції, — спокійно мовив Олександр Ілліч, — вам добре відомо, що ешафот — єдине місце в Росії, де можна говорити правду, не боячись, що тебе заарештують. І я не можу не скористатися з цього.

— Пане Ульянов! — збавив тон Дурново, побачивши, з якою витримкою поводить себе його противник: — Я змушений буду відмовити вам у побаченні з матір'ю.

— А я вас, пане директор, як ви пам'ятаєте, про це й не просив. Мати моя і так уже посивіла за цей час.

— І саме тому, що мені по-людськи шкода вашої бідної матері, я вирішив ще раз поговорити з вами. Якщо ви про себе не думаете, якщо вам власне життя не дороге, то подумайте, в якому становищі опиниться сім'я. Вона ж існує на ту пенсію, яку мати ваша одержує за померлого батька. Пенсію цю сім'ї вашій дав государ імператор.

І коли ви будете так ось поводитись, не виключена можливість, що государ накаже відібрати пенсію.

— Я не знаю, як це можна у мертвих відібрати те, що вони заслужили за свого життя.

— Ваш брат Володимир, як сказала мені ваша мати, закінчує Сибірську гімназію. Йому треба вступати до університету. Я вже сказав вашій матері, що навіть тоді, коли ви подасте прохання про помилування і вам смертна кара буде замінена якимсь іншим покаранням, я не впевнений, що вашому брату дозволять навчання, скажімо, в столичних університетах. А якщо ви будете страчені, то — в цьому я уже впевнений — йому й зовсім доведеться розпрощатися з мрією про університет.

— Ви про це уже сказали моїй матері?

— Так.

— Добре. Я над цим подумаю, — мовив Олександр Ілліч, щоб позбавитися непроханого гостя.

— Якщо так, — зрадів Дурново, — то я вам дозволю побачення з матір'ю.

Повернувшись до канцелярії тюрми, Дурново сказав Марії Олександрівні:

— Я тільки-но говорив з вашим сином. Він значно змінився. Він сказав, що коли я дам йому побачення з вами, то напише прохання про помилування. Ось вам зразок прохання. Нехай ваш син тільки перепише й підпише його. Але попереджаю: не міняти жодного слова. Особливо в зверненні так і повинно бути: «Всепресвітліший, Державніший Государ Імператор». І кожне слово з великої літери. А перед підписом обов'язково: «Недостойний вірнопідданий», — Дурново віддав Марії Олександрівні папірець. — І ще раз повторюю, пані Ульянова, — життя вашого сина віднині в його руках. І у ваших. Бажаю вам успіху.

10

Наглядач одвів Марію Олександрівну до камери, де відбувались побачення. Саша уже чекав її там. Як і під час суду, зодягнений в усе своє. Тільки одяг його був пом'ятий, чого дома ніколи не допускав. А вигляд бадьорий. З лагідною усмішкою він пішов матері назустріч, обняв, сказав ласкаво:

— Як добре, що ти, мамусю, прийшла. Я бачив тебе на

суді, але не мав права підійти. А коли закінчилось засідання, тебе, мені сказали, вже не було.

— Я не могла витримати до кінця... А коли повернулась додому, то й шкодувала, що пішла...— Марія Олександрівна пильно подивилася на сина.— Сашо, мені дозволили побачення, щоб я поговорила з тобою відносно прохання про помилування на ім'я государя. Ось і зразок дали...— Марія Олександрівна дістала папірець, подала синові.— Тобі треба тільки переписати і підписати...

— Не можу я, мамо, цього зробити.

— Чому ж, Сашо? — здивовано і злякано спитала Марія Олександрівна.

— А хіба ти не чула, що я говорив на суді?

— Чула...

— Так чому ж я зараз повинен відмовитись від своїх переконань? Тільки заради того, щоб мені смертну кару замінили довічним ув'язненням? За те, що я стану навколішки перед царем, за те, що я зречуся всього, що вважав — і буду вважати, поки й умру! — найсвятішим у світі, мені нехайну смерть замінять повільною? Дарують мені життя лише задля того, щоб я мав можливість не раз прокласти той день, коли підписав таке ось прохання про помилування? Ні, мамо, як не боляче мені, що й в останні хвилини я змушений засмучувати тебе, але не можу поступитися своїми переконаннями, бо вони мені дорожчі від життя! Про те, що можу загинути, я добре знав, коли починав цю боротьбу, і ще тоді поклявся, що ні на крок не відступлю назад, чого б це мені не коштувало. І якщо царю самому не заманеться замінити смертну кару всім нам якимось іншим покаранням, то що ж... Не ми перші, не ми й останні покладемо голови за ті святі ідеали свободи, братерства і рівності, в боротьбі за які людство втратило уже тисячі, мільйони синів своїх. Ти у мене розумниця, дорога моя мамусю, ти поставишся до всього цього так, як треба. І це буде мені найкращою втіхою в останні хвилини мого життя...

— Не можу я, Сашо, змиритися, що ти...— сльози, які Марія Олександрівна стримувала, не давали їй говорити.

— Розумію, мамусю, що з цим важко змиритися. Але треба. Треба, мамо! — твердо повторив Саша.— Я ні про що не шкодую, ні в чому не розкаююсь. Кожний свій крок я робив так, як веліла мені совість. Я ні перед ким не принижувався і перед лицем смерті не буду цього робити. Я багато думав за цей час. І мушу сказати тобі,

рідна моя, якби мені можна було почати все спочатку, то я багато що зробив би інакше...

— От бачиш...— зраділа Марія Олександрівна, вперше почувши про те, що він говорить про майбутнє.

— Та якщо в мене з'явилися сумніви в тому, що терором можна домогтися перетворення суспільства, то це зовсім не означає, що я зневірився в необхідності боротьби з тиранією. Я тобі, мамо, може, всього цього й не говорив би, та знаю: Володя про це питає тебе. Минулого літа ми з ним багато про що сперечалися. Скажи йому, що тепер я переконався: без партії, ядром якої буде робітничий клас,— це я і в програмі зазначив,— не домогтися перетворення суспільства на соціалістичних засадах. Я його дуже люблю. І дуже вірю в нього. Втішаю себе тим, що мої помилки багато чому навчать його.

За побаченням наглядав молодий прокурор Князев. Йому було наказано створити всі умови, щоб мати домоглася від сина подачі прохання про помилування. Прокурор відходив до дверей камери і навіть зовсім виходив, коли бачив, що Олександр Ілліч, глянувши на нього, замовкав. Та ось прокурор підійшов до Олександра Ілліча:

— Пора кінчати.

— Прощай, мамо...

— Сашенько, я не можу... вимовити цього слова. Всі запевняють, що государ помилує. Я сама проситиму його.

— Мамо, не треба цього робити.

— Але чому? Чому? Адже ти хочеш жити! Ти маєш право жити!

— Мамо, зрозумій ти, будь ласка, це: я хотів убити людину, а значить, і мене можуть стратити. Ну, припустимо на хвилину, що я подав прохання,— продовжував Олександр Ілліч наводити нові докази, щоб переконати матір у своїй правоті,— і мені замінять смертну кару довічним ув'язненням у Шліссельбурзькій фортеці. Але що ж то за життя? Адже там, як мені розповідали, і книги дають тільки духовні. Так до повного ідіотизму дійдеш. Невже б ти бажала цього для мене?

— Сашо, в житті ніщо не вічно,— наполягала Марія Олександрівна.— Багато хто з тих, кого засуджували на довічне ув'язнення, виходили на волю.

— Так, я знаю: з часом багато чого може змінитися. Навіть переконаний, що буде саме так. Та це ще більш зобов'язує мене не йти на жодні компроміси, бо якими ж очима дивитимусь тоді на тих, хто мужністю своєю до-

мігся і мого визволення? Та воля, мамо, буде для мене, як тобі неважко здогадатися, такою мукою, якої не бажав би і ворогам своїм... Благаю, рідна моя: зрозумій мене... Мені дуже не хотілося засмучувати тебе в цей час, але... Я не можу інакше... Прости мене, рідна моя,— обнімаючи матір, мовив Саша,— і прощай...

11

Так Марія Олександрівна й не змогла умовити сина подати прохання про помилування. Поверталась вона з побачення, наче з похорону. Довго йшла містом, сама не знаючи куди. Та раптом їй подумалося: «А може, Матвій Леонтіївич щось порадить?» Вона найняла візника і поїхала до Песковських. Матвія Леонтіївича не було вдома: поніс в редакцію журналу «Вестник Европы» статтю. Марія Олександрівна, почувши про це, пригадала той час, коли в «Вестнике Европы» друкував Назар'єв статті, в яких говорилось про роботи Іллі Миколайовича. Тоді Саша був ще зовсім маленький... Як це давно було...

Племінниця Катерина дуже добре ставилася до Марії Олександрівни, робила все, щоб відвернути її від сумних думок. Вона заходилась пригощати її чаєм, розповідати про свої новини — Катерина Іванівна була начальницею гімназії,— хоча й бачила, що Марія Олександрівна зовсім не слухає її. На щастя, невдовзі повернувся Матвій Леонтіївич. Дізнавшись, що Олександр Ілліч відмовився подати прохання про помилування, почав обурюватись:

— Це казна-що! Він просто через хлоп'ячу амбіцію лізе в петлю. Ми повинні утримати його від такого божевільного вчинку.

— Ох, Матвію Леонтіївичу,— скорботно зітхнула Марія Олександрівна,— я вже втратила надію, що це можна зробити...

— Але ж ви не переживете його страти! У вас он за один цей місяць голова зовсім посивіла. А інші діти? Він подумав про них? Я сам ось піду й поговорю з ним!

Марія Олександрівна почала просити Песковського, щоб він не говорив Саші такого, що могло б заподіяти йому зайвих страждань. Але він роздратовано відповів:

— Не розумію, чого ви хочете? Щоб ваш син був врятований чи щоб він загинув? Я особисто роблю все, щоб врятувати його.

В департаменті поліції завжди йшли назустріч Пес-

ковському, бо і він робив те, що їм хотілося. І коли він прийшов до Дурново, той не міг стримати радості своєї, що Песковський береться умовити Ульянова подати прохання про помилування. Йому дали зразок прохання і дозвіл на негайне побачення. Песковський — літератор, і він, звичайно, знайде вагоміші аргументи, щоб зломити справді залізну волю Ульянова. І в департаменті поліції не помилилися: на цьому побаченні Песковський діяв за своїм життєвим принципом — всі засоби хороші. Він сказав Олександрю Іллічу, що мати, приголомшена його відмовою подати прохання про помилування, тяжко захворіла. Лікарі відверто сказали йому, що вона не переживе страти сина. Та якщо навіть і залишиться жити — на що мало надії, — то за розум її вони не можуть поручитись, бо її голова не тільки посивіла, а й затьмарилася...

— Подумай, в якому становищі опиниться сім'я, — говорив Песковський. — Батька немає, мати тяжко хвора. Отже, і за нею потрібен нагляд. А грошей немає ні копійки, бо в департаменті поліції мені сказали, що коли ти не подаси покаянного прохання, то государ накаже позбавити сім'ю тієї пенсії, яку вона одержує за батька. А це означає, що сім'я залишиться без копійки грошей, що їм всім доведеться просто вмирати від голодної смерті, бо жебракувати вони не підуть. Я вже не кажу про те, що збирав ось матеріал на книгу про барона Корфа, в якій хотів сказати і про педагогічну діяльність Іллі Миколайовича, але не можу тепер цього зробити. Я розумію: тобі важко поступитися своїми принципами, але це потрібно, це конче необхідно задля того, щоб врятувати від загибелі рідних, близьких людей. Людей, яким і так доводиться дуже важко, бо вони без вини винуваті. Я міг би сюди не йти, та вважаю своїм обов'язком зробити все, що в моїх силах, аби врятувати сім'ю від такого жахливого нещастя. Та що нещастя! Від загибелі!

Олександр Ілліч завжди з винятковою суворістю ставився до своїх слів, які у нього ніколи не розходилися з ділом. Оскільки він сам не брехав ні в малому, ні в великому, то йому й на думку не спадало, що Песковський може в такі вирішальні, в такі тяжкі хвилини його життя вдатися до обману. А те, що мати, яка дорожила кожною хвилиною побачення з ним, не прийшла разом з Матвієм Леонтіївичем, не залишало в нього сумніву, що з нею дійсно трапилось щось дуже серйозне. Песковський, побачивши, що Олександр Ілліч повірив йому, по-

чав особливо наполягати на тому, що він повинен зробити цей крок не заради себе, а заради матері, братів, сестер. Олександр Ілліч сказав, що подумає над цим, але зробить так, як вважатиме за потрібне...

12

Ще до суду Канчер, Горкун і Волохов подали царю прохання, в якому принижено благали його пожаліти їх і не дуже суворо карати. Та цього Канчеру здалося замало. Після оголошення вироку він строчить нове прохання. В ньому, як у дзеркалі, видно всю його рабську душу.

«Найпресвітліший Державний Государ, Самодержець
Михайла Микитовича Канчера

ПРОХАННЯ

Кілька разів брався за перо, але воно випадає з рук, і в мене не вистачає сили, щоб висловити Вашій Імператорській Величності те, що мені говорить моє серце.

Нещасний випадок ввів мене в таке середовище товаришів, котре зробило жакликим злочинцем. Я тепер усвідомлюю це сам і чекаю заслуженої смертної кари. Але в мене ще є почуття, яке дане богом тільки людині. Це почуття на кожному кроці переслідує мене, злочинця, і я, упавши до стоп Вашої Імператорської Величності, всепіддано прошу дозволу висловити ті слова, що глибоко засіли в мою душу, котрі я скажу й вмираючи: «Я не революціонер і не солідарний з їх ученням, а завжди був вірним підданим Вашої Імператорської Величності і сином дорогої вітчизни». Думка моя завжди була спрямована на те, щоб бути вірним і корисним слугою Вашої Імператорської Величності і це виправдати на службі Вашої Імператорської Величності.

Якщо ж я й був співучасником злочинного наміру, то в той час я перебував у стані не зрозумілому самому собі і пояснюю це тимчасовим запамороченням.

Недостойний вірнопідданий Михайло Микитович Канчер».

Саме такий «зразок» пропонували всі й Олександрю Іллічу. Але він не міг зректися своїх переконань і принижуватися, плазувати в ногах царя. Він розумів, що не

лише життям, а й смертю своєю повинен кликати на боротьбу тих, хто піде за ним. А в тому, що після його страти боротьба не припиниться, як вона не припинилася після страти багатьох інших революціонерів, що поклали свої голови за народ,— він був глибоко переконаний. Це надавало йому сил не похитнутися, не ступити й кроку назад. Так, сім'ї буде важко. Та він же керувався не егоїстичними мотивами, коли починав боротьбу, він жив так, як підказували йому переконання, як підказувало сумління. Він не міг і зараз не може виступити проти своїх переконань, бо вони дорожчі йому від життя. Мама це, звичайно, розуміє. На останньому побаченні вона не дуже й наполягала на тому, щоб він написав прохання про помилування. Вона тільки дивилася на нього такими очима, що в нього все холонуло всередині...

У сім'ї відберуть пенсію, Володі не дозволять навчатися в університеті. Олю, Мптю й Маняшу, звичайно, спіткає така ж доля. Та до того часу, поки менші закінчать гімназію, щось може змінитися. А Володя? З Володею він багато про що говорив минулого літа, хоча й не втаємничував його в усі свої справи. Правда, тоді й група не сформувалася, так що він не міг нічого братові про неї сказати. Коли він повертався з літніх канікул до Петербурга, то й сам ще не знав, що візьме участь у замахові. Але він знає головне: Володя, як і він, засвоїв від батька і матері ті ж ідеали свободи, рівності й братерства. Він критично ставився до всякого зла й несправедливості, обурювався тим, що народ животіє, а не живе, що всякий інакомислячий оголошується ворогом вітчизни. Володя захоплювався незламною мужністю Чернишевського, який вважав за краще все життя пробути на каторзі, але не зректися своїх переконань. І коли Володя піде шляхом боротьби — а він впевнений, що це буде так! — то чим же він, Саша, допоможе братові? Тим, що став навколішки перед царем і дав можливість йому, братові, закінчити університет, чи тим, що до кінця йшов непохитно своїм шляхом? Звичайно, тим, що загинув, але не скорився своїм ворогам.

Мама... їй дуже тяжко. Та що ж він може вдіяти? Сказати їй, що це вона і батько так виховали його? Вона й сама це знає. Вона й сама розуміє, що проти сумління він не може піти, і не просить його про це. Вона лише не може примиритися з тим, що він загине. Їй хочеться врятувати його. У неї якимось просто не вкладається в голові

те, що він уже тоді, коли взявся за цю боротьбу, прирік себе на загибель. Вона вірить, бо їй дуже хочеться цього, заповненням Дурново, прокурора і всіх інших чинуш, що цар хоче помилувати, не розуміючи, що вони нахабно обдурюють її. Адже все це люди, він тепер у цьому остаточно переконався, які не мають ні совісті, ні честі, абсолютно нічого того, що відрізняє людину від тварини. Для них нічого на світі не існує, крім волі його імператорської величності. А точніше сказати, страху перед царем. До яких тільки хитрощів вони не вдавалися, аби витягти з нього те, що їм хотілося! Згадувати огидно.

Все це так, але як зробити, щоб не зректися своїх переконань і врятувати матір від того удару, про який говорив Песковський? Він сказав Песковському, що подумає, і той, звичайно, передасть матері, що умовив його подати прохання про помилування. Це вже заспокоїть її. А він замість прохання напише листа на ім'я царя.

Олександр Ілліч постукав у двері. Наглядач негайно відчинив віконце, в яке подавали їжу,— йому було наказано чергувати біля камери Ульянова і видати папір, як тільки той попросить,— спитав таким голосом, наче то був не грізний володар усіх в'язнів, а лакей:

— Що накажете?

— Дайте папір і чорнило.

— Будь ласка, у нас все давно приготоване,— відповів наглядач.— Якщо паперу не вистачить, стукайте, я ще дам...

— Дякую вам. Цього аркуша мені цілком досить.

Олександр Ілліч поклав все це на столик і почав ходити по камері, складаючи текст листа, бо чернетку не можна було писати: її все одно заберуть і всі читатимуть. Треба було скласти в голові весь текст, а потім уже записати без жодної помарки. Він бачив, що біля вічка дверей стоїть наглядач і стежить за кожним його рухом. Це його дратувало. Ні хвилини не дадуть побути на самоті.

Всю ніч Олександр Ілліч обмірковував кожне слово звернення до царя. Коли вже за вікном камери почало дніти, сів до столика і з напругою, пересилюючи внутрішній опір, не писав, а вичавлював з себе кожне слово:

«Ваша імператорська величність!

Я цілком усвідомлюю характер і особливості здійсненого мною діяння. Моє ставлення до нього не дає мені ні права, ні моральної підстави звертатися до Вашої величності з проханням про полегшення долі. Та в мене є мати,

здоров'я котрої дуже похитнулося в останні дні, і виконання наді мною смертного вироку поставить її життя в дуже серйозну небезпеку. В ім'я моєї матері і малолітніх братів та сестер, котрі, не маючи батька, мають у ній свою єдину опору, я наважився просити Вашу величність про заміну мені смертного вироку якимсь іншим покаранням. Ця полегкість поверне силу і здоров'я моїй матері і верне її сім'ї, для якої її життя таке дорогецінне, а мене звільнить від болучої думки про те, що я буду причиною смерті моєї матері і нещастя всієї моєї сім'ї.

Олександр Ульянов»

Як тільки Ульянов попросив паперу, про це негайно доповіли Дурново. Той повідомив графу Толстому, що Ульянова зломил: він теж пише прохання про помилування. Вранці Дурново сам приїхав до фортеці, щоб забрати просьбу Ульянова. Прочитавши те, що Олександр Ілліч написав, він налився кров'ю. Та це ж просто зухвальство! Ніякого каяття і підпис навіть не «вірнопідданий», а просто «Олександр Ульянов». Олександрові III пише Олександр Ульянов! Нечувано! І як все тут зважено, як все тонко обмірковано! Ні єдиним словом він не визнає своєї провини, ні єдиним словом не говорить про те, що розкаюється, відрікається від усього того, що вчинив. Йому тільки, бачите, шкода матір і сім'ю. Та кому потрібна його мати і його сім'я! Якщо помре така мати, загине сім'я, з якої виходять такі злочинці, то й слава богу. Що ж він тепер скаже графу Толстому? Адже цього листа не тільки государю, а й графу Толстому показувати не можна. Якби цар навіть вирішив уже помилувати, то, прочитавши такого листа, наказав би стратити. А може, це просто хід конем? Він вирішив написати цього листа, щоб заспокоїти матір, щоб врятувати її? Бо коли мати узнає, що син звертався до царя, а його все одно стратили, то цілком зрозуміло, кого вона проклинатиме...

Дурново вирішив ще раз поговорити з Ульяновим. Хоча він уже й не сподівався, що той підпише справжнє прохання про помилування, але не міг утриматися, щоб ще раз не спробувати зламати його. Вранці матрац з ліжка забрали, а тому Олександр Ілліч, випивши чаю, сидів біля столика, борючись із дрімотою. Дурново, зайшовши до камери, сердито спитав, помахуючи його листом:

— Кому і навіщо ви це написали?

Олександр Ілліч встав, глибоко зітхнув, потер очі, які злипалися від сну, спокійно відповів:

— З листа все це видно, якщо ви його читали.

— Слухайте, Ульянов! — спалахнув Дурново.— Ви просто нахабно зловживаєте моїм добрим ставленням до вас! Я в усьому іду назустріч вам, а ви... Ну що ви оце написали? Кому ви оце писали? Якомусь приятелеві! Ми ж вам давали зразок, ми ж вас попереджали, що коли прохання буде написане не за формою, то воно не потрапить до государя. І головне: де ж ваше розкаяння? Де ваше запевнення, що ви будете надійним вірнопідданим государя імператора? Де, нарешті, ваша готовність віддати в руки правосуддя всіх тих злочинців, котрі, дякуючи вам, до цього часу не заарештовані? Візьміть цей папірець і негайно переписіть прохання за формою! Адже ви один тільки залишилися серед усіх,— збрехав Дурново, не кліпнувши оком,— хто не подав прохання про помилування. Ось, будь ласка! Вчора Шевирьов упав навколішки перед государем імператором і благає дарувати йому життя. І я впевнений, що государ імператор, доброта якого не має меж, відмінить йому смертну кару...

— Нічого більше, пане Дурново, я писати не буду.

— Це ваше останнє слово?

— Так.

— Знайте ж тоді: цей лист дальше департаменту поліції нікуди не піде! А на вас чекає смерть!

— Це я давно знаю. Та коли б мені довелося навіть тричі вмирати, то й тоді б я не відрікся всього того, що вважав для себе святим. Це просто над мої сили...

Лист Олександра Ілліча, як і запевнив Дурново, до царя не потрапив. Його поклали під сукно в департаменті поліції. В «Правительственном вестнике» було зазначено, що після вироку тільки одинадцять засуджених подали всепідданіші прохання про помилування. На столі царя, разом з вироком суду, лежали прохання всіх, крім Ульянова, Андрєюшкіна, Генералова і Осипанова.

13

Під час суду Олександр Ілліч сидів у домі попереднього ув'язнення, де умови були значно кращі, ніж у фортеці. Мав свій одяг, книжки. Мати приходила на побачення. А після того, як суд закінчився, його знову перевезли до Петропавловської фортеці і зачинили в тій же 47-й каме-

рі. Переодягли в усе тюремне, закували в ножні й ручні кайдани. Книг, правда, не відібрали, тож він читав і перечитував томик поезій Гейне німецькою мовою, якою володів так же вільно, як і російською. Він думав, що тепер уже нікого не пустять до нього на побачення. Та це й непогано: мати і так повертається з побачень ледь жива. І в нього, дивлячись на її страждання, вся душа перетліває. Ну, а Песковського він просто ненавидів за безцеремонність, з якою той втручався у його справи. Вся боротьба, значить, закінчена, тепер залишилося тільки чекати свого смертного часу, готуватися до нього, щоб зустріти його так, як зустріли Желябов, Перовська, Кибальчич і тисячі інших бійців, що полягли в нерівній боротьбі за найсвятіші ідеали людства...

Минав день за днем. Про те, затвердив цар вирок суду чи ні, Олександр Іллічу ніхто нічого не говорив. Та по тому, як до нього ставився наглядач, він відчував, що живе в становищі смертника. І чекав, що ось-ось відчиняться двері камери і йому оголосять, що цар затвердив смертну кару. Хоч як умовляв себе, що треба спокійно до всього ставитись, а все одно мимохіть здригався, коли відчинялося віконце чи хтось востузився біля дверей. Серце билось прискорено, і він втихомирював себе: «Спокійно, спокійно». І відчував, що за час слідства й суду нерви його гостріше почали реагувати на все.

І ось двері розчинилися, наглядач наказав:

— Ульянов, ідіть за мною!

«От і кінець»,— блискавично майнула думка і гостро вколола серце. Олександр Ілліч глибоко зітхнув, щоб вгамувати серце, і, твердо ступаючи, пішов за наглядачем. Коли вийшов у коридор— а коридор був широкий, світлий, тільки шибки матові, і тому через них нічого не видно,— то його оточило четверо вартових. Один став попереду, двоє по боках, четвертий позаду. Як тільки вартіві зайняли свої місця, наглядач подав команду, і вся процесія рушила сходами вниз, на перший поверх. Провели Олександра Ілліча довгим коридором першого поверху, зупинилися біля дверей камери. «Невже тут будуть і вішати?»— подумав Олександр Ілліч, озирнувшись, чи не ведуть його товаришів. Та коли наглядач, побрязкавши ключами, відчинив двері, то Олександр Ілліч, глянувши в камеру, не повірив очам своїм: за густими ґратами, які ділили кімнату навпіл, стояла мама, жмакаючи носову хустку. Чи не примарилося йому? Олександр Ілліч усміх-

нувся і побачив, як його посмішка, наче промінь сонця, відбилася на обличчі матері. Ні, це мама! Та як же вона зуміла проникнути сюди? Як вона домоглася побачення з ним після всього того, що він сказав Дурново? Йому хотілося кинутися до матері, обняти й розцілувати її, та між ними були подвійні ґрати, між якими ходив вартовий з гвинтівкою. Саша, брязкаючи кайданами, підійшов до ґрат, взявся руками за залізні пруті, які й поржавіли, мабуть, від тих сліз, що пролилися тут під час останніх побачень. Сказав, як говорив ще в дитинстві, коли, прокинувшись вранці, заходив до її кімнати.

— Мамуся, рідна моя...

— Здрастуй, Сашенько,— м'яко, але якось замучено посміхаючись, мовила мама.— Як ти почуваєш себе?

— Добре. А ти? Мені Матвій Леонтіївич тут такого, було, наговорив, що я місця собі не знаходив...

Марія Олександрівна спохмурніла.

— Ох, який він. А я ж його просила... І хоча він обіцяв мені, що не буде від тебе вимагати того, чого ти не можеш зробити, душа моя всі ці дні боліла... Ну, ти, Сашенько, не гнівайся на нього: він хоча й по-своєму, а добра тобі бажає, він мені багато в чому допоміг... Особливо Катя... Вона найщиріші вітання тобі передавала...

— Аню випустили?

— Ні, вона ще сидить. Йї, мабуть, доведеться, як мені сказали, відбувати заслання в Сибіру. Ми теж туди всі поїдемо. Я про це вже говорила навіть у департаменті поліції. Хочу тільки домогтися, щоб їй призначили якийсь університетське місто, де б Володя міг продовжувати навчання. Так що ти не хвилюйся: ми влаштуємося. Все буде добре... І взагалі,— наголошуючи на цьому слові, продовжувала Марія Олександрівна, підбадьорливо посміхаючись,— все буде добре...

Ще вчора Марія Олександрівна почула, що цар усім замінить смертну кару каторгою. Про це в Петербурзі говорили скрізь. Вона піднеслася духом: значить, Саша їй житиме! Це головне. А царі, як відомо, не вічні. Може, влада, дасть бог, переміниться, і двері тюрми, як це завжди було, розчиняться. Саша ще молодий, повний сил. Якщо він навіть і двадцять років пробуде на каторзі, то в сорок вийде на волю. А сорок років ще далеко не все життя. Йї дуже хотілося все це сказати, щоб заспокоїти його, та не мала права. Отож вона й намагалася говорити так, щоб він зрозумів, про що йдеться. А Олександр Ілліч

зрозумів це так: Песковський сказав їй, що син написав царю, і в неї з'явилась надія, що його помилують.

— Час скінчився! — гучно оголосив наглядяч.

— Мужайся, Сашо, — сказала Марія Олександрівна, підкреслюючи тим, що вона не прощається з ним навіки.

У Олександра Ілліча відлягло від серця: оце «мужайся» він сприйняв як заклик матері й надалі так же твердо триматися. Він вдячно посміхнувся у відповідь. А Марія Олександрівна, побачивши цю посмішку, подумала, що він, нарешті, зрозумів, що вона йому хотіла сказати, і очі її радісно засяяли. Він дивився на матір і не міг вимовити: «Прощай». Сказав, вкладаючи у кожне слово всю свою любов до цієї найдорожчої людини в світі:

— Мамо, мені дуже хочеться обняти тебе, але я не можу дотягтися. Я цілую руки твої, рідна моя...

— Мужайся! — повторила Марія Олександрівна.

Після останнього побачення з матір'ю Олександр Ілліч внутрішньо заспокоївся. Становище матері й родини не таке страшне, як йому малювали Дурново і Песковський. Мати ні в чому не докоряє. Вона вже складає плани, як полегшити долю Ані, як улаштувати навчання Володі.

Увечері 4 травня Олександр Ілліч, вимучений безсонням за всі ці дні, ліг рано і заснув як убитий. Та опівночі почув, як його хтось торсає. Розплющив очі — аж у камері повно людей. Наглядяч наказав одягатись, і якомога швидше, бо багато часу, поки його розбудили, згаяли. Так спав, що подумали — отруївся й помер. «Оце вже кінець», — майнуло в голові Олександра Ілліча. І дивно: серце від цієї думки навіть не здригнулося. Звикло вже до цієї думки чи тому, що він ще напівсонний? Що це? Знову дають свій одяг?

Олександр Ілліч, не звертаючи уваги на окрики наглядяча, неквапливо натягнув страшенно пожмаканий одяг. Коли одягнувся, його знову закували в кайдани і наказали виходити з камери. В щільному оточенні варти повели на перший поверх. Коли зайшли до караульного приміщення, солдати посхоплювалися з місць і, наче по команді, повернулися до стіни: вони не мали права дивитись на в'язнів. Біля залізних воріт, якими загороджувався проїзд у двір бастіону, стояла чорна тюремна карета. «Вішати-муть, значить, не тут, а десь в іншому місці», — знову майнула думка так спокійно, наче йшлося про щось повсякденне. Хоч Олександр Ілліч не чинив опору, його схопили під руки два жандарми і влхнули в карету.

Не встиг Олександр Ілліч порахувати удари годинника на вежі собору, як карета зупинилася. Наказали виходити. Він вистрибнув з карети і попав в оточення варти. Ті самі два жандарми, що супроводили його, знову схопили попід руки і потягли в ворота. Брязкіт кайданів, гупання кованих жандармських чобіт по бруківці так відлунювалися під високим склепінням, що здавалося — проходить ціла колона. Цей гуркіт розбудив горобця, і він з переляканим цвірінчанням забився під аркою воріт. Це знайоме з дитинства горобине цвірінчання миттю перенесло його думку в Сибірськ. Зітхнув: ніколи вже там не буде. Та не встиг подумати про Сибірськ, як, просунувшись крізь вузькі смугасті дверцята, побачив чорну воду, де тьмяно поблискували зірки. На тому березі світилися великі вікна Зимового палацу. То чи не топити його тягнуть у Неву? Ні, он димить труба пароплавчика біля причалу. Ніч не дуже темна, і обриси будівель помітно вимальовувалися по той бік Неві: шпиль Адміралтейства, купол Ісаакіївського собору. «Прощай, Петербург, прощай, університет, прощайте, всі...»

Не відпускаючи рук, Олександра Ілліча пхнули в люк пароплава, і він потрапив у чийсь міцні обійми. Виявилось, тут уже були Шевирьов, Осипанов і Генералов. Не встиг Олександр Ілліч всіх обняти, як привели й Андрюшкіна. В трюм залізло чоловік десять варти, і пароплавчик рушив з місця.

— Куди везете? — спитав Генералов офіцера, коли пароплавчик відчалив од пристані.

— А ось побачите,— ухильно відповів той, і його більше ні про що не питали: все одно не скаже.

Варта не забороняла друзям розмовляти, і вони говорили про те, що довелося пережити. А то раптом замовкали всі, думаючи кожен про своє. Куди їх везуть? Що їх чекає там, де той пароплавчик причалить до берега? Шибениця? Чи камера Шліссельбурзької фортеці, в якій доведеться сидіти до самої смерті? Бо якщо цар і замінить їм смертну кару, то тільки довічним ув'язненням.

У трюмі горить свічка, в маленькі ілюмінатори нічого не видно, бо, щоб заглянути в них, треба підвестися, а вартові цього не дозволяють. Хоча вони з гвинтівками і їх вдвоє більше, та від кожного руху в'язнів, від кожного брязкоту їхніх кайданів злякано хапаються за зброю. Чути лише машину — вона гупає так, наче там б'ється велике серце,— та плескіт води за бортом.

Аж ось сірі очі ілюмінатора почали рожевіти. Долинув крик чайки, Олександр Іллічу навіть здалося, що він побачив, як білосніжні крила майнули перед ілюмінатором. Пригадалася поїздка в Казань на пароплаві, і серце вперше за весь час цієї дороги боляче стиснулося. Все те, що було тоді таким звичним, простим, доступним, здавалося тепер казковим сном...

Довго пливли. А коли пароплав зупинився і Олександр Ілліча вивели на палубу, він побачив високі — метрів, мабуть, десять — стіни фортеці з білого каменю. Місцями камінь був червоний, наче кров'ю насичений. На вузькій смужці землі між водою і стінами фортеці зеленіли ріденькі кущики, стирчав сухий торішній бур'ян. На неозорому просторі Ладозького озера білили ще не розталі крижини. Так от де народжується Нева і гинуть тисячі й тисячі в'язнів, живими поховані! Шліссельбург...

Два жандарми як схопили його на палубі пароплава попід руки, так і тягли, не відпускаючи, аж до воріт. Біля воріт їх зустрів цілий натовп вартових. Зупинилися. Олександр Ілліч кинув погляд на башту, де золотом було написано «Государева», а шпиль прикрашував золотий ключ. Башта була незграбна. Здавалось, вона осіла у воду і стоїть десь на дні озера, а зверху видно лише третину її. Та ось процесія рушила далі. Минули перші ворота, схожі на бійницю башти. А може, тому так здалося, що товщина стіни була, мабуть, більше трьох метрів. Проїшли через кордегардію і потрапили на тюремний двір. Те, що навіть і тут, на подвір'ї фортеці, оточеному високими стінами, Олександра Ілліча продовжували тримати двоє жандармів попід руки, здавалося просто смішним. Підійшли до низької будівлі, схожої на сарай. Біля стін її жовтіли купки кульбаб, які тільки-но розквітли. Олександр Іллічу хотілося зірвати хоч одну квітку, та його, мов на пожежу, тягли до дверей того сарая. Широкий низький коридор і — камера, двері якої вже розчинено. Тут тільки, за порогом камери, жандарми, полегшено зітхнувши, відпустили його руки. Олександр Ілліч думав, що двері негайно зачиняться. Та ні. З нього зняли кайдани, наказали роздягатися і почали так ретельно обшукувати, наче його тільки-но привезли з дому в фортецю. Закінчивши обшук, подробиці якого можна подати лише в спеціальному медичному журналі, дали тюремний одяг, закували в ножні й ручні кайдани. Все це робилося мовчки, мов усі ці люди й говорити не вміли. Коли цю процедуру

було закінчено, Олександр у Іллічу не стільки словами, як жєстами, той наглядач, що обшукував, показав, щоб він ішов за ним. В коридорі наглядач, показавши на відчинєні дєвері камери, сказав:

— Сюди!

Олександр Ілліч переступив поріг і почув, як за ним грюкнули великі, окуті залізом дєвері. І запанувала така тиша, наче він опинився у глибокому підземеллі...

14

Цар переглядав усі документи, які привіз йому граф Толстой, спитав, зиркнувши на нього спідлоба:

— То Ульянов і не подав прохання про помилування?

— Не подав, ваша величність.

— З ним ще троє не подали?

— Так, ваша величність.

— Мерзотники! — в безсилій злєбі вилаявся цар. — Всіх повісити! І Шевирьова теж, бо я не вірю в його каяття! Він весь час нахабно брєхав і тепер не хоче видати тих, чию волю вони виконували! Лукашевичу і Новоруському, вважаю, смертну кару можна замінити довічним ув'язненням! Хай гниють, доки не здохнуть, у Шліссельбургській фортеці. Це, як відомо, найстрашніше покарання. Канчеру, Горкуну і Волохову за те, що вони розкалялись — вистачить і по десять років каторги. А решті — смертну кару заміню так, як просить суд.

Цар поставив свій розмашистий підпис, віддав документи графу Толстому, наказав:

— І негайно їх на шибеницю!

— Ми зробили б це, ваша величність, завтра ж, але...

— Яке може бути «але»! — сердито перебив цар. — Цієї ж ночі повісити всіх!

— Ваша величність, ні в Петербурзі, ні в Москві немає ката, який би міг це зробити. Довелося викликати аж із Варшави. А поки його звідти привезуть...

— А чого ж раніше про це не подумали?

Граф Толстой винувато мовчав. До кабінету зайшов генерал Черевін, подав царю якусь бумагу. Олександр III прочитав, вдоволено усміхнувся. Сказав Черевіну:

— Передайте великому князю, що я прошу його пообідати зі мною. Ви, Дмитре Андрійовичу, теж залишайтеся, — додав цар таким тоном, наче розмова тільки й ішла між ними про те, щоб разом пообідати.

Олександр Ілліч не вірив у милість царя, про яку йому всі торочили. А в той же час не міг зрозуміти: навіщо їх сюди привезли? На страту? Але ж це можна було зробити й там, у Петропавловській фортеці. Цар замінив смертну кару довічним ув'язненням? Але чому ж їм цього не оголосили? Чи, може, це навмисне зроблено так, щоб до мук ув'язнення додати ще й муки постійного чекання смерті? Чи, може, їх вирішили тримати заложниками? Адже було вже так, коли цар коронувався? Чи, може, думають, що їм удасться заарештувати тих уявних підпільників, котрі керували замахом? Адже всі вони впевнені, що керівне ядро терористів не заарештовано.

Минуло п'яте травня, шосте. Сьомого ввечері до фортеці причалив пором. Під конвоєм двох солдатів з нього зійшов здоровенний бородатий чоловігя. Це був кат, якого привезли з Варшави. Старший наглядач Соколов — в'язні звали його Іродом, — перевіривши документи для порядку, повів гостя до коменданта фортеці. Комендант, зм'явши ката оцінюючим поглядом, лишився задоволений ним. Такий здоровило за ніч і сто чоловік повісить, не то що п'ять.

— Май на увазі, — сказав комендант, — у нас всього три шибениці, а їх п'ять...

— Нічого, — басовито прохрипів кат. — Встановимо чергу. Таке вже доводилося робити.

— Матвію Юхимовичу, — спитав комендант, — ви там готуєте все?

— Так точно, ваше превосходительство! — відрпортував Соколов. — Шибениці встановлено...

— Ну, ідіть!

— Ваше превосходительство, — заблагав з якоюсь прямо плаксивою ноткою в голосі кат, — не відмовте в божій милості, накажіть дати мені хоч чарку горілки. Промерз до кісток...

— Дайте йому, Матвію Юхимовичу, тільки дивіться там...

— Слухаюсь.

— Коли під'їде прокурор і всі інші, повідомте наперед мене, щоб я їх міг коло воріт фортеці зустріти.

— Слухаюсь.

— Ну, йдіть. Почекайте. А священика викликали?

— Він, ваше превосходительство, уже в церкві.

— Ну, йдіть.

Наглядач провів ката в те саме приміщення, де сиділи

смертники, і замкнув у камері, пообіцявши, що горілку й закуску йому принесуть. Катув таке суворе поводження не сподобалося, він почав був обурюватись, але Ірод так визвірився, що той негайно припинив.

— Твоє діло — сиди і мовчи. Не до тещі на млинці приїхав! — суворо наказав Ірод і замкнув двері.

Сонце в камеру Олександра Ілліча зазірало всього на півгодини і то аж увечері. Вікно було велике. Та перед ним, як і там, у Петропавлівській фортеці, височіла стіна, а тому в камері весь час стояли сутінки. І лише в оці ось півгодини камера настільки освітлювалась, що можна було навіть читати. Та книжок не давали. Наглядач — а розмовляти з в'язнями мав право лише він — сказав, коли Олександр Ілліч попросив у нього щось почитати:

— З цим треба почекати...

Увечері наглядач в супроводі двох вартових заносив до камери газову лампу, ставив на столик, вкручував гніт так, щоб вона тільки-тільки не гасла, наказував:

— Отак хай і горить всю ніч.

Тепер уже — якщо вночі не поведуть на ешафот — тільки вранці принесуть чай, і той же наглядач забере лампу. Низька темна камера з лампою, що ледь жевріла, схожа була на могильний склеп, де хтось засвітив лампаду. Мертва цвинтарна тиша доповнювала це враження. Інколи здавалося, наче він уже не на цім, а на тім світі...

Першу ніч у камері він провів майже без сну. І не тому, що чекав: ось-ось прийдуть за ним, як це вже було в Петропавлівській фортеці. Ні! Не давали спокою спогади про дім, про маму, Аню, Володю, всю малечу, яку він так щиро любив. Невже він ніколи більше не побачить їх, ніколи не зайде в рідний дім? Все це якось просто не вкладалося в голову, хоча він і говорив собі, що з життям покінчено. Це ось протиріччя — він і знав, і не вірив — було якимось непояснимим. І скільки не намагався збагнути, чому це так, — йому ніяк не вдавалося цього зробити, немовби йшлося не про одну й ту ж людину, а про двох і з зовсім різними долями. Чи це передчуття того, що смерть відступила? Чи, може, так почувують себе всі, коли годинник відраховує останні хвилини життя?

Другу ніч проспав, наче вбитий. Навіть уві сні нічого не бачив. А сьогодні ось знову чомусь не спиться, знову в пам'яті постають рідні, друзі. Друзі... Десь вони тут, зовсім близько, і в той же час нескінченно далеко. Вік

вони можуть просидіти в цій фортеці, та так і померти, не побачившись. Шкода, дуже шкода всіх їх. Як багато вони могли б ще зробити для свого народу...

Тільки за північ Олександр Ілліч задрімав. Розбудив його якийсь незвичний гуркіт у коридорі, гул голосів. Він прислухався. Десь грюкнули двері. І раптом біля дверей почувся гучний голос Осипанова:

— Друзі, прощайте! Мене повели!

Олександр Ілліч схопився з ліжка, кинувся до дверей, завмер. Та як не прислухався — ані звуку. Не міг зрозуміти: приснилося йому це чи він дійсно чув голос Осипанова? Повернувся до ліжка, сів. По всьому тілу хвилию прокотився жар, а під серцем похололо. Він напружував пам'ять, щоб пригадати, що йому снилося, та голова наче задерев'яніла. Що таке? Чи не вчадів від оцієї лампи? В камері стоїть такий сморід, що просто дихати нічим. Ні, вчора лампа теж так чаділа, а він усю ніч проспав. Це, значить, був дійсно голос Осипанова. Його повели на страту. Зараз прийдуть і за ним. Треба приготуватися до зустрічі з ними, аби вони бачили, що він не боїться смерті. Підійшов до крана, умився і став серед камери, дивлячись на двері, у вічко яких уже зазирає смерть...

Та минула хвилина, п'ять, півгодини, а довкола панувала така ж, як і завжди, мертва тиша. Що ж таке? Невже це приснилося? Йому набридло стояти. Він сів на ліжку і в ту ж мить почув, як до дверей хтось підійшов. Дзвякнув замок, двері розчинилися. Олександр Ілліч побачив поряд з комендантом фортеці священика з хрестом в руках і все зрозумів. Комендант фортеці сказав, що государ імператор затвердив смертну кару і він повинен підготуватися до страти. Священик боязко ступив наперед, спитав тонким тремтячим голосом:

— Чи бажаєш, сину мій по духу, останній час свій зустріти як християнин: висповідатися і прилучитися до святих таїн?..

— До того, що я сказав на суді,— твердо і чітко відповів Олександр Ілліч,— мені нічого додати й на сповіді!

Коли зняли кайдани і вивели надвір, під високою стіною фортеці він побачив три шибениці з вірьовками. Біля невисокого ешафота товклося якесь начальство. А на ешафоті, обіпершись об стовп шибениці, стояв бородатий, дуже схожий на царя, кат. З другого боку ешафота лежало три чорні труни, забиті кришками. Дві труни, без кришок, стояли під стіною. В оточенні варти привели Ше-

вирьова, Олександр Ілліч зрозумів: Осипанов, Андреюшкін і Генералов були вже страчені. Шевирьова поставили поряд, і один чиновник, затиноючись, почав читати вирок суду. Як тільки він закінчив, до Олександра Ілліча і Шевирьова підійшов священник. Та Олександр Ілліч, не звертаючи уваги на те, що говорив священник, повернувся до Шевирьова, мовив:

— Прощайте, Петре Яковичу...

— Прощай, Олександр Іллічу...

Друзі обнялися й поцілувалися.

За мурами фортеці уже дніло. Ось-ось мало зійти сонце. Та Олександр Ілліч його вже не побачив. Останнє, що він побачив, були яскраво-жовті квіти кульбаби, розсіпані, наче зорі по небу, по двору фортеці. А сонце зійшло, коли він лежав уже в труні...

Там, де стояв ешафот, викопали могилу і поховали всіх п'ятох страчених. Землю розрівняли і місце те піском замаскували. Ті, хто це робив, були впевнені, що від страчених не залишилося й сліду на землі...

«Сьогодні у Шліссельбурзькій тюрмі, згідно з вироком Особого Присутствія Урядового Сенату, що відбулося 15—19 минулого квітня, піддані смертній карі державні злочинці Шевирьов, Ульянов, Осипанов, Генералов і Андреюшкін.

За відомостями товариша прокурора С.-Петербурзького окружного суду Щегловітова, який виконував вирок Сенату, засуджені в зв'язку з переводом їх до Шліссельбурзької тюрми думали, що їм даровано помилування. Проте, коли оголосили їм за півгодини до початку страти, а саме о пів на четверту ранку, про виконання вироку, всі вони зберегли повний спокій і відмовились від сповіді.

Оскільки місцевість Шліссельбурзької тюрми не давала можливості стратити всіх п'ятох одночасно, бо ешафот було зроблено на три особи, то першими вивели для проведення страти Генералова, Андреюшкіна й Осипанова. Вислухавши вирок, вони попрощалися один з одним, приклалися до хреста і бадьоро зійшли на ешафот. Генералов і Андреюшкін гучним голосом крикнули: «Хай живе «Народна воля!»» Те ж саме хотів зробити й Осипанов, але не встиг, оскільки на нього було накинуто мішок.

Після того, як було знято трьох вищезазначених страчених злочинців, вивели Шевирьова й Ульянова. Вони так само бадьоро й спокійно зійшли на ешафот. Причому

Ульянов приклався до хреста, а Шевирьов відштовхнув руку священника.

Про викладене всепідданішим обов'язком поставлю собі доповідати вашій імператорській величності.

Граф Дмитрій Толстой

8 травня 1887 р.»

15

Марія Олександрівна була впевнена, що Сашу помилювано. Всі свої сили тепер вона спрямовувала на те, щоб визволити з тюрми Аню. Вона вже примирилася з тим, що Аню засилають на п'ять років до Сибіру. Навіть прохання подала в департамент поліції, в якому писала: «Хоча й важко продавати своєю працею нажите майно, та я не можу не їхати з усіма дітьми до Сибіру, бо хочу, щоб дочка жила коло мене». Просила Марія Олександрівна, щоб Ані місцем заслання призначили Томськ, де був університет, в якому міг навчатися Володя. «Університет, правда,— сказав Песковський, який і порадив саме це місце,— ще офіційно не відкрито, та це буде ось-ось зроблено». Поки Аня відбуде покарання, Володя закінчить університет. Аня буде рада, що всі поїдуть з нею. Вона перестане хворіти, бо всьому виною, як запевнив лікар, її розшарпані нерви.

З такими планами вранці 9 травня Марія Олександрівна йшла на побачення з Анею. Вона не знала, що цього дня в «Правительственном вестнике» було надруковано вирок суду, затверджений царем, і повідомлення про те, що засуджених до смертної кари страчено 8 травня. Песковський, до якого вона зайшла, хоча вже й одержав газету, але не дав її, вирішивши, що Марію Олександрівну треба підготувати якось до цього страшного удару. Тим більше, що вона йде на побачення з Анею, якій теж краще дізнатись про страту брата тоді, коли випустять з тюрми. Газети ні слова не написали за весь час про суд, бо їм було це суворо заборонено. Та як тільки з'явилося повідомлення в «Правительственном вестнике», негайно випустили екстрені листівки, так звані «додатки», де передрукували матеріали суду. Оскільки слідство і суд зберігалися в глибокій таємниці, то про змову поширювалось багато всіляких пліток. І коли з'явилося це офіційне повідомлення, то біля продавців газет стояли буквально юрби

народу. Це було так незвично, що обивателі злякано питали одні одних:

— Війна почалася, чи що?

— Та ні, злочинців стратили...

Марія Олександрівна почула це, і серце її обірвалося. Глянула на листівку, приклеєну до стіни будинку, ледь на ногах утрималася: Сашу повісили... Вона притулилася до стіни, відчуваючи, що ось-ось упаде, так запаморочилась голова. Стояла, не мала сили зрушити з місця, а хлопчик, який продавав газети, з якимось радісним азартом вигукував:

— Страчені! Державні злочинці страчені!..

Помітивши, що їй стало зле, до Марії Олександрівни почали підходити люди з тими страшними листівками. Та вона вже опанувала собою, зупинила візника й поїхала. І не додому, а туди, куди йшла: на побачення з Анею. В її голові, плутаючи всі думки, лунав веселий, азартний голос хлопчика: «Страчені! Державні злочинці страчені!» Боже мій, Саші вже немає... Вчора, коли вона спокійно спала, кат накидав на його шию петлю... Та ні, не кат — сам цар убив його...

— То будь же ти проклятий, безсердечний катюго! — уже не подумала, а вголос сказала Марія Олександрівна і лише зараз, як їй здалося, не тільки розумом, а й серцем зрозуміла, чому Саша хотів убити царя...

Ані вирішила поки що не говорити, що Сашу страчено. Наглядачці, яка вела її на побачення, сказала:

— Директор департаменту поліції запевнив, що дочку через кілька днів буде звільнено і віддано мені на поруки. На заслання вона поїде за власний рахунок. Я буду вам дуже вдячна, якщо ви до визволення не скажете їй про братову смерть...

— Ми навіть не маємо права цього робити, так що будьте спокійні,— відповіла наглядачка.

Аню зовсім не турбувало те, що з нею було. Її хвилювала доля Саші. А після того, як вона дізналася, що суд виніс йому смертний вирок, вона жила в такому напруженні, наче її ось-ось мали повести на страту. Оскільки в тюрмі Аня ні від кого нічого не могла дізнатися про брата, то вона з нетерпінням чекала матір. І коли та довго не приходила на побачення, то не спала, не їла, а сиділа на ліжку, наче закам'яніла, й дивилася на двері. Вона так схудла, змарніла, мов перенесла тяжку хворобу. Марію Олександрівну це дуже непокоїло, бо Аня зовсім

недавно тяжко хворіла, і мати робила все, щоб заспокоїти дочку. Ось чому й зараз, хоч у самої серце обливалося кров'ю і клубок сліз давив горло, вона обняла дочку, тихо сказала, щоб одразу ж перевести розмову на її справи:

— Через кілька днів ти, Анечко, будеш уже на волі...

— Ой, не віряться щось мені,— зітхнула Аня.

— Ні-ні, це вже абсолютно точно! — запевнила Марія Олександрівна.— Ми всі поїдемо з тобою...

І вона знову почала розповідати про свої плани, лише задля того, щоб уникнути розмови про Сашу. Аня помітила, що мати якось незвичайно поводиться, але не зважувалася запитати про причину того. Що Сашу стратили, їй і в голову не приходило, бо зовсім же недавно мама говорила, що цар його помилює. Та коли наглядачка сказала, що час уже кінчати побачення, Аня все-таки спитала:

— Мамусю, а про Сашу тобі вдалося щось нове узнать? Підтвердилось чутки, що його помилювано?

— Молися за Сашу,— тяжко зітхнувши сказала мати.

Та оскільки Аня й раніше чула від матері такі слова, то не вловила в них того змісту, який вклала в них мати. Для неї Саша був ще живий. А мати, повернувшись додому, упала на ліжку і дала волю сльозам. Ніколи в житті вона ще так не плакала — навіть тоді, коли помер Ілля Миколайович, — ніколи в житті вона не відчувала такого чорного відчаю. Вперше за всі роки їй не хотілось жити. Здавалося, що немає більше сил жити. Скоріше б умерти, щоб нічого не відчувати, ні про що не думати...

Довго Марія Олександрівна так лежала. Уже не плакала: сліз не було. І ні про що не думала, в голові жодної думки, лише нестерпний терзаючий біль. Здалося, що навіть волосся боліло. «Чи не божеволою я? — раптом прийшла думка, і в ту ж мить перед очима, наче з густого туману, виплило усміхнене личко Маняші. «Боже, як же я про неї забула? — жахнулась Марія Олександрівна.— Як я про всіх них забула?» Пересилюючи біль у голові,— перед очима пливли червоні плями,— вона підвелася, сіла, сказала вголос:

— Ні, так не можна. Я не можу покинути їх, мені треба жити...— Зціпила зуби, щоб стримати стогін, який рвався з душі, тяжко зітхнула, мовила знову вголос: — Я повинна жити, бо без мене всі вони загинуть...

Встала з ліжка і, притримуючись за стіну, наче сліпа, пішла до дверей. Вирішила поїхати до Песковських, щоб не залишатися наодинці зі своїми страшними думками. Й

хотілося попросити Матвія Леонтійовича, щоб допоміг швидше визволити Аню, та поїхати з цього міста-тюрми. Вона не могла без жаху дивитися на шпиль Петропавловської фортеці, яка поглинула її сина. Марія Олександрівна не знала, що поховано Сашу аж на березі Ладозького озера, за мурами другої, ще страшнішої фортеці...

16

Володя уже склав два екзамени: з словесності і латині. Одержав п'ятірки. А тут і від мами надійшов лист, в якому вона писала: є всі підстави сподіватися, що цар замінить Саші смертну кару якимсь іншим покаранням. Аню звільнять з-під арешту. Це піднесло Володі настрої, і він сів за алгебру та арифметику.

Вранці 8 травня Володя прийшов у гімназію і сів у актовому залі, де проходили всі екзамени, за свій столик. Поки не написали на дошці умови задач, трохи хвилювався. А глянув на задачі і заспокоївся: він знав, як їх розв'язувати. Не знав Володя, що в цей саме час солдати Шліссельбурзької фортеці загортали могилу, в якій лежав поряд зі своїми друзями його брат Саша. На другий день Володя довідався, що й алгебру склав на п'ятірку, й посилено почав готуватися до екзамену з геометрії й тригонометрії, який призначено було на 12 травня.

Вставав рано і одразу ж брався за книжки. І раніше до Володі не дуже часто ходили його однокласники, бо він не любив тих пустих розваг, на які вони витрачали час. Краще почитати якусь цікаву книжку, ніж просто базікати. А після арешту Саші будинок їхній десятою вулицею обходили. Лише Охотников, якому Володя допомагав вивчати латинь,— він складав іспити екстерном,— не боявся провідувати Ульянових. А Яковлев і Кашкадамова, якщо й приходили, то тільки ввечері, коли Володя вже закінчував заняття. Готувався він до екзамену не так, як це робили інші, не знаючи, за що хапатись. Він не зубрив день і ніч, а склавши план повторення, твердо дотримувався його. А план складав так, щоб переглянути лише ті розділи, які, здавалось йому, знав не зовсім твердо. І як тільки виконував те, що намічав на день, то вже не брався за підручник, а відпочивав. Хвилини, коли Володя закінчував заняття, з нетерпінням чекали Маняша і Митя. Володя йшов до них, і починалася гра, від якої, як гово-

рила няня, і по той бік вулиці будинки двигтіли. Так несамовито всі ганяли, галасували.

А сьогодні ось — це було 10 травня — не встиг Володя прочитати кілька сторінок підручника, як почув у коридорі голос Івана Яковича. Володя відклав книгу, пішов до дверей.

— Будь ласка, Іване Яковичу, прошу вас...

— Доброго ранку,— привітався Іван Якович, розправляючи свою широку бороду, що він завжди робив, коли заходив до кімнати.— Я тебе відірвав від занять?

— Нічого, нічого. Я вже багато повторив, а в запасі у мене ще два дні.

— Це добре, що в тебе є ще два дні,— мовив Іван Якович.— На ось, мій друже...

Володя взяв газету, прочитав рядки, підкреслені червоним олівцем: «Вирок Особого Присутствія Урядового Сенату про смертну кару через повішення над засудженими Генераловим, Андреюшкіним, Осипановим, Шевирьовим, Ульяновим виконано 8 травня цього 1887 року...» Широкі брови Володі зійшлися до перенісся, очі гостро прирмужилися.

— Я й думав, що так буде,— після напруженого мовчання сказав він, і в голосі його чувся не відчай, а гнів.

— А я вірив, що государ помилує їх,— сумно мовив Іван Якович.— Бідний Саша... А як це все вразило Марію Олександрівну — страшно й подумати. Вона ж так любила Сашу, такі надії покладала на нього...

— Сашу всі любили,— сказав Володя.— Дуже любили...

До кімнати зайшла Оля, зніяковіла:

— Здрастуйте... Пробач, Володю, я не знала, що ти не сам. Я вам перешкодила...

— Ні-ні,— сказав Іван Якович,— мені вже час іти...

Володя не затримував його. Провів до воріт, попросив заходити. Прощаючись, Іван Якович сказав:

— Володю, я розумію: загибель Саші — страшенно тяжка втрата. Тобі нелегко буде складати іспити в такому стані. Але ти повинен зібрати всі свої сили, бо тепер уже золота медаль тобі потрібна для вступу до університету, як і сам атестат...

— Іване Яковичу, я це розумію.

— Ну, то помагай тобі бог!

Коли Володя сказав Олі, що Сашу стратили, вона з ри-

данням упала на диван. Прибігла няня, почувши плач. Дізналася, що скоїлося, сказала, витираючи сльози:

— Так, значить, богу вгодно було...

— Не богу, а царю! — давлячись слізьми, крикнула Оля. — Катюга проклятий! Я його уб'ю, як виросту!

— Господи, що ти таке говориш? — злякано захрестилася няня. — Хіба можна...

— Уб'ю! Уб'ю! — кричала Оля, не пам'ятаючи себе від нахлинутої на неї люті. — І на світі не житиму, коли не вб'ю проклятого катюгу!

— Олю, заспокойся, — попросив Володя, сів біля неї, ласкаво обняв за тремтячі плечі, — заспокойся... А ви, няню, Миті й Маняші поки що не говоріть. Я сам скажу.

— Господи, за що ти нас так караєш... — перехрестившись, тяжко зітхнула няня і вийшла з кімнати.

Оля довго мовчала, схлипуючи, а потім витерла сльози, з гнівною рішучістю сказала:

— Клянусь тобі, Володю, — я уб'ю його!

— Допустимо, що ти це зробиш. А далі що?

— Уб'ю — і все!

— Тебе повісять, а на трон сяде новий, ще жорстокіший цар. От і все, чого ти доб'єшся, пожертвувавши своїм життям.

В кімнату вбігла Маняша, спитала, кліпаючи уже почервонілими оченятами:

— Володю, а чого няня плаче? Олю, і ти плакала?

— У нас, Маняшо, — обнявши сестричку, сказав Володя, — дуже велике горе.

— Яке? — спитала Маняша, готова ось-ось заплакати.

— Сашу нашого стратили...

— Як це — стратили?

— Пам'ятаєш, як татка ми ховали?

— Пам'ятаю. Його опустили в яму і загорнули землею.

— Так от і Сашу теж загорнули землею.

— І він ніколи-ніколи вже не приїде до нас?

— Ні.

— І мама не приїде?

— Мама і Аня прийдуть.

— А коли?

— Та, мабуть, скоро. Може, й завтра.

— Цукерок привезуть! — радісно сплеснула в долоні Маняша. — Ой, хоча б швидше приходило те завтра...

Володя, дивлячись на Маняшу, тільки сумно зітхнув: мала ще, нічого не розуміє. Пригадалося, як Митя, коли

батько помер, теж не міг збагнути, що трапилось, похвалявся всім: «А у нас знову панахиду служать!» Немає батька, немає Саші. І все це скоїлося за якийсь рік. А як з Анею? Що мама там зараз робить? Як там вона, бідна, мучиться! Хоч би з нею нічого не сталося...

17

Песковський не відмовився поклопотати за Аню, бо бачив, що Марія Олександрівна ледь на ногах тримається. Більш того: інколи, як здавалося йому, вона навіть заговорюватись починала. І якщо він тоді, під час останнього побачення з Олександром Іллічем, перебільшував, говорячи йому, що боїться за її розум, то зараз дійсно злякався, бо голова її зовсім посивіла й у виразі очей було щось таке, що він не міг зустрічатися з нею поглядом. Сказав дружині, коли Марія Олександрівна пішла від них:

— Катю, ти помітила, які в неї очі?

— У мене просто все хололо всередині, коли вона на мене дивилася,— сказала Катерина Іванівна.— Як мені жаль її, бідну. Треба їй якимось допомогти хоч Аню визволити з тюрми. Вона ж не поїде додому, поки не вирішиться доля Ані. І яка все-таки несправедливість! Доведено, що Аня зовсім не винна, а продовжують тримати...

— Цього мало. В Сибіру ще доведеться років п'ять пожити,— сказав Матвій Леонтійович.— Я ось хочу подати прохання, щоб їй замінили Сибір на Кокушкіно.

— Це найкраще, що можна придумати.

— Завтра ж піду до Дурново, поговорю з ним. Він хоча й лютував, що Олександр Ілліч не піддався ні на які умовляння, але не міг не поважати його за розум, за коректність. Та й, нарешті, за твердість. Бо як усі ці прокурори, слідчі, директори департаментів не радіють з того, що хтось їм всі карти розкриває, а в душі все одно з презирством ставляться до слабкодушних. Треба тільки потрапити до нього тоді, коли він у доброму настрої.

— Може, краще послати йому прохання?

— Ні, треба піти. А то прохання може валятися десь у канцелярії і сто років,— Матвій Леонтійович зітхнув.— Піду до нього ще раз, хоч, відверто зізнатися тобі, Катю, і ноги мене туди вже не несуть...

Цього разу Песковському вдалося умовити Дурново, щоб Ані заслання до Сибіру замінили на село Кокушкіно. Аню випустили з тюрми, віддавши на поруки матері, і

вони в той же день поїхали на вокзал. Проводжали їх тільки Песковські. Катерина Іванівна обіцяла приїхати до Кокушкіна влітку. Вона щиро любила і Марію Олександрівну, і Аню і не стримала сліз, прощаючись з ними.

Поїзд рушив. Марія Олександрівна глянула у вікно. Над містом, яке даленіло, височів, сяючи промінням сонця, золотий шпиль Петропавлівської фортеці. Там десь вона навіки залишила свого Сашу. Сльози заслали очі, та вона не дала їм волі — відвернулася од вікна...

...Повернулись у Симбірськ Марія Олександрівна і Аня ввечері. Парадні двері були вже замкнені, і вони, щоб не будити всіх, зайшли в будинок через двір. Першою побачила їх няня з своєї кімнатки, кинулася обнімати. Її плач почув Володя, вийшов зі своєї кімнати, скрикнув:

— Мама! Аня!

І не встиг обняти їх, як з другого поверху в самих сорочечках— вже вклялися спати— затупотіли по східцях Оля, Митя, Маняша. Так і обліпили маму. Від мами кинулися до Ані. Кричали, плакали, сміялися...

Коли всі зайшли до кімнати, няня глянула на Марію Олександрівну при світлі і руками сплеснула:

— Олександрівно моя, та ти ж зовсім посивіла...

— Посивіла, а Сашу все одно не врятувала...

— Я знаю,— сказала Маняша,— Сашу, як і татка, в землю закопали.

— Маняшо, помовчи трошки! — попрохав сестричку Володя, помітивши, як смикнулися мамині губи.— Аню, сідай, чого ж ти стоїш, наче на вокзалі,— забігав він, підставляючи стільця.— Ми з нянею самовар поставимо...

— Спасибі, Володенько,— сказала Марія Олександрівна.— Чаю я вип'ю, бо всередині все захололо...

— Господи, Анечко, що ж вони з тобою зробили...— пестячи Аню, як малу дитину, говорила няня.— Така ти, голубонько моя, наче з хреста знята...

— Це все ніщо,— махнула рукою Аня, силкуючись видавити на жовтому обличчі усмішку,— це пройде. А ось Саша...

— Ну, досить про це,— твердо сказала Марія Олександрівна.— Що сталось, того вже нічим не повернеш. Володю, як твої справи?

— Уже три іспити склав. Всі на п'ятірки.

— У мене теж п'ятірки! — сказала Оля.

— І в мене майже всі п'ятірки,— доповів Митя.

— Коли я піду до гімназії, теж одержуватиму лише п'ятірки! — запевнила й Маняша.

— Дуже рада за вас, мої дорогі. Особливо за тебе, Володю. Тобі ж треба думати вже про університет. Мабуть, про Казанський. Та й взагалі, дорогі мої, доведеться нам прощатися з Сибірськом і перебиратися до Казані... Про це ми, Володю, з тобою ще поговоримо. А зараз дайте мені вмитися з дороги...

Аня була дуже слаба. Проте лежати в кімнаті не хотіла, як мама не просила її. Відповідала, що і в камері набридло бачити перед собою лише стіни. Було вже тепло, і вона весь день проводила в саду. Від неї ні на крок не відходила Маняша. Виконавши намічену програму занять, з'являвся й Володя. І тоді вони, відіславши Маняшу до мами, починали говорити про Сашу. Володя розпитував Аню про всі подробиці справи, про Сашиних друзів. Особливо його цікавило те, чого ж вони хотіли домогтися вбивством царя. Що б вони робили, якби досягли своєї мети? Та Аня не могла дати відповіді на ці запитання, бо Саша про це ніколи не говорив з нею. Вона дивилася на Володю, слухала, які глибокі, цікаві думки він висловлює, розмірковуючи над справою брата, і думала: «Як він виріс! Як порозумнішав! До всього ставиться зовсім як доросла людина. А йому ж усього сімнадцять років».

— Всі схилилися перед відданістю ідеї, перед залізною волею Саші,— розповідала Аня,— навіть Матвій Леонтійович, який весь час обурювався поведінкою Саші, і той сказав: умер він як герой!

— Так, загинув він як герой!— сказав Володя.— А що ж це народові дало? Абсолютно нічого! І що найсумніше: якби вони навіть досягли своєї мети— вбили царя, результат був би— я в цьому впевнений— такий же, як і після вбивства Олександра II. Ні, Аню, якщо вже розпочинати боротьбу, то треба не таким шляхом іти!

— А яким же?

— Над цим я зараз ось і думаю...

З М І С Т

Вірність покликанню.	
<i>Зінаїда Голубева</i>	5
ЧАСТИНА ПЕРША	22
ЧАСТИНА ДРУГА	295

Владимир Васильевич Канивец

СОЧИНЕНИЯ В ЧЕТЫРЕХ ТОМАХ

ТОМ 1

Ульяновы

РОМАН

Київ, издательство
художественной литературы
«Дніпро», 1983

(На українському мові)

Редактор *Н. Д. Олександренко*
Художник *В. В. Машков*
Художній редактор *В. С. Мітченко*
Технічний редактор *Т. А. Табаченко*
Коректор *Ю. А. Мороз*

Інформ. бланк № 1964

Здано до складання 30.08.82.
Підписано до друку 24.01.83.
Формат 84×108^{1/32}.
Папір друкарський № 1.
Гарнітура літературна. Друк високий.
Ум. друк. арк. 28,98+1 вкл. Ум. фарб. відб. 29,032.
Обл.-вид. арк. 33,219. Тираж 65 000.
Зам. 1256. Ціна 2 крб. 40 к.

Видавництво художньої літератури «Дніпро».
252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

З матриць комбінату видавництва «Молодь»
на Київській книжковій фабриці.
252054, Київ, вул. Воровського, 24.

Канівець В. В.

К19 Твори: В 4-х томах: Том 1. Ульянови: Роман/Передм. З. Голубевої.— К.: Дніпро, 1983.— 552 с.

Про життя сім'ї Ульянових в 70—80-х роках XIX століття, про революційну діяльність та трагічну загибель Олександра Ульянова, про щире дружбу Володи́ зі старшим братом розповідає роман відомого українського радянського письменника, лауреата Державної премії Української РСР ім. Т. Г. Шевченка.

К 4702590200—060 передплатне.
М205(04)—83

У2

2000-2001